

8/2135

N. 2.

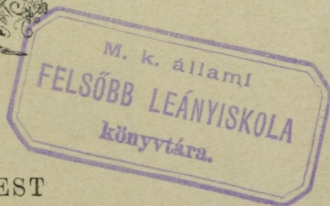
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
GYULAI PÁL.

HETVENNEGYEDIK KÖTET.

(196. 197. 198. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1893.

P 449101/959

BUDAPESTI SZEMLE

1895. évi 61. szám

1895. évi 61. szám

1895. évi 61. szám

~~EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR~~

~~BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS S. STEPHANAE
BUDAPESTENSIS
DUPLUM VENDITUM~~

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895. évi 61. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

CXCVI. SZÁM.

	Lap
A TÁRSADALMI ESZMÉNYEK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE. Marczali Henriktől	1
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGÁRÓL. (I.) — Zichy Antaltól	22
AZ AGYAGIPAR. — Hankó Vilmostól	47
ADA KÁLÉ ÉS NÉPE. — Kúnos Ignácztól	62
COLETTE FOGADALMA. Regény. — (IV.) — Schultz Johanna után, franciából — L. N.	87
KÖLTEMÉNYEK. <i>Emléksorok.</i> I—IV. — Lévay Józseftől. — <i>Aeschylos</i> <i>Agamemnonából.</i> (774—965. vers.) — Csengeri Jánostól	117
HÁROM SZÉP ÚJ FALI TÉRKÉP. Simonyi Jenőtől	126
ADALÉK FÁBIÁN GÁBOR OSSIAN-FORDÍTÁSÁHOZ. — Kara Győző	132
ÉRTESITŐ. Klamarik J.: <i>A magyarországi középiskolák újabb szervezete.</i> — sz.—ly. — Nagy M. <i>Lenauból.</i> — a. — Gelléri M.: <i>Ötven év a magyar</i> <i>ipar történetéből.</i> — T. N. — <i>Die Edda,</i> übersetzt von H. Gering. — h. g. — Kronos Fr.: <i>Der Jesuitenorden.</i> — Sz. S. — Schrauf K.: <i>Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.</i> — dt. — <i>A nemzeti színház</i> <i>műsoráról.</i> — i. — <i>Új magyar könyvek</i>	137

CXCVII. SZÁM.

EGY MAGYAR HADVEZÉR MINT CHEMIKUS. — Than Károlytól	161
KÖTÖTT FORGALMÚ FÖLDBIRTOK ÉS AGRÁR-POLITIKÁNK. — György Endrétől	181
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGÁRÓL. (II.) — Zichy Antaltól	215
NEW-ORLÉANS BEVÉTELE FARRAGUT-TŐL. — Reményi Antaltól	241
COLETTE FOGADALMA. Regény. (V.) — Schultz Johanna után, fran- ciából — L. N.	258

	Lap
KÖLTEMÉNYEK. <i>Egy ifju emlékkönyvébe.</i> — Gyulai Páltól. — Októberi éj. Musset Alfréd után, francziából. — Radó Antaltól	275
A «DALOK KÖNYVE» HEINÉTŐL, MAGYARÚL. — m. p. — ...	286
ÉRTESITŐ. Janet P.: <i>A politikai tudomány története.</i> — D. E. — Újhegyi: <i>Budavár keletkezése és hadtörténeti multja.</i> — H. M. — Éble G.: <i>Károlyi Ferencz gróf és kora.</i> — I. — <i>Helyreigazítás.</i> — Brózik Károlytól. — <i>Válasz.</i> — Simonyi Jenőtől. — <i>Új magyar könyvek</i>	300

CXCVIII. SZÁM.

GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI. (I.) — Tóth Lőrincztől	361
A LELKÉSZI CONGRUA. — o—t.	373
AZ OLASZ KÖZSÉGI RENDSZER. — Lukács Györgytől	397
KÉT TŰZ KÖZÖTT. Elbeszélés. — Berczik Árpádtól	421
KÉPEK A SVÉD ÉLETBŐL. (I—III.) — Hedenstjerna Alfréd után, Baján Miksától	435
KÖLTEMÉNYEK. <i>Visegradon.</i> — Lévai Józseftől. — <i>Geoffroy Rudél és Tripolisi Melisanda.</i> — Heine után, németből — Vargha Gyulától	455
HEINE CSALÁDI LEVELEI. — Heinrich Gusztávtól	459
ÉRTESITŐ. Herzegh F.: <i>A Gyurkovics-leányok.</i> — h. — Fustel de Coulanges: <i>Questions historiques.</i> — i. k. — Bozóky A.: <i>A szépirodalom a római császárság fénykorában.</i> — i—s. — Pukánszky B.: <i>Az ó-testamentomi exegesis föladatáról.</i> — K. J. — <i>A m. t. akadémia s egy pár hirtalpiró.</i> — i. — <i>Új magyar könyvek</i>	468

A TÁRSADALMI ESZMÉNYEK TÖRTÉNETI FEJLÖDÉSE.

Minden haladás, az egész történelem kettős alaplól indul ki. Az egyik az egyéni munka, mert csak ennek köszönhető valamely új politikai, erkölcsi vagy tudományos igazság megtalálása és kifejtése. A másik az egyénnek hatása környezetére, az egész emberiségre. Ez adja meg az igazság elterjedésének, általánosításának módját. Az első a megkezdés, a másik a folytonosság képviselője.

Ha a történetben nem az egyes eseményeket, hanem azok mélyebb okát, az emberi gondolkodás és érzés változásait keressük, be kell látnunk, minő fontos ismerni azokat a mintákat, melyeket az egyes korok, nemzetek, társadalmak követtek. Mert mintául csak az szolgálhat, minek kiválóságáról maga a környezet teljesen meg van győződve. Ennek a kiválóságnak pedig azokra a személyes tulajdonságokra kell vonatkoznia, melyekre az illető körnek, népnek, társadalomnak legnagyobb a szüksége, úgy hogy azoknak legnagyobb az értéke. Ily értelemben véve talán szabad kimondanunk, hogy történelem csak azóta van, mióta az emberi nem eszményeket ismer, eszményképeket követ, mert csak azóta válhatik egy embernek, egy kornak munkája gyümölcsözőve a későbbi nemzedékekre nézve.

Tekintve e szempont fontosságát és magának a tárgynak érdekességét, csodálkoznunk kell azon, hogy a világirodalomban annyira el van hanyagolva. Szinte töretlen földön járunk. Nem is öleljük föl az egész anyagot. Mellőzzük itt a dogmatikus, vallás és törvény által meghatározott mintaképeket. Csak azokat vesszük szemügyre, melyeket az emberek szabad érint-

kezése állapotot meg időről-időre, változó szükségéi szerint. Az állami és egyházi szabályok természetöknél fogva állandóbbak: a gondolkodás módját és annak fejlődését inkább ismerhetjük meg a társadalomnak önalkotta bálványyaiból. De hatásuk azért nem sokkal csekélyebb. Régi közmondás az, hogy többet ér a jó erkölcs, szokás, a jó törvénynél. És mi hatalmasabb az erkölcsnek és szokásnak megállapításában az örökölt hagyománynál, az emberek magok választotta eszményénél?

Még egy megjegyzést kell előre bocsátanunk. Az a történettudomány, mely az emberi fejlődés lényegét nézi, már rég kibontakozott a chronologikus egymásutánnak és meghatárolt korszakainak pólyáiból. Még most is, midőn annyira egységessé lett a műveltség, annak különböző fokozatait látjuk nemcsak egy világrészben, hanem egyazon államban, városban, családban. Régente még nagyobbak voltak természetesen a különbségek. A classicus népek sok tekintetben a modern viszonyokra emlékeztető magaslatot értek már el, midőn azok a népek, melyekből a mostani nagy nemzetek eredtek, még azon a fokon állottak, melyet a görögök és rómaiak már csak hősköltevényekből ismertek. Előadásunknak tehát nem az egyidejűség, hanem a társadalmi viszonyok fejlettségének foka adja meg a mértékét, alapját.

A legrégebbi társadalmak hősei mesés erő és ügyesség által kiváló férfiak. Akhilleus és Odysseus egy fokon állanak a *Nibelungének* Siegfriedjével és Hagenjével, a mi népmondáink Botondjával, Toldijával és Csalóka Petijével. A törzsek és népek alakítására, megvédésére, személyes hatalomra volt szükség és e fegyveren kívül a csel is hatalom. «Az ellenség ellen minden meg van engedve», mondja Pindaros. De a tisztán hősi tulajdonokon kívül megjelennek már ethikai erények is. Ilyenek a vendégszeretet, az adakozás, a hő ragaszkodás a barát-hoz, a családhoz, a ki nem engesztelhető bosszú az ellenség iránt. Ilyenek rajzolja Homeros Akhilleust, ilyenek festi Jordanes Etele királyt. «A nemzetek szétzúzására született, félelme a világnak, szereti a háborút, de a panaszosok iránt könyörületes, kegyelmes azokhoz, kiket egyszer védelmébe fogadott».

Milyen volt a hősi társadalom eszményies nője? Mert, hogy a nőt is eszményítették, az nemesak a mythológiából tűnik ki, hol Hera egyenlő rangú, feltékeny és haragjában ret-

tegett társa Zeusnek, vagy Freja Wotannak, hanem az eposzokból is. Épen, mert a férfiú egészen a hadnak él, jut a családi és állami élet igazgatásában oly nagy szerep a nőnek. Az ő birodalma a ház, de ott uralkodik, azt ékesíti, a művészetet, a mesterséget csakis ő bírja. Andromache hitvesi szeretete, Penelope hűsége szintén oly költői fényben ragyognak mint férjeik harczos erényei. És lehet-e a női szépségnek hódolóbb elismerése? mint a midőn a trójai vének megnézik a hazatérő Helenát, annyi baj okozóját és kimondják, hogy ennyi báj, ennyi kellem, méltó arra a nagy vérontásra, a férfiak veszedelmére.

De még emelkedettebb körben is ott tündököl az asszony. A derék Alkinoos király élete párja, Areté királyné (erény) nemcsak vendégszerető, nemcsak jó karban tartja gazdaságát, finoman elrakja pompás vászon holmiját és öltözékeit. Igazi királynő:

Szíves hódolattal adóznak neki
Maga Alkinoos meg édes gyermeki,
S népe, mely úgy néz mint istennőre rája,
Ha az útczán jár-kél, magasztalva áldja.
Bizony mert bőven van benne okos elme,
Férfiak közt ítél, nőkhöz nagy kegyelme.

A nőknek ez a hivatása, munkakörük áldásos volta mintegy közjogi elismerést is nyert. A szent tüzet Hestia papnői ápolták és Róma városának legnagyobb kincsei közt, a Romulus dárdája mellett, ott őrizték a Capitoliumban Tanaquil királyné rokkáját.

E korban, a király meg a nemesség még egy a néppel. A testi és szellemi tulajdonok ugyanazok, csak mértékek különböző, úgy mint a királyi asztalt csak az ételek sokasága és nem azok minősége különbözteti meg a közönséges emberétől. De azért a közfelfogás nagyon aristocraticus. Az *Odysseiá*-ban még a kanász is «isteni», és kisül felöle, hogy tulajdonkép királyfi. Nagy a tisztelet a származás iránt. A címek szinte állandók és nem csoda, ha Homeros egy régi fordítója Tekintetes Aiasról, Nagyságos Menelaosról és Méltóságos Agamemnonról beszél.

A herosok kemény munkával megalapították a városokat és nemzeteket. Mi eddig szokás, hagyomány volt, szigorú, szinte megmásíthatatlan törvénynyé lett. Az egyes néposztályok

egymástól mind jobban elválnak. A fegyverforgatás, a testi nevelés már csak egy osztálynak képezi kiváltságát, melynek tagjai, a nemesek, magokat a mythicus hősöktől származtatják. Nemcsak politikai jogokban, hanem a fényűzés növekedésével, az életmódban is eltérnek egymástól a rendek. A világ lovagkorát éli. Büszkén, érzésünket sértően lép föl a nemesi gőg. Egy krétai dór ember éneke így szól: «Az én gazdagságom a nagy lándzsám, kardom és szép paizsom. Ezekkel dolgozom, ezekkel aratok, ezekkel gyűjtöm a szőlő édes nedvét, mert miatok neveznek szolgálaim uroknak. Ők nem hordanak se lándzsát, se kardot, se szép paizsot. Térdre borúlnak előttem és a föld porában uroknak, mindenható királyuknak neveznek». *) Nem ismerünk-e e rajzban a középkor pánczélos vitézeire?

De legigazabb képét e nemesi társadalomnak Pindaros enekei nyújtják. Tartalmok nem is más, mint a nagy nemzeti tornajátékok győzteseinek dicsőítése. Sorban látjuk a kocsiyal, négyes fogattal, lóval, öszvérrel győzöt, a birkozót, az öklözöt, az egyenesen és hajlottan futót, végre a pankratiastát, ki minden küzdelemben elnyerte a babért. Az egyes görög városok urai és hatalmasai e nagy játékokon érintkeztek leginkább egymással, úgy mint a középkori lovagok a tornákon. Az egy rendezéshez tartozás összekötötte a különböző nemzetekhez tartozókat. És hogy teljes legyen a hasonlóság: koszorút nyer az énekes, a fuvolajátszó, mint később a troubadour.

Magának a hirnek dicsérete mellett legtöbb helyet foglal el Pindarosnál, hírneves őseinek és városának dicsérete. Mindebben még a tisztán testi erő eszményítése a fő, úgy hogy Voltaire az igazság némi látszatával mondhatta, hogy Pindaros kocsisoknak és ökölvívóknak érdemeit zengette föllengős nyelven. De nem hiányzik a jó erkölcsök méltatása és ajánlása sem, a kedvességnek, vendégszeretetnek, igazságosságának, a szülők, barátok és a haza szeretetének, a gazdagságnak és méltó fölhasználásának dicsérete. Ezek a lovagi erények és összekötetésök a testi erő művészi kifejlésével adja meg a nemesi uralomnak erkölcsi és politikai jogosultságát.

Ez az erős, edzett, gymnasiumokban nevelt, hősi babérra vágyó osztály győzi le a perzsa hatalmat. Ez menti meg hazáját, vallását, házi tűzhelyét, ez teszi a görög népet a Földközi

*) *Athenaios* XV. k.

tenger keleti népének uralkodójává. Milyen közel eső a hasonlítás, a «daliás időkkel», a kelet elleni küzdelmekkel, a kereszt-es hadjáratokkal.

De mint a harcok dicsősege, úgy a mind gyönyörűbben fölvirágzó közelet is egyedül a férfinak jut osztályrészül. A nő ki van abból és a társaságból zárva, néhány ünnepnapot kivéve a «kemenata»-ban tölti idejét a gyermekekkel, fonással, piperével, maga ékítésével. Politizáló nőkről soha senki gyilkosabb satírárt nem írt Aristophanesnél. E kor eszménye a jó, szerető feleség, az igénytelen házi asszony. Amorgosi Simonides elsorolja a nők különböző fajait. Az egyiket az Isten a disznóból teremtette, az rendetlen, a másikat a rókából, az csalfa, a harmadikat a kutyából, az örökké veszekszik, a negyediket a sárgaföldből, az együgyű, még mást a tengerből, az örökké változó, szeszélyes, mást — a számból, az lusta, a macskából, az tolvaj, hamis, a lóból, az meg örökké csinosítja, kelletti magát, mást, a majomból, az csúnya, gonosz s férje legnagyobb baja. De végzi azzal, ki nemének koronája :

Mást méhecskéből. Ilyet nyerni mily öröm.
 Ez az csupán, kit gáncs nem érhet sohasem.
 Virágzik ő alatta és gyarapszik életünk,
 Szeretve agg el hön szerette férjével,
 Világra hozván daliás szép sarjakat.
 Kiválik összes asszonyoknak sergiből,
 És égi kellem bája ömlik rajta el.
 Oly asszonyok közt mulatozni le nem ül,
 Kiknek körében nem szemérmes a beszéd,
 Kinek ily asszonyt ad ajándékul Zeus
 Az a legjobbat és legbölcsebbet nyeré.*)

Csak egy görög államban volt a nőknek nagyobb, politikailag is érezhető hatalma: Spartában. Ennek okát nemcsak abban kell keresnünk, hogy a spartai nő, az állam törvényei értelmében gyermekkorától fogva köteles volt magát testgyakorlatokkal edzeni, hanem még inkább talán abban, hogy itt a hősi kor minden hagyományának föntartása volt legfőbb politikai elv. Még arról is szólnak, mintha Lykurgos a nagy törvényhozó, eredetileg a polgári jogok és kötelességek dolgában semmi különbséget nem akart volna tenni férfiak és nők

*) Csengeri János fordítása.

közt. Tudjuk, hogy a spartai alkotmányt nagyra tartó Platon az ő köztársaságát ugyanazon elv szerint rendezte volna be. A nőknek ez a nagy szabadsága és gazdagsága, az a befolyás, melyet az állam ügyeire nem szüntek meg gyakorolni, se nekik, se az államnak nem váltak javára. A közös gimnasztikai játékok eleve kiölték bennök a szemérem érzetét. Erkölcstelenségek annyira szembetűnő volt, hogy még a komoly Aristotelest is arra a megjegyzésre bírja: hogy Spartát nézve, mindenki megérti, hogy a régi monda nem ok nélkül hozta viszonyba Arést Aphroditével.

A többi görög államban, különösen Athénben, a férfiúnak jut a hatalom és dicsőség minden módja. A legnagyobb görög, Periklész, e szavakkal vigasztalja a nőket: «Nektek úgyis nagy a dicsőségetek, ha csak nemetekhez képest nem vagytok hitványabbak, sőt nagy az olyan asszonyé is, a kiről a férfiak körében, jót vagy rosszat, de csak legkevesebbet beszélnek.» Ez a viszony, egy műveltségében oly rendkívül magasan álló társadalomban nem állhatott meg. A mellőzött házi asszonyok helyét a társaságban elfoglalja a családi köteléken és erkölcsön kívül álló, többnyire idegen, de szépsége, kellemé, képzettsége által kiváló hetaira. És hogy csakugyan ez volt azon kor női eszménye, azt nemcsak az a tény mutatja, hogy maga Periklész is Aspasiát vette nőül, nemcsak az, hogy Lais, Phryné, Thais, szinte isteni tiszteletben részesültek és a városok szobrokat állítottak és érmekeket verettek, hódolva nekik, hanem még inkább az, hogy a legelőbbkelő férfiak magok vezették nejeiket e hölgyekhez, hogy tőlök jó modort és társalgást tanuljanak. Talán meg van engedve az összehasonlítás a XVIII. századdal, a midőn a büszke és szép Mária Antóniának tiszteletet kellett mutatnia Dubarry asszony iránt.

Másban is egész modern viszonyokra találunk. Ismeretes már az érdekházasság fogalma. Menandros egy vígjátéka töredékében találjuk e mondatot: «Elvettem egy ördögöt, kinek hozománya volt. Igaz, hogy házam, földem van vele, de őt is el kellett vennem és az nagyon szomorú vásár».

Kellett, hogy ez az erkölcstelenség gondolkodóba ejtse az államférfiakat és bölcsészeket. A derék, gyakorlati, Xenophon ki is adja a jelszót: a férjnek nevelés által magához kell emelnie a nőt. Plutarchos már úgy rajzolja az eszményi házaspárt, mint a melyben a férfi a nő oktatója, de hát ő

iskolamester volt. Xenophon a kendőzéstől akarja elszoktatni az ifjú nőt, mert férjének azzal nem tetszik jobban. Átadja neki a gazdaságot és háztartást s különös gondjába ajánlja, hogy maga ápolja a beteg rabszolgákat. A görög műveltség tehát megtalálta már a nőt megillető sajátos, humánus munkakört.

A régi alkotmányok, velök a nemesség porba omlott. «A ki természettől jóra hajlik», mondja Menandros, «az nemes ember, még ha szerecsen is». Egyrésről az athéni democratia, másrésről a makedon királyság váltak uralkodókká. A háborúkat zsoldos hadakkal viselték, a vezérség művészet, a katonaszkodás mesterség lön. E mellett a gazdagság a műveltség, az egyes ember értéke nőttön nőtt. Görögország központja lett a világnak. E kor alkotta meg a görög nemzet legfelső férfi eszményét, melyet a legnagyobb görög bölcsész Aristoteles méltó kifejezésre juttatott. *Ethikájában* találjuk e képet, mely nem egyes vonásokból van dialectice képezve, hanem egységes embert mutat, az egyetlen ilyenműt e munkában, mi egyúttal azt is mutatja, minő jelentőséget tulajdonított neki a szerző.

«Nagylelkűnek tartjuk azt, ki magát nagyra méltónak tartja és valja s valójában méltó is reá. A nagylelkűség mindig a nagyságban mutatkozik. A mit elérni akar, az a tisztelet. A nagylelkűnek, miután ő a legnagyobbra érdemes, egyszersmind a legjobb és legérdemesebb embernek kell lennie. Nem fér tehát a nagylelkűvel össze, hogy félelemből valamely tisztességes dolog követésétől kezeit lógázza megfusszon, vagy haszonvágyból akármiféle igazságtalanságot vagy rút tettet elkövessen; mi is találkozhatnék, mi miatt rút tetteket követne el az, kire nézve semmi sem túlságosan nagy? A nagylelkűség e szerint mintegy díszje az erényeknek, mert nagyobbakká teszi ezeket s nálók nélkül nem is jó létre. Ezért vajmi nehéz valóban nagylelkűnek lenni, mert ez erkölcsi jelesség nélkül el nem érhető.

A nagylelkű továbbá nem vakmerő kis dolgokban, nem teszi ki magát akármely veszélynek, mivel keveset becsülhet nagyra, de aztán ha veszélyt vállal, nem is kíméli életét, mivel nem tartja méltónak az életet minden áron megtartani. Aztán ő azon ember, ki szívesen tesz jót, ellenben szégyenli, ha jótéteményben részesíttetik; mert amaz a magasabban állónak tiszte, ez pedig az alantabb állónak felel meg. E kívül a nyert jótéteményeket nagyobb mértékben szokta viszonzni; mert így az, ki előbb szíveséget mutatott iránta, neki lesz lekötöztette s az ő adósává válik. Aztán azt tapasztaljuk, hogy a nagylelkűek nagyon jól emlékeznek azokra, kikkel jót tettek, de nem azokra, kik től elfogadtak. Mert a jótétemény elfogadója kisebb, mint annak osztogatója, ők pedig nem akarnak kicsinyek lenni, hanem mások fölött

állani. Az osztogatott jótétemények emlegetését szívesen hallják, az elfogadottakéét kedvetlenül. Azért Thetis sem sorolja elő azokat a jótéteményeket, melyekben Jupitert részesítette, s a Lakedaimonok sem emlegetik a jót, melyet az Athenæbeliekkel tettek, hanem azt, mit tőlök kaptak.

A nagylelkűnek tulajdonaihoz tartozik az is, hogy nem szeret másoktól valamit kérni, vagy ha kér, nehezen szánja rá magát, ellenben nagyon készséges és szívesen segít másokon; szintűgy az előkelők, nagy méltóságban és szerencsében állók irányában nagynak mutatja magát, a középsorsú és közönséges emberrel szemben pedig szerény és leereszkedő; mert amazokat fölülmúlni és fölöttök állani vajmi nehéz és dicső, ezek fölött állni pedig könnyű; s nem is nemtelen dolog amazok iránt a büszkeségnek bizonyos nemét tüntetni föl, holott az alacsony állásúak iránt azt tenni nevetséges és aljas volna, épen úgy, mint midőn valaki a gyöngék irányában erejét akarná mutogatni és megpróbálni. Aztán ez is a nagylelkűnek tulajdona, hogy nem jár kitüntetések után s nem tolakodik oda, hol mások az első szerepet játszsák, sőt késedelmes és halogató, kivévn ott, hol nagy tisztelet vagy nagy dolog forog kérdésben; kevésre vállalkozik, de nagyra és nevezetesre. Természetében van annak szükségessége, hogy gyűlöletét és szeretetét nyíltan mutassa, mert ennek eltitkolása félnökséget árul el. Az igazságot többre becsüli, mint a látszatot, nyilvánosan cselekszik és szól, mert ez a megvetőnek természeté. Szabadlelkű és nyílt-szívű, mert túl lát másokon, miért is másoknak megvetője; megvet pedig másokat, mivel az igazságot szereti s nyíltan hirdeti, kivévn ott, hol a gúnyt használja, mert a tömeg irányában szereti a gúnyt. Lehetetlen neki mások akaratja szerint élni, de barátai kívánságaikhoz alkalmazkodik; mert másnak akaratjához szabni magát, valami szolgálai; innen van az hogy minden hízelkedő szolgálékű, s hogy az aljas gondolkodású emberek hízelkedők. Az elsodálkozás nem az ő gyöngéje, mert számára nem létezik nagy. Bántalmakat felejt s nem bosszúvágyó, mert a nagylelkű nem igen szokott visszaemlékezni, különösen nem a rosszra, mit rajta elkövettek, hanem inkább elnézi azt. Nem beszél emberekről és személyekről, mert se magáról se másokról nem szeret szólni; azzal sem torődik, ha dicsérettel halmozzák el vagy ha másokat gáncsolnak és becsmérlnek. Más részről pedig nem szokott dicsérgetni, de rosszat sem mond, még az ellenség-ről sem, kivéve, ha dölyfös bántalmak rá nem veszik. Kikerülhetetlen és kisszerű dolgokban nem szokott jajveszékelní, sem esengeni; ezt inkább olyan ember teszi, ki ilyen emberi eseményekre nagy súlyt fektet. Inkább szép, habár terméketlen czikkeket szerez, mint olyanokat, melyek hasznot hajtának és előnyösek, mert ez jobban illik önéreztetés és vagyonnal bővelkedő férfiúhoz. A mi a nagylelkűnek külsejét illeti, úgy tapasztaljuk, hogy mozdulatai lassúak, hangja mély, beszéde nyugodt és biztos; mert nem igen fog sietni az, ki kevés dologgal torődik s hangját sem emeli az, ki semmi nagyot nem lát maga

körül. Hangosan és gyorsan beszélni csak ez okból szokás. Ilyen tehát a nagylelkű.*)

Következik a nagylelkűnek összehasonlítása azokkal, kiknél a tiszteletet parancsoló külső javak vannak meg: a hatalom és gazdagság. Ő ezeket használja, mert tudja, hogy tiszteletet parancsolnak, de nem reájok helyezi a fősúlyt, nem válik miattok dolyfőssé és bántalmazóvá.

Oly minták, minőket Perikles, Epameinondas, talán Nagy Sándor is, nyújtottak, alkalmasak voltak a férfiúi erény ily virágának, hogy úgy mondjuk codificálására. Mert e képben a testi tulajdonok már háttérbe szorúlnak, még a szellemi tehetőség sem uralkodik, a jellem, a character az, mi a férfit azzá teszi. Görögország, mely ez eszményt megalkotta, nem volt képes azt nemzetivé tenni, általánosan megvalósítani.

A nagylelkűnek jellemét, büszkeségét, önérzetét, az a nemzet elevenítette meg, melynek senatusáról, nem sokkal Aristoteles után, egy művelt görög azt mondta, hogy az királyok gyűlése.

De nem a régi Róma. Mert az ős római büszke, önérzetes volt, jellemes minden ízében, de épen nem nagylelkű. Az öreg Cato, a római erénynek ez az incarnatiója, első sorban nemcsak jó, hanem szinte kicsinyes gazda. Fukar, minden egyszerűsége mellett pénzsóvár; kiszámítja, mennyit takarít meg élelemben, ha rabszolgái betegek és hogy az ünnepnapok sem múljanak el haszon nélkül, még azokon is kisebb dolgokat végeztet rabszolgáival. Nem kíméli magát, de más sem, dicsekszik azzal, hogy soha egy ebédje nem került többé 30 asnál, azt a bort iszsza, a mit szolgái, kereskedik velök mint jószággal, nyíltan kimondja, hogy az az isteni ember, ki bebizonyítja, hogy többet szerzett, mint a mennyit örökölt. Törhetetlen teste és lelke egyaránt; ha nem háborúskodik, perel, nem restel városról-városra járni, hogy clienseit megvédje. Ilyennek festi még Horatius is a rómaid, ki pénzét jó helyen kamatoztatja, hallgat az öregekre, megmagyarázza az ifjúnak, mikép gyarapíthatja vagyonát és mikép kerülheti a fölösleges kiadást. Ez a

---

*) Aristoteles Nikomachoshoz címzett ethikája. IV. k. 8. f. Haberern fordítása.

kemény, daczos, parasztfaj hódította meg verejtékével Latium földjét, vérével a világot.

Mi a római jellemben, a hazafiságon kívül, a mi érzelmeinknek is megfelel, azt a görög műveltségnek köszönheté e világverő város. Nézzük a nagy Scipiót, ki nem csak kiváló tehetségű, hanem fiatalsága óta nagy ügyességet fejt ki abban is, hogy magát kedvező világításba helyezze. Nagylelkű baráttal, ellenséggel szemben, nem érinti őt se arany, se kék és még késő századok is dicsőítik azon tettét, hogy Hispaniában szabadon bocsátott és jegyesének visszaadott egy gyönyörű fogoly leányt. A vádoló tribunusok ellen győzelmére, nagyságára hivatkozik. Gáncs nem ér föl lelke magasságához. Nézzük Paulus Aemiliust, ki soha semmiben nem járt a nép kedvében, pedig már annál a hatalom. Megveti a pénzt, szegényen hal meg. És ezt a római erényt ne nézzük idegennek, a virtus szó, a férfiaság eszménye nálunk honosságot nyert és Berzsényink oly méltón dicsőíti, a még az istenekkel is daczó férfi-erényt, mint egykor Horatius. És az ősi virtus később, midőn Róma a világ ura lett, összefért a humanitással; a szó, a fogalom is római. És a nő is megtalálja hivatása körét: a nagy császárok, midőn a politikai kormányt magoknak tartották fenn, a jótékonyági, betegápolási intézetek gondozását nejeikre ruházták.

A keresztyénség új, az eddigiekkel szinte ellenkező eszményt állított föl. Nem a hatalmat, dicsőséget, kitűnést, hanem az alázatosságot, lemondást, szegénységet. Nem csuda, ha a két világ: a classicus és a keresztyén oly kemény tusára kél egymással. És midőn a keresztyénség győz, átalakítja a népeket, de maga is átalakul. A középkori lovagi eszményben a keresztyén erények összevegyülését látjuk azokkal, melyeket bármi pogány hőskor is magáénak vallott. Ez eszményről most nem akarok szólni, ép oly kevésbé, mint a tisztán egyházi eszményről, a szentekről. Nagyon is sok tért igényelne elsorolni a középkori világnézet összes eszményképeit, mert a gazdag történeti élet mindenki részére, a királytól a parasztig, rang, rend, foglalkozás, nem szerint, megalkotta a ragyogó, kövendő mintaképet. Bár mily vonzó lenne bemutatni IX. Lajost, Sz. Ferenczet, Bayardot, a sok fényes közt csak egygyel foglalkozunk, kiben a keresztyén erény egyesítve van a legbájosabb nőiességgel, kit nemcsak az egyház vett föl szentjei sorába,

hanem ki a mellett a nő, a feleség, eszménye, — magyarországi Szent Erzsébetet értem.

Egész élete, melyet történeti biztossággal ismerünk, oly meghatározó és tanulságos, hogy azt semminő legenda nem rajzolhatná megkapóbban. II. András királynak és Gertrudnak leányát négy éves korában elvitték ezüst bölcsőben jegyeséhez, messze Thüringiába. Ott a gyermek alázatossága, jámborsága, a cselédekkel és pórokkal való társalgása által gúny tárgyává lett; a fényes udvar megbotránkozott rajta. Jegyesének anyja és nővére mindent elkövetnek, hogy a nálánál csak néhány évvel idősebb vőlegényt, kivel testvéri viszonyban élt, a frigy szétbontására, arája elküldésére bírják. Ez nem sikerül. Lajos tartománygróf, a mint fölserdül és uralomra jut, nőül veszi Erzsébetet. E méltó férj oldalán néhány rövid évet él át mint boldog nő és anya. De Lajos keresztes háborúba indul, többé vissza sem tér. Özvegyére reátörnek a rokonok, és a szent, ki hatalmát és gazdagságát csak az emberi nyomor enyhítésére fordította, most kis gyermekeivel karján kénytelen kapurólkapura járni, kenyeret koldulni. A thüringiai lovagok szava és fenyegetése visszahelyezte őt jogaiba, de ő lemond minden világi nagyságról és élvezetről, klastromban, örökös vezeklés és ájtatosság közt végzi napjait, ifjúsága virágában, alig 24 éves korában.

Nem a legendaszerű vonásokra helyezzük a súlyt, hanem épen azokra, melyek a szentben is az embert, a nőt mutatják. Minden pénteken és böjt idején mindennap vesszőztette magát, de aztán vidám, derült arcczal jelent meg az udvarnál. Tánczolt és játszott, a mint állása, társadalmi kötelezettsége megkívánta és mástól is megkövetelte, hogy jámbor legyen, tettetett szigorúság és komorság nélkül, «ne ijesszék meg arczukkal a jó Istent». Maga font és szőtt szegényei részére. Valási dolgokban szinte tudatlan volt, csak asszony korában tanulta a szentírást és hittant. Midőn beszélget férjével, elmondja szíve vágyát, hogy ne lenne többjök egy teleknél meg kétszáz birkánál, aztán magok munkája után élnének meg. Különös gondja volt a kor igazi nyomorúltjaira, a belpoklosokra, személyesen mosta és ápolta őket. Az árva és talált gyermekeket úgy ellátta, mint sajátjait. Elajándékozta minden pénzt, gyakran ruháját is. Férje iránt rendkívüli tisztelettel viseltetett. Minden szavának, jelének azonnal engedelmeske-

dett, szavában, tettében került mindent, mi őt sérthette. Tökéletes, fejedelmi női szépségnek írják le, feketeszeműnek, gyönyörű természetűnek, egész megjelenése maga a fönség. A mily jámbor, a mily istenfelő és Isten akaratában megnyugvó, oly végtelen fájdalom dúlja szívét, midőn véletlenül, szíves társalgás közben észre veszi férjénél a kereszt jelét, mely őt messze földre száműzi tőle, oly halálos kétségbeesés vesz rajta erőt, midőn hírét veszi, hogy kimúlt az, kit annyira szeretett.

Az ily hitveshez illő a fejedelmi férj. Hatalmas szép férfiú, de soha, még gondolatban sem szegi meg a hitvesi hűséget, bár mennyire csábítják udvari emberei. A nők iránt tiszteletteljes, mindenki iránt udvarias, a társalgásban vidám, a szegények iránt nagylelkű. Bátor a vakmerőségig, jó hadvezér, szigorú, de igazságos bíró, népe jólétét szíven viselő uralkodó. Ha valamely idegen fejedelem, bármely alattvalóját megsértette, azonnal lóra pattan, sereget gyűjt, ront, pusztít, rabol a szomszéd vagy távoli tartományban, nem nyugszik, míg elégtételt nem nyer. Még attól sem retten vissza, hogy a hatalmas mainzi érsekkel háborúskodják. Bármily boldog, császárja fölhívására azonnal kötelezi magát a keresztes hadjáratban részt venni. Italiában, a pestis őt is megtámadja, halálos ágyán Erzsébet utolsó gondolata, visszaküldi neki gyűrűjét, érzékeny szavakkal vesz tőle búcsút.

Ilyen a lovagság virága. Minden nemzet egyforma büszkeséggel tekint vissza daliái koszorújára, kiknek hőstetteit és szerelmeit zengették a troubadourok, a minnesängerek, a regösök. Nemcsak katonák, hanem az egyháznak, a nőknek szolgálói, az elnyomottak védői. Hanem azért igazságtól, humanitástól oly távol maradtak, mint kevés kivétellel — a tiszta erkölestől. A híres fekete herczeg nagy győzelme után igaz lovagiassággal viseltetik fogoly hűbéres ura, a francia király és annak kísérete iránt, de az már nem okoz neki semmi lelkiismereti furdalást, hogy a békés poitiersi kereskedőket egyszerűen kirabolja. A borzasztó parasztlázadások mutatják, milyen sorsra jutott, az egyház minden pártfogása ellenére, a föld népe. A mi pedig a női szolgálat és a házasság élet tisztaságát illeti, arról az emlékek nagyon is világosan beszélnek.

Oly hosszú időre terjed ki a lovagság kora, hogy az eszménynek, az egész intézménynek múlhatatlanul változnia kellett. Minő különbség a XI. század pánczélos lovasai, a keresz-

tes vitézek és ismét a XIV. és XV. század díszes, bársonyban, selyemben járó lovagjai közt. A régi barbar nemzetek nemesége nemcsak az egyháznak hódolt meg, hanem idővel nem zárhatja ki magát a római műveltség bűvös hatása elől sem. Egy példa igen világosan mutatja a fejlődést. II. Konrád császáról, Sz. István kortársáról, ki egyike volt a leghatalmasabb és legerélyesebb uralkodóknak, életírója egész jó hizsemüleg elmondja, hogy idiota volt, vagyis sem írni, sem olvasni nem tudott. Egy századdal később egy angol tudós, Salisbury János, már megírja azt a merész szót: rex illiteratus est asinus coronatus. A XIV. századtól fogva pedig a királyok versenyeznek egymással a tudomány művelésében és elősegítésében. Elég királyaink közt Nagy Lajosra és Zsigmondra utalni. A királyi példa pedig szükségkép átalakította a nemességet is.

Az már ekkor távol volt régi hatalmától és függetlenségétől. Az emelkedő fényűzés szükségessé tette reá nézve a királyi kegyek keresését, az állandó zsoldos seregek fölöslegessé teszik szolgálatát. Vára már nem biztos védőhely. A nemes lovagból udvari ember válik.

Mint minden egyébben, ebben is Olaszország jár elől. A számos kis udvar megannyi központja lesz nemcsak a politikai érdekeknek, hanem a műveltségnek is. Az a szó, mely minden európai nyelvben egyaránt megvan, az udvariasság, bizonyítja, hogy az udvari élet volt a finom társalgás kiinduló pontja. Ehhez képest kellett módosúlnia, átalakúlnia a nemesi életnek, az emberi eszménynek is.

Az urbinói kis udvar volt a XVI. század elején egyike a legkiválóbbaknak, ha nem is a fejedelmek gazdagságára és hatalmára nézve, de műveltség és finom modor dolgában. A Montefeltrek körül számosan csoportosultak. 500-ra tették az udvarhoz tartozók számát. Ha megemlítjük, hogy ott volt Medici Julian, a későbbi VII. Kelemen pápa, Pietro Bembo, a nagy tudós és író, Pietro Aretino, a híres improvizáló költő, Pallavicini Gáspár hadvezér, csak némi fogalmat nyújtottunk e társaság előkelő és művelt voltáról. Egy este szóba kerül ott, minőnek kellene lennie a tökéletes udvari embernek. A hercegnő elnöklése alatt mindenki hozzászól, mindenki új vonást akar a képhez csatolni, hogy az eszményi alak annál művészebb legyen. E beszélgetések alapján írta meg a szintén részt-

vevő Castiglione Boldizsár gróf híres könyvét az udvari ember-ről *Il libro del cortegiano*.

Az első kérdés az: nemes származásúnak kell-e lennie? Úgy döntenek el, hogy az kívánatos ugyan, de nem föltétlenül szükséges. De abban már megegyeznek, hogy első sorban katonának, vitéznek kell lennie, hogy urát szolgálhassa. Hű, erős lelkű legyen, de csak az ellenséggel szemben, nagy ok nélkül ne vívjon párbajt, mert nem ebben áll a becsülete. Más szükséges tulajdonai: az ügyes kedves beszéd, a kellem, az elegancia. Termetére nézve közepes, inkább valamivel kisebb, mint túlságosan magas. Tartózkodjék a puhaságtól. Magaviseletében legyen humanus, szerény, tartózkodó. Jó lovas, jó vadász, tánczos, zenész, festő, laptázó, de az oly játékokban, melyek állásához nem méltók, ne vegyen részt. Igyekezék mindenütt kitűnni, de kerüljön minden affectatiót. Az öndícséret bizonyos módja is meg van engedve. Legyen jó ítélete, ne vesse meg a tudományt, mint a francia nemesek, kik előtt nincs nagyobb csúfnév az írástudónál, hanem iparkodjék mindenhez érteni. Becsületét fejedelmével szemben is tartsa fenn, utasítson vissza minden erkölcstelen megbízást, de még olyat is, mi hozzá nem méltó, például, hogy háborúban az ellenség csordáit hajtsa el. Ezek mintegy az erkölcsi tulajdonok. Látjuk, mennyire elütök a lovagkor eszményétől, mennyire közelednek a görög-római virtushoz. Különösen szembetűnő az erény erős hangsúlyozása mellett a vallásnak majdnem teljes mellőzése.

De az udvari ember nemcsak fejedelmének szolgálja, hanem a társaság tagja, oly korban, a midőn a társalgás művésze tetőpontján állott. Ennek, az emberekkel való érintkezésnek, van szentelve az egész második könyv. A *cortegiano* a beszélgetésben igyekezék urának tetszeni, de ne hizelkedjék. Ne mondjon rosszat senkiről, legkevésbé uráról, ne adja magát pletykára. Ne keresse a túlságos bizalmasságot, ne kérjen a maga részére semmit. Ruházatában a többséget kövesse, ne járjon föltűnően vagy asszonyosan, hanem inkább sötét ruhában. Keressen barátokat, de csak egygyel legyen igazán belső viszonyban. Kártyáznia szabad, de nem sokat és nem nyereségért. Egyáltalában iparkodjék jó hírbe jönni. Sokan a legpiszkosabb dolgokat beszélnek nők előtt, csak hogy igazi udvari embereknek tartsák őket; ettől és egyáltalában minden betyárságtól őrizkedjék.

Mindenkivel viszonyaihoz és állásához képest beszéljen. Adomázni szabad, de csak ügyesen, ha alkalom van reá, élceződni is, de soha sem szabad a Paprika Jancsisáig leereszkednie. Inkább el kell képzelgetnie mindent, mint mutatnia és kimondania. Istenkáromlás ne jöjjön ki szájából, sem olyan, mi a nőket sérthetné. Ne sértse se a hatalmasokat, mi nem okos, sem a szegényeket, mi kegyetlen volna. Tréfájának soha se legyen nyerekedés a czélja. Csalnia még a szerelemben sem szabad.

Magok a beszélgetők tudják, hogy ennyi kitünőséggel fölruházott ember alig van, «mert nincs oly nagy edény, a melybe mind ez beleférne». De azt is elismerik, hogy nagy számmal vannak már is, kikre körülbelül reá illik e jellemzés. Ha pedig a férfiak ily kiválóak lesznek, ismét az a kérdés merül föl, mit a régi görögök nem igen bírtak megoldani: mikép tartsa meg a nő egyenrangúságát az ily remekül fölruházott férfival szemben? Az udvari embernek méltó párját kell alkotnia a tökéletes palotahölgyben.

E kép rajzolásában — igen jellemzően — Medici Juliánának van legnagyobb része. Véleményem szerint ez az egész műnek legjobban kidolgozott, legemelkedettebb hangú, legegységesebb könyve. Midőn a tökéletes nőről van szó, a katonás Pallavicini, a nők ellensége, egyszerűen azon tulajdonságokat követeli tőle, melyek a férfiakban megvannak. Medici ellenben kimutatja, hogy a nőnek más a hivatása és így más tulajdonságokkal is kell ékeskednie. Igaz, hogy sokban meg kell egyeznie a cortegianóval, de nála már elsőrendű tulajdonság a szépség is. «Elhagyom azokat a tulajdonságokat, melyek közösek: az okosság, a nagylelkűség, a mérséklet és tartózkodás és sok más, elhagyom azokat az erényeket, melyek minden nőt egyformán díszítenek: a jóság, a jó gazdálkodás és háztartás, a férjről és gyermekekről való gondoskodás. Szerintem minden más tulajdonság fölött ékítik az udvari hölgyet a nyájas kedvesség, melylyel mindenkit elbírjon mulattatni, nyugodt, szerény modor, tisztesség, mely alapja legyen minden cselekedeteinek, a mellett gyors fölfogás és szellemesség». Egyformán kerülnie kell a komorságot és a könnyelműséget.

A testgyakorlatok közt csak a nőknek valókat, a gyöngédebeket tanulja, tánczban kerüljön minden erős mozdulatot, éneken is inkább kedves legyen a hangja mint erős. Ha kéri, hogy tánczoljon vagy énekeljen, engedjen, de bizonyos félénkséggel.

Még ruházatában sem szabad hiúnak és könnyelműnek látszania. Ízléssel tudjon öltözködni, a ruhának a szépség egyéni vonásaihoz kell alkalmazkodnia, hogy a természet adományát ily módon növelje. Nem szabad azonban mutatni ezt a törekvest. Tudjon irodalmat, zenét, festészetet stb. Másból, mi nem neki való, értsen annyit, hogy méltányolni bírja a gavallérok érdemét. Minden ízében legyen «gratiosissima».

Mi sem természetesebb, mint hogy a cortegiano és a donna di palazzo egymásba szeretnek. E szerelmes hadjáratot egész discretióval, teljes tisztességtudással, a női erények lelkesült dicséretével ismerteti az író. Nem hiányzik a nemzeti olasz jellemvonás sem. Rendkívül magasztalja azt a nőt, ki bosszút áll férje haláláért, még élte árán is.

Az ily tökéletes udvari embernek legfőbb célja, mint a IV. és utolsó rész kifejti az, hogy befolyást nyerjen urára, nevelje őt és tartsa meg a jó úton. Ily értelemben még Plato és Aristoteles is udvari ember számba mennek.

A sors nem engedte, hogy Itália ezt a valóban művészi eszményt, a renaissance virágát, soká bírhatta. A sokoldalúság, az egyéni érték mellett hiányzott az erőnek összpontosítása. Idegen hódítás, pusztítás következett, a kis udvarok, a műveltségnek és igazi úri életnek menhelyei elnéptelenedtek. Hatalmas királyoké, a spanyolé, a francziáé, az angolé lett az elsőség. Nem Castiglione humanus, nagylelkű mintaképét követték ott, hanem kortársának Machiavellinek borzasztó tanát. «A fejedelem csak arra törjön, hogy győzzön és föntartsa államát, eszközeit mindig tisztességeseeknek fogják tekinteni és dicsérni fogja mindenki. A köznép a siker után indul és az egész világ köznépéből áll. Mostanában nincs fejedelem — nem jó őket néven nevezni — ki másról beszélne, mint békéről és hitről, pedig halálos ellensége mind egyik a másiknak». Az ilyen uralkodók előtt nem állhatott meg a lovagok becsülete, az udvari dámák erénye. «Le sang des rois ne souille pas». Most már nem az egyéni érték művelése és elismertetése a cél, hanem a legfelső kegy, magyarán a *carrière*. Ez az eszmény uralkodott a XVII. és XVIII. századok nemesi társadalmán.

Akadtt ékes és édes szavú kifejezője: Gracian Boldizsár, spanyol jezsuita, a XVII. század első felében. Művét minden nyelvre lefordították, hisz mindenhol oly egyformák lettek a viszonyok. Francziára Amelot de la Houssaye fordította és

XIV. Lajos elfogadta az ajánlást, magyarra Faludi Ferencz ültette át *A bölcs és figyelmetes udvari embert*. Még Schopenhauer is lefordította, kinek embergyülölő tanához nagyon is illik.

Gracian nem képet ad, mint elődje, hanem maximákat, összesen 300-at, melyek után igazodnia kell a föltörekvőnek.

Kezdi azon, mennyit haladt a világ, «minő mesterség forgatni dolgát a mostani világ esze után okúlt egy emberrel». Szükséges a tudás és a bátorság. Arra kell vigyázni, hogy az emberek el ne kerülhessenek. Idő folytán az igaz tökéletesség tetején állapodik meg az ember. Nézzük az eszményt: «Beszédeben bölcs, elővett dolgaiban okkal s móddal forgolódik, maga viselésében helyes, sűrűn szedi gyümölcsét fáradságának, sok hozzája szelídült szíveket fog tapasztalni, sok fej- és térdhajlásokat fog látni maga körül, mindenütt bejáró személy, minden rendbéli társaságban, kívánva várt, jó kedvvel fogadott vendég leszen». Minő visszaesés a cortegianóhoz képest. A boldogulás maga az eszmény, mint a fejedelelemnél, úgy az udvari embernél is.

Nézzük az eszközöket: Uradon ne láttassál győzedelmesnek lenni. A nemzetünkre fogott fogyatkozásokat erkölcsünkkel meg kell hazudtolnunk. Mindent módjával, «mert a dolog külsősége tűnik az emberek szemébe és ez által válik tetszetőssé vagy utálatossá». Tudománya a mostani világ szája ize szerint való legyen. Találd meg mindenkinek gyöngéjét, mivel őt mozgásba hozhatod. Édesgesd magadhoz az embereket. «A deli udvariság és helyes rendes politika legjobban adja föl a szerelem poharát a nagy uraknál. Előbb nagy ügyekhez fogj, aztán nyerd meg a jó tollakat, használd föl váltva a kardot és a papirost. Mert keresni kell az írók kegyét, ők teszik felehetetlenekké a nagy tetteket». Azon maximának, melynek az a czíme: tudj nemmel is felelni, a legfőbb mondata így szól: «Nem jó kerek válaszképen mindent megtagadni és teljes bizodalomból kiforgatni a kérőt. Ha meg kell tenni, aprónként, lassan-lassan fogyjon a reménység benne, mindenkor maradjon valami, hogy el ne keseredjen, és tovább is töled függjön. Ha nem veheti hasznodat, értse jó akaratodat». Ne keménykedjél. «A forgott udvari ember Prometheus legyen. Bölcs, ha bölcshez részelkedik, vidám, ha vidámhoz. Újabb meg újabb fényt adj becsületes hírednek és nevednek. Szert tégy ne csak a belső készségre, hanem külső illendőségre is. Ne végy föl minden

apróságot: a színlelés a kormány legjobb módja. «Az okos dissimulációnak szüki ne legyen benned».

Tudjon mutatni: «királyi módon jeleskedjen, szép elméjét, bölés találmányit úgy válogassa, úgy tüntesse, hogy tekintetes fényt mutassanak és fönn hordozzák becsületit. Alkalmaztasd magad az időhez: az udvari bölés a mostani világnak rendihez szabja mind külső viselését, mind belső eltökélését, jóllehet a régi szokást jobbnak tartsa lenni. Panaszod ne hallassék. «Inkább bolondúl a többivel, hogysesem magán bölésen. Azt tartja józan értelemben a politika». Tanácsos, más dolgával valamibe ereszkedni, hogy ember a magát jól végezhesse. Hárítsd tovább a magad vétkét. Ne hazudj, se minden igazat ki ne mondj. Czeremoniában tarts mértéket. Tudj az ellenmondáshoz. «Mély játék ez és feszegető mesterség, arra való, hogy ember maga galibátlan maradván, máskit valamire szoritson. Se nem jó mind untalan szeretni, se gyűlölni. De azért mégis vigyázz, ne legyen politikus híred. Az igaz szíveknek volt kelete a régi drága arany időkben. Rókába, ha nem használ az oroszlanbőr».

«Hol a kígyónak álnokságát, hol a galambnak együgyűségét kell elővenni. Törekedjél azon, hogy ne beszélj nagyon értelmesen, mély víznek tartsanak. A bátor szembeszállás néha jó, jobb az udvari engedés. Ne rontsd a békességet. Ne légy teljesen a másé. A magát kimutató (ostentáló) ember legtöbbre viszi. A fölöttébb jeles és ismeretes ember — szerencsétlen, mindenki szívvel, szájjal reá támad, legalább alattomban».

Az életbölcsesség ez elvei szerint nevelték századokon át Európa uralkodó osztályait. Macchiavelli tanai ezek, a közönséges életre átvive. Örvendjünk, hogy e kor eszményies nőjéről nincs hasonló könyvünk.

Gracian pedig bölés tanítását e maximával végzi: szent légy. A mi becsületes Faludink jól tudja a tartalmat: kéri, meg ne ítéljék, se ravaszkodásra ne véljék a mit írt: «fegyvert, oltalomeszközt kívántam a hamis világ ellen adni, nem rossz politikát hinteni nemzetem elé».

A gavallérok és dámák világának alapjai megrendülnek. Egy Gracianéhoz hasonló műben, melyet Dorell angol jezsuita írt és mely szintén megjelent magyarul, már megérzik a forradalom félelme: «Az ember túrja, zavarja, bontja, rontja az eleven világot: megunt a régi rendtartást, megutálta az előbbi

szépet és jót. Untalan viszket szíve valami újdonság, gonoszságra, nincsen oly éktelen, oktalan dolog, melyre ne vetemedjék, csak friss kóstolásra való maszlag legyen». A XVIII. század lelkiismerete, melynek Rousseau és Schiller adtak kifejezést, lázadt föl a hamis eszmények bálványozása ellen.

Ez a forradalom be is következett, még borzasztóbban, mint a hogy előre látták. De új férfi-eszményt nem alkotott, legfőlegb a görög-római világnézet némely vonását ébresztette új életre. A forradalmat csakhamar követte a reactio és ennek egyik jele, hogy a nők magok — először a történelemben — ugyanazon politikai és társadalmi jogokat követelték a magok részére, mint a melyek eddig csak a férfiakat illették meg. Ez a visszatérés a hősi korhoz azonban szerencsére nem következett be. Georges Sandnak és St. Simon némely követőjének ábrándja nem volt képes új eszményképet alkotni.

A forradalom csak a politikai rendszereket döntötte meg, de a társadalom, az első nagy rázkódások lefolyása után, tovább is a régi alapokon nyugszik. Csakhogy oly eszményképre volt szükség, mely a régtől fogva elismert kiválóságokkal egyesítse az igazságot és emberszeretetet.

Ezt az új eszményképet az az ország adta, melynek fejlődése legfolytonosabb, melynek alkotmányát és társadalmát legkevésbé rendítette meg a forradalom vihara: Anglia.

A gentleman eredeti értelmében és jelentőségében teljesen megegyezik a francia gentilhomme-al — nemes ember. Kétségtelen, hogy eredetileg minden nemes családból származott igényt tarthatott e címre. De már a XVI. század óta egyre gyakoriabbak az adatok arra nézve, hogy e szó alatt a nem-nemes származású, de előkelő jellemű férfit is értették. Defoë, a *Robinson* írója szerint (a XVIII. század elején) kétféle van, a született és a nevelt: de a tökéletes gentlemanhoz mind a kettő szükséges: származás és nevelés. Újabb időben a származási mozzanat mindinkább háttérbe szorúl. «A gentleman definitiójának olyannak kell lennie, hogy magában foglalhasson néhány királyt és néhány munkást», írja 1886-ban egy angol szemle. Tudtomra a modern írók közt egyedül Ruskin, a híres műbíráló az, ki némi súlyt helyez még a nemesi fajra is.

Épen oly kevésbé döntő már a testi erő és képzettség. Az inkább föltételeztetik, mint nyilatkozik: «mert ki akarná sér-

teni a nyugvó oroszslánt». Testi erővel való dicsekedés nem gentlemanlike. Tudjuk, hogy a párbaj Angliában már egy félszázadja megszűnt. Azelőtt ott is nagy volt a divatja és Széchenyi, kinek szintén a gentleman volt az eszménye s ki őt magasan föléje helyezte a «noble man»-nak, nálunk is meghonosította, hogy honfitársait jobb modorokra szoktassa.

Fontosabb ennél a nevelés, a tanultság. Ne feledjük, hogy Anglia volt azon ország, hol a renaissance Italián kívül legmélyebb gyökeret vert. Ha valahol, Angliában voltak igazi cortegianók Erzsébet udvarában. A nemesi eszmény összeesett a művelődésivel és ezt az összeköttetést mai napig megőrzi a sajtósághoz, magas és szabad nevelést nyújtó egyetemek. Van író (Froude), ki kétségbe vonja, lehet-e valaki gentleman, ki nem tud görögül? De ez túlzás, különben iskolát soha nem végzett egyszerű emberek nem tartozhatnának e kategóriához, pedig tartoznak.

Szintén csak külső és nem lényeges tulajdonság a vagyon. Inkább függetlenség szükséges és a haszonlesésnek teljes hiánya. A munka azonban nemcsak hogy nincs kizárva, hanem egyenesen föltétel.

Hozzájárulnak e fogalomhoz a jó modorok is, de nem alkotják azt. Csak annyiban fontosak, a mennyiben jó nevelésre mutatnak. Még kevésbé lényeges a ruházat. Cowpernek egy verse szerint (a század elejéről), a divat istennője az ő bálványozóit hálából fölruháztatja a gentleman névvel, pedig inkább illetné meg őket a bolond név.

Az igazi tartalmat, éppen úgy mint Aristoteles nagylelkű-jénél, kit az angolok szintén gentlemannek neveznek, a jellem adja meg. Önmagának és másnak megbecsülése, minden alacsonyosság távoltartása a jellem alapjai. Lényeges kellekei még: a szolgálatkészség, a nők iránt való végtelen tisztelet, tekintet nélkül azok korára és rangjára, a teljes önuralom, a sértéseknek kevésbe vevése, minden személyeskedés lehető kerülése. Látjuk, mennyire megfelel ez az eszmény a régi görögnek, de azt is, mennyire eltérők.

Taine ily módon állítja egymással szembe a régi nemesi eszményt és az újat, a gentlemant;*) «A gentilhomme elegáns, gyöngéd, tapintatos, kiválóan udvarias, becsületére igen érzé-

*) *Notes sur l'Angleterre.*

keny, vitéz. A gentlemannél a vagyon, a külső megjelenés, a fényűzés külsősége. A köznép szemében ez is elég, műveltebb emberek előtt hozzájárul az előkelő nevelés, tudomány, utazás, jó modor, életbölcseesség. De igazán illetékes bíró előtt a lényeg a szív».

A gentlemannek megfelel a lady. Ebben megvan az olasz renaissance női eszményének legtöbb fényes tulajdonsága, első sorban a reprezentálás művészete. De különösen kiválónak kell lennie erkölcs és emberszeretet dolgában is.

A férfi és női eszmeny tehát egyaránt a középkori társadalmi distinctiókon alapul. De a lovag és dáma lényegével előbb a renaissance műveltségi tartalma olvad össze, majd a modern kor humanitarius eszméje. A név oly ruganyos, hogy túlelte mind e változásokat és még további fejlődésre is képes. Az angol társadalom tehát egy úton halad az angol alkotmány-nyal. Itt is, ott is, középkori nevek alatt, a folytonos fejlődés következtében már egészen modern, liberális elvek jutottak uralomra.

Fejlődés e téren pedig nem csak lehető, hanem szükséges is.

Egy igen illetékes, nagy szellemű írónál, Newman bíbor-noknál, azt a finom megjegyzést olvastuk: «a gentleman eltá-volítja mások szabad mozgásának akadályait, de inkább részt vesz mozgalmukban, mintsem hogy irányt adna». Hiányzik tehát benne az iniciativa.

Még egy más megjegyzést is kell tennünk. Vannak bűnök, melyek miatt az elkövető épen nem szűnik meg gent-leman lenni. «Nem kellene-e Európa első gentlemanje életraj-zának olyannak lennie, hogy azt fiatal leányok iskolájában is olvashassák és haszonnal forgathassák az ifjú gentlemanek nevelő intézetében?» (Thackeray.)

Ez tehát az eddigi eszmények sorában az utolsó, igen magasán álló, de még sem hibátlan. Kettő hiányzik belőle: a közelebbi viszony az erkölchöz és a tevékenységnek a közjóra való fordítása. Ez eszménynek megvalósítása, a társadalmi eszménynek általános emberivé tétele a jövő föladata.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGÁRÓL.

Első közlemény.

Se írói, se szónoki pálmát nem követelek ;
egyedül hű hazafiúi érzés egész kincsem.

(Adó és két garas.)

I.

Gróf Széchenyi István a közélet terén, az irodalom terén, tüneményszerű megjelenés volt. Első fölléptével, az 1825-ki országgyűlésen, országos emberré vált. Hogy mint író is fog szerepelni, azt akkor még kevesen sejtették. Az akkori közélet egyik legtiszteltebb alakja, a költő-politikus, gróf Desseffy József, mikor versben énekelte meg az ifjú mágnás külföldi útjait, a haza javára gyűjtött s itt értékesítendő tapasztalásait, nagy ősök nyomdokain haladó nemes becsvágyát, hazafiságát, áldozatkészségét: nem látta előre, hogy egyúttal a magyar publicistika megteremtője fakadoz benne, még pedig olyan, a kivel néki, az ősi jog, ősi szokások éber őrének, csakhamar nevezetes vitája lesz, melyben mind a ketten a közvéleményre fognak — egyik a reform, másik a conservatio szellemében — hivatkozni.

Igaz, hogy mindazon eszmék, mindazon javítások, melyeknek hazánk újjászületését szeretjük tulajdonítani, több vagy kevesebb homályossággal vagy világossággal, ott voltak lefektetve a régi országgyűlési aktákba ; de ott el is temetve. Nagy haladás volt már az is, s nagy köszönettel fogadtatott, hogy egy reszök, az úgynevezett deputationális munkálatok kinyomtatása s a hívatottak között tanulmányozás végett kiosztatása elrendeltetett.

Holt tudomány volt az, s akadémikus értékkel bírt csak. Emberre várt, a ki a lángész szikráját lövelli belé, melytől szétterjedjen világossága s köztulajdonná válhassék.

Ezt az embert, jelképileg szólva, méltán a Jupiter fejéből egy ütésre kiugrott Minerva armatához hasonlíthatjuk. Egyszerre mindent tudott, mindent megvilágított. Mint egykor egy orosz diplomata mondá valahol róla: «le comte Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance»: ugyanolyan benyomással volt eltelve az avatott és nem avatott nagy közönség s annak mintegy magvát képező nemes ifjúság. Hozzájuk csatlakozott a polgárság, mely meghallá az óra ütését lealázó helyzetének megszüntetésére; s ébredezett a parasztság, melynek fölszabadítói s a nemzet keblébe olvasztói már nem soká várattak magokra.

Gyanús szemet vetettek reá, kik a szabadságban a forradalomnak nem ellenmergét, hanem előfutóját látták. Ezek közé tartozott Metternich s Ferencz királyunk; de nem tartozott József nádor. Ez minden haladást, a nemzetiség erősödését, a jobbgyok sorsának javítását, s az anyagi jólét fejlődését stb., örömmel nézett, s szívesen előmozdított, s e tekintetben előbbre volt az akkori főrendiház legtöbb papi és világi tagjainál; de félt minden rögtönzéstől, félt a régi intézmények s a történelmi jogalap megingatásától. Magyarúl jól értett, de sokat tartott az ő latin classicus műveltségére, a magyar közjogban, mondjuk: jus publicumban való jártasságára. Ismereteinek e kettős tárházából a legtalálóbbról idézeteket tudta meríteni rövid, de mindig velős fölszólalásaihoz. Az országos küldöttségeknek többnyire elnöke volt, s nála nélkül azok semmire sem mehettek. A felső tábla tagjai fölött nagy fölényt s bizonyos patriarchalis tekintélyt gyakorolt; de talán egyik iránt sem érdeklődött annyira, mint épen az ifjú Széchenyi iránt. Ez az érdeklődése csak fokozódott, mikor meghallotta, hogy könyvet írt, s hogy egy másikat is készül írni. Kíváncsivá lett azt már kéziratban is láthatni, annál inkább, mert úgy hallá, az valami eles «paródiája» készül lenni az országos bizottságok munkálatainak.

Hivatottak, hivatlanok kritika alá vonták Széchenyi első műveit. Tartalmát, szellemét, egészét és részleteit, stílusát és nyelvét egyaránt megbeszélés gyakran élénk megrovás tárgyává tették. Mivelhogy minden olyannyira új és szokatlan volt.

Legerősebb bírálója Dessewffy volt, ki ellene írt könyve czimének, *Taglatat*, mindenkép megfelelni igyekezett. A mel-

lett mint költő és hazafi kénytelen volt örvideni a szokatlan és szellemes olvasmánynak, melynek majd minden részletére Shakespere mondását alkalmazhatónak vélte: «Fülembe önté lelkét nyelve tüzével». Mert, mint szívesen bevallá, annyi sok szép és jó hemzseg szerző e halbatatlan munkáján.

A kevésbbé tájékozottak föl sem tették, hogy egy magyar mágnás magyar könyvet, még pedig jó magyar könyvet írhasson, s meghagyva bár néki az eszmék kezdeményezésének dicsőségét, melyet azonban a készületlenség és hevenyészet vádjaival eléggé leszállítottak; a nyelvezet, s a stíl érdemét, a kidolgozás fáradságát, hozzá közelebb álló, valamely dolgozó-társra szerették ruháztatni, feledve, hogy valamint az eszmék újak voltak, úgy még inkább keresni, sőt teremteni kellett hozzá a szavakat. A magyar publicistika nyelvének egyik első alkotója épen Széchenyi volt. Eredetisége, magas röpte, lelkesedése az ilyfele pávatollakkal ékeskedést előre is kizárta; de megengedte egyes szónak vagy kifejezésnek a szófaragóktól néha kölcsönkérését, már aztán akár vette hasznát, akár nem. Az első esetben kamatostól adta vissza.

Ballagítól hallám, kire e téren mindig bátran hivatkozhatunk, hogy egy időben szokásba vette az akadémia fekete táblá-ára bizonyos idegen szavaknak krétával fölírogatását oly czélból, hogy azok egyenértékét, esetleg a javaslatba hozott új szavak helyes vagy helytelen voltát a tudósok határozzák meg.

Jellemző, a mit derek Kis Jánosunk önéletrajzában jegyzett föl. Széchenyi, ki e jeles úttörőnkkel Sopronban folytonos érintkezésben állott, megküldé neki a *Lovakrul* írt első művének kéziratát, azzal a kéréssel, hogy főleg nyelvi szempontból tenné meg reá észrevételeit. Ez lelkiismeretesen engedett a fölhívásnak. Javításait Széchenyi megköszönte, de «azon alkalommal» nem használta, súlyt fektetvén reá, hogy épen ez a műve egészen az ő saját alkotása legyen. Hogy nem csak ez a műve, hanem a többiek még inkább az ő kiváló, minden ízében eredeti egyéniségének bélyegével voltak ellátva, az iránt ma már senkinek kétsége nem lehet. Tartalmok úgy dönt e mellett, mint formájok.

A *Felsőmagyarországi Minerva* igen érdekes és jellemző adatot tartott fön a Széchenyi írói önállóságának, sajátosságának feltüntetésére. Kifogásolta e tudományos folyóiratnak nem igen tetszős külalakját, mindössze néhány soros nyílt levélben.

(Júniusban 1828.) A hány sor, szinte ugyanannyi félbeszakítás a szerkesztő részéről, *a*-tól *g*-ig terjedő aprólékos s mint maga az írójok mondja, igazán «piczinkedő jegyzékek» közbeszúráásával, melyeket a grófnak nagyobbakra törő magas elmeje talán nem fog rossz néven venni. Valamivel hosszabb czáfoló választ vontak ugyan magok után (szeptemberben) e megjegyzések; de egészben, úgy látszik, Széchenyi nem annyira eszmének eszmével, vagy ez esetben inkább ötletnek ötlettel szembeállítását vehette zokon, mint saját helyesnek hitt orthographiájának önkényes kijavítását. Ő tudniillik somogyiasan mindig *tul túlt bul bült* ír, s nem szívelhette, ha az azóta túlsúlyra vergődött kálvinistásan nyújtott tól től ésból bölre változtatták. Ez a kis ártatlan, hogy ne mondjam gyermekies polemia csiráját vetette el köztük a nagyobb meghasonlásnak, mely a *Hitel* és a *Taglalat* írója közt rövid idő múlva támadt. E nagyobb elvi különbözések is úgy elavultak ma már, mint a megszólításnak *Ön* és *Kegyed* közötti ingadozása, mely a mindennapi társalgás kényelmesebbé és kecsesbbé tétele szempontjából fontos napi kérdés volt.

Dessewffy, minden conservativ hajlamai mellett, Kazinczynak a nyelvújításban hű bajtársa volt, s nyelvünket nem egy szóval vagy fordulattal gazdagítá, mely közhasználatba ment át. Kikell emelnem, hogy ő volt az, a ki az ausztriai birodalomnak Magyarországgal együttes jelzésére a *monarchia* szót, talán először, használta; s nem az ő hibája, hogy majdnem félszázad múlva, nem kis fejtörés után, Ghyczynek kelle ezt a szót újra föltalálni, s a kiegyezkedés utáni időszak első magyar miniszterelnökének, gróf Andrássy Gyulának, rendelkezésére bocsátani. — A szó maga inkább kormányzati formát, mint területi egységet jelent; hanem hát: *verba valent usu*.

Széchenyi nem sokat vett át elődeitől és kortársaitól sem: járt inkább a maga útján: csinálta az új szókat, jót rosszat egyre-másra, az új vagy akár újnak látszó eszmék számára. A gyakorlatra bírta a többit, mely vagy elfogadja vagy eldobja az új szókat; de elvül bátran kijelenti, hogy a nyelvszűzességet absurd dolognak, Polynesiába valónak tartja.

A Dessewffy *Taglalatánál*, ha nem is szigorúbb, de tárgyilagossabb s reszben találóbb kritikát gyakoroltak Széchenyi fölött Orosz és Ponori Thewrewk.

Az utóbbi nyilván jártasabb volt az anteaktákban, s «tétó-

vázás nélkül» kimondja, hogy a grófnak három becses munkájában (*Lovakrul, Hitel és Világ*) előforduló hasznos «kelmékről» (materia) már ezerszer és tiszta lelkiismereti bátorsággal szólottak (tudniillik országgyűléseken és megyei gyűléseken). Ott pedig a javaslóknak mindjárt felelni is lehetett, s legottan kisüle az igazság. Bele is köt nyomban az újoncz publicistának nem egészen hibátlan terminológiájába. Külön «nemzeteket», úgy mond, Magyarországon én nem ismerek és az alkotmány sem ismer. Jus publicumunkban csupán magyar király, magyar alkotmány és magyar nemzet fordul elő. — — Vannak, így folytatja, honunkban és részeiben a magyarokon kívül többféle népek, de ezek közé nem számíttatnak a dalmátok, horvátok szlavoniták, kikről az 1741 : 61. törvényczikk világosan mondja, hogy született magyarok. Végezve a leczkét, áttér Erdélyre, hol 1790-ben az oláhok külön nemzetnek (negyedeknek) óhajtottak fölvetetni; de a Rendek azzal utasították el, hogy tanuljanak magyarul s tüstént az első nemzethez fognak számíttatni.

Széchenyi csipős modorát sem hagyva viszonzatlanul, egy külföldieskedő ifjú mágnás parodiájával kedveskedik, mely elég sikerültnek mondható.

Orosz is erősen utal az országos deputatiók munkálataira, s csodálja, hogy azok alapos ismerete nélkül hogy is mert valaki föllépni. Vedelmébe veszi, épen úgy mint Desseffy, a magyar insurrectiót, sőt még a robotot, dézsmát és rospontot (előfogatot) is; de főleg a vármegyét, melyről Széchenyi kissé elvetve a súlykot, azt állítja, hogy egyik a másik bajával semmit se törődik. Széchenyinek a nemzetegység magas eszményképe lebegett előtte; a megyeház udvara szűk volt neki. Azért is mondá a *Taglalat* írója, hogy a gróf «nagyobb szabású, de ő vigyázósággal teljesebb». Európai színvonalon áll, s mikor abból enged, az összes monarchia hatalmi állását fogadja el, melytől a mi municipalistáink mindig több rosszat mint jót vártak, kiktől eltérve, egészen más úton véli elérhetőnek Széchenyi hazánk álmodott nagyságát, jólétét.

Hogy mennyire szerette az ő huszárjait, annak naplóiban nem egy megható nyomát találtuk; de már mégis csak szóvirágnak vehette Desseffy ömlengéseit, mikor ez azt állítja, hogy: Napoleon magyar huszárokkal az egek csillagit fogatná le, csak-hogy nem kell ám hozzájok külföldi nyelven beszélni! . . .

Nem nagyon kímélték az ő kedvencz eszméit: a lófutta-

tást és nemzeti casinót. A nádor ez utóbbiban csak egy pipatoriumot látott; Oroszék rádupleztak, hogy az bizony egyszerű mulatóhelynél nem egyéb. Köztünk szólva, volt az egyéb is, de csak míg Széchenyi élt. Míg humor dolgában Jean Paulhoz hasonlítja, tagadásba veszi a hazának általános hátramaradását s szemére hányja a reformernek, hogy semmi rendszere nincs, és hogy t. k. nevelésről, iskoláról, honvédelemről s egyéb érdekes dolgokról egy szót sem szól, ámbár különben a rapsodicus munkából akár öt külön könyv is kikerülne. Végre, nem minden célzatosság nélkül, azon reményét is kifejezi, hogy Széchenyi külföldi utazásainak oly tanúságossá válható leírásai minél hamarább a közönség birtokába fognak kerülni. Ez az óhajlás akár volt őszinte, akár nem, az akadémia gondoskodásából, csakis napjainkban teljesült. Használható kor- és jellemrajzi adalék; de elavúlt arra, hogy újabb reformtörekvéseinknél hasznát vehessük.

A mi Széchenyinek bár napi érdekekhez kötött műveit, emberileg szólva, halhatatlanná teszi, az a szellem, a nemes pathosz, az önzéstől ment tiszta haza- és emberszeretet, melynek mindig megható nyilvánulásaival bármelyik művének majdnem minden oldalán találkozunk. E helyek előnyösen válnak ki az időnként divatozott nagy szavak és hangzatos szólamok azon tömegéből, mely elcsépelt közhelyekké válva, méltó feledésbe sülyedett.

Ha egy kis pedanteriával, mely ez esetben talán megbothsátható, külön válogatjuk a pathetikus részt, aztán a satirát, s végre a közgazdasági tétéleket, be fogjuk vallani, hogy legbővebb osztalék az elsőre, s aránylag legcsekélyebb az utolsóóra esik. Kivéve természetesen az egyes kérdéseknek szánt, s pozitív javaslatokkal foglalkozó röpiratokat; mert ezeket, például csak az *Adó és két garas* című, könyvvé vált hosszú czikkorozatát, hozzávetve, — azonnal fölbillen a mérleg.

Már első művének (*Lovakrul*) megírásánál volt gondja reá, hogy ne legyen «nagyon istállószagú». Jellegje is szintoly szerencsés, mint igénytelen látszatú volt, s megragadt, hogy számtalanszor idéztessék a lóhoz mitsem értő utódoknak is emlékezetében. «A kisdéd makkbul, ha egészséges, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.» Ajánlva van lovagias hevülettel a híres gazda és juhtenyésztő gróf Hunyadi József

árnyékának,*) kit mint sok jó magnak elhintőjét hazánk áldott terein, mutat be az utókornak, kinek szemei nem láthatták ugyan meg a gyümölcsözést mutató időt, de a mely bizonynyal el fog jönni s föl fog derülni egész díszében. — — Ugyanazon húrnak a megrezdülése, mely a *Szózatban* annyira meg fog hatni mindnyájunkat!

A kis könyv, mely egy közgazdasági értekezés akar csak lenni a lótenyésztes fontosságáról, teli van arany mondatokkal, melyektől az olvasó szíve tágul. Méltán írta neki (szeptember 22-dikén 1828) lelkes barátja, a volt korona-őr, Ürményi Ferencz: «Örömmel olvastam könyvedet a *Lovakról*, sok jó van benne, legjobb az, hogy tiszta magyar szívvvel van írva, és sok előítéleteknek hiányosságát megmutatja». Tiszta magyar szív? s az előítéletekkel szembeszállni? dicséretnek már elég. Hiszen mint az író mondja: «Könnyebb ezer bolondságot a néppel elhitetni, mint egy előítéletet legyőzni.» Igen ám, mert «a tökéletesség az embertől legtávolabb jár, a közepszerűséggel gyakran találkozik, az alacsonyságokkal pedig örökké küzdök». Emelkedve röptében a szabadság barátait csatolja magához: «a világon minden csak a szabadság örömeztetésében fejt ki magát egész tökéletességben». Majd az egyesületi szellem kora ébresztője szólal meg, mondván: «Egynek minden nehéz; soknak semmi sem lehetetlen». Nem veti meg a kis körben kifejtett áldásos tevékenységet sem. «Az, a ki életében sok gyümölcsfát nevelt, a föld alatt is csendesebben nyugszik.» Folytassuk e idézeteinket? «Csak magunktól függ», — ily biztatással végzi, «hogy a világ minden vásárait lovainkkal elboríthassuk, és hogy a magyar ló mindenütt érdemlett elsőbbséget nyerjen». — E pár vonásban is előttünk áll a nemzetgazdasági író, de ha nem csalódom, valamivel több is. Ösztönszerűleg követi a *Taqlalat* írójának intését: érezve kell gondolkodni és gondolkodva érezni. S ehhez, daczára később fölállított híres elméletének a szív és ész funkcióinak a politikában különválasztásáról, mindvégig hű maradt. Jellemző, hogy Széchenyi maga első művének német fordítását (Gévaitól) hazafiságból elnyomta.

Úgy tíz év múlva hozzánk vetődött, mint a restauratio diplomataja, egy híres francia marechal, a raguzai herczeg (Marmont) s itt nyert benyomásairól könyvet írt,

*) A I. Henrietta férjének egyik, magtalanul elhalt, előde volt.

melyben igen kicsinylőleg nyilatkozott a lófuttatásról, az angol sportnak, s különösen a mi a fogadásokat illeti, az angol játékdühnek oktalan sőt veszélyes majmolását látva abban. Víz volt ez a lófuttatás magyar ellenzőinek, különösen Oroszék-nak a malmára. Széchenyi indítatva érezte magát *Néhány szó a löverseny körül* (1838) című munkájában újra sikra szállni e kedvenc eszméje mellett s mintegy folytatását, illetőleg kiegészítést adni első művének. Oroszék számítása szerint ez már a harmadik e nemű munkája lett volna; oda foglalva t. i. a Döbrenteivel együtt szerkesztett *Pesti löverseny-könyvet 1829-re* (a löversenezés választottsága nevében). Egyben tökéletesen egyetértett a francziával, kettőben is némileg. Mind a ketten azt állították, s ez bármely elfogulatlan előtt (mondjuk: laicus előtt is) a leghelyesebb kiindulási pontnak látszik, hogy a magyar lóban nem hiányzik a jó vér, hanem a testalkat, s hogy a vér nemességének fentartását illetőleg nemesbítését az idomzat erősítésének folytonos szemmeltartásával kell, nem pedig egyiket a másiknak rovására eszközölni, s hogy e végből nekünk nem keleti, hanem leginkább angol telivér ménekre van szükségünk; de már abban semmikép sem tudtak egyetérteni, hogy a ló jóságának kitüntetésére avagy fokozására is az egyedüli helyes eszköz, Széchenyi szavával élve, a legbiztosabb «emeléső» a versenyfutás volna, melyben a raguzai herczeggel egyetértve sokan hajlandók voltak csak az állat- és emberkínzás egy elegáns nemét látni. Miben pedig felig találkoztak, az, a mit a francia értekező után Széchenyi is szükségesnek látott kiemelni es világosabban, mint eleinte, kifejteni, hogy a lovat az angolok példája után, melyet ők tudvalevőkép az állattenyésztés minden ágára kiterjesztenek, a későbbi rendeltetéséhez mért külön czelokhoz alkalmazottan kell nevelni és idomítani. Egy a versenyló, más a hámos ló; jön a teherhordó, a gazdaságra, gépbe való, aztán a vadászló, végre a pony. Megengedi Széchenyi, hogy Magyarországon is «így kell fejledezni a tárgynak»; de azért magát meg nem adva, ellenfelének azon kérdésére, hogy hát mire való az imént részletezett czelok tekintetében a futó ló? így felel: «Tenyésztésre! Tenyésztésre! Tenyésztésre!». . . Szerinte a futó ló törzstartója a jó lónak, tudniillik a telivér fentartása és kitüntetése által. Oroszt is fölhívja, hogy miután oly sok elmés ötletével megnevelteté, most már tanítsa is valami okosra, s mondjon, ha tud, más és jobb módot a ló

valódi értékének fölismerésére, s ez úton közvagyonosodásunk e nevezetes ágának fejlesztésére? stb. Fogadást is ajánl reá. Mert még a lófuttatásoktól elválhatatlan fogadások, — ez oly fontos ellenvetések alá eső «passio» — mellett is tudott ethikai okokat fölhozni. Nem csak az ész és szakértőség élesbítését és túlsúlyra vergődését látja benne, hanem egyedüli módját is a nyeglék és szájhősök leálczázásának, s «bitorolt reputatiók» szétfoszlásának.

Nem fogok a kérdés közgazdasági oldalai mellett tovább időzni, miután Széchenyi akkori javaslatai azóta többnyire életbe is léptek; csak ki kell emelnem azon józan vezérelvét, mely különben is a gyakorlati életben rendesen útat tör magának, azt tudniillik, hogy a lótenyésztést nem patriotismusból kell üznünk, — erre, úgymond, másutt lesz szükségünk; — hanem angolosan, józan számítással, a hasznosság szempontjából, a kilátásba helyezett biztos nyereségy fejében.

Máskor kimagyarázta, hogy nemcsak a ló, hanem még inkább az ember, tudniillik a közszellem, a férfias nemes gondolkodás, központosítás, idegenek ide vonzása s fővárosunk világvárossá emelése lebegett szeme előtt. Kiemelte t. k. a testi ügyesség, délczeg magatartás, s az akkor még nagyon elhanyagolva volt gymnastika fontosságát, melyet ma már mindenki elismer s nem nélkülöz immár az iskola.

Most tárgyalt első művében a satirai ér sem tagadja meg magát, mely ha igaz, utóbb annyi ellenséget szerzett neki köztünk. «Csónakot tartani maga körül», jegyzi meg egyszer mellesleg, «a legjobb úszónak is tanácslom, mivel csak egyetlen egyszer fulhat vízbe az ember.» Saját jeligéjét mintegy parodizálva, mondja: «A kiseded makkbul magas tölgyfa lesz; míg a tők soha sem emelheti föl magát a földrül». Ide vág a hasonlat, melylyel másik művében méneseink elkorcsosulását (tudniillik a testnek a vér rovására növesztését) világítja meg, az egyszeri kertészszel, a mikor ez kiseded körtét tökre oltott be. Ugyanitt, megérintvén, hogy Bedlam lakosai is fölgyigázóikat tartják elmebódultaknak, kis népszerűségét is jobbadán «üldözőinek» véli köszönhetni, meg hogy talán «kissé többet ér azoknál, a kik semmit sem érnek». Bizonyynyal találó, mit az erdélyi lóról mondott: «Szép lehet, de egy erős vállú s nehéz ember nem igen tudja, ő üljön-e a lóra, vagy a lovat vegye a hátára».

A maniak minden nemét, arabomaniát szintúgy mint

anglomaniát egyaránt kárhoztatva, mulatságosan apostrophálja a magyar ősi rendetlenséget, mely tétlensége mellett is oly sokban jelentkezik; fölszámítja, hogy a nemzeti casino akkori (520) tagjainak legalább tizenkét millió pfrnyi (adómentes) évi jövedelméből minő csoda dolgokat lehetne létrehozni, nagyobb áldozatkészség mellett.*) Pedig így végzi, már egészen a *Szózat* hangulatától eltelten: «Hon iránti hűség okozza az emberi nem legszebb tetteit, s ez fogja egyedül, ha valami a világon, nemzetünket az elsülyedéstől megmenteni».

Elég sokáig időztem Széchenyi első, nem is oly általánosan ismert művének úgy egyik mint másik részénél; nem ígérhetem, hogy rövidebb leszek, ha ez utáni fontosabb s óriási hatást tett műveit nagy eszmék és nemes érzések e kimeríthetetlen tárházait akarom ismertetni.

II.

Széchenyi három fő munkáját, a *Hitelt, Világot, Stádiumot*, együtt kell tárgyalnunk. Egyik a másiknak nem anynyira kifolyása, mint kiegészítője, magyarázója, részben helyreigazítója. Együtt képezik a korszakalkotó nagy államférfiú jól átgondolt, szíve melegével ápolt s nagy előrelátással bölcsen kiszámított politikai és társadalmi programját. Be is fejezte velök az ő reformmunkáját. Azontúl Kossuth kezébe fog az átmenni.

A *Kelet nepe* képezi a választó vonalt. Azon innen Széchenyi, az újító, a réginek hadat izenő, az izgató áll előttünk; azon túl a mérséklő, az egyezkedő, a túlhajtásnak határozott ellensége. Hálátlan szerep volt az, melyért legtöbben félreismerték s a következetlenség vádja volt még a legcsekélyebb, melylyel sújtották.

Lesz alkalmunk kimutatni e vád alaptalanságát. Föl fogjuk találni már első műveiben a pontokat, melyek későbbi feketelátását vagy igazolják, vagy megmagyarázzák, s öt mindkét esetben az önmagához való hűtlenség vagy épen

---

*) Ma e létszám felével több s a jövedelem legalább megkét-szereződött; de az adómentesség a múltnak rég eltűnt ködpárai közé tartozik. S az áldozatkészség? . . .

személyes önző indokok szemrehányásának magasan fölibe emelik.

Maga Metternich, ki Széchenyinek az első országgyűlés alatt az ellenzékhez csatlakozását annyira rosszalá, ki őt e miatt a legborzasztóbb jóslatokkal rémítgeté, melyek a később történeteknek kulcsát adják kezünkbe,*) — a *Hitel* megjelenésében semmi veszedelmet nem látott; sőt azt a részét, mely a nemzet előkelőségének hibáit ostorozza, s még inkább azt a részét, mely az osztrák kormány iránti elfogultságot s minden bajainknak tőle származtatását igyekszik meggyöngíteni, határozott rokonszenvvel üdvözli. «Az ön könyve», mondá neki, «bizonyynyal csökkenteni fogja népszerűségét honfitársai körében, mert semmi sem bánt annyira, mint az igazmondás. (Rien ne blesse autant que la vérité.) Kétségtelen, hogy ő a nemzeti elfogultság és szánandó előítéletek rovatába sorolta az ősi alkotmányhoz, adómentességhez való makacs ragaszkodást, az akkor dívó «gravaminális» politikát, s a «híres» passiv ellentállást, melyek, mint a középkori ódon fegyverzetek, csakis védelemre s megállásra, de nem sikeres támadásra s gyors haladásra voltak alkalmasok, s azért az új kor eszméivel eltelt Széchenyinek is rokonszenvét legkevésbé bírták; de Metternich oda foglalt még mindent, a mi «liberalismus» volt, s a politikai szabadság, kormányfelelősség, nyilvánosság népjog felé terelte a közvéleményt, s ez az irányzat volt az, mely már Széchenyiben is veszedelmes újítót, utóbb, mint mondá, «elveszett embert» láttatott vele. «Ez az ember annyit ártott», mondá egy alkalommal, «hogy hat olyan existentia sem teheti jóvá.»

A *Hitel* magas röptével, fenkölt, nemes érzületével meghódította a világot: rezgésbe hozta minden szív legtitkosabb húrjait, forrongásba minden agy rég szunnyadó legmerészebb gondolatait, a valóság reményével kecsgettette a haza s emberiség szebb jövőjébe vetett bizalmat. Szerencsés inspirációnak nevezhető, s hatását nem is téveszté már maga a könyv első lapján álló ajánlás: «Honunk szebb lelkü asszonyinak!» — «Vegyétek», úgy mond, «pártfogástok alá!» — «Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyalai.» — «Ti emelitek egekbe a port s halhatatlanságra a halandót. Üdvözlét és hála Néktek!»

*) V. ö. *Gróf Széchenyi Istrán naplói.*

E bevezetés már eléggé sejteti, miket fogunk e drága könyvben olvasni, s miként fogjuk azzal, mint Wesselényi ír, «táplálni» magunkat. Mert hisz: «erkölcsi eledel nélkül hogy' elhetne a magyar, kinek nagyobb része lélek!» Megszólal nyomban benne, kinek nagyobb része bizonynyal csupa lélek, a szüői iránti kegyelet, melynek későbbi munkáiban, is leginkább a *Kelet Népében*, oly megható kifejezésével fogunk találkozni. «Mindig csak azon kötelességekről szólunk, melyekkel szüleinkhez köttetünk, azokrul soha vagy ritkán, melyekkel gyermekeink iránt tartozunk, holott ezek még szentebbek. Hála az égnek, hogy szüleim, kiknek áldom hamvait, ezt épen úgy hitték s azért ily szó illik is ajkaimra!» — Ezt már átvitt értelemben veszi, a szebb jövő előkészítésének, utódaink sorsa javításának szent kötelességét tartva szeme előtt. «Csak a gyöngé szereti önmagát; az erős egész nemzeteket hordoz szívében.» — «A mi eddig jó volt, az épen azért ma talán csak meglehető, s utóbb még káros is lehet, mert minden előre vagy hátra megyen a világon.» S tovább szöve ez eszmét: «azért mert jó systema (= *Hitel*) nélkül is életben maradt az ország, s talán (ha igaz) boldogabb sok egyéb országnál, — jobb systema következésében, annál bizonyosabban tenne óriási lépéseket.» — «Ha csak egy pár évet veszünk össze», — így szólott már előbb, — «akkor jobb, ha minden mozdulatlan áll meg; ha egy fertály vagy felszázadra tekintünk, akkor — változás kell.»

«Nem fogok én», — így folytatja, — «hazám dicsérője lenni, mert az arra nem szorúlt, s mert oly szoros kapcsolatban látom magam vele, mintha rokonomat vagy önszemélyemet dicsérném.» — Már «mágnásletére» is úgy érzi, — s ezek közveleményére czélzott föntebb Metternich, — hogy bölcsebbet nem tehet az «önvádolásnál». Sorra veszi aztán az oly mélyen gyökeredett ódon visszaéléseket, s oly lángszínekkel festi azokat, akár mind megannyi Kossuth vezérezzikke. Oda csattant a végén: «Oh szégyen, hol marad elpirulásod!» . . .*)

Nem democrata beszéd-e ez: «Többet ér királyra és országra nézve egy új nemzetség, mely érdemeket szerez egy oly régi familiánál, mely a helyett hogy elődei által hasonló

---

*) Németül szerette ez idézetet: «O Blut, wo bleibt deine Wollung, O Schande, wo dein Erröthen»?!

nagy tettekre buzdíttatnék, inkább magát minden áldozat s munkátul mentnek hiszi»?!

Azért mondja aztán: «nem nézek én annyit hátra, hanem inkább előre».

Azért vált halhatatlanná, s ily kapcsolatban méltán ezerszer ismételhető zárszava: «Sokan azt gondolják, Magyarország volt; én inkább azt szeretem hinni: lesz!» —

Zárszavához érve bár, ne tegyük le még a könyvet kezünkől a nélkül, hogy még egy pár, más oldalról emlékezetes mondást ne jegyezzünk ki belőle.

Közgazdasági része még általánosságokban mozog ugyan, de alig hagyja orvoslásra váró bajainknak egyikét is érintetlenül. Elég arra, hogy a gondolkodókat ébreszsze, a jóakarúakat bátorítsa, ellenségeit lefegyverezze.

«A termő földnek csak haszon nélkül heverő része is boldoggá tenne más nemzetet.»

«A magyar földbirtokos szegényebb, mint birtokához kepest lennie kellene.» — «A tőkepénzes is, mert: hypotheca helyett csak hypothesis van.»

Sokat mond ez alkalomból a nevelésről, és a prózai tárgyat, a gazdasági részt, igen sok költészettel tudja fűszerezni. Maga a *Hitel* értelmezése is, melyet az adott szó szentségével, a férfias jellemmel, a becsületességgel minden irányban oly gyönyörűen azonosít, nála csupa szárnyalás, tiszta idealismus. «A magyar gazda», — így folytatja közgazdasági tantételeit — «nem viheti mezeit a lehető legnagyobb virágzásra.» — Pedig: «A mit bizonyos időben egy mező megteremhetne, de nem terem; s az a dolog, melyet egy ember elvégezhetne, de nem végez, minden időre el van veszve.»

Megemlítve a közös legelő, faizás, czéhek, limitatiók, robot és dézma körüli nagy erő- és időpazarlásainkat; átmegegy a kereskedésre. Pontozatai ma sem veszítették el érdekességöket.

1. Geographiai helyzetünk.

2. Pénz szűke.

De, hozzá teszi, mintegy vígasztalásúl, hogy az angol sem kezdette pénzzel, hanem munkával . . .

3. Más nemzetek concurrentiája.

Alkalmat vesz oda suhintani egynémely «gaukler» patriotára, mit a *Taglalat* írója nem sokára egy gaukler politikus jelzővel fog visszadobni.

4. Vámok. Az osztrák határvámvonalat érti.

De, hozzátesszi, minek keressük ott a bajt, a hol nem segíthetünk. Ez leginkább akadályoz abban, hogy segítsünk magunkon ott, a hol az csak tőlünk függ.

5. Kormányi rendeletek fölösleg vagy czélszerűtlen volta.

6. Productumaink szűke.

Fölemlíti a nálunk minden rossz termés után beállható éh-inséget, mind például 1816—17-ben is stb.

7. Communicatióink rossz volta.

8. Belső consumtióink elégtelensége.

Erre, méltán, igen nagy súlyt fektetett; de, mint látni fogjuk, némi túlzásba is esett.

9. Szállítások, transito-vámok körüli bizonytalanság.

10. Kereskedelmi becsület, s munkásság némely csorbái.

11. Nemzeti bank.

Ez talán az egyetlen positiv javaslat, melylyel egyelőre föllép. De úgy látszik, már ekkor is egy magyar földhitel-intézetre gondolt, melynek föllállítása még évtizedekig váratott magára!

Végre:

12. Jutalomtételek több s jobb természetűre és kivitelre.

E pontozatok után önkényt merül föl a kérdés, hogy tehát «mit kell tennünk, és min kell kezdenünk?» — Ez nyomban a hitelnek szorosb értelemben tüzetesb taglalására vezeti vissza, hogy vége vettessék azon állapotnak, miszerint nálunk «szinte szokássá vált, se tőkéjét se kamatját, se más tartozását nem fizetni soha!» — Első sorban áll tehát, szerinte is, a váltójog s hiteltörvények behozatala, melyekért, kellő előzmények hiánya miatt, oly nagy volt utóbb országszerte a jajveszekerés. Ez előzmények, vagy együttes intézkedések, úgy mint pénz teremtése és olcsó hitel nyújtása, Széchenyi terve szerint, a válságot, melynek nem hiányoztak áldozatai, lényegesen megkönnyebbitették volna.

Utoljára akarjuk hagyni azon már föntebb érintett kapcsokat, melyek a merész újítónak későbbi mérséklő, conservatív, ha úgy tetszik, túlloyalis szerepléséhez vezetnek; közben ne ejtsük el fenséges humora azon csillámaít, melyek komoly tanainak hatását, ellenkező irányokban is, annyira fokozták.

«Ki igen sokféle akar lenni, alig lehet tökéletes egyféle.»

«Nem ritkán egy becsületes ember, ha Leonidáshoz, Montaignehez, Pitthez hasonlítják, nevetségessé válik.»

«Némely ajakrúl rágalom és gyalázás jobbizúien esik, mint minden magasztalás s felhőkig emelés eshetnék.»

«Egyiknek az udvari tömjén kellemesb, másiknak a populáris illat; cselekvényök egyaránt zavaros forrásbul ered, csak-hogy ízlések különböző. Fényleni soknak legfőbb célja, nem használni.»

Kiegészíti e gondolatot e komoly intés: «Ki a közönségnek akar használni, legelső kötelessége: magárul egészen elfelejtkezni.»

«Extra Hungariam non est vita, szánakozást vagy kaczagást gerjesztő beszéd.»

Nem kevésbé nevetségés dolgoknak tartja a következőket: «Lónak gyepre hozását idomítás nélkül, úrfinak examenre hozását tanulás nélkül, házasságot tapasztalás nélkül, repræsentativ systémát közértelmesség nélkül stb. e.»

Úgy szintén, mikor az eladósodottat nálunk «az övé közelebről nem érdeklí, mint sok titkos tanácsost a titok».

Vagy: mikor «egyesület az, hol sokan fizetnek, s egy parancsol».

Példának ennyi elég: vegyük elő az utoljára hagyott komolyabb érintkezési pontokat.

«Oppositio szükséges mint az epe.» — Csakis?

«Mintha király- és hazaszeretet eczet és olaj volna, mely soha sem vegyülhet együvé.» — Mikor a hazafiak országszerte nagy fogadásokat tettek, hogy soha és semmi körülmények közt nem vállalnak hivatalt, még ha miniszterekké tennék is őket.

«A végsőségeket, túlságokat gyűlölöm.» — Tehát?

«Népkormány nem fér jobban össze a természettel, mint ha több ember hajtana egy lovat.»

Ez Deák ismert adomájára emlékeztet, mikor egy híres úrkocsissal alragadták a lovak, s ő viláért se nyúlt hozzá a gyepelőhez, mert, úgymond, ha ketten rángatjuk, bizonyosabban bele dülünk az árokba. Kossuthra volt alkalmazva 1848-ban.

«Lenni kell előbb, azután lehet kifejlteni.» Ezt utóbb ő meg az ellenzék más-másféleképen értelmezték. Széchenyi itt a magyar nemzetiségre, mint politikájának legelső alapkövére értette.

«Kárhuzatosb elbizottság nincsen, mint másokat vezetni, ahhoz való talentum nélkül.» — Tragikus fordulattal alkalmazá e mondást előbb Dessewffyre, majd Wesselényire, utóbb Kosuthra s legutoljára végzetesen önnön magára! . . .

«Szomorú sors öntagjainak lassú sorvadását érezni, — ennél csak annak kínja lehet még fájdalmasabb, a ki kénytelen átlátni, hogy ő egy rothadó nemzet tagja» . . .

Vessünk egy pillantást naplójába. Vagy inkább ne vessünk. Teli van az agoniával, kétségbeeséssel.

Kiigazítja itt még e vigasztaló sorral: «Boldogok mi, hogy köztünk legalább a fiatalság jelei mutatkoznak!»

* * *

Az ezerek kezében forgó *Hitel* harmadik kiadásakor a kiadó azzal az örömhírral lepi meg a közönséget, hogy e munkának immár második része is készülöben van. E második rész a *Stadium* lett volna, mely a reformok határozottabban körülírt részleteit foglalta magában. Dessewffy *Taglalata* okozta ennek késedelmét és a *Világnak*, mint sürgős feleletnek s egyúttal köteles önvédelemnek előbb közrebocsátását.

Foglalkozzunk tehát mi is előbb vele.

Az egész könyv «Jóakaróimhoz» van címezve; nagyjában egy gróf Dessewffy Józsefhez intézett nyílt levél; s hogy valami nagyon tárgyilagos és minden személyeskedéstől ment vitairat volna, azt legjobb akarattal sem foghatjuk reá. Ha Széchenyit bántotta az ő zsenge növényeinek váratlan elgázolása, a húsz évvel idősb veteránt, ki mint Sáros, Zemplén és Szabolcs megyék követe, már négy országgyűlést kiszolgált, 1795-ben pedig a szabolcsi fölkelő nemes csapat választott kapitánya volt, kétszeresen sérthető ifjabb ellenfelének kíméletlensége, kit ő nem rég egy hazafias ódával tisztelt meg, s a *Felsőmagyarországi Minervában* utóbb is a tisztelet és magasztalás hangján emlegetett: az, félretéve minden tekintet, nem csak erősen czáfolgatja téves nézeteit, elfogultságát, hanem pelengérré állítja s maró gúnynyal árasztja el ősz fejét. Nem csak politikában tartja illetéktelennek s azok közül valónak, a kik mások vezetésére vállalkoznak ahhoz való tudomány nélkül, nem csak illúzióit fosztja szét, mint melyekkel a közügynek különösen gabona- és borkivitelünknek, minden vámoknál

többet árt; hanem írői hiúsága iránt sincs elnézéssel, átlátszó ironiával nevezgetve őt Minerva fölkeztjének s fölhozva Richelieut, ki annak akart tartatni a mi nem volt, jó poetának, s ravaszúl czélozgatva olyféle könyvre, melyben se lélek, se Révai, hanem csak mák, — mert a nehezen elalvóknak is kell auctor. Még magánviszonyait is bele keveri, nem engedve meg, hogy nagy financier válhasson abból, a ki saját gazdaságát és pénzügyeit rendtelenségben hagyja. Nyilván veszedelmes ellenfelet látott benne, nyilván egy egész osztály a mozdulatlan, s előítéleteibe szerelmes közép nemesség képviselője gyanánt állította maga elé, hogy oly erős ostromot tartott szükségesnek ellene indítani. Saját képedre ismertél, veti oda szavait fölkapva, csak ez fájt, egyéb semmi. — — «Ám ki becsületesebben, elszántabban járandja utolsó leheletéig a hazafiság pályáját, az legyen győztes, diadalmas!»

Leginkább az keverte föl epéjét, hogy őt látszólag nem tartotta elég jó magyarnak. Szívtelennek és magyartalannak nevezte.

Több keserőséget meg Kossuth irányában sem mutatott.

«Szándékom tisztaságát félremagyaráztad (?). Bíró nem lehet más köztünk, mint az idő.» —

Nem szívelhette azt a magyar önhittséget, nemzeti hiúságot, mely egy költőnek talán leginkább megbocsátható lett volna. Be akarja «vallatni» velök, hogy: «Magyarország mindenben hátra van» — «holott csudálatos magasságra emelheti magát, ha közértelmességét és nemzetiségét kifejti». — —

Rámutat a törökre, kiből minden öndicsekvése mellett «hihetőleg semmi sem lesz, hanem hosszas véres ágonia után végre magában bomland s enyészend el örökre». — Rátérve a sokak által még dédelgetett nemes insurrectióra, azt mondja: «A legvitézebb embernek is csatára előbb készülni kell, máskép győri ütközet lesz belőle. Az írónak is», — így folytatja a kivitel és vám kérdéseire vonatkozva, — «előbb mindenről jól értesülnie szükséges, máskép nevetség lesz belőle. A bornak is,» — ez Dessewffynek kedvencz tárgya volt, — jól kell előbb elkészülnie, máskép eczet lesz belőle.»

Különben boraink nagyobb sikerének biztosítására a casinói «mintapince» részletes tervével lép föl.

Nem felejt el ósdi ellenfelének a régi görög és római classicusok iránti előszeretetét, melyet az alkalmilag erőltetett

idézetekben is szívesen ragyogtatott. «Ha nem olvastam is *Plutarchust* görögül mint Te, s ha talán classicusokat oly jól citálni nem tudok, azért még kérdés: ki fogta fel közülünk az elhunyt kor dicső lényének lelkét tökéletesebben?» — «Ne is keressük», folytatja tovább, «az igazi előmenetel rugóit görög s latin könyvekben, mert azokban hiába keresnök.» Még hozzá teszi: «Latán, görög, minden remekei mellett, — — igazi szép társalkodási nyelv köztök ismeretlen volt; az kirekesztőleg a keresztyén vallás által megnemesült újabb emberek találmanya.» — — Ha nem csalódom, a keserű, személyes polemia itt is már általánosb, elvi magasságra emelkedik. Szinte kár, hogy hivatkozás nem történt ezekre az utóbbi középiskolai törvény tárgyalásakor.

Különbén kíméletlen föllépését később megbánta Széchenyi, s az öregnek fényes elégtételt adott fia, Aurél, halálakor. (L. *Üdvlelde.*) Mikor pedig az öregnek halála hírére vette, így kiált föl naplójában: «Szívtelenek! Senki sem beszél róla.» (Május 2. 1843.)

De ki tudná megindulás nélkül olvasni, miket aztán a nemzetiségéről, a nyelvről mondogat.

«Legyen elég eskünnöm sok botlásim, sok véres bukásim után, melyeknek jeleit bizonynyal más világra viendi lelkem,*) vegre megnyílt szemem, — — drágán, szívveremen szerzett tapasztalás meggyőze: honszeretet a legszebb s halhatatlan érények kútfeje.»

— «De azon álom: egy nagy s dicső nemzethez tartozni, szívem legtitkosabb húrjait édes harmoniába ringatta mindenkor.»

«Kisebb nemzetek föntartották önállásukat, és mi — — kezét fogva, vállat vetve, Hunniát a hatalmasb nemzetek sorába emelhetjük.»

«Ki az a szerencsés szerencsétlen, a ki egészen ki tudta volna fejezni, a mi lelkében vala? Szerencsés, hogy a nyelvnek olly nagy tehetségével bírt; szerencsétlen, hogy csak oly parányi volt lelkében, mit még emberi nyelv is elő tudott rebegni!» (Vallomások cz.)

«Nő a lélek a szó — s a szó a lélek által.»

— «A tett első; a szó — második.»

*) Dante-reminiscentia. (*Il purgatorio.*) V. ö. Naplóit.

Kezünkbe adja ezzel saját elragadó ékesszólása kulcsát. Összevág azzal, mit annyival később Rénan mondott: *Ce son les choses qui sont belles; les mots n'ont pas de beauté en dehors de la cause noble ou vraie, qu'ils servent.**)

Nagyon figyelemre méltó, s neolog- és ortholognak egyaránt ajánlandó, mit mellesleg a nyelv alakulásáról oda vet. Nyelvszűzesség, szerinte, absurdum, s Polynesiába való. — Senki sem dönthet ilyenben, csak a nagy közönség; úgy, hogy mindaz, mit idő és szokás által sajátjává teend, magyar lesz, az ellenben, mit nem fogad el, idegen marad. — Nem azért nem értik (némelyek) a mai nyelvet, mert ez haladott; hanem mert ők álltak meg stb.

A vastag kötetnek egy jó része a nemzeti casinónak van szentelve, melyet valóságos intézménynek tart és nevez. Úgy nem különben az oly rövidlátással piszkolt pesti lóversenyt is. (*Intézetek.*)

Fölállítja nagy nyomatékkal ész- és szív-elméletét, $\Delta\tau\epsilon\upsilon$ utóbb annyi félreértéseknek és megtámadásoknak volt kitéve.

Először hangsúlyozza, — ne feledjük ezt, — hogy Magyarország fővárosát Buda-Pestnek kell elnevezni. Ez az eszme is szinte egy félszázad múlva nyert valósulást.

De lehetetlen a gazdag tartalmat, bár dióhéjba szorítva is, néhány oldalon ismertetnem.

A nemzet nevelője áll előttünk. Nagyságában, veszélyeivel. Össze fog roskadni az egy ember vállára nem illő óriási felelősség súlya alatt.

Védjük meg, gyöngye erőnkhez képest, önmaga ellen egyelőre ismét azon pontok csoportosításával, melyek későbbi politikájának igazolását rejtik magokban.

«Most van idő csodákat végezni, vagy soha» —

Előre bocsátva, még ellenzéki szellemben, hogy: «valóban a sötétség bajnokinak nevezi azokat, kik a világot lángnak, az életet dühnek, a fiatalságot nyavalyának, az erőt veszedelemnek tartják» stb. Fokként jelzi a fordulatot is.

— — «Valamint mi jobbra változtunk, úgy a kormány is egész systemáját megváltoztatá.»

«Fölhagyott a beolvasztási kísérlettel.»

---

*) Lesseps igtató beszédjében. A szavak csak annyiban szépek, a mennyiben nagy és igaz ügynek szolgálnak. (Apr. 23. 1885.)

«Eltiporni többé nem akar senki; s ha akarna, sem tiporhatna el.» Ez utóbbi tételt Kossuth ismétlé később nagyobb nyomatékkal.

«Fejedelmünk széket a magyar hont ismerő s azt szívökön hordó férfiak környezik,*) — s annyi bizonyoságit adá, hogy újjászületésünket hátráltatni nem kívánja, s nemzetiségünk jobb kifejlését önerönkre bízza,» stb.

«Ferencz császár, a mi királyunk, dolgozik; — dolgoznak tehát mi is!» —

«Hogy (némely ügyeinkbe) a kormány nem avatkozott be, azért a legnagyobb köszönettel tartozunk» stb. e.

Mindez 1830-ban volt írva. Tíz év múlva csak ismételni kellett.

Nem voltak még tisztázva a fogalmak a kormány vezető szereperől, s felelőségéről. Megköszönték az emberek, ha legáltalább magokra hagyták.

* * *

A *Stadium*, mely végre egy kész reformprogramot volt hozandó, lassan készült. Sokáig és szakgatva dolgozott rajta Széchenyi, sok javítani valót talált benne; s mikor már kész volt, még egy külföldi útja (augusztus—december 1832) és egy aldunai útja (július—október 1833) jött közbe, míg e várva várt elmeszültöttjét szárnyra bocsáthatta; közben az a kellemetlenség is történt, hogy barátja Wesselényi munkáját a nádor Hartlebennél elkoboztatta. Néhány nap múlva (júniusban) az ő kéziratát is elvitette Drescher censortól. Ment aztán ez a gyanús corpus delicti ide s oda a helytartó-tanáctól a bécsi udvari kancelláriához, s vissza; nem tudták mit csináljanak vele az emberek. Csodálatos fogalmak uralkodtak a sajtó működéséről. Széchenyinek nem hittek, hogy csak «eszmesurlódást» akar előidézni, s megadja magát fontosabb ellenokok és érvek előtt; másrészt az öreg Dessewffynek sem hittek, hogy kritikája által csak élénkebb eszmecserét s így a jó ügynek biztos győzedelmet akar előidézni. Mennyi idő kelle hozzá, hogy Szechenyi eszméi meggyénként megvitatva, s a többségtől elfogadva

---

*) Még Revitzky volt a kancellár; utóda iránt kevesebb bizalommal viseltetett.

az országgyűlési követutasításokba menjenek át; mennyi fáradtság, míg rést törnek az országos küldöttsegek munkálataiba; hol van még a felsőház, mely minden haladásnak, előítéletből is, önérdékből is, született ellensége s e részben a kormánynál is kormányiabbb volt! Mennyi védárka, bástyája az ódon kormányzati rendszernek, a megrögzött történelmi jognak és jogtalanságnak! S mégis félték egy ártatlan könyvtől, mely esetleg az elméket mozgásba hozhatná, s a kedélyeket nyugtalaníthatná! 1833 november 15-ke volt a nevezetes nap, melyen Széchenyi e harmadik könyve megjelent. Ocskay püspök kapta az első példányt. Mindamellett Reseta censor a többit lefoglaltatta. Ismét habozás, késedelem, új meg új izgalmak, míg fölszabadulhattott. A főherczeg nádor jól fogadja; nem úgy Cziráky, a régi rendszer leghatalmasabb védelmezője. Bertha Sándor (általam már ismertetett levelében) 1833 november 8. így ír róla: «A rég óhajtott *Stadium* feltűnt Pozsonyban. Negyed napja, melyen előbbeni értesitésemet írtam, a kerületi ülésben már kézen forgott a *Stadium* vagy nyolcz példányban, a követek és az ifjuság között. Örült mindenki annak látásán s bámulva dícsérték azon messzeható munkásságot, mely míg Orsova béreceit hányatva, az ország physikai erejét neveli, az alatt csudatevő erővel készit biztos ösvényt másfelől morális erőnk előmozdítására. Megint, megint! — Van oly ifju, ki egyszerre három példányt vett a már előtte félig-meddig ismert *Stadium*ből, hogy egyet kézi könyveül megtartván magának s azt könyv nélkül megtanulván, kettőt az ország legtávolabbi részébe küldjön el élet s boldogság eszközlésére.» — — «Hogy ha 1831-ben kijött volna, mind az országgyűlési utasítványok, mind magok a diatai tanácskozások más színben tűntek volna föl; de lesz haszna még így is, magára az úrbéri tárgyra nézve is, a Juridicum iránt pedig, a hol e munkát olvashatják, megjobbított új pótló utasítványokat készítenek. — — Bárcsak már (mondják némelyek) — a hátralevő három törvénycikkelyt is egyúttal kiadta volna a gróf» stb. —

A gróf tudniillik hogy megfeleljen azon szemrehányásra, miként mindig csak általánosságokban mozog és positiv javaslatokkal nem lép föl, ezúttal újra kerek számú tizenkét törvénycikkben formulázta, nem épen egy-egy törvényjavaslat szaba-

*) *Akadém. értekezés.* febr. 3. 1891.

tosságával, de eleg világosan s többé-kevésbbé erősen indokolt terveit. Ezek:

1. Hitel. Ismétlésével s bővebb kifejtésével a már többször is mondottaknak.

2. Ösiségi jog (Aviticitás). Ez minden birtokot bizonytatlanná tett, s bevallott céljának, mely a nemesi családok fönntartása volt, legkevesébbé sem felelt meg.

3. Fiscalitás. Az előbbinek folyománya. Különbön kárpótálás mellett (Laudemium).

4. Birtokképeség (Jus proprietatis). Még sok erős vitára adott alkalmat.

5. Törvény előtti egyenlőség. A híres I : 9. (Partis primæ titulus nonus), melyben sokan alkotmányunk palladiumát látták, úgy mint az angolok az ő Habeas Corpus actájokban; de ezektől eltérőleg, a személyes biztonság és szabadság jótéményét, saját osztályukon kívül, a polgártársak nagy zömével megosztani vonakodtak.

6. Nemtelenek pártvéde. Az akkori viszonyok megfoghatóvá teszik Széchenyi e sajátságos eszméjét, mely az urak sorából választott tisztí ügyészek, a parasztság hivatalos védőjének, teendőit egy az érdeklettek által választandó tribunus plebisre ruházta volna át. Ez újítás, bármily észszerűnek látszik, míg a jobbágyi viszony fönnáll, mégis ellentétben áll Széchenyi e másik alaptételével: «minden, mi a földesúr interesséjét elkülönzi, mindkét félre káros, sőt veszedelmes». (231. l.) Nem is lépett életbe soha; előbb megért a jobbágyok teljes fölszabadításának eszméje.

7. Házi pénztár és országgyűlési költség terheit mindenki idom szerint (=aránylag) viselje. Nevezetes, hogy ekkor még ő is a nemesség adómentességének elvben fönntartása mellett van; nehogy szerfölött visszariaszsa az uralkodó osztályt, mely «szűz vállaira», szegénysége mellett is, oly igen büszke volt.

8. Vizek, utak, belvámok, stb. országgyűlési tárgyalások alá tartozzanak. Ebből lett később az ő önálló magyar közlekedési ügyosztálya.

9. Monopoliumok, czéhek, limatiók eltörlése.

A három utolsó pedig, melynek bővebb kifejtését más-korra ígérte, ez volt:

10. Törvény csak magyar nyelven szerkesztessék.

11. Csak a helytartó-tanács kormányozzon. Mint mely-

ből utóbb az önálló miniszteriumnak kelle kifakadni; míg a közös ügyeket némileg helyettesítő udvari kancellária, mindig kétes, sőt sérelmes intézménynek tekintetett, bár «parancsai» (mandata) előtt mindenki meghajolt.

12. Ítéletek, tanácskozások nyilvánossága.

A jobbágység sorsának javítását, illetőleg teljes fölszabaddulásának előkészítését annyira szíven hordja, akár ismét egy Kossuth Lajos. Avagy nem a későbbi *Pesti Hírlap*ba illő idézetek-e ezek?

«— Mi ma még köszönettel fogadtatnék, holnap semmibe vétetni s boszantani fog». —

«A nagyobb rész szolgai helyzetetése a csekély fogyasztásnak egyedüli oka.» —

«Párvonal a török szultán és egy alkotmányos király között.» — —

«Talio. A mint mi bánunk jobbágyainkkal, úgy bánunk (tehát helyesen!) viszont mi velünk!» — «Nem kellene tovább Istent kísértenünk!» —

S az ismeretes idézet a mi *Corpus Juris*unkból az elnyomott nép égbekiáltó állapotáról. «Colonorum oppressio, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei.» (I. Ferdin. I. decr.)

Ismétli különben, mit a belfogyasztás fontosságáról más helyütt mondott, s újra «hervasztó fallaciának» nyilvánítja, mi az országos ellenzéknek évek óta legsúlyosb vádja volt, a szabad kereskedelemre, nagyobb kivitelre való utalást. Oly országban, melyben oly gyakori az éhínség, s oly szegényesen élünk aránylag mindnyájan. Pedig «a szegénység, legalább a mostani világban, a szolgasággal határos». (*Világ.*) Anglia jóllétét a «közszabadságból eredő nagy consumtionak» tulajdonítja. S mind a mellett, hogy nálunk egy új királyság, legalább 1000 négyszög mérföld meghódítása áll előttünk, még pedig egy csepp vér kiontása nélkül (tudniillik vizeink szabályozása következtében) mégis a népesség szaporodását, s ezzel a belfogyasztásnak is emelését, nagyon kevésbe viszi. Axiomának tartja, hogy «nem a nép sokasága okozza egy vidék fölvirágozását, hanem minémúsége». S ezt Anglia és Amerika példájával bebizonyítottnak véli. Utalva arra, hogy például nálunk 1830-ban a halandóság nagyobb volt cholera nélkül, mint 1831-ben choleraival, így okoskodik:

«Nem a népesedés híja okozza hátramaradásunkat, hanem intellectuális erőnk és nemzetiségünk fejletlensége.»

Mert, mint a *Világban* már megírta, «híd, út, vízesatorna, stb. soha sem fog embert alkotni; de a kifejlett s egyesített emberi lélek nem csak ily parányiságokat, hanem sokkal nagyobbakat is teremt».

S hogy mint már *Hitelben* (tanácsképen) óhajta: «hazánkban mindenkinek, vagy legalább a nagyobb résznek, gyomra, feje, erszénye ne legyen üres». — —

Bőven bizonyítgatja újra a földhitelintézet szükséges voltát, a nélkül hogy megnevezné. Fejtegeti az ily intézmény szükséges előfelteteleit stb.

Melancholiája is egynél több nyomot hagy.

Herder ellenében, ki nemzetünk (s a kisebb nemzetiségek) elenyésztét jövendölte, föllekesül a gondolatért: «az emberiségnek egy nemzetet megtartani». Csak ülhessük meg már egyszer valahára «az ész, igazi érdem, halhatatlan erény diadalmának ünnepét». — «Csak magunkban a hiba; de egyszer-smind a föltámadási erő.»

De előttünk — «feneketlen sötétség tátong, melyből az egyszer oda elsúlyedt nemzetiség, szabadság, hecsület talán soha, soha, többé föl nem merül.»

— — «Nincs oly bölcs kormány, oly próféta, ki egy leketlen korcsnépet valóságos dicsőségre fölhevíteni s igazi halhatatlanságra föltüzelni képes volna.»

Míg egy «convulsio nélküli szelíd reformatio» lehetőségében bízik, az oppositóra megjegyzi, hogy az (más országokban) beretva, élesen metsz, de fát vele nem vágnak.»

«Az időnél nagyobb kincset nem ismerek, s mivel érzem, milly sajnosan lop meg az, ki időmtül foszt meg: a haza legnagyobb tolvajának kell tartanom azt, ki a közidőt haszon nélkül és szükségen túl bitorolja el.» — Nyilván a sérelmekre czéloz, melyekkel az országgyűlésnek annyi időt kelle elveszteniök.

Íme ismét megannyi kapcsok, miként az ilyféléket fon-
tebb talán nem helytelenül nevezém.

Talán el is vetette kissé a súlykot, mikor ilyet mond: «gyávaságnak tekintem, ha egy fejedelem a jussaibul valamit elvétetni enged».

Deák legalább mást tanított, mikor így beszélt:

«Nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat, hanem a

nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása.» (1834 augusztus 27. ker. ü.)

Az a Deák, kinek jelleme és észereje előtt Széchenyi önként meghajolt, s kit vezéréül szívesen fogadott volna. (1840.*)

ZICHY ANTAL.

---

*) Maga Széchenyi a közlekedési ügy rendezéséről szóló javaslatát az 1847/8-ki országgyűlésre ily megszólítással nyújtotta be: «Felséges haza!» Koronaörré czélbavett megválasztatását is (1835 nov. 12.) ily megszólítással köszönte meg. A Bach ellen írt híres *Blickjében* azt mondja: «Nationalrechte verjähren nie.» S még erősebben: «Wir achten den Menschen viel höher als einen Herzog, ja als einen Kaiser selbst. Denn Gott schuf den Menschen, während wir den Titel Dei gratia bei Herrschern, mit vielen anderen plumphen Flagarnerien für nichts anderes halten, als für einen lächerlichen und äusserst ecklichen Adulations-Humbug. (464.)

AZ AGYAGIPAR.*)

Mióta a királyi magyar természettudományi társulat a magyar műveltség létért való küzdésében tényező, azóta kiadványai az irodalmi vásáron mindig figyelmet keltenek. A fordított irodalmi termékek úgy, mint az önálló eredeti munkák. Az elsők azért, mert szükségét pótolnak, a legértékesebb irodalmi termékek közül valók s oly gondos átültetés eredményei, hogy azokban nem igen érzik meg a fordítás. Az eredetiek pedig azért, mert jó magyar nyelven, magyar észjárással írt, a magyar typutat visszatükröző s a mai tudás színvonalán álló munkák.

A dolog természetéből folyik, hogy a laikus olvasó azt a munkát, mely az emberi tevékenység közben fölmerülő kérdésekre az ő nyelvén adja meg a választ, jobban méltányolja, mint azt, mely a gyakorlati életet kevésbé szolgálja. Ez biztosítja Wartha Vincze *Az agyagipar technológiája* című munkája részére is a magyar közönség rokonszenvét. A következőkben a természettudományi társulat kiadványainak e legújabb termékét óhajtom a folyóirat olvasó közönségének bemutatni.

A mindennapi használatra szánt asztali és konyha-edényeknek, a lakóházak épület- és fedő anyagának jó része agyagárú; sőt agyagárúkkal díszítjük újabban szobáinkat is. Mi természetesebb annál az élénk érdeklődésnél, melylyel a technológiának ez ága iránt viseltetünk. Ennek az érdeklődésnek tanúja lehetett az, ki Warthának az agyagárúk technológiá-

---

*) *Az agyagipar technológiája.* Írta dr. Wartha Vincze, műegyetemi tanár. 103 rajzzal és 25 táblával. Buda-Pest. Kiadja a királyi magyar természettudományi társulat. 1892.

járól most két éve tartott mutatványos előadásaira ellátogatott. Ez előadásait Wartha a fönnebbi munkában foglalta össze.

Wartha előadásaiiban — a kezénél lévő tárgyak hatása alatt állván — eltért a rideg rendszerezés szigorú szabályaitól. Munkája teljes egész, melyben kerek képen van kidomborítva az, a mit az agyagipar technológiájáról az általános műveltségű laikusnak tudniillik, s a mit a szakembernek tudni kell.

E munkát figyelmesen átolvasván, megismerkedünk az agyagipar fáradságos műveleteivel, lépésről-lépésre követhetjük a művész munkáját, midőn a jelentéktelen agyagból ügyes kezének és teremtő phantasiájának remek művét formálja, rögzíti, díszíti. Megismerkedvén az agyagipar műveleteivel, érdeklődésünk a technológiának ez ága iránt még fokozódik; ösztönözve érezzük magunkat a keramikai kincseket rejtő gyűjtemények szorgalmas tanulmányozására, a nagy mesterek, valamint az egyszerű iparosok fáradságos munkájának megbecsülésére.

Az agyagárúk nyers anyaga az agyag. Általános használatának titka az agyag kitűnő tulajdonságaiban rejlik. A nedves agyagot ugyanis mindenek fölött jól formálhatjuk, s ha megszáradás után tűzhöz teszszük, kökeménynyé tehetjük. A kiegészített agyag azután ellenáll a tűznek, víznek, a fagy támadó erejének, sőt az idő mindent megemésztő hatásának is.

Az agyag e tulajdonságai nem maradhattak rejtve az ősidők emberei előtt sem. Azok a népek, melyek évezredekkel ezelőtt népesítették be a földet, készítették és használták agyagedényeket. Ilyen ősidőkből származó cserépedényekkel s töredékeikkel gyakran találkozunk azokban a földrétegekben, melyek akkor telepedtek le, a mikor azok a népek éltek. A talált edények s ezeken a fölíratok, díszítések, rajzok megszólalnak az archaeologus kezében, elbeszéli a rég letűnt idők történetét, az egykoru népek eredetét, szokásait, műveltségi állapotát. A rég elmúlt idők e tanúján kívül csak még a kővületek ilyen elpusztíthatatlanok és beszédesek, minden egyéb alaktalan es néma.

Mi okozza az égetésnél az agyagnak folyton növekedő keményedését? Szerző ezt a nehéz problémát annyira közel hozza az olvasó fölfogásához, hogy még a laikus előtt is kézzel fogható lesz megoldása.

Száritás közben a tiszta agyag részecskéi mind közelebb

és közelebb kerülnek egymáshoz. Ez a fokozatos sűrűsödés lépést tart az égetés fokával. Bizonyos hőmérsékleten a tömörülés olyan nagyfokú lesz, hogy olyant még a legerősebb sajtóval sem vagyunk képesek elérni.

A nem-tiszta agyagban az idegen alkotó részek chemiailag hatnak a szomszéd kaolin-részekre, melyekkel a nagy hőben meglágyuló vegyületekké egyesülnek; a részecskék mind jobban és jobban egymáshoz tapadnak. Az emelkedő hőben az agyag megszűnik likacsos lenni: üvegszerű lesz.

A természetben előforduló agyag alkalmazhatóságáról a chemiai vizsgálat nyújt biztos fölvilágosítást. A chemiai elemzés adatai nyomán kísérletek nélkül is határozottan eldönthetjük: tűzálló-e az agyag, használható-e porcellán-, majolika-gyártásra vagy sem? Elemzési adatok híjával gyakorlati próbák is célhoz vezetnek az agyag alkalmazhatóságát illetőleg.

Ha az agyagárúk nincsenek oly magas hőmérsékletnek kitéve, hogy az alkotórészek megolvadjanak, akkor az edény hevítés után is likacsos marad. A likacsokat mázzal szokták betömni.

A régi időben lesímitották a likacsos edény fölületét vagy viaszszal kenték be, ma mázzal tömik be azokat; a leggyakrabban alkalmazásba vett máz a kovasavas ólom (ólom-üveg). Némelykor szükségessé válik a sárga vagy vörös agyag színét elföldni; e végből az átlátszó üvegmáz helyett ónhamuval telített áttetsző fehér mázt: zománczot használni. Ezenkívül bóronsavat (bórsav), konyhasót s a kőedényekre, porcellánra való máz készítésére földpátot is használnak.

Az agyagedények máza gyakran a legtarkább s a legelénkebb színekben pompázik: e színeket a mázokban föloldott s velök egybeolvadó fénoxidok hozzák létre.

A természet-adta anyag nem dolgozható föl nyomban; hogy földolgozható legyen, egy-két télen kifagyasztják s bizonyos előkészítő műveleteknek vetik alá. A víz az agyagrészecskék közé hatolván, a megfagyás pillanatában ellenállhatatlan erővel aprítja, töri, zúzza a legfínomabb részecskékre az agyagot. A híres garnkirki agyagot csak két-három évi fagyasztás után dolgozzák föl. Mondják, hogy a khinaiak most dolgozzák föl azt az anyag-készletet, melyet gondos őseik száz évvel ezelőtt rakásba hánynva az utódok számára elkészítettek. Az agyag elkészítésére szolgáló mechanikai műveletek: a törés

örlés, zúzás, keverés, iszapolás, sajtolás. E műveletek úgy alkalmazandók, hogy a jónak talált agyagkeverék összetétele állandó maradjon. A sèvres-i porcellán-agyag összetétele például évek sora óta nem változott.

Az elkészített agyag formálására szolgáló legfontosabb eszköz: a korong. A korongot már 2000 évvel Krisztus előtt ismerték és használták. Alkalmazására utalnak az őstörténeti leletek, melyek között nem egy koronggal formált tárgy. A korong leglényegesebb alkatrészei egy vas tengelyre erősített kisebb és egy alsó nagyobb fakorong. Az agyagtömeget a fazekas a kis korongra helyezvén, lábával megindítja az alsó korongot; a forgó mozgásba kerülő felső korongon mintegy varázsütésre alakulnak a legszebb, legszabályosabb öblös vagy hengeralakú edények.

A fazekas munka közben sűrűn hívja segítségül újjait, fácskáit, pléhdarabjait. Miután a mester az edényt a korongról vékony dróttal leválasztotta, azt fülekkel s díszítésekkel látja el. Az edények díszítése szabad kézzel s mustrák belenyomása által történik.

A lapos, szögletes vagy szabálytalan alakú tárgyakat öntés, sajtolás vagy mintában való formálás által készítik. A tányérok, tálakat, csészéket gipsz mintákban formálják; a vázákat, tégelyeket, domborművekkel ellátott korsókat öntik. Öntésre híg agyagpépet használnak. A virágokat, gyümölcsöket, leveleket szabad kézzel mintázzák. A pipák bronz vagy öntött vas formában való sajtolás által készülnek; sajtolás útján készítik a téglát, valamint az agyagcsöveket is. A fölemlített műveleteket lépten-nyomon képek magyarázzák; e képek egész közel hozzák a leírt dolgokat a képzelethez.

Az agyagedényt mázzal vonják be, hogy folyékony tartalma az edény falán át ne szivároгjon. A máz főkelleke, hogy égetés után repedés ne mutakozzék rajta; e végből a mázkat addig olvasztják, míg az edény anyagával egyesülnek. A legtokéletesebb a porcellán-máz, a mely majdnem olyan összetételű, mint a porcellán maga; ezt az edényen magas hőnek teszik ki, hogy az edény anyagával összeforrjon.

A máz nyers anyagát finom porrá törve vízzel péppé keverik s ebbe mártják a levegőn megszáritott vagy az égetés által összetartóvá tett edényeket. Gyakran fehér vagy színes agyaggal öntik le az agyag tárgyat s csak száradás után von-

ják be a mázzal (engobálás). Érdekes, hogy a khinaiak miként látják el vékony falú edényeiket mázzal. A mázt finom porrá törik s a port finom szövettel bekötött bambusz-csőbe töltik; ebből fujják a port a tárgy minden részére, vigyázva arra, hogy a por egyenletes vastag réteget képezzen.

Sok ezer esztendeje annak, hogy agyagból edényeket készítenek az emberek. Az agyagiparnak reánk maradt első termékei durva, kavicsos agyagból, szabad kézzel formált edények. Midőn az ősemler edényét csonttal vagy kövel símára csiszolta s körmével össze-vissza karczolta, azon munkálkodott, hogy az nemcsak célszerű, hanem szép is legyen. A szép iránt való ösztön benne volt és benne van még a legprimitív emberben is.

Az emberiségnek e korát olyan korszak követi, melyben az emberek a műveltségnek magasabb fokán állottak. Ismerték a fémeket, agyag edényeiket korongon készítették, símitották, geometriai rajzokkal, ónlemezekkel vagy krétával díszítették. Ilyen edényeket százával találtak nálunk a bronzkori urna-temetőkben.

Nemcsak edényeket, hanem gyöngyöket, orsószűnyöket, vánkosoikat, amuletteket s gyermekjátékokat is készítettek agyagból. Agyag vánkosoikat valószínűleg azért használtak, hogy a hajdizs alvasközben össze ne kuszálódjék.

A későbbi időben képző felsőbb földrétegekben már aszfalt vagy üvegszerű mázzal bevont tárgyakra is akadtak. Többnyire szép fényes, fekete színű, formára, díszítésre figyelmet érdemlő termékek ezek. Még manapság is készítenek agyagárúkat, melyek akként vannak díszítve, mint ezek az edények. Tekintsük meg csak a szentesi fekete edényeket vagy az amphora alakú híres mohácsi korszókat.

A formát illetőleg érdekesek azok a kulacs-alakú edények, a minőket a legrégibb egyiptomi sírokban találtak. Tehát a kulacs sem eredeti magyar alak.

Az agyagipar a görög világban érte el fénykorát. Különösen az alakra, színre, festésre szebbnél-szebb vázák készítésében tünnek ki a görög mesterek. A vázákat sírboltokba tették, fogadalmi ajándék gyanánt a templomba helyezték, néha pedig nyilvános versenyeken a győzőknek pályadíjúl adták.

Ezek a bámulatos finomságú s művészi rajzokkal gazda-

gon ellátott edények Görögországnak fontos kiviteli cikkei voltak; a legszebb darabok rendszeren a római birodalomba kerültek. A görög eredetű vázákön levő rajzok megbecsülhetetlen fontosságúak a historikusra; e rajzokból szerezhettek csak tudomást az akkori népek viseletéről, fegyvereiről, bútorairól s a többi.

Az agyagipar történeti fejlődésének tárgyalása rendén szerző az edényeket pompás kivitelű fény-nyomásokban mutatja be; a szép képekben szintúgy magunk előtt látjuk az iparművészeti és nemzeti múzeumnak, valamint a műegyetem technológiai gyűjteményének e korból reánk maradt kincseit.

A görög fazekas nemcsak edények készítésével foglalkozott, hanem emberi és állati alakokat is formált agyagból. Nemcsak a fazekasok, hanem művészek is foglalkoztak agyag szobrocskák készítésével. Ezeket égetett agyagformákban készítették, égetés után befestették és meg is aranyozták. A Tanagra szomszédságában fölfedezett sírokban tömérdek sok ilyen szobrocskát találtak; ezeket szobadísz gyanánt használták, a halott sírjába tették vagy mint fogadalmi szobrokat a templomba helyezték.

A római fazekasok csak utánózták a görögöket, de soha utol nem érték. Hogy mennyire mögötte maradtak a rómaiak a görögöknek, mutatják azok a görög és római edények, melyekből szerző néhányat összehasonlításúl bemutat.

A rómaiak nem annyira művészi tökéletességű tárgyak előállítására törekedtek, mint inkább arra, hogy olyan tárgyakat termeljenek, a minőket nagyon keresnek; ezeket azután ezer meg ezer példányban sokszorosították. Különösen keresettek voltak a «terra sigillata»-nak nevezett s az etrusiai Arretiumban gyártott koráll-vörös agyagárúk. A hol egyszer római megfordult, mindenütt reá akadunk a terra sigillata törelekeire.

Wartha munkája nemcsak azért becses, mert előadása vonzó, érdekes és tanulságos, hanem azért is, mert midőn, például régi edények készítésének helyét és módját illetőleg véleményt mond, azt a legtöbbször fáradságos és nagy utánjárással végzett önálló vizsgálatok alapján teszi. E körülmény munkájának tudományos becset kölcsönöz. Kellel szemben például, rendkívül érdekesen fejtegeti, hogyan készíthettek a rómaiak gyönyörű terra sigillata-jokat, és hogyan

állíthatták elő a talált edénytöredékeken látható domborműves rajzokat.

A rómaiak készítettek mázatlan vagy ólomházas edényeket, úgy szintén jelképes és vallásos jelentőségű keramikai edényeket is; ilyen termékek a mécsesek. A mécsesekben közönséges olajat vagy az előkelőbb rómaiaknál illatosított olajat égettek. A mécses-bél kákából vagy papirosból készült; a lámpára fémtű volt helyezve, a bél rendbentartása czéljából.

A lámpákat nemcsak világítási czélokra, hanem alkalmi ajándék-tárgyúl is használták, sőt még a halottak mellé is tették a sírba; az ilyeneket azután nagy díszszel állították ki s fölíratokkal is ellátták. Ívezredekben át használta az emberiség ezt a lámpaszerkezetet.

Nagy mesterek voltak a rómaiak a fűtőcsövek, csatorna-béllések és téglák gyártásában is. A téglák magokon viselték annak a legiónak a bélyegét, a melynek katonája azt előállította. E fölíratos téglák sokszor igen becses okiratok a történetíróra nézve.

Róma hanyatlása, pusztulása a mesterség hanyatlását, süllyedését vonta maga után. Az ez időben készített agyagárúk alig különböznek a legrégebb kor kezdetleges készítményeitől.

Perzsiában és Egyiptomban már a legrégebb idő óta készítettek zöldes-kék vagy ég-kék, üvegszerű, vastag mázzal bevont szobrocskákat, bálvány-alakokat. Rézoxiddal kékre festett nátronmész-üveg tárgyak ezek. Perzsiában ezenkívül falak burkolására használt, üveges mázzal bevont lemezeket is készítettek. E tárgyak ugyanazon csoportba tartoznak, a melybe a francziák specialitása: a *porcelaine tendre*.

A perzsáktól és az egyiptomiaktól a mórok is eltanulták a mesterséget; mikor a mórok a Majorca sziget birtokába jutottak, ott nagyban kezdték üzni az agyagipart. Különösen a zománzos téglák és a falburkoló lemezek előállításában voltak a mórok mesterek; ezeket sárga agyagból készítették, átlátszatlan ón-ólom mázzal vonták be, a fölületet pedig rikító színekkel díszítették. Az Alhambrában ma is láthatók a mór művészetnek e korból származó termékei.

A Spanyolországból kiűzött mórok mesterei lettek az olaszoknak. Ezek színes alapanyagú edényeket készítettek s agyaggal leöntve, fehér fölülettel látták el. E termékeket Majorca szigete után majolikának nevezték el. Faenza város után, a

hol szintén gyártottak agyagárúkat, a francziák faience-nak nevezték el a majolika tárgyakat.

Az agyagipar mind nagyobb és nagyobb területeket hódított meg s mind nagyobb virágzásnak indult Olaszországban. Nemcsak a mindennapi használatra való edényeket, hanem szobrocskákat, ragyogó díszítésű fali lemezeket, vázákat is készítettek. Híresek és keresettek voltak a gubbioi fémfényes mázzal bevont edények.

A művészi formájú, ragyogó díszítésű, de igénytelen fazekasmunkákat a XVI. század elején háttérbe szorította a khinai porcellán, melylyel a hollandi kereskedők elárasztották egész Európát. A hófehér mázzal bevont, áttetsző s élénk színű zománzfestékekkel díszített khinai árú jobban tetszett, mint a technikai tekintetben nem sokat érő majolika. Mi volt természetesebb, mint az a törekvés, utánozni a menyire csak lehet a porcellánt, utánozni annak különösen síma fehér fölületét, formáját. Legnagyobb sikerrel utánozták a khinai porcellánt Hollandiában. A tarka díszítésű edények delfti edények, még inkább a japáni stilusban formált kék rajzos edények ismeretesek lettek az egész világon.

A hollandi agyagiparnak sikerei versenyre szólították a szomszéd népek fazekasait. A versenynek legközelebbi eredménye a francia agyagipar hatalmas föllendülése volt. 1537 óta Oiron művészies kivitelű faience-ai, később Palissy Bernát remekművei, majd a roueni faience edények keltettek föltűnést. Rouenben különösen szép vörös ornamentumokkal díszített asztaltáblákat, vázákat, kandallókat, nagyobb service-darabokat, sőt életnagyságú szobrokat is készítettek.

A tüzhely körül gyülekezik a ház élete, a család. A svájci fazekasok a kályhagyártás terén alkották remekműveiket; ezenkívül családi czimerekkel ékesített ónmázás tálakat is készítettek. Nagy híre volt az úgynevezett thuni parasztmajolikának is.

Az országok nagy verseny-küzdelmében nemsokára Anglia került fölül. Az ón-zománzos silány, bár művészi kivitelű agyagárúk nem versenyezhettek a fehér, keményre égetett, síma, átlátszó mázzal díszített angol faience-szal; a roueni gyáarak egymás után szüntették meg működésüket. Az angol fehér cserép egész a mai napig megtartotta népszerűségét; ma is meggyőzi az olcsó cseh porcellán versenyét.

A finom faience-hoz közel állanak a legkeresettebb francia specialitások: Palissy remekművei és az úgynevezett oironi faience, A Palissy-féle művek vékony falú, sárgaszínű, keményre égetett alapanyagból vannak készítve és művészi ízléssel mintázva. Mesterműveit fényes színes zománczcal díszíté; a mázon számos, csak nagyítóval látható repedés észlelhető. Rendszerint a mythológiából és a bibliai történetekből választott jeleneteket vagy Páris környékén előforduló állatokat, gyümölcsöt mintázott tárgyaira. Az angol fehér cserépedények számos utánzóra találtak Európa országaiban. Különösen Németországon készítettek művészi becsű, sárga, és szürke vagy barnaszínű, kékre festett, domborműves rajzokkal díszített szép kökorsókat, sörös kupákat.

Az eddig említett agyagárúk keménységök, díszítésök szépsége daczára sem versenyezhettek a porcellánnal. A mióta Európában a khinai és japáni porcellánt megismerték, az agyagiparral foglalkozók erejük teljes megfeszítésével iparkodtak azt utánózni.

Valami Merin nevű saint-cloudi ember volt az első, kinek 1695-ben sikerült a khinai porcellánhoz hasonló, hófehér, átlátszó, ragyogó színekkel díszített agyagárút előállítani. Azaz, hogy nem is agyagárút, mert az általa készített tárgyak összetételüket illetőleg inkább voltak üvegnek, mint agyagnak nevezhetők. Ilyen agyagból (porcelaine tendre artificielle) készítették a vieux Sèvres remekműveit.

A saint-cloudi gyár két munkása Vincennesben új gyárat alapított az új porcellán előállítására. 1756-ban Sèvresbe helyezték át a gyárat, a hol 1774-ben a saint-grioux kaolin-telep fölfedezése után kezdték a valódi kemény porcellánt gyártani. A fejedelmi asztalok edényei, a nagyúri termék, a múzeumok keramikai ékességei ma is a leggyakrabban a sèvres-i gyárból kerülnek ki. Így a papiros vékonyságú hófehér edények, a pâte sur pâte vázák, a melyeknek színes alapjából az izzítás, zománczolás és az erős hevítés után felig áttetszően emelkedik ki a dombormű, vetélkedve a híres római vésett remekművekkel: a kámeákkal, s a többi.

Az igazi porcellán föltalálásának dicsősége a német Böttgert, I. Vilmos porosz király udvari alchimistáját illeti meg. Az aranycsinálás Böttgernek nem sikerülvén, a király boszszúja elől Szászországba szökött, a hol meg a szász fejedelem

fogságába került. A föladat, mi Böttgerre várt, itt sem volt kisebb: módot találni a nem nemes fémeknek aranyvá változtatására. Aranyat a legnagyobb erőfeszítéssel sem volt képes csinálni, de e helyett sikerült barnás-vörös, keményre égetett, kagylós törésű, agyag edényeket előállítani. A szász fejedelem a kísérletek folytatására biztatta Böttgert. 1707 körül Böttger az akkor divatos czopf puderozására egy fehér földet kapott, mely vízzel összehozva, jól formálható tömeget adott. A formált tárgyakból kiégetés után jó minőségű agyagárúk lettek. Böttger a fehér földben megtalálta a porzellán rég keresett anyagát, az Ané közelében nagy tömegben előforduló kaolint. Ezzel a porzellán föl volt találva. A szász fejedelem Meissen közelében nagyszerű porzellángyárat állított föl, s annak igazgatóját Böttgerre bízta.

A meisseni gyár világhírré jutott, finom, stílszerűen díszített edényeivel, művészi miniatur festményeivel és kitünően mintázott porzellán szobrocskáival. A hétéves háborúban II. Frigyes megszállotta Szászországot, magával vite a gyár legszébb mintáit s magával hurczolta a gyár legügyesebb festőit. A meisseni gyár rovására emelkedett és virágzott föl az újonnan alapított berlini porzellán-gyár. A meisseni porzellán gyártásának titka is kiszivárgott lassanként. A gyár néhány hűtelen munkásának közreműködésével alapította 1718-ban Du Paquier az első bécsi porzellán gyárt.

A höchsti gyárat 1740-ben, a berlinit 1750-ben, a szentpétervárit 1756-ban, a koppenhágait 1735-ben s a florenczit 1735-ben, végre a herendit 1839-ben alapították.

Angolországban a fehér faience gyártásából nőtte ki magát a porzellán-gyártás. 1759-ben Wedgewoodnak sikerült hófehér faience-ot előállítani, melynek fényes kemény máza még a legerősebb maró folyadéknak, s a gyors hőmérsékletváltozásoknak is ellenállott. Később földpát és kaolintartalmú agyagból kagylós törésű s részben áttetsző s a kemény porzellánhoz nagyon hasonló agyagárúkat állított elő. A fehér agyag tömegét fémoxydokkal kékre, zöldre vagy feketére festette; mázzal legfőlebb csak belül vonta be edényeit. Az edényeket rámintázott domborművekkel vagy sajtolt díszítésekkel ékesítette s magas hőmérsékleten beégette. Wedgewood korának legnagyobb keramikai művésze volt; művei a múzeumoknak mai napig is díszei, ékességei.

A magyar agyagművességnek legelső reánk maradt termékei a lakások fűtésére és díszítésére szolgáló cserép kályhadarabok. Leginkább Felső-Magyarországon és Erdélyben találtak ilyeneket. Zöld zománczos, olykor polychrom-mázás domborműves rajzokkal díszített kályha-fiókok ezek.

Ónmázás edényeket csak a XVII. század elejétől kezdve készítettek nálunk; a tárgyak kobalt-kékkel, rézzölddel, mangannal színezettek, tulipán és rózsákból álló ornamentális díszszel ellátottak. A század végén már ónmázás, egyenletes, hófehér edényeket is készítettek. A XVII. század végéről és a XVIII. század elejéről szép fehér, vagy kék és narancsszínű, ónmázzal bevont, domborműves zománczfestésű edényekkel találkozunk, melyeket a legkülönfélébb rajzok borítanak.

Ezeket kívül különösen Trencsén-, Nyitra-, Pozsonymegyékben és Erdélyben német ízlésű, ón födeles, német fölírátú, német viseletű alakokkal díszített kancsókat is találunk. Mindezeket egy Németországból Morvaországba s innen Magyarországba menekült német felekezetnek: az anabaptistáknak tagjai, a habánok, készítették.

Érdekes erdélyi különlegességet képeznek a kalotaszegi sárga kancsó és tálak. Szép narancssárga ón-antimon mázas fölületen fehér áttetsző zománczczal vastag, majdnem domborműves motívumok vannak festve. Az edények technikája habán eredetre vall; valószínűleg az Erdélyben letelepedett habánok művei ezek.

Érdekesek az ugyancsak Erdélyből kikerülő kék sgrafitó-edények is. 1781—1813-ig készültek azok Küküllőmegye egyetlen egy műhelyében. Készítésöknél a vörös színű alapanyagot előbb fehér agyaggal, azután kék kobalt-péppel leöntötték s azután ólommázzal bevonták. A rajzokat a kék rétegbe karczolták s így azok az engob fehér színében jelentek meg.

A régi parasztfazekas-mesterségnek igen becses emlékei az Erdély keleti felében készített s a thuni parasztmajolikára emlékeztető kancsó; az úgynevezett székely bokályok. Szép karcsú, szőnyeg- vagy szűrhimzés formájú, rajzokkal ellátott, fényes mázú, eleven, tiszta színű edények ezek. A bokályok tárgyalása során érdekesen van összehasonlítva a régi paraszt kancsó-alakok három főtípusa: a tót, a magyar és a német. A három típust képviselő edények képben is be vannak mutatva.

A fehér cserép, vagy a fehér agyaggal leöntött agyagárúkat a század első évtizedében kiszorították a Csehországból beözönlő olesó porcellán edények. Ennek következtében azok gyártását végkép megszüntették.

Miután szerző még a fehér, citromsárga és vérpiros ornamentumokkal díszített úgynevezett gyüdi korsókról, a mázatlan agyagárúk között pedig a feketére füstölt, símitott fölületű és a régi amphorákhoz hasonló szentesi-mezőtúri és mohácsi korsókról is megemlékezett, a finomabb fehér cserép edények készítésére tér át. Ezek között a holicsi gyár készítményei foglalják el az első helyet. A gyár 1746-ban kezdte meg működését Elsass-Lotharingiából hozatott munkásokkal; legalább e munkások kezére mutat a termékek stílusa. Az első időkben készített agyagárúk meglehetősen primitívek; később haladván a gyár technikája, a gyár olyan műveket termelt, a melyek bátran kiállják a versenyt a legszebb külföldi faience-okkal.

Az iparművészeti múzeumban (Bubics, kassai püspök áldozat-készségéből) és a holicsi kastélyban pompás aranszegegyű, részben chinai díszítményekkel ellátott majolika tányérokot, asztaldíszeket, domborműves rajzokkal ellátott tálakat, kannákat őriznek. A gyár fénykorából való készítmény valamennyi. A 30-as évek végén a gyár megszüntette működését.

A holicsi gyár termékeitől csak a legnagyobb gyakorlat mellett különböztethetők meg a tatai faience-gyár agyagárúi. Míg a gyár Fischer Mór tulajdonában volt, gyönyörű, sárga alapú finom faience tárgyakat, szép hófehér tányérokot készítettek Tatán. Igen finom faience-ot készítettek még Stomfán, Kassán, Körmöczbányán, Pápán, Miskolczon, Iglón, Görgény-Sz.-Imrén, Batizon, Telkibányán, Hollóházán stb.

Újabb és most is működő finom faience- és porcellán-gyárak Zsolnay Vilmos gyára Pécsett, Fischer Ignácze, Budapestén és Popper István gyára Ungvártt.

A Zsolnay- és Fischer-féle gyárak olyan bámulatra méltó tökéletességre vitték a faience-gyártást, hogy gyártmányaik még a külföld elismerését is kivívták. A Zsolnay-féle gyár a 60-as évek elején egy tégláégető kemenczével kezdte meg működését. Ma elsőrangú gyártelep, mely több mint 700 embernek ad foglalkozást. A gyárban a keményre égetett, kissé áttetsző tárgyak könnyen olvadó porcellán-mázzal kerülnek díszítés alá. A festés közel ugyanazon erős tűzben olvadó zománcz-festékkel

történik. A máz relief-szerűen olvad össze a földpátos fölülettel. A nagyérdemű gyáros leányainak művészi rajzai után díszítik a gyártmányokat. A telegraph-drótok szigetelésére kitűnő minőségű porcellán-isolatorokat is készít a gyár; ezeket szeltiben használják külföldön is. Zsolnay a faience-technikát átvitte a riolit-porzellánra és azzal olyan remek műveket teremtett, hogy csak a *porcelaine nouvelle*-el állítható párhuzamba. A riolit-porzellánnak olyan nehezen olvadó alapteste van, hogy a porzellántűzben csak meglágyul, de nem olvad meg. Az olvadó festékekkel ékesített és mészkeverékbe mártott tárgyak az erős tűzbe kerülnek, hol a színes díszítés a mázzal összeolvad és azt a gyönyörű hatást szüli, mely a pécsi gyártmányokat jellemzi. A pompás színekben tündöklő virágok lágyan simulnak a sárgás alaptesthez és az egymásba folyó erős tűzű zománczok néha oly hatást idéznek elő, hogy a néző a természetes virág bársonyszerű fölületét véli látni.

A faience az építészetben is czélszerűen fölhasználható, még pedig nemcsak az épület külsejének, de belsejének díszítésére is. Zsolnay gyárában most készült a budapesti belvárosi templom részére egy 13 méter magas főoltár. E keramikai remekmű századokon keresztül fogja hirdetni Isten dicsőségét, századokon keresztül fogja föntartani a pécsi mester nevét, mely az angol Minton és a francia Deck nevevel egy rangban áll. A riolit porzellánból házi használatra való edényeket készítenek repedéstelen mázzal; ezek jobban ellenállanak a gyors hőmérséklet-változásoknak, mint a cseh porzellán. Bámulatra méltó eredményű az az eljárás, melyet Zsolnay az olajfestmények utánzására dolgozott ki. A festő a nyers agyagtáblára fénoxidos agyagpéppel fest és csak azután kerül a pép a mázolás és kiégetés művelete alá. A máz áthatja a színes anyagokat; ez oly mélységet és fényt kölcsönöz a színeknek, hogy ugyanezt a vásznon olajfestékkel sem lehet elérni. A kályhagyártás szintén kifejlődött a pécsi gyárban. A közönséges egyszerű szobakályhától kezdve a művészi kiállított polychrom díszítésű kandalló-kályháig készíti a gyár e hasznos szobadíszet.

A Fischer Ignác-féle budapesti gyár termékeinek anyaga sárgaszínű, nem nagyon kemény és áttetsző ólmos mázzal van ellátva. Díszítése muffel-festés. A gyárban készült dísz faience-tárgyak művészi alakjokkal tűnnek ki. A gyárban angol kö-

edényt is gyártanak. Az ungvári gyár inkább az építészeti keramikára: terracotta tárgyakra, kályhákra helyezi a súlyt.

Egyetlen gyár van Magyarországon, a hol valódi kemény porzellánt készítenek; és ez a Fischer-féle porzellángyár Herenden. A gyárat 1830-ban egy Stingl nevű porzellángyáros alapította, kitől később megvette társa, Fischer Móricz. Farkasházi Fischer Móricz emelte a herendi gyárat európai hírnévre. Miután a gyár a kezdet nehézségein túlesett, Fischer legfőbb törekvése arra irányult, hogy Meissen, Sèvres kitűnő mestereinek kezeiből kikerült tárgyakat, valamint japáni és khinai porzellánokat utánozzon. Törekvését teljes siker koronázta. A khinai vastag, majdnem domborműves zománc-díszítést annyira sikerült utánoznia, hogy a herendi gyárból kikerült utánezeteket nem egyszer vásárolták meg valódi porzellán-darabok helyett. A herendi gyár 1875-ben Fischer Móricz fiának, később egy részvény-társaságnak birtokába jutott.

A magyar agyagművesség történetének vázlatos ismertetése után szerző a khinai és japáni agyagművességről emlékezik meg. Ennek során beszél a porzellán-massza összetételéről, a porzellán-különlegességek készítmódjáról, alakjairól, a japáni finom faience-ról, a híres szaczunya-gyártmányokról, végül az ismert japáni specialitásról, az úgynevezett email cloisonné-ról. Mindezeket képekben is bemutatva látjuk. A szövegben foglalt vagy táblákban bemutatott gyönyörű rajzok — kevés kivétellel — szerző photographiai fölvételei után készültek.

A következőkben az agyagárúk előállításának technikájával ismerkedik meg az olvasó. A munka ez a része sem száraz, vagy annyira szakszerű, hogy a művelt olvasó ne élvezhetné. A ki gyönyörködik a keramikai gyártmányokban, mindenesetre kíváncsi arra, hogyan készítik és hogyan díszítik azokat. A munka e részében az olvasó kíváncsiságát teljesen kielégítve találja.

A munkához függelék is van csatolva. A függelék I. részében igen érdekes adatokat találunk a khinai porzellán történetéhez. A II. rész reánk magyarokra nézve még érdekesebb; a mennyiben Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmesternek 1809-ben megkezdett naplóját tartalmazza. A naplóban érdekes följegyzéseket találunk a mázokat, festékeket és az edények égetését illetőleg. A függelék négy értékes tábla követi, a

melyekben a legismeretesebb agyagárúk gyári bélyegeinek hű másolatai vannak.

Wartha könyvét a legjobb meggyőződéssel ajánlom a szépet kedvelő és jó ízlésű magyar közönségnek. A könyv élvezetes, tanulságos, előkelő és minden művelt emberre vonzó.

A munka előadása szabatos és szellemes aperçu-kben gazdag; az agyagipar technológiáját illetőleg bár teljes foglalatja az ez időszerint való tudásnak, mégis minden sorából magyar észjárás szól.

HANKÓ VILMOS.

ADA-KÁLE ÉS NÉPE.

I.

A mikor még a török birodalom félholdja Begrádon túlra is elragyogott, akkorról veszi eredetét az a kis oszmánli szigetvár, melyet Ada-Kále néven ismerünk. Szigetvára volt hajdanta az osztrákoknak, Szigetvár maradt a neve törökül is. A törökök előtti története tudvalevő. Dunai erődöt még I. Lipót csinált belőle és Új-Orsova volt a neve mindaddig, míg török uralom alá nem került. Orsova történetével különben is össze volt forrva e sziget sorsa, és midőn 1689-ben Orsova megvédésén fáradozott Heisler, a császár tábornoka, a szigetvárat is körül-sánczoltatta és erős palánkokkal látta el. De mindhiába, a török elfoglalta Orsovát és vele együtt hatalmába került a sziget is. Csak a pozserováczi békével (1718) került ismét osztrák kézbe és III. Károly császár újlag megerősíttette, hogy az esetleges megtámadások ellen sikeresebben megvédhesse. Két vár is épült vele szembe a szerb partra és e két várat egy őrtorony kötötte össze, melyet a császárné tiszteletére Erzsébet-sáncznak neveztek el (1736). Ezzel el volt zárva a hatalmas Dunaág, és vele együtt a hajók közlekedése. Mert a ki e két helynek a birtokában volt, az egyúttal a déli Dunán is rendelkezett. Innen az a kétségbeesett küzdelem, melyet a két ellenség egymással folytatott, és a mely hol a törököknek kedvezett, hol az osztrákoknak. A pozserováczi békétől egész a belgrádiig (1739) osztrák kézben maradt a sziget. A harc megújultával azonban megint fölragyogott a sziget kis mecsetjén a félhold és csak 1789-ben ostromolta meg ismét József császár, a ki személyesen is részt vett a küzdelemben. Hosszas ostromzár után vissza

is foglalta a törököktől, de a sistovi béke (1791) megint csak a kezökbe juttatta. Az Alion hegyen még sokáig voltak láthatók azon sánczok nyomai, melyek a császár és tábornoka, Laudon parancsára készültek és a honnan a szigetet oly nagy elszánt-sággal és kitartással ostromolták. És ezzel az idővel kezdődik a török Ada-Kále polgári története. A két ellenséges állam kezét szorított egymással és a törökké lett vár katonáiból helység-alakító agák lettek.

Azokban az időkben a próféta lobogója lengett volt mindenfelé, Belgrádtól Orsováig és Orsován túlról a tengerig. Rengeteg nép gyűlt össze e zászló alá és nemzetek tarka sokasága hódolt meg a pádisáhnak. De a nagy birodalom egyetlenegy vidékén se annyi, mint három ország területeinek ez összeszőgelésénél. A szerbek és oláhok a porta rájáh szolgálai voltak, a bolgárok nem különben és ide került még tatár seregek maradáka is, mely ázsiai hazájától szakadt volt el. Jó része a Duna mentére telepedett le és miután összeelegyedtek a folyammenti többi lakókkal, részét képezték annak a mohamedán lánczolatnak, mely Belgrádnál és az átellenes Zimonymál kezdődve egész a Dobrudsáig huzódott el. Ennek a néprajzi lánczolatnak volt Ada-Kále az őrszeme. E körül pihentek meg a pádisáh seregei a harez előtt és ide tértek meg pihenőre a háborúk után. Eleinte csak a katonák telepedtek le, birtokok után sóvárgó spáhik vagy büntetés elől menekülő janicsárok. De mikor elhuzódzott innen a nagy sereg és más vidékekre került a törökök hadi zászlaja, ott maradt egy része a Duna mentén és állandó lakosának telepedett le. Hozzásimúlt azokhoz a népekhez, kik már régibb idő óta ott laktak és az egymásra való hatásnak s befolyásnak megmaradt a nyoma. Így lett külön nyelvterületté a Duna két partja, egy külön fajnak az otthona, mely arczra és beszédre egyaránt különbözött a sztambuli törököktől meg az ázsiai tatártól. Ebből a keverék népből állott a «Tuna vilájeti» lakossága java része és ebből telt ki Ada-Kále népessége is.

A sistovi béke után megint változtak az állapotok. A vilájet rájáh lakói ébredezni kezdtek és az a forradalmi szellő, mely a délszlávok harezi zászlaját lobogtatni kezdte, homályba borította lassanként a minárek félholdas csúcsait. Évtizedeken át tartott ez a csendes küzdelem és a mohamedánság ereje fogyóban és gyengülőben volt. Egyre apadt a számuk és a mily rohamos volt a megjelenésök és az ezzel járó megtelepedés,

épen oly gyorsá vált az enyészet is. Tünetezni kezdtek a Duna mellől és bellebb vonultak a Balkán védettebb vidékeibe. Csak az egy sziget maradt meg teljesen töröknek, a hullám és kőfal védte Ada-Kále. Mecseteket döntött porba az idő, Orsova dsámiját a föld porával tették egyenlővé, de a dunai sziget daczolt az idővel és szembeszállott az ellenféllel. A Duna termő vidékének ez a gyöngyszeme, melynek oly pazarul osztogatta a természet dús adományait és a mely második hazájává lett a messze földről ide szakadt vagy az itt azzá vált moszlimoknak, nem egy könnyen válhatott ismét lakatlanná. Egyfelől a hegyek takarták el, másfelől meg a Duna hullámai védték meg. Lakosai erősen védett várba vonúlhattak, melynek közeli kulcsai a főséges Demir-kapuban rejtőztek.

A ráják csendes küzdelme egész e század közepéig tartott. Az oláhok már megszabadultak, a szerb föld fejedelemséggé vált és egyre nagyobbodtak a hullámok, a melyeket a bolgárok és bosnyákok ügye vert föl. Majd beköszöntött a hatvanas évek forradalmi korszaka is. A száz évesnél is idősebb Erzsébet-sáncz még állott ugyan, de a szerb fejedelem, Obrenovics Mihály, rá tudta a portát bírni, hogy a többiekkel együtt ezt a várat is engedje át neki és mihelyt kivonult belőle a török őrség, legott romba dőlt a vár is. És ezzel együtt Ada-Kále stratégiai fontossága is elenyészett. A romladozó várfalakat nem építették föl többé és a várfolyosók ívezetei békés mohamedánok lakóhelyeivé lettek. Sajátságossá vált a sorsuk és kétséssé lett a kis sziget jövője is. Az anyaország területe egyre távolodott tőlök, szomszédjaiktól meg ők maradtak távol. Erős várunkká lett a hit, mely a rájok leselkedők ellen megvédte őket. Mecsetjük kis tornyát gyümölcsöseik hatalmas fái takarták el és a müezzinek imádságra szólító szavait a Duna zajló hullámai némították el. Így maradt e sziget jó soká ismeretlennek és bántatlannak. Mindaddig, míg a balkánbeli népek reakciója idejében rá nem irányult a kis nemzetiségek hódító és foglaló kedve. Szemet szűrt ez az itt rekedt kis török terület és már-már az a veszedelem környékezte, hogy kivándorlásra kényszerítik a lakóit. A minthogy ki is vándoroltak volna, ha csak egy idegen is közzéjük teszi vala a lábát. Pedig katonai jelentősége már épen nem volt. Az a maroknyi török őrség, mely a porta hatalmának volt a képviselője, már-már a polgárságba olvadt és a sziget parancsnokát, a mir-alájt, inkább a polgárság fejének

tekintettek, nem pedig katonának. Csak ép hogy török területnek maradt meg és nem mohamedánok előtt zárva voltak a kapui.

Az orosz-török háború a sziget sorsán is változtatott egyet. Minthogy a dunamenti váraknak helyőrség nélkül kellett maradniok, nem tudta a porta, hogy mi tévő legyen e szigettel és körülbelől hatszáz főnyi alattvalóival. Másfelől azonban elejét akarta venni annak a veszélynek, mely Ada-Kále török jövőjét, főleg szerb részről fenyegette és e válságos időben arra az államra gondolt, melylyel több mint száz éve, hogy békében élt és a melyet e sziget valaha urának is vallott. Az 1878 ik év május havában történt, hogy végkép odahagyta a szigetet a vár török parancsnoka és az osztrák-magyar állam oltalmába bízta alattvalói sorsát. Fegyverrel vettek el tőlünk hajdanta és barátsággal adták vissza. Ugyanannak a várnak a romjaival, mely még Károly császár idejében keletkezett. Csak azt kötötték ki maguknak, hogy a sziget, névleg legalább, török területnek marad meg és hogy mohamedán lakosai továbbra is a szultán alattvalóinak tekintendők. Pontokba foglalták az egyezséget és kiváltságos jogokat biztosítottak a szigetnek. A porta még ügyvivőt is nevezett ki hozzájuk és az Orsován lakó konszulkok a bécsi török nagykövetség főnhatósága alatt áll.

Így lett Ada-Káléból az alsó dunai terület senki szigete. Senkié, mert két állam is formál hozzá jogot és ma-holnap azt sem fogják szegény mohamedán lakói tudni, hogy kit is illet meg voltaképen az alattvalói hűség. Adót a magyar hatóságnak nem kell fizetniök, alattvalói kötelezettségeket meg a porta nem kíván tőlök. A toldott-foldott várban osztrák-magyar katonának állanak ört és a mohamedán lakók védelmére két török katonának van állandó lakása a szigeten. Egyrészt az orsovai törvenyszék szolgáltat nekik igazságot, hivatalos iratokat a szolgabírói hivatal állít ki, másrészt meg a saját müdirjök, vagyis török előjárójok bíraskodik felettök. Ugyanaz a müdir, a jó Fázli Szádik aga, a ki a negyvennyolczas évek magyar menekültjeit, kormánya megbízásából a határon bevárta és katonai díszkísérettel őket egész Vidínig elkísérte. Akkor ők védtek meg a mi hontalanjainkat, most meg mi védenök az ötszáz hazátlan mohamedánt.

Meglehetősen nyugodtsággal folyik azóta soruk. Úgy élnek akár egy kis köztársaságban és noha két állam vigyáz rájuk,

egyikének sem gyülik meg miattok a baja. Megvédi őket a valásuk is és az a három vonalból, meg tizenegy bástyából álló kőfal, melynek fedett folyosói alatt több mint száz esztendeje, hogy békésen tanyáztatnak. Töröknek maradt meg minden lakója és noha jó ideje, hogy az anyaországtól elváltak, teljesen megőrizték nyelvüket és szokásaikat és egyéb nemzetiségi sajátságait. Az ötödfélszáz lélekből álló község akár csak egy családot képezne. Együtt nevednek az iskolában, ifjúságukat egymás társaságában töltik el, közösek az érdekeik és alig egy maroknyi az az elkerített hely is, hol majdan tetemeik porladoznak. Akár csak egy anya gyermekei, édes egy testvérek volnának megannyian. Mindegyikének megvan a maga hajloka és a ki akkora szegény, hogy külön épületben nem lakhatik, az a sánczok valamelyik ívezetébe (kemer) vonul és ott rendez be magának otthont. Szegényeset, de se házbért nem fizet érte, se adót.

Úgy igazgatják a szigetet, mint akármely török falut. Azzal a különbséggel, hogy külügyi hivatalféleje is van és a portának megbizottja, ki ha keresztyén Orsován lakik, és a kinek, hivatalos neve meemur-u máhsusz, vagyis különös kirendelt. A környéken rendesen konsul a neve. A beligazgatás feje a müdir efendi, tanácsadói pedig a medslisz (tanács) négy tagja, kiket a helység előkelőiből választanak össze. A fegyveres hatalomnak két katonai rendőr (záptije) a képviselője, kiknek azonban nagy ritkán nyújt ilyen minőségök némi elfoglaltatást. Hivatalos személyiség a tanító (hodsa), a ki vagy hatvan gyereket tanít írni, olvasni meg imádkozni, továbbá az egyházi teendők elvégzője, az imám, és az ötszöri imádkozásokra figyelmeztető müezzin. Ez embereket a török kormány fizeti, és a kinevezés joga is a portát illeti meg. Vannak azonban oly községi kiadások is, melyeket a vakuf jövedelméből fedeznek. Náluk is megvan ez az egyházi alapítvány, és ezé a dsámi, mely az osztrák világban egy ferenczrendi klostrom volt, továbbá néhány bérház, és egy-két ezer forint készpénzben. A vakuf jövedelméből fedezik az egyházi költségeket, az iskola fentartását, sőt arra is telik belőle, hogy a szükségben levőknek hitelt adjanak. Sohsem fordult még elő, pedig többször és többen szorultak rá a hitelre, hogy e miatt pörre került volna a dolog, és az előljárárság épületében levő fogház annyira elveszítette jelentőségét, hogy nyári meleg napokon oda jár az

egész község — hűvösre. Koldus nincs köztök egy sem, de szegény emberek majdnem valamennyien. Főleg, a kik arra szorultak, hogy a nyirkos ívezetek üregeiben lakjanak. Kevés-sel beérik és különben is oly áldásos a sziget földje, hogy lakosai java részét eltáplálja. Gyümölcse és főzeléke bőven terem, és a szigetlakók legjövödelmezőbb forrása a zöldségtermelés. Mindegyik háznak megvan a veteményes kertje, a gyümölcsös udvara, és ha tekintetbe vesszük, hogy százharmincz lakóhelye van a szigetnek, könnyen kiszámítható, hogy hányan boldogulhatnak ezen a réven. Igaz, hogy e számból különálló épület (háne) csak hetven van, a többi a földött ívjáratokból (kemer) telik ki. A gyümölcsfélék egész sokaságát termi meg a földjök. Az almának, körtének és főleg a szőlőnek annyi fajtája terem meg, hogy a közeli szerb, oláh és magyar vidéknek összesége sem vetekedhetik velök. Megterem még a cseresznye, meg, szilva, dió, áfonya, baraczk, eper, szeder és mint déli gyümölcs, a füge. A legszokottabb körtefajok például: cseresznye-körte (kirez ármudu), galambszár körte (güverdsin budu), pettyes körte (benek ármudu), szép Juszuf körtéje (Hüszni Juszuf), tök-körte (kabak a.), kő-körte (tas a.) és több másféle, melyekre magyar elnevezés nincs is. — Szőlőfajokból a következők ismeretesek: muskotály (misket), kerti szőlő (bág üzümü), izzó ing (ter gömlek), madárszőlő (kus üzümü), tolvaj nem lopja (hirsiz csálmáz), szederszőlő (csilek), asszony ujjja (kadın parmagi), róka-farkú (tilki kujrugı), kecskececseü (kecsi memesi), és még vagy tiz lefordíthatatlan nevü elnevezés. — A búzán, rozson és tengerin kívül kiválóan sok a főzeléknek való, és az adakálei zöldségnek oly jó híre van a vidéken, hogy a szerb, oláh és magyar piaczkon keresett árú számba mennek. Minden hétre jut néhány ilyen vásárjuk, és a szigetbeliek egy része ide járogat el, hogy árúikon túladjanak. A keddi vásárt az oláhországi Vercserovában tartják meg, és ez a vásár arról nevezetes, hogy csak is az adakáleiek árulnak e napon. A szombati vásár a szerb Kladováé, mely helységnevet még mindig a régi török nevén (Feth Iszlám) nevezik. A mi árújuk e két vásárról megmarad, azt aztán Orsovára viszik. Itt kevésbé vannak rászorulva, és nem is fizetik úgy meg az árát. Ők magok keveset fogyasztanak, és saját szükségleteikre szerényebben költenek. A rizst, melyből pilávot készítenek, olcsóbban kapják és a hüvelyes vetemények egy részéhez

Sztambul közvetítésével jutnak. Vámot úgy sem kell fizetniök' egyaránt fölmentette őket alóla a török is, a magyar is. Életmódjok, melyet a sziget termékenysége is befolyásol, egyszerű de nem szegényes. Eltérőleg a többi törököktől, nem érik be reggel a fekete kávéval, hanem nyári időben vaját és tejet vagy a ki tehenet is tart, tejfelt, itt-ott mézes kenyeret is reggeliznek. Legtöbbször hosáfot isznak hozzá, egy édeskés gyümölcslevet. Ennek az első étkezésnek *káhve altı* a neve. Délelőtt, úgy tizenegy óra tájban, a *kusluk* nevű étkezés ideje következik, mely levesből áll, többnyire rizs- vagy húslevesből, továbbá egy-két húsételből, főzelékkel vegyesen. A szegényebb osztály sajttal meg kenyérral éri be. Naplementekor az *úksámlıkra*, az estebédre kerül a sor. Egy vagy két húsétel után édesség (tatlı) is kerül az asztalra, melyből a lehető legdúsabb választékkal rendelkeznek. Hisz külön emberök van a szigeten, a ki édességek készítésével foglalkozik. A következő édességeik a legismertebbek: Hamuban sült édes tészta (kül tatlıszi), sajttal készült édesség (pejnir tatlıszi), fánktészta (koza t.), aludttejes édesség (jourt t.), rózsalevél (günnár), asszony gombja (kadın düjmeszi), friss és sajttalan túróval készült (belmus), gömbös (gözleme). Van egy tésztájok, melyet ha a szájába vesz az ember, azonnal elolvad (máfis), és egy másik olyan édességök, melynek *túpsın* a neve, állítólag azért, mert a tésztás kézzel tapsolgatni kell, hogy porhanyósabbá váljék. A helva-féléknek is egész sorozatát ismerik, és alkalom adtával mindegyikre rá kerül a sor. Főleg ünnepek alkalmával, melyeknek nagy ritkán vannak híjjával.

Vannak a helységnek iparosai és kereskedői is. Az iparág ugyan keveseket lelkesít, és szabó, asztalos, lábbelikészítő még csak kitelik belőlök, de már a pék, kovács és egyéb mesterségek művelője idegen eredetűekre szorúl. A kereskedők a műveltebb, vagyis írni olvasni tudók osztályához tartoznak és fűszerárúkon kívül majdnem mindegyike kereskedik dohánynyal, kávéval, főleg pedig sztambuli csecsebecsékkal. Az a sok vendég utazó, a kik a közeli Herkulesfürdőre mennek üdülni, rendszeren a szigetre is ellátogatnak és emlékül egy-egy sztambuli hímezést, papucsot, csibukot és más ilyféléket vásárolnak össze. Török dohányt is szabad árulniök, meg rózsolaajat, de ezekre csak annyiban illik rá a török elnevezés, mert 'török' ember árulja őket. Nagyobb a kelete a fekete kávénak

es ritka ember kerüli el azt a kávéháznak nevezett kis lebujt, mely a bazár egyik végén van. A barátságos kávédsi megkínál czukorfélekkel meg cigarettákkal és ha nem óvakodol a következményeitől, nárgile (vízi pipa) is áll a rendelkezésedre. Sokat árt e szegény kereskedőknek a magyar határon örökdő vámhivatalnok, a ki minden halandót, ki a szigetet elhagyja, megvizsgál és a leghitványabb apróságon is vámot vesz. Ez intézkedéssel, melyből a kormánynak jóval több a kára mint a haszna, a csempészetet honosították meg az egyébként jámbor és tisztességtudó szigetbeliek közt. A legényemberek, főleg a szegényebbjei, nagyobbára csolnakosok és a jelentősebb dunai kikötőkhöz portékát meg útasokat szállítanak. Vannak személyszállító bárkái is és a szigetet látogató vendégek az ő lélekvesztőikre vannak utalva. Ők teljesítik egyúttal a dragománi tisztet. Halász is akad köztök vagy tiz, és egy-két hámál (hordár), kik az orsovai piacon ödöngenek. A nyár meg az ősz csak eltelik valahogy munkában.

Nehezebb az állapotjok télviz, jobban mondva téljég idején. Megeshetik velök, hogy heteken, sőt néha hónapokon át is el vannak zárva a szigeten túli világtól, és a ki iparos meg kereskedő, az még segíthet valamennyire a baján. Szaporítja az üzletét, elvégzi a megrendeléseket és készül a tavaszi üzletekre. A tél különben is a tunyálkodásnak van szánva, és annál kényelmesebb az életök, minél többet dolgoztak és kerestek volt a nyár folyamán. Az időjárás viszontagságaival is meg kell küzdeniök. A nagy hidegek elől visszahúzódnak a házaikba, melyek — a nyirkos kemer-lakások kivételével — meglehetősen kényelmesek. Nagyobbára fából vannak ugyan összetákolva, de belső berendezésök oly ügyesek és kényelemadók, hogy a szomszéd népek köházain túltesznek. A csak valamenynyire is tehetősek házai következökép vannak berendezve. A kert-udvarból egy folyosóba vezet az út, melynek legelső ajtaja az úgynevezett *pabucsluk*ba vezet, egy keskeny kis előszobába, a hol a felső czipőjét veti le az ember. A földszinten van a *jazlik odaszü* a nyári szoba, egy szellős és sok ablakú helyiség; az *ásev* az étterem, a hol a férfiak étkeznek, továbbá a *kösk* a szögellet-szoba, melynek ablakai a kertre nyílnak. Van ezeken kívül egy téli szobájuk a *kislik odaszü*, melyen kevesebb az ablak és úgy van építve, hogy a szél ellen legyen megvédve. Télviz idején fölállítják benne a *mángált*, vagyis a parázsszénnel megtöltött nagy

rézedényt, körülülük és úgy melegednek mellette. Itt-ott még a *tandir* is divatban van. Ez is olyan mint a mángál, csak hogy egy nagy szőnyegfélével van beterítve és asztal formát alkot. Az emeletre rendszerint külön lépcső vezet föl. A díszesebb helyiségek, a vendégszobák itt vannak, és itt tartózkodik a hárem is, mely elnevezésen ezuttal csak egy asszonyt kell erteni. A minthogy a hárem szó vagy magát a feleséget jelenti, vagy pedig a női lakosztályt. A szobák berendezése egyszerű, és a főhelyet a *minderlik* foglalja el, vagyis a fal mentén végig húzódo kerevet, továbbá a *muszándira*, egy elrekesztett hely az ajtó mögött, hol edényeket és egyéb czifraságokat tartanak. A női szobák csak annyiban különböznek a földszintiektől, hogy több bennök a tükör, a *ciczoma*, és a női kézi munka legügyesebb terméke, a *csevre*, melylyel a falakat díszítik föl. A csevre egy törülköző forma hosszú vászondarab, melynek két szélét színes selyemmel és arany fonalakkal szokták kihímezni és magok készítette motívumokkal kivarni. E díszítések vagy gömbölyűek, többnyire rózsák, virágok, falevelek és stilizált gránátalmák, vagy pedig szögletesek, a minőket a szmirnai szőnyegrajzokban találhatni. Ez a csevre a sziget legkedveltebb ajándék tárgyai közé tartozik. Ezt kapja a betegágyas asszony, ezzel örvendeztetik meg a *szünnet* (circumcisio) kellemetlenségein átvergődött legénykéket, ilyenekkel kedveskednek egymásnak a bájrám ünnepek alkalmából és ezzel díszítik föl a menyasszony szobáját is. A csevre készítése különben is a nők munka körébe tartozik. Kijárójok alig van és csak nagy ritkán ha látni őket, hogy talpig fekete általvetőjökben, és sűrű fehér fátyollal az arcukon, átosonnak a szűk utczákon. Nem mintha nem volna megengedve, hanem mert lépten nyomon ki vannak téve annak, hogy a kis területen férfakkal találkoznak. Vannak ugyan nagyobb kiránduló helyeik is, de már jóval távolabb. Ott a *terzi dereszi* (szabó völgye) a magyar határon, közel a vámőr házikójához, a *dejirmen* (malom), a magyar és oláh határ közelségében, *dsevrin*, a Vaskapu mellett, szerb határon, és még egy-két sétat hely, a hova szabad idejökben szívesen kirándulnak. Ide is elhozzák a kézi munkájokat és ha egy-egy csevre készítésébe belefáradnak, készítenek kis pénzszénnyeket, gyöngygyel kivarrott óratartókat és nadrágkötő öveket. A mendil (kendő) kihímzésében szintén elismert az ügyességök. Itt-ott szőnyegszövő is akad köztük, főleg ha

bolgár vagy rumeliai vidékekről találtak előkerülni. Mert nagy ritkán kel egybe az ada-kálei legény egy saját falujabéli leány-nyal, és viszont az ada-kálei hajadon is arra vár, hogy más országok szülöttje jöjjön el érte. Többnyire bolgár és rumeliai mohamedánokhoz, ruscsuki vagy viddini családokhoz járnak háztűz nézni. A nagy távolság teszi aztán, hogy néha hetekig is eltart a lakzi és hogy a hajójárás szeszélye hónapokig is megvárakoztatja a párokat. Nem is igen mernek egynél többször házasodni. Csak egyet ismertem a szigetbeliek közül, az is a leggazdagabb ember számba ment, a ki második feleséget is hozott a házába. Nem is tartott a többnejűsége alig egy hónapig. Egy fődél alatt meg nem férnek, külön háztartásra meg nem telnék a vagyonukból.

A szigetbeliek házassága különben is eltér a többi törökötől, mert egyet-mást a szomszéd népek szokásaiból is hozzá lestek. Háztűz nézni egy idősebb asszony jár el, rendszerint a legény anyja vagy rokona és ha megtalálták a menyasszonynak valót, többen mennek a leányos házhoz és eljegyzik egymásnak a párt. Mihelyt elfogadta a lány az ifjú ajándékát, rendesen ékszerféle csecse-becsét, legott menyasszonynyá válik. Egy asszony, a kinek okujüdsi (oktató) a neve, ott marad a leányos háznál és ő intézkedik mindenről, míg ki nem tűzik a menyegző napját. Az időköz, ha vőlegény és menyasszony egy helységben laknak, tizenöt nap és két hónap közt váltakozik. A lakodalom hete (düjün haftaszi) valamelyik pénteken kezdődik és ezen a napon egy csomagot (bohcsa) küld a vőlegény, ruhanemüekből és ékszerfélékből álló ajándékokat, melyekből a menyasszonynak is jut, a rokonságnak is. Az édesség-féléknek sem szabad belőle elmaradni. Ezért hívják a házasság hetének ez első napját csomag azaz ajándék napjának (bohcsa günü). Másnap meg a menyasszony küld ajándékot, útnak indítja a hozományát, házberendezéshez tartozó ruhanemüeket, szőnyeg és szövétfeléket, és a vőlegénynek egy saját keze munkája öltözetet, melyet a lakodalom napján föltartozik venni. A három első nap ajándékok fogadásával, meg küldésével telik el. Negyedik nap vagyis hétfőn a tulajdonképeni házasságkötés kezdődik, az előjáróság előtt lefolyó *nikjáh*. Két férfi vállalkozik a kezesi tisztségre (vekil); az egyik a vőlegény kezes (güvej vekili), a másik meg a menyasszonyé (gelin vekili), és mindegyike mellett két-két tanú (sáhid) segédkezik. A vőle-

gény keze fölkeresi a házasulandó ifjút és háromszor kérdezi tőle, hogy elvállalja-e kezesének és hogy akarja-e, hogy megkössék a házassági szerződést. Ha igen, akkor nyomban fölkeresik a menyasszonyt és a kapufélfánál úgy beszélgetnek vele, hogy csak a szavát hallják, de az arcát nem látják. Azért beszélnek vele, hogy ő belőle is kitudják a jó szándékot. Innen ellátogatnak a hodsához, és előmutatják neki az előjáróság engedély-levelét (izin-náme), melyben a két fél egybekelésére engedély van adva. Ezt még az eljegyzés előtt állíttatják ki. Ennek alapján elkészítik a szerződést, és megannyian aláírják a nevöket, a hodsá, a két kezes és a tanúk. Ebben a szerződésben bizonyos összegről van szó, melyet a vőlegénynek a hodsá előtt kell lefizetni és a mely annak van szánva, hogy válás esetében az asszony kezeibe jusson. De ha szegény a vőlegény, akkor csak papíron van meg a pénz. Az engedélylevelet a lányynak adják oda, a szerződést a hodsá őrizetére bizzák. A voltaképi lakzi csak a szerdai nap estején veszi kezdetét. Meghívják az ismerősöket, többnyire az egész községet és ha egy helységben laknak, a férfiak a vőlegényes házba ternek, a nők meg a menyasszony szülőihez. Egész éjjel mulatnak, míg csak rájuk nem virrad. Csütörtök reggelén felöltöztetik a lánynt, ráadják a menyasszonyi ruhát (gelinlik) és elviszik a vőlegényes házba. Ez alkalommal pillantja meg először az ifjú a lánynt és miután együttesen elköltik a reggelit, elmegy a vőlegény és az asszonyoknak ad helyet, a kik egész estig együtt maradnak a lánynyal. Estére kelve, ismét meglátogatja a vőlegény a menyasszonyát és miután megvacsoráltak, elmegy az ifjú a dsámiba és elvégzi az estéli ájtatosságot. Nagy díszszel vezetik innen a lánynyhoz. A kapu gyertyákkal és mécesekkel van kivilágítva és mialatt feleségéhez megy az új férj, serbetet isznak a kapu előtt és dalokat énekelve oszladoznak haza. Az ünnep nyolczadik napján, vagyis a második péntek reggelén látogatóba indul a vőlegény és először az asszony szüleit, aztán meg a rokonságot keresi föl. Ez a *pacsa günü* vagy más szóval *pacsa dsemijeti* napja. Hettőre a rokonságot hívja meg az új férj, megmutatja nekik az új asszonyt és ez alkalomra különösebb ételekkel szokás a vendégeknek kedveskedni.

Tisztán ada-káléi szokás, hogy *bárdá*kat vagyis üvegdedényt küld a vőlegény a menyasszonyának, a vérrokonoknak

meg édességekkel telt tányért, melyet piros tillal kötöz be és virágokkal díszít föl. A bárdák egy héten át ott marad a völegény asztalán, és ha kiürül belőle a serbet, czukorral töltik meg, a czukor fölibe arany pénzeket tesznek és úgy küldik vissza a menyasszonynak. A legnagyobb arany pénzt a völegény szokta küldeni. Mindig a nő az, a ki a férj házába költözködik, és ritkaság számba megy, ha a fiú elhagyja a szülői házat. Az ada-káléi férfi gyöngéden és szeretettel bánik a feleségevel, válás nagy ritkán fordul elő; rendszerint akkor, ha gyerektelennek marad az asszony.

Hasonló díszszel ülik meg azt az időt, mikor a nyolcz napos gyermek nevet kap. A betegágyas asszonyt úgy őrzik akár a szentet, piros színnel védik meg a betegágyasokat bántó rossz szellemek ellen és napokig tartó ünnep fűződik a névadás szertartásához. Rendszerint két nevet adnak neki, az egyiket a bába, a másikat a hodsza adja; de csak az egyiket tartják meg, a hodsza adta nevet. — Azt a napot is megülik, a mikor először küldik a gyermeket iskolába. Ennek az ünnepnek *mekteb düjünü* (iskola lakodalma) a neve, és nagy szerepe van benne a szentséges iskolai daloknak. *Iláhi*knak hívják e dalokat, melyekben a világi tartalom egyházi mondásokkal illeszkedik össze, és a melyeket fölváltva, hol a lyánykák énekelnek, hol fiúk. Ünneplőkbe öltözködnek a gyermekek és összegyülekeznek az iskola udvarában, honnan a hodsza vezetése mellett útra kelnek, hogy iskolába hozzák az új társat. Útközben az iláhi-dalokat énekelik, és ha egy-egy dálnak a végire érnek, ámint (ámen) kiáltanak rá valamennyien. A szülői házban már várakoznak az iskolás gyermekekre. Új társuk az udvaron fogadja őket, czukrokkal és helva édességekkel kedveskedik nekik és vagy lóhátra ül, vagy pedig oda sorakozik a többiek közé és úgy indúlnak az iskolába. Útközben megint iláhiakat énekelnek, és csak úgy zeng az útca a sok ámintól. Az iskola ajtajánál megállanak és ajándékokkal bátorítják az új növendéket, hogy helyt foglaljon a ráhlén (padon). Az alacsony padon rendszerint egy vékony párna-ülés van (tegelti), arra kuporodik le a gyerek, és azon kezdi az *elíbét* (ábécze) és az *ilmi-hált*, mely a vallásos törvények magyarázatát foglalja magában.

Jóval fontosabb ünnepe a gyermeknek a szünnet lakodalma (szünnet düjünü). Ha eléggé megizmosodott a fiú, és ha az

írást olvasást is valamennyire eltanulta, kitűzik a circumcisio-nagy napját. Szünetel ilyenkor az iskola, és társuk udvarába gyülekeznek össze valamennyien, hogy sétára vigyék a fiút. Czifra ruhába van öltöztetve és zsebe, keze ajándékokkal van megtelve. Otthon ezalatt földiszítik a szobát, a hol a szertartás meg fog történni és jó magas ágyat vetnek bele, melyet úgy körül díszítenek akár egy trónust. A szertartás alatt csak egy-két öreg marad a szobában, az apa meg a borbély, a ki rendes körülmények közt a falu kávésa, ezuttal meg a ritus végrehajtója. A végzetes perczben, midőn valódi mohamedánná lesz a gyermek, egyet intenek az udvaron levő gyermek-csoportnak, a kik torkuk szakadtából egy ámint kiáltanak és a szertartás végre van hajtva. A fiú figyelmét vonják el a műtét pillanatában. Egyenként meglátogatják a társai, a rokonság ajándékokkal halmozza el, és két három nap alig telik el, már ott ül az iskola falai közt. — Gyakran ki-ki jut a csendes kis szigetnek az ilyfelemulatozásokból. A családi ünnepeken megosztokodik az egész helység, és nemcsak iskola szünetel ilyenkor, hanem bezárják a boltokat is, és mindnyájának az ünneplő házban a helye. Hisz egy családnak tudják magokat, és közösen érzik az örömet, közösen a bánatot. Ha halottjok van, együttesen siratják meg és ha szaporaság éri őket, együttesen örülnek rajta. Még a szent ünnepeiknek is megvan ez a családias jellege. A harmincz napos Ramazán, midőn a nappali böjtöt éjjeli farsang váltja föl; a bajram ünnepe, midőn juhokát áldoznak és a szegények közt osztják szét; a tavasz első napjának a megülése és a próféta emlékéhez fűződő egyes más ünnepnapok, megannyi testvéri ünnepei a száz évnél régibb idő óta együtt lakozó és egy helyt élő szigetbelieknek. Az idők hatása nem sokat változtatott rajtok, a minthogy nem változott maga a sziget sem. Ha csak a külső formát nem vesszszük, az idők rombolásait. A várnak még a régi paralellogram formája van, és két részből áll még ma is: a belső udvarból (birindsi kát), és a külsőből (ikindsi kát). Az előbbinek négy kapuja van, a külsőnek meg hat kapuja. Ez egyes kapukat törökül tábiának nevezték, a nevök emlékezete nagyobbára elhomályosult. A kormányzóság épületével szemben volt a bás-tábia, a szerb határ felé nézett a koltuk tábiaszi; a sziget déli végén volt a kizil tábia, túlról meg a már egészen nyoma veszett ajnali tábia. Ott a hol most az őrház van, állott a tálim-háne, a katonák

gyakorló iskolája, és mellette a konák tábiaszi, vagyis a konák kapuja. Volt még ezeken kívül egy ibrikli tábia, és manda tábiaszi. Meglehetősen épnek maradt a dsámi kapuja, ép benne egy török felírás és hat kis tornya, melyek közelében ott a klastrom alakú dsámi. Ezek közé épültek az apró faházak, elszórtan, szűk sikátorok között rejtőzködve. A házak megannyiját jó magas deszka- vagy falkerítések védik, hogy még akarva sem lehetne az udvarokba bepillantani. Pedig mennyivel barátságosabb itt minden. Az udvar voltaképen egy nagy kertből áll, és gyümölcsök között ott rejtőzködik a házikó, melynek tisztára meszelt falait virágok sokasága és pompája ékesíti. Tisztaság ragyog elő mindenfelől, egy erős várnál is erősebb otthon, melybe idegen szem nem kandikálhat, hová idegen kéz el nem érhet. Jó messzire vannak egymástól a házak, idegen szem észre sem veszi őket. Csak egy emlékezteti az embert a török helységekre, és ez a sziget egyedüli élénk utcája: a csársi; üzletekből áll ez útca minden háza, itt van a két kávéház, a felső és az alsó, és hivatalos épületnek az előljáróság helyisége. Ez útca az ő piaczok, és sétahelyök. Itt fordulnak meg leggyakrabban az idegenek is, ez a központja az iparnak és kereskedésnek és a török élet legmutatósbab nyilvánulásai itt tűnnek leginkább szembe. És a mohamedánság emlékeiből mi sem halványodott el nálók, vonatkozzék az akár külső szokásaikra, akár pedig erkölcsi fölfogásukra. Ha csak azokat az átalakulásokat nem vesszük, melyek vagy az éghajlat vagy a vérvegyülés befolyása alatt támadtak, és a melyek külön bélyeget nyomtak e maroknyi népségre. Ép ily megfigyelésre méltók nyelvi életök jelenségei.

II.

Az ada-kálei török nyelv a rumeliai nyelvjárásokhoz áll legközelebb. Egyrészt ezeknek a sajátóságát tükrözi vissza, másrészt azt a tatáros beszédmodot juttatja eszünkbe, mely Szilisztria környékén és a Dobruđa vidékén otthonos. Hisz Ada-Kále lakói részben azoknak a tatároknak az ivadékaik, a kik az osztrák-török harcok lezajlása után itt rekedtek a Duna mentén. Szilisztria körül még most is tatárosan beszélnek, Belgrád vidékén azonban, hol sok szláv elem vegyült közéjük, némi

átalakuláson ment át a nyelvök. Így fejlődött ki lassanként a ruméliai nyelvjárás. A tatáros mondatszerkezetbe szlávosan hangzó szók helyezkedtek el és lassanként egy külön beszédmóddá alakult, melynek legtisztább kifejezője az ada-kálei dialectus. És ez a beszéd főleg azért érdemes a följegyzésre, mert népköltészeti kincseiben itt-ott magyar vonatkozásokra akadni és mert ez volt az a nyelvjárás, melyen a magyarországi törökök is beszéltek. Ez a nyelv volt hatással a mi nyelvünkre és ez a beszéd hangozhatott a budai utczákon, a temesvári és egyéb magyarországi török bazároknak. Dalaiknak színhelye is nem egyszer teszi e vallomást. Még erősebb lehetett e hatás a közvetlen szomszédok nyelvére, a szerb, bolgár és horvátokéra és ebből fejthető meg az a körülmény, hogy nyelvünk török elemeinek legnagyobb része a délszláv nyelvekből jutott át hozzánk. Az ada-kálei nyelvjárás még régiességeket is megőrzött, nemcsak a szókincsben, hanem grammatikai alakokban is. De azért sok benne az idegen elem s főleg a körülötte lakó népek voltak azok, melyek nyelvére leginkább hatottak. Legnagyobb befolyása volt rá az oláhnak és másodsorban a szerbnek és magyarnak. Anyanyelvökön kívül majdnem megannyian tudnak oláhul, szerbül már kevesebben, magyarul pedig alig egynéhányan. E hatást különben nemcsak a nyelvök, hanem népköltési adalékaik is visszatükrözik és abból a népmese-gyűjteményből, melynek följegyzésére az ada-kálei Fehmi efendi adta meg az alkalmat, az idegen népek befolyása kétségtelenül kimutatható. Van e mesék közt sok eredeti tárgyú is, a keleti hazájokra rávallók. Ilyen az özzé vált asszony meseje, mely arab-török úton került hozzájok, a türelem köve mondája, mely szintén keleti eredetű és a szegény dervisről, a negyven galambbá vált perikről, a khinai pádisáh lányáról, Evrem bejről, a három királyfiról, Murád kapitány lányáról, Iszkender bejről szóló tündérregék és történetek.

Soknak az európai mesekincsessel közös a motivuma és ő nálok is épen úgy ismeretes a favágó és farkas története, a bolond Mehemed bárgyú hóbortjai, a zöld dió, a gyermek és az ördög kalandjai, mint az európai népek bármelyikénél. A pásztor gyermek nálok is mesés kincs birtokába jut, a szalmafonót szintén váratlan szerencse éri és közös történetök van az árva lányoknak, a három testvérnek, a rest gyermeknek és a bej feleségének. Sőt vannak olyan meséik is, melyeket mintha

tőlünk tanultak volna el. Ilyen az ibolyás lány és a bíró lyánya meseje, a ravasz asszony, az árva és mostohája története és számos egyéb elbeszélés, melyeket a magunkénak is ismerünk. A meséket rendesen tréfás bemutatóval kezdik meg, melyekben minél kevesebb a kapcsolat és minél több az értelmetlenség. Íme belőle egy részlet: «Hol volt, hol nem volt, hadd most abba a szót, sok a járó-keelő, sok a mező- és erdőkerülő. Elindúltam, útra keltem, lefelé mentem, fölfelé mentem, hegyet völgyet átugrottam, bementem egy fogadóba és vettem magamnak egy hagymát. Kinyitottam, belé léptem, hát egy bolha trombitált benne, egy poloska hegedült, a sok szúnyog tánczot ropott. Tovább mentem s találkoztam egy asszonynyal. — Mi a neved? — kérdem tőle. Eminének, annak hívnak. Belenézek a szájába, hát egyfelől a sok kovács, ütnek-vernek tüzes vasat; belenézek a gyomrába, hát ott hajók vitorláznak. Rászállottam az egyikre, hogy tanuljak mesét, mondát és elhajóztunk Csini-csinbe. Megállottam egy ház előtt, öreg asszony jött előmbe, kérdi honnan s merre megyek. Van-e anyó — mondok neki — sohse látott, sohse hallott hazug meséd, hazugságod. Elővesz egy mesezacskót s figyeljete, oh barátim, ezt hazudta a vén malom.» És ezzel elkezdik a mesét, melynek befejezését megint kikerekítik néhány ügyes kis mondással. Ötven ily népmesét gyűjtöttem össze a szigeten, melyek nemcsak nyelvi szempontból, hanem tartalmilag is érdekesek.

Még gazdagabb a népdal-költészetök. Egyes elbeszélő énekeken kívül, melyeknek desztán a neve és a melyekben kevésbé jelentős történeti események vannak versekbe foglalva, gazdag a népdal-költészetök. Százötven ily népdal van a gyűjteményemben, jórészt a sztambuli dalokkal rokon vonásúak, de sok benne a magyar vonatkozású is. Rendesen a kávéházakban énekelgetik, a hol előveszik a húros hangszeröket, a tamburát, és azt pengetik az énekszó mellé. Neha még másik kettő is kíséri őket, az egyik egy csengős féldobbal, a dájrével, a másik meg a fazék alakú darbukával, melynek aljára hártját erősítenek oda. Egy *Buda vára* nevű dalban emígy szomorkodnak az elmúlt szebb időkön :

«Ne énekelj fülemüle,
Elhervadt a rózsád;
Ne siránozz a párodon,
Készíts neki fejfát».

A refrainje e dalnak : «Jött a német, Buda várát elvette». A dal emígy búsong tovább :

«Kiapadt a vize Buda forrásának,
Elnémult szent szava Buda dsámijának;
Kihalt a szerelme ifjúnak leánynak».

A refrain elismétlése után, következik a harmadik és utolsó versszak :

«Buda belsejében a sok fényes csársi,
A vár közepében szultán Mehmed dsámi,
Konakjában lakik a hatalmas váli».

A következő dalban Buda vára elfoglalásáról szólnak egyes részletek. Az első versszak :

«Felrobbant a torony,
Lángba borult a vár;
Tűzfénnyel világol
Iszlám, magyar, tatár.
Oda a sok dsámi,
Oda büszkeségünk;
Kiszorúlt várából,
Megalázott népünk».

Majd meg hosszas siránkozás után, melyben eldicséri Buda összes szépségeit, palotákkal ékes térségeit, emígy fejezi be a népdalt :

«Kelet felől tört be
Vaságyú várunkba;
Csütörtöki napon,
Borultunk mi gyászba;
Szent pénteki napon,
Vesztett Buda vára».

Újabb keletű az az ada-kálei népdal, mely már az osztrák-magyar uralom idejében keletkezett és a melyben a sziget meghódolása van elmondva. Íme egy két részlete :

«A szigetünk előtt jaj de magas hegyek,
Ada-Kále előtt villognak fegyverek,
A mi kis népüinktől áldozatot szednek».

A dal refrainje : «Nagy a híre neve hű Ada-Kálénak». Az elfoglalás után már lemondanak a harczról, megnyu-

gosznak sorsukban és csak az a fő kívánságok, hogy szerényen elélhessenek. A vitézkedő hang elnémúl és a bekés polgár óhaja szólal meg:

«Vásárunkat tartjuk minden keddi napon,
Az idegen urak segítnék bajunkon,
Az államunk könnyit bűnkön bánatunkon».

Magyar vonatkozású dalaik közt érdekes még a *Tuna türküszü*, a Dunáról szóló dal, melyben szép lyrai részletek élénkítik a balladai tartalmat és a melyben messze földről elhurczolt két lyánytestvér szomorú története van elbeszélve. A dalok nagyobb része szerelmi és úgy formai mint tartalmi tekintetben nem állanak alatta a sztambuli és kis-ázsiai török népköltészetnek. A verssorok kivétel nélkül ütemesek és vagy nyolcz vagy tizenegy szótagból állanak. Az előbbieket két, az utóbbiak meg három ütemre oszlanak. Sokszor, főleg a régibb dalokban, meg-meg csendül az alliteratio is. Így a következőben:

«Beszlemejle baslajalim,
Haslamaji haslajalim,
Buise ne islejelim».

Nagy számmal vannak az alkalmi dalaik és egyes ünnepi iességekhez illő tréfás mondókáik. Egész dalcyklusokat tartogatnak készletben és a téli esték unalmait vagy máni dalok éneklésével, vagy pedig ünnepek rendezésével úzik el. A mánik apró négysoros versek, melyeket találomra vesznek elő a máni dalokat tartalmazó zacskóból és ráénekelik a társaság egyes tagjaira. Ez a multság többnyire a nők között járja. A férfiak inkább a helva-estéket szeretik és nemcsak télen, de ősszel meg tavasszal is rendezik. Helvának egy gömbölyű kis édes tésztát neveznek, mely lisztből és czukros avagy mézes vízből készül. A tésztát gömbölyűre gyúrnak és forró lében, többnyire mézben pirosra sütik. Főleg őszi estéken készítik és helva-estének (helva gedseszi) nevezik el azt a csak helvából álló lakomát, melyre az összes szomszédság hivatalos. Mint minden lakmározásnál, külön mulatnak az asszonyok és külön a férfiak. Az egész ünnep dalok kíséretében folyik, három soros kis versszakokkal. És megannyija a helva-osztó ünnepre meg a helvára vonatkozik és noha az egyes versszakok közt nincs meg

mindig a kapcsolatot, az egész mégis az ünnep lefolyását tükrözi vissza. Egyhangú melódiára éneklük e dalokat és az ütemet, mely minden sornak a közepén van, tenyereikkel tapsolják hozzá. Legalább is nyolczvan kis versszakból áll az egész dalsorozat, de itt-ott meg is rövidítik, vagy alkalmi mondásokkal kibővítik. Maga az ünnep az önzetlen vendéglátáson és a szomszédok közt levő jó barátságon alapul. Az ünnep lefolyása a következő: Összeállnak a sziget ferfi lakosai és elhatározzák, hogy egy jókora nagy tál helvával tisztelik meg egy jó emberöket. Azon kezdik, a kit legjobban és legtöbbre becsülnék. A helvát vagy közös költségen készítették el, vagy pedig magára vállalja valaki és annyit süttetnek belőle, hogy az egész társaságot kielégítheti. Vagy huszan harminczan gyülekeznek e célból össze és megállapítják a sorrendet, a melyben a helva-osztást megtartják. Mert sorba megy ez az osztogatás és ma az egyiket tisztelik meg vele, holnap a másikat. Az ünnep rendesen este felé kezdődik, mikor alkonyodóban van a nap. Összegyülekeznek egy házban, többnyire ott, a hol a helva készül, előveszik a nagy tálát és piros fátyollal fődik be, meg zöld pántlikákkal kötik össze. A piros színt azért használják, hogy az asszonyok valahogy meg ne kívánják az ételt és meg ne ártson nekik, a zöldet meg, mert szent szín. A helvával megrakott tál közepére gyertyát helyeznek el és mihelyt kiér a menet az utcára, meggyújtják és útra kelnek vele. Énekszóval haladnak a megvendégelendő háza felé és kezdetét veszi az a dalsorozat, melynek helva-galuska-menet (helva topu gecside) a neve. Az egész sorozat 29 versszakból áll és az egyes versszakok két első sora szacsma; vagyis kapcsolat nélküli szóbeszéd és csak az utolsó sora foglalkozik a helvával és az ünneppel. Azon kezdik el az éneklést:

«Kezdjük el az imádsággal,
Folytassuk a mulatsággal,
Végezzük az édességgel».

Egy másik folytatja az éneklést és beszél szélről, mely kezéből lábából kivette az összes erőt és hajókról, melyeknek vitorláit kidagasztotta. Majd meg a helva dicséretéhez fog:

«Esteledett sötétedett,
Gömbös tésztám gömbölyödett,
Rózsabimbó nyiladozott».

Majd meg mintha buzdítani akarnák a helva-menetet, hogy gyorsabban szedje a lépéseket, azt énekli az egyik, hogy siessenek a tésztával és mondjanak rá a megvendégelt házánál egy igazi ámint. Mert így okoskodik:

«Gránátfa nincs gránát nélkül,
Rózsafa nincs rózsá nélkül,
Helva nincs el Áhmed nélkül».

Áhmednek hívják ugyanis azt az agát, a kihez ezúttal helvát visznek. Minél közelebb érnek a házához, annál vígabb és enyelgőbb a dal, annál több tréfát vegyítenek belé. Az egyik azt énekli a helváról:

«Ez a helva csizmában jár,
Vadászatkor lovára száll,
Többet ér a sár aranynál».

Egy másik meg, a ki édes éhes pillantásokat vet a tál felé, emígy csikolja a többiek étvágyát:

«A helvánknek nincsen párja,
Édesb nem jött még világra,
Testem lelkem gyönyör járja».

És mintha karéneket szólalna meg, imádságba meg szent fogadásba folyik a dal:

«Esküszünk az ibolyára,
Igaz Isten egységére,
Az ellenség vakságára».

És egyre folyik a helva dicsérete és tréfálkoznak a tállal, a vendég látogatókkal, míg csak a háza közelébe nem érnek. Ennyi az ünnepnek első és bevezető része. A voltaképi ünnep akkor kezdődik, mikor a ház elé közeledőben vannak. Eddig csak a férfiak énekeltek, majd megszólalnak a gyermekek is. Tücsköt, bogarat énekelnek össze, míg meg nem unja a házi gazda és készülődéseket tesz, hogy életjelt adjon magáról. Kopogtatni nem kopogtatnak a vendégei, mert addig kell nekik énekelni, míg odabentről meg nem unják. Megtörténik azonban nem egyszer, különösen ha tréfa-értő az aga és ha utóléri őket az eső, hogy órákig is megvárakoztatja a helva-hozókat. Visszatérniök nem szabad, mert nem illik, a helvához sem nyúl-

hatnak hozzá. Addig kell szegényeknek énekelni, míg meg nem nyílik előttük a kapu. Hogy nem valami lélekemelő az a költészet, mely az ily kenyszerített rögtönzésekben szülemlik, példa rá a következő és még sok ehhez hasonló versszak :

«A hajóra bizvást megyünk,
A helvába czukrot tegyünk,
Jön az aga, résen legyünk».

Legfőllebb úgy állhat bosszút a várakozó helvás népség, hogy rögtönzi a rossznál rosszabb verseket, de mihelyt észreveszik, hogy léptek közelednek a kapuhoz, emígy szólal meg a várakozók egyike :

«Kapu kapu nyilj ki kapu,
Belül márvány kívül kapu,
Jön a helva, hallod kapu».

Az aga kinyitja az ajtót, hogy vendégeit illően fogadhassa. De most meg ezeken a sor a tréfával és mintha rá nem ismerének az agára, ráfordulnak :

«Térj ki ember helvám elől,
Csupa czukor kívül belől,
Legédesbje alól felől».

Tréfás mókák meg neveltető mozdulatok közt történik meg az átadás. Csak mikor átvette a gazda az ételt, szólal meg az áldásosztó és komolyabb arcczal éneklí a gazdának :

«Elvégezve a nagy munka,
Karom kezem meg is unta;
Vedd a helvát, legyen áldott,
Áldás száll rád tőle legott».

És azzal beljebb kerülnek megannyian és helyt foglalnak az udvarban. Ha szép az idő, ott maradnak és lekuporodnak a földre, ha pedig nem arról való, akkor a folyosóban foglalnak helyet. Az ada-káléi házak különben is úgy vannak építve, hogy az emeletre vezető lépcső aljában szabad tér van, az úgynevezett lépcsőház (kovuk), a hol nyári időben étkezni is szoktak. Ha elhelyezkedtek valamennyien, helyet foglal közöttök az aga és szemök láttára kezd a helva-evéshez. Az aga eszik és minden elfogyasztott helvához egy-egy verset énekelnek el. Olyan

jó gyomrú is akad néha köztök, hogy elébb elfogy a verskészlet, mint a helva. Ez az etetés a legbohókásabb része az egész ünnepnek. Kört képeznek a vendégek, az agát odaültetik magok közé, elibe teszik a helvás tálát és úgy énekelik bele az egyes helvékat. Iszonyatos versekkel fűszerezik szegénynek a falatját. A legelsőnek elnyelt helvéra rákezdik :

«Gazdánk szeme nagyokat lát,
Beszél össze-vissza füt-fát;
Lenyelte az első helvét».

Itt-ott meg is boszantják, családi viszonyait meg a múltját bolygatják, soha sem lépve azonban túl az illedelem határát. A második helvánál a következőkép boszantják meg :

«Gazda lányát nagyobbikat,
A szebbiket, a jobbikat;
Lenyelte a másodikikat».

A harmadikra ez a versszak jutott :

«Áhmed gyomra jaj be hamis,
Nagyot szuszog, nagyot nyel is;
Elfogyott a harmadik is».

Bárki mondhatja a verseket, ha elég ügyes a rögtönzésben :

«A hold lapja sötétedik,
Gazdánk gyomra epekedik;
Ehol immár a negyedik».

Néha mondani valójok is akad a tréfálkozás közt és ha máskor restellenék, ilyenkor hozakodnak elő vele. Az ötödik helva előtt a következőket mondták az agának :

«Nem hoztunk mi édes almát,
Nem is láttunk eladó lányt;
Ötödszörre nyeldes helvét».

Az almával arra czéloznak, hogy nem lánykérni jöttek ezúttal. Pedig talán ép az volt a szándékok, mert az alma a lánykérésnek a symboluma és ha elfogadják az almát, a mit a legény küld a lányos házhoz, az már annyit jelent, hogy a küldőt is szívesen látják. A helvázás után, ha jóllakott a gazda,

fölkel az ülőhelyéből és viszi a vendégeit a szelámlikba, vagyis a fogadó termébe. Közbe-közbe folyvást énekelnek és míg a férfiak elhelyezkednek, addig a gyermekek az udvaron maradnak és onnan éneklük föl a dalaikat :

«Rózsa szeret fülemülét,
Szomszéd eszi helva mézét,
Ajándéknak veszszük neszét».

Ajándékra van ugyanis kilátásuk és verseikben hol erre-celozgatnak, hol a helvára. Addig énekelnek, míg nekik is juttatnak a helvából. Ha megvárakoztatják őket, nótával figyelemztetik a bent levőket, hogy ők is a helvára várnak :

«Vagyvást vágyva jöttünk hozzád,
Ne tátogasd éktelen szád,
Hozd ki hamar azt a helvát».

Asszonykép természetesen nem mutatkozik az egész idő alatt, de ha véletlenül megpillantanak egy-egy átosonó női alakot, azzal boszantják meg, hogy anyós névvel illetik és a vendéglátó anyósát gúnyolják benne. Szomorú nótával tisztelik meg az agát és majdnem síró hangon énekelik :

«Anyósa van a szegénynek,
Jaj fülének, jaj fejének,
Jaj szájának, jaj szemének,
Szomorúan szól az ének».

Se szeri se száma annak a sok hevenyében készült nótának, minőket ilyen alkalommal elénekelnek. A helvázás után serbettel, édes italokkal kínálja meg a gazda a vendégeit és kávé rekeszti be a mulatozást, mely ma itt, holnap amott folyik le. Mert sorba járja köztök ez a helva-osztó ünnep és ép oly pompával jönnek el a helváért, mint a milyennel hozták. Ha gazdagabb házba kerülnek, még ajándékfeléket is kapnak, egy-egy varrott vagy festett kendőt és versekkel hálálják meg a vendéglátást. Nyelvi életök e jelenségein kívül, melyekből csak a jelentősebbeket említettük föl, sok adatot nyújt még eléggé gazdagnak mondható népköltészetök. A gyermek-játékokat dalok kíséretében játszszák, csecsemőiket úgynevezett «ninni» dalokkal altatják el, sőt egyes gúnyveveket is akkép emlegetnek, hogy verseket rímelnék hozzá. A versekbe foglalt

találós mesék meg első sorban a hárem költészete. És mindez a saját nyelvjárásuk talaján termett, az ő szigeti beszédjökön.

Nyelvök, mely száz évnél tovább úgyszólván különállóan fejlődött, nem volt annyira kiteve a többi keleti nyelvek hatásának. Míg az oszmánli nyelv, a nép nyelvét sem véve ki, nem zárkozhatott egészen el az arab és perzsa elemek elől, addig az ada-kálei beszéd ment maradt ez idegen befolyástól. És ez teszi a fő különbséget az oszmánli és ada-kálei népnyelvek közt. A vulgaris törökség sok oly arab elemet vett magába, melyet részint az irodalmi nyelv, részint az iszlám rituále kényszerített rá. Az ada-kálei ellenben annyira el volt zárkozva az irodalmi élettől és termékei annyira ismeretlenek maradtak előtte, hogy beszédére épen nem volt befolyással. Még a rituálék sem hatottak rá közvetlenül. Figyelemre méltó e tekintetben a hónapok elnevezése, mely az ada-kálei dialectusban egészen önállóan fejlődött. Míg a többi törökségben egyrészt az arab, másrészt egyéb idegen nyelvekből átvett kifejezések járnak, addig az ada-kálei a maga fölfogásával csinálta meg őket és körülírásokkal nevezte meg a jellemzetességöket. A Ramazánról elnevezett hónapot, például a nagy ünnep hónapjának nevezi, azt a harmincz napi időközt pedig, mely a nagy ünnepet a kis ünneptől elválasztja, közbenső hónapnak (aralik aji). Van neki nagy bűnhödés hónapja (büjük teübe) és kis bűnhödés (kücsük teüle) és az a hó, melyben a próféta született, a nagy születés hónapja (büjük mevlud aji) nevet kapott. Így segített magán a nyelvalkotó szellem és így helyettesítette azokat az idegen kifejezéseket, melyekkel az arab nyelv az iszlám hitű nemzetiségeket úgyszólván elárasztotta. Hisz még a vallási formákban is vannak különbözőségeik és máskép hangzik e formák kíséretében levő nyelvmagyarázat. Az a távolság, mely őket a kalifa székhelyétől annyira elvetette, egyaránt meglátszik a nyelvökön és vallásukon. Idegen elemek különben elég nagy számmal vannak az ada-kálei nyelvjárásban. Legnagyobb hatással volt rá e tekintetben az oláh nyelv, melyből főleg a modern műveltségi szókat vette át, nemkülönben a kertészetre és földművelés eszközeire vonatkozó kifejezéseket. A szerb nyelvből is kimutatható némi hatás, noha elszórtan és nem bizonyos fogalomkörökre vonatkoztatva. Jellemző, hogy ez indo-germán nyelvek hatása nemcsak a szókinszre vonatkozik, hanem a mondatszerkesztésre is és hogy a szigeti törökség

mondatalkotásába sok oly sajátság lopódzott be, mely csak az európai nyelvcsaládoknak a jellemzője. A magyarság hatása inkább csak a szókinésre és annak is csak egy kis részére szorítkozik. A dunai véghelyek csekély magyarossága különben sem volt alkalmas, hogy szomszédjaikra bárminő befolyással is lehessen és azok a magyar elemek is, melyek az ada-káléi törökség népköltészetében megvannak, régibb időkre vezethetők vissza. Arra a korra, mikor harcok közt érintkeztek egymással és mikor Magyarországnak török lakossága is volt. E kölcsönös hatások kimutatása különben a nyelvi fejezetbe tartozik, ott részletesebben és fejtegetőbben lesz róla szó. Ezúttal egy általános képre, egy áttekinthető egészre kellett szorítkoznunk.

Dr. KÚNOS IGNÁ CZ.

COLETTE FOGADALMA.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

Április 12.

Jobb barátságban volnánk-e Civreuse úrral, nem mondhatom, ma épen oly kevéssé, mint tegnap. Most is épen az, ki magához tértekor volt; udvarias, mint egy király, de olyan mogorva, mint valami medve, s e két tulajdonságával arányban áll gúnyolódó képessége is; így aztán ha a legjelentéktelenebb dologról is beszélünk, mindjárt csete-paté lesz belőle.

— Micsoda pörpatvart csináltok ti örökösen a gróf uradaldal? — mondta tegnap nekem Benoite; — tudod jól, hogy nem használ neki!

— Mit csináljak, öregem? — feleltem — ő vörösnek látja, a mit én feketének . . . Csak nem hagyhatom, hogy össze-yissza beszéljen mindenféle szörnyűséget, s én mindig helyeseljem, csak azért, mert beteg, mikor ő mindenbe beleköt, a mit én teszek. Hiába, nem tehetek róla.

S igaz is, mert hiába prédikálom magamnak minden reggel és minden este, s mondogatom, hogy ha másforma lennék, bizonyosan jobban tetszeném neki; s hiába fogadom föl magamban, hogy holnap egészen más leszek: mihelyt együtt vagyunk és hallom, mily nyugodt és közönyös hangon bírálgat mindent, embereket és dolgokat, oda lesz minden jó szándékom,

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 192., 193. és 194. füzeteiben.

s a leghevesebben adok kifejezést méltatlankodásomnak. Vagy pedig, ha a tűz mellett ülök, s hallgatom a mint az olvadó hó a roskatag ereszről hangos locsogással lecsurog, s a múlt hónap napi magány helyett ezt a barna arcot látom szobámban, ezt a hangot hallok, a mint felel vagy kérdez, s mindezt az ablaktáblákon tánczó áprilisi napfénytől megaranyozva: oly túláradó s bohó örömrézt fog el, hogy minden ok nélkül, feltartóztatatlanul, nevetésben török ki, s oly nagyon, nagyon boldognak érzem magam!

Persze mindezt a legnagyobb sületlenségnek találja Civreuse úr, s ilyenkor aztán nagy képet ölt, mint tegnap is, s mindenképen igyekszik kimutatni nekem, hogy tulajdonképpen nincs miért nagyra lennem vídamsággal, mert az egész alapjában nem más, mint holmi családi hagyomány, korábbi szoktatás maradványa, s ha nevetünk, úgy az semmi egyéb, mint mikor a majmok elfintorgatják pofáikat.

Vajon gúnyból mondja ezeket, hogy engem megriaszson, vagy mert maga is hiszi egy kissé? Sohasem vagyok tökéletesen tisztában vele, mennyiben érti komolyan azt, a mit mond s mennyiben nem; de ha még tízszer is igaza lenne, tehetek én róla? Ne nevessek, s ne ugráljak többé azért, mert véletlenségből vagy akár természet szerint az állatokhoz találunk hasonlítani általa, s ne törjem többé fogaimmal a mogyorót vagy ne ugorjak át többé árkon-bokron egy pár szökkenéssel, ha útam-ban áll? Pedig ez mind még jobban tanúsíthatná azt a bizonyos rokonságot! . . .

Hisz ez emberamolyan megcsontosodott pedáns; ha tovább is így folytatja, akkor hadd bírálgasson a meddig neki tetszik, végleg békét hagyok neki. Igaz, én elfeledtem annak idején, mikor hozzája fordultam volt, tudtára adni Szentemnek, s a kellő alázattal kikötni tőle nem csak azt, milyen legyen megmentőm külseje, hanem hogy abban is egyetértünk, hogy vagy úgy fogják Colette-t szeretni, a milyen, kutyájával, hibáival, nevetésével sajátos gondolkodásmódjával és fonákul kötött övével együtt, vagy pedig visszatér régi szokásaihoz, s addig fogja a csillagokat kis zugában leszededegetni az égről, míg egy olyan jót és igazi szépet talál, mit nem mártottak bele előbb vödör vízbe, hogy elveszítse minden sugarát, fényét, mielőtt hozzá leérkezett volna.

Az igazat megvallva, biz én dühös vagyok, nagyon dühös

és pedig nem csak azért, mert Civreuse úrnak nem tetszem, és mert csunyának, ostobának, s mit tudom én minek talál; hanem az boszant mindenek fölött, hogy nem tudom hasonlóval viszonzni felőlem táplált jó véleményét.

Néha kész volnék oda rohanni ágyához; s szemébe mondani neki, hogy ha az ő véleménye nem hízelgő rám nézve, az enyém is ép oly kevéssé az ő rá nézve; de aztán hamar elhagy a mersz, mert mégsem bízom nyelvemben. Annál is inkább, minthogy alapjában véve nem is gondolkozom úgy, s mi lenne, ha egyszerre csak bókokká változnának számban az ócsárló szavak? Iszonyú gondolat! . . . Nem tudom, ha képes-e valaki odáig vinni, hogy teljesen egyforma hangon mondjon olyan dolgokat, melyeket valóban érez és olyanokat, melyekből egyetlen szót sem hisz lelkében; különben is a Civreuse úr füle sokkal gyakorlottabb, hogysem észre ne venné a különbséget.

Ilyenkor aztán hallgatásra határozom magam, s ha szobámba térve, jól bezárkózom, s abban keresek kárpótlást, hogy keményen kérdőre vonom szívemet és eszemet.

«Lássuk csak, szólok hozzájuk a legszigorúbb hangon, szembe állítva őket magammal, magyarázátok ki magatokat: honnan ez az esztelenség és elfogúltság? Mit csinált veletek ez az ember? Nem szeretetreméltó, alig udvarias, bizonyára nincs olyan szép, mint mi vagyunk, és szemmel látható, hogy nem tetszünk neki. Igyekeznek-e ezt elpalástolni előttetek? Mondott-e három hét óta egyetlen gyöngéd vagy hízelgő szót is, habár csak három szótagból állót is, vagy lehetett-e tőle bár csak annyira jelentőségteljes valamit hallani, mint egy gyöngécske sóhaj? Többet tud-e valamelyitek ilyesmiről, mint én? Beszéljete! . . .

Se egyik, se másik nem tud valami sokkal előállni, de akár milyen rövid is feleletök, nem lehet ellene érvelni: «Még is tetszik nekünk».

Így esik aztán, hogy néha Civreuse úrra gondolok egy kissé, sőt gyakran, azaz mindig, úgy hiszem, a nélkül azonban, hogy valami túlságosan el lennék tőle ragadtatva, s bár a legkevésbé is tudnám, mi lakhatik szíve mélyén.

Néha azt gondolom magamban, mikor látom mennyire elámul legkisebb szavamon is, vajon nem ő is egy ilyen régi, puszta és romladozó kastélyból jött ide, hol a sánczok és bás-

tyák minden női lény látásától megvédték eddig, mint az én falaim megóvtak engem minden érintkezéstől a külvilággal.

De ebben az esetben régen le kellett bocsátatnia fölvonó hídját, reg kijöhetett várából, mert emberismerete, mely különben épen nem alapúl valami kellemes tapasztalatokon, igen alapos, s sok olyan dolgot tud ő, minek én még nevét sem hallottam. Ezért folytatunk olyan képtelen társalgást sokszor, s adok neki olyan feleleteket, hogy magam sem tudom jóformán, mit mondok, vagy pedig veszekedünk a nélkül, hogy tudnám miért, s alkalmasint maga Civreuse úr sem tudja mindig egész tisztán, mit akar ilyenkor.

Tegnap például az emberekről és a nagy világról beszélünk; én elmondtam neki, milyen kevés dolgot ismerek Erlange-on kívül, s kértem beszéljen róla, milyenek az emberek, s mit csinálnak az én odúmon kívül.

Azonnal teljesítette kérésemet, de nem volt benne köszönet; egész elrémültem bele, a mint leírta, hogy az emberek kivétel nélkül mind nyomorútlak és gonosztevők. . . Megint csak komédiázott-e, vagy igazán el kell-e hinni, a mit mondott? Hisz akkor egyet sem merhetne lépni az ember: itt egy tör, ott egy les, amott egy akna, melyre csak rá kell lépnünk s azonnal fölrobban, ez a világ sorja szerinte; mindez virágok, mosolyok alá, lekötelező szavakba s barátságos kézszorításokba burkolva.

Így van-e ez szóról szóra, s löpor-aknákat értett-e? nem tudom; de bár eleinte egy darabig ájtatosan hallgattam, nem állhattam meg aztán, hogy ki ne törjön belőlem az ellentmondás.

— De hisz — kiáltám föl pattanva — az ön egész világa nem volna egyéb mint egy valóságos rablóbarlang, ha állna, a mit mond!

Mire ő egész nyugodtan csak azt felelte:

— Valóban, nagyon hasonlít hozzá!

S a mint én méltatlankodásomnak hangos kifejezést adtam, és azt kérdeztem, ha egészen bizonyos-e abban, mit most elbeszéltem nekem, így szólt:

— Én Istenem, én csak úgy beszélek róla, mint az az útas, ki leírja azon haramia-fészket, hol elrabolták óráját és pénzét; ez az egész.

Igazán elrabolták volna valamijét? Nem tudtam megál-

lani, hogy még ezt meg ne kérdezzem tőle; s erre nem is hunyorítva, elég szárazon felelte:

— Igenis el. Hitemet és bizalmamat, kisasszony. Nem találja, hogy ez ér annyit, mint néhány arany meg egy útításka?

Ilyen az én vendégem, s ilyenek az ő furcsaságai. Mit felelhetnék én ilyen alkalmakkor? Csak zavarba jövök, s talán könnyebben megérteném a mit mond, ha chinai nyelven kezdene beszélni.

Mindent összevéve úgy veszem észre, meglehetősen elvesztette illúzióit, s ha tizennyolcz év óta én korlátlanul hajszolok ábrándképeket és eszményeket, azt hiszem most akadt, a ki útamat állja.

Hogy ő kivételt tegyen valakivel szemben, szó sincs róla: mi nők sem érünk előtte többet a férfiaknál; s a mint előtérbe igyekeztem állítani nemünket, hogy pár udvarias szót nyerhessek tőle a nők részére, így szólt:

— Oh! mindenkinek megvan a maga ösztöne. A farkas harap, a tigris pedig karmait használja. Azt hiszi, sokkal jobb ezért egyik a másiknál?

Igazán, nem hinné az ember, hogy ilyen merészen leheszen ítélni; még maga a jó Isten sem volna olyan hirtelen kész vele, pedig ő belelát a szívek mélyébe.

Evelt a méreg. Minden áron föl akartam tartóztatni vagy legalább is kissé zavarba hozni; ezért hát hirtelen fölugrottam s így kiáltottam föl, jól a szeme közé nézve:

— S én, kit ön nem ismer, mi vagyok hát én akkor?

— Istenem — felelt félig mosolyogva — bimbóban-e meg, vagy már egészen kinyilva, nem tudnám határozottan megmondani, de bizonyos, hogy önnek is megvannak a maga ösztönei!

Jaj de szerettem volna ráütni! S mivel nem tudtam mibe kapaszkodni már, ezt a kérdést vettem oda:

— Hát Jacques úr?

— Jacques!

Erre hirtelen elváltozott hangon így kiáltott föl:

— Jacques! ő minden képzelhető erénynek, gyöngédségnek, jóságnak és nagylelkűségnek megtestesülése egy személyben!

S a mint megállt lélegzetet venni:

— Ő tehát kivétel? — szóltam közbe gúnyosan.

— Minden bizonynyal, olyan kivétel, mely megerősíti a szabályt.

— Hát ez már megint mit tesz?

— Oh Istenem! nem épen valami sokat! de gyakran halani. Amolyan útszéli phrasis.

— Nos! — kiáltottam bosszúsan — jobb lesz, ha nem engedik útszélen szaladgálni, hanem beviszik a bolondok házába, mert oda való!

Tudtam jól, hogy most ostobaságot mondtam, de roppant ingerült voltam, bár azt sem tudtam miért.

Civreuse úr minden felelet helyett elnevette magát, és újra kezdte ott, hol elhagyta, a barátjáról zengett dics-hymnust. Főlegyen esedett ágyában, s gyorsan beszélt: mintha csak még egy nyelve lett volna tartalékban, először láttam őt így fölhevülve . . . Az a Jacques nagyon szép, nagyon jó, nagyon kedves fiú . . . Végre már igazán magam is érdeklődni kezdtem iránta; akár csak valami Eldorádó tárult volna szemem elé, hol minden tökéletes, a patakok tejjel-mézzel folyók, a hegyek czukorból vannak, s vanília illatú eső permetezik a melegebb napokon!

. . . Mihelyt Pierre úr, arczán a megelégedés kifejezésével, hátradőlt párnájára:

— Na! — kiáltottam föl, a meggyőződés hangján, — érzem, hogy én nagyon tudnám szeretni az ön barátját!

Erre hirtelen felém fordult, s összeránczolva rettentő szemöldökét, merően szemembe nézett:

— Kisasszony — szólt legmetszőbb hangján, — ez bizonyára nagyon boldoggá és büszkévé tenné őt!

Én is, egy pillantig sem gondolkozva, nem kevésbé élesen így válaszoltam:

— Oh! azt el is hiszem: nem akárkinek sikerül ám megszerettetnie magát, uram!

Erre csend következett, nyomasztó, megsemmisítő csend.

Létezik-e valami különösebb, mint ez a jellem, s ki magyarázhatja meg a mi sajátságos beszélgetéseinket? Pedig rendesen ilyenekből áll társalgásunk, s a nélkül hogy tudnám miként, de négy eset közül háromszor bizonyosan veszekedéssel végezzük.

De tehettem-e ezúttal másként? Miután egy szó nélkül eltűrtem azt az udvarias osztályozását, mely szerint a farkasok

közé sorozott engem, ha ugyan nem a tigrisekhez tartozom szerint, én is részt vettem barátja dicsőítésében: mégis egyszerre csak elfogta a harag.

Befordult a fal felé, s oly közönyt látszott tanusítani egész környezete iránt, mintha csak e perczen esett volna alá a holdból; egy kis indulófélét kezdett el vígan füttyörészni, s újjaival a takarón dobolgatva kísérte.

Én aztán, mikor belefáradtam a néma hallgatásba, mozgolódni kezdtem, valami alkalmat keresve a társalgás megkezdésére, miközben minden körmömet sorban lerágesáltam. De az induló hangjai elnyomták az általam okozott zajt, s akaratom ellenére magam is verni kezdtem az ütemet, a mindig egyformán ismétlődő, élénk dallamú bekezdéshez. «La, . . . la, . . . la, la, la, la!» Lehetetlenség volt, hogy ez soká így tartson; különben is éreztem, olyan hangulatban vagyok, hogy most valami ostobaságot kell elkövetnem. A harmadik bekezdésnél megszólalok, mondtam magamban. S mivel elmúlt a harmadik bekezdés is, a nélkül, hogy egyetlen gondolat ötlött volna eszembe, hirtelen beleakasztottam lábamat a kis asztal keresztfájába s az minden-
nel, mi rajta volt, rettenetes zajjal feldőlt. De kifeledtem a számításból a Pierre úr hidegvérét; a legnyugodtabban bevégezte a megkezdett dallamot, hátra sem fordúlva, s mikor én aztán kissé zavartan mormoltam:

— Az asztal volt; a lábam beleakadt.

Ennyit mondott csupán: — Ah!

Most már helyre kellett hozni az okozott bajt. Egy tele csésze is kiborult a többi közt.

— Nyald föl kutyuskám, mondtam Egynek, a folyadékra mutatva.

Civreuse úr erre egyszeriben félbehagyta a füttyölést, s miután megnézte mit csinál a kutya, így szólt nyugodtan:

— Abban a csészében morphium volt, aludni fog tőle holnapig.

S újra rá akart kezdeni az indulóra.

De én nem akartam engedni; azt feleltem, csalódik. Az ellentmondásra azonnal megállt; felém fordúlt, hogy bebizonyítsa, mennyire nincs igazam, s egy pillanat múlva már folytattuk, a hol elhagytuk.

Így folyik ez köztünk rendszeren. Az bizonyos, hogy szépelgésnek, udvarlásnak még csak árnyékát sem lehetne itt fölta-

lálni, s még is a legnagyobb gyönyört találok benne. Sőt semmiért sem haragszom meg, semmi sem sért meg, s folyton megújuló haragkitöréseim oly hamar lecsillapulnak, hogy este, midőn szobámba megyek és megbolygatom ennek a tűznek hamuját, hogy a neheztelésnek valamely ki nem aludt szikráját találjam föl benne, e helyett az napi összes emlékeim mint valóságos tűzijáték törnek elő, az öröm, megelégedettség röppentyűi lövellnek ki belőle.

Pedig tudom jól, hogy nem sok hasznom van az egészből; de a jövőben, a ködös-homályos messzeségben boszúról ábrándozom, s már előre is nevetek örömben.

Oh! Civreuse úr, azon a napon, midőn lábaim elé veti majd ön magát, mily sokáig fogom térdelni hagyni, s mint fogja sajnálni az elvesztegetett időt, midőn aggódó kétségek közt fog várni azon mosolyokra, melyeket oly könnyű szerrel tudna előidézni mostanság!

Különben gyakran tereli a beszélgetést Erlangeban folytatott életemre, a zárdára, nagynénemre. Tegnap már épen azt kezdtem hinni, a felől fog tudakozódni, mi mindent tanultam. Olyan kis vizsga-félét fog tartatni velem a történelemből s földrajzból; bizony nem igen csillogtathattam volna tudományomat!

Én pedig teendő útazásáról kérdezősködöm. Oh Istenem, mennyi gyönyörű dolgot fog látni és mi mindent fog tehetni! Mehet, a hová szeszélye épen úzi, senkitől nem kell függnie; úgy fog elefántokra vadászhatni, mint a hogy nálunk verebet fognak léppel; olyan magas hegyekre fog mászni, melyeknek csúcsán az ember feje a fellegeken túl ér, lábával pedig bennök áll, úgy hogy nem láthatja őket; a Gangesen is fog csónakázni; ez egy nagy szent folyó, úgy látszik olyan, mint ha nálunk egy egész folyót csinálnának szentelt vízből; hol egy-egy krokodilra akad benne az ember, hosszabbra mint egy csónak, hol indusok holttestére, melyek a víz folyása mentén egyenesen a paradicsomba úsznak, mert úgy látszik, ez az út vezet oda, s így szoktak ott temetkezni! Gyalog hintóban is sétáltatják majd őt a benszülöttek s minden nap, a reggelire elfogyasztott osztrigákban egész fűzerre való gyöngyöt fog találhatni, — milyen szép álom! milyen élet!

A mint őt így hallgattam, csak egy kiáltás tört ki belőlem, magától értetődik néma kiáltás: «Oh vigyen el engem is! vi-

gyen el engem is! cselédnek, apródnak, vagy szakácsnőnek, vagy mint útitársat, a mint akarja! Egy csöppet sem leszek terhére; kitartó, bátor leszek, elviselek minden bajt, fáradságot, s örömmel fogok sakálpecsenyét vacsorálni!» De hogy mondhasam meg mindezt neki?

Ő látva mint csüggők lelkesültségtől csillogó szemeimmel ajkain, kezeim összeszorítva az izgatottságtól:

— Nagyszerűnek találja, úgy-e? — szolt, azzal a szokott kifejezéssel, mit akkor vesz föl arcza, ha én tűzbe jövök...

Igazán, ha így látja és hallja őt az ember, azt hinné, hogy legalább is két-három életet élt már át, s hogy a negyedik kísérlet annyira untatja őt, mint valami régi könyv, melyet kívülről tudunk már. Ezen és ezen a lapon ezt fogom találni, mondja magában, a másikon meg azt és azt: azért fitymál és vesz olyan közönyösen mindent, mert semmi sem bír rá nézve többé az újdonság ingerével. Csak is így tudom megmagyarázni mogorva, kelletlen kedélyhangulatát s néha kedvem kerekedik megkérdeni tőle: «Ezt meg ezt tette-e és gondolta-e, mikor először élt?» De kétségkívül azt hinné, megbolondúltam, s inkább magamban tartom nagy okosan apró megjegyzéseimet, és csak annyit mondok neki egész őszintén, mennyire írigylem őt, s mily csábítóan tetszik nekem ez a kalandos életmód.

— Oh! nagyon hamar beleunna — felelte vállát vonva — nincs ott semmi önnek való játék!

— Bele unnék, én! de hisz imádandónak találnám, tudom jól, s különben van-e itt nekem egyáltalán mivel játszanom?

Ha Civreuse úr útba tud igazítani, valóban nagyon lekötelez vele.

Én ki örökké a lehetetlen dolgokat szerettem, ki már bölcsőmben a függőnyt tartó aranyos nyíl után áhítoztam, mert elérhetetlennek gondoltam, s ki azóta is folyton az igen magasra helyezett nyilakat szoktam megkívánni! . . .

Dehát ön nem tudja, hogy én mit szeretek? — mondtam Pierre úrnak. — Én mindig a lehetetlenért esengtem!

— Ép mint a Timor szigeti malájok — felelte, bizonyos kíváncsisággal nézve rám — kik imádják a krokodilt, mert mint nagybölcsen mondják: «Egy krokodil elnyelhet egy embert, de egy ember nem tud elnyelni egy krokodilt».

Nem feleltem semmit erre, de úgy találom, hogy ez az

okoskodás nem is olyan ostoba, s azok a maláiak elég észszerűen gondolkoznak.

Ha nem szeret valamit az ember hajlamból, az is ér valamit, ha félelemből imádja, és ha én képes lennék valakit arra a vallomásra bírni, hogy imád engem, ha bárcsak az elnyeletéstől való félelmében tenné is azt, milyen szívesen lennék maláji nő!

PIERRE JACQUESHOZ.

«Barátom, ő elég szellemes, nem lehet tagadni; de épen szellemének túlságos csillogásától s heveségétől félek.

«Bizonyosan nem szeretnéd, ha egy röppentyű, a helyett hogy az ég felé szálljon, folyton szemeid előtt tánczolna! Engem roppant idegessé tesz, s a szemeim elkápráznak tőle. De legyünk igazságosak s valljuk meg, hogy a röppentyű gyönyörű színekben játszik s merész alakokat ölt.

Ez más szóval annyit jelent, hogy rendesen beszélgetünk egymással, s hogy Colette kisasszony egy csöppet sem tartóztatja magát előttem. Na persze, egy ilyen agg patriarchával szemben minek is!

De ha megengeded, először is a hiúságomat érintő apróságokról szólok. Jobbra fordult a dolog, mint remélni mertem volna. A sebhely a haj tövétől indul ki s határozott vonalban metszi keresztül a szemöldököt. Nem lehet ellene semmi kifogásom, s ha akarnám, azt mondhatnám, hogy Szebasztopol ostrománál kaptam, oly mintaszerű.

«Maga a jó orvos is büszkén nézegette. Nagyon is menthető művészi hiúság! . . . Aztán a háziakat mind összehívta, hogy jöjjenek, s bámulják az ő forrasztási tudományának tökéletes sikerét.

«Benoíte az ő szokott őszinte modorában kívánt szerencsét. „Na azelőtt persze jobban nézett ki; de ha már egyszer behasadt, legalább tisztességesen forrott össze!“ S Colette kisasszony meg majdnem azzal tisztelt meg, hogy elájuljon.

«Batiszt kendőjénél fehérebben hajolt fölém, s a mint fölvoztam szemöldökömet, hogy lássa, miként képes vagyok mozgatni, így kiáltott föl megrémülten, az orvos felé fordulva:

«— Jaj, mozog!»

« — Mi? — kérdezte az orvos. — A homlokbőr? Remélem, az öné is ép úgy mozog.

«Ekkor Colette kisasszony, hogy megbizonyosodjék róla, összeránczolta s mindenféleképen mozgatni kezdte a magáét; aztán megnyugodva újra fölém hajolt, s összehasonlítva imént kikötött szememet a másikkal, így sóhajtott föl halkán:

« — Épen mint a másik !

«Ebből azt kellett következtetnem, hogy félszeműnek vagy kancsalnak hitt mostanig.

«Aztán az izgalmak lecsillapultával az orvos eltávozott, s Benoite is visszatért az ő tűzhelyéhez — e szó Erlangeban atyáink nyitott tűzhelyét jelenti, min a háromláb segélyével főznek, — s Colette kisasszony és én, újra magunk maradtunk, mint rendesen.

«Mi mindent fecsegtünk össze pár napja, nem is képzelnéd; sok minden újat fedeztem föl ez idő alatt kedves társalgónőmben.

«Mindenekelőtt főd d el arczodat, Jacques, de arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy a legteljesebb tudatlanságban leledzik. Olyan mint valami kis ponty e tekintetben. De nehogy arra vesztegeds idődöt, hogy e miatt talán sajnálkozzál rajta, részvéted nagyon rosszul lenne alkalmazva, mert ő ezt a hiányt a legkönnyedebb egykedvűséggel viseli el, s azon kevés ismeretből, melylyel bír, olyan kis egyveleget állított össze, minnek se füle se farka, de azért ő teljesen meglátszik elégedve lenni vele.

«Pedig két évet töltött Páris egyik legelőkelőbb zárdájában, de mi, te és én, a legnagyobb tökfilkók vagyunk, ha azt képzeljük, hogy ezeken a helyeken tanulással töltik az időt.

«Minden osztályban más-más dolgok iránt érdeklődnek. A babák után az abroncs-játék következik, az abroncs-játék után a mesés könyvek s ifjusági iratok, ezek után a nagyvilági hiábavalóságok, mindez csupa polka-lépésben, vagy pedig a gyermánfa-csoport síma pázsitján titokban betanult keringők ütemében. Ezek mellett a tanulmányok csak olyan unalmas, hiábavaló függelék, statiszta gyanánt szerepelnek, vagy mint az ötödik kerék egy szekérben.

«Különben e felől meg vannak d'Erlange kisasszonynak a maga nézetei, melyeket a legnagyobb nyíltsággal közöl velem. Ő maga részéről mindig csak azokat a dolgokat tudta eszében tartani, melyek valamely olyan egyénre vagy tárgyra vonatkoz-

tak, melyeket szeretett. Az ilyesmikből aztán mindent a legpompásabban tud. A többi mind bliktri! Ez az ő rendszere.

«Ilyenformán Franciaország története nagyon egyszerű alakot ölt az ő fejécskéjében. Nagy Károlynál kezd, «ez a nagy alak érdekli őt», mindenről alapos tudomása van, mi rá vonatkozik: a kezében tartott golyóról, kardjáról, nagy lábáról s különösen unokaöccséről, Rolandról. Innen IV. Henrikhez ugrik, kit valósággal bálványoz. Ismeri minden élczét, imádja profilját s vitéz, heves természetét, de már belebonyolódik kissé áttérése s hódításai történetébe. Ha már születésekor ott találta bölcsőjében Franciaországot, minek hadakozott annyit érte? . . . Végre Napoleon áll a legmagasabban, érte lelkesedik a legnagyobb mérvben . . . Élünk-e vagy alszunk-e azóta? Ezt alig tudja, s a legközelebb támadandó nagy emberig el is van határozva, nem törődni vele! . . . Nem gondolod, hogy a szegény gyermek e szerint jó sokáig lesz henyelésre kárhozotva, ha napjainkat tekintjük?

«Közben még valahol messze — valahol régen megemlékszik Bayardról, Duguesclinről, d'Arc Johannáról, s általában mindazokról, kik verekedtek. Ezek megannyi vesszők gyanánt szolgálnak neki a nála található roppant interregnumok betöltésére s nem vagyok bizonyos benne, hogy alkalom adtán nem koronázza-e meg egyiket vagy másikat.

«Láthatod, hogy ennél a módszernél nincs semmi könnyebb, s d'Erlange kisasszony nem marad az elméletnél, hanem bátran alkalmazza is azt, még pedig mindenféle; a földrajzban is határozottan nyilvánulnak nemzetközi ellenszenvai, melyek igen számosak.

«Például Anglia és az angolok nem tetszenek neki. Térképén a la Manche csatornát vörös vonal jelzi, melyet nem lép át soha. Gondolhatod, hogy a Rajna is hasonlóan el van zárva előtte, s hogy az olaszok iránt sem viseltetik több rokonszenvvel, mint az előbbieket iránt; ugyanazon végzeteljes vörös vonal hullámszik végig az Alpok csúcsain is . . . Ellenben, egész Oroszországig elmegy, barátjai, a szlávok iránti érdeklődésből, s azt hiszem, hogy a francia föld néhány sajtáságáról is van némi sejtelme.

«Hanem mondhatod neki, hogy a Parnassus egy hal-mocska, átellenben a Montmartre-ral s egy csöppet sem fog csu-

dálkozni rajta, s megyéket, városokat, vasútvonalakat és folyókat a legkönnyedébb elfogulatlansággal zavar össze.

«Vedd még ehhez a legkülönbözőbb ismeretek töredékeit, melyeket nem tudni hol szedett föl, egy csomó verset, néhány politikai eszmét, adomákat Vilmos király korából; e mellett számtani tudományát, miért a legutolsó varga-inast is elkergetnék helyéből; csodálatosan biztos föllépését, a leggyorsabb fölfogási képességet: s egy olyan egész áll előtted, mitől sárgaságba esnék egy pedáns nevelő, de mitől el volna ragadtatva egy fantaisiste festő.

«Én részemről, ki se egyik, se másik nem vagyok, csak szemlélődöm, gyönyörködöm benne, mintha valami első emeleti erkélyszékből néznék kényelmesen egy színdarabot, de azért sohasem feledem neked nyújtani a telephon másik végét, mi téged roppant boldoggá tesz, persze!

«Mivel fogalma sincs a rosszról, s imádja a lehetetlen dolgokat, megtehetném azt az ajánlatot neki holnap, jöjjön velem Indiába, s tized teszek egy ellen, hogy megtenné . . . Ezt minden kérdés nélkül mondhatom, mert az én személyem itt nem jönne számításba, az kétségtelen. Hanem krokodilokat, csörgőkígyót, s más ilyen kedves apróságokat láthatni, micsoda gyönyörűség! Akár úszva is megtenné az útát miattok.

«Szinte hihetetlen, hogy minden nőnél föl lehessen találni ugyanazt az izgalmak s kalandok utáni vágyat, melyet ők minden más gyönyörnél többre becsülnek, s melytől még is halálos félelmeket állnának ki, ha megvalósulnának.

«El tudod képzelni Colette kisasszonyt, a mint rámered egy alligator tátongó torkával? Bizony megfutamodnék szégyenke, rémületkiáltásokat hallatva, ha ugyan el bírják lábai az ijedtségtől. Pedig nem tud jelenleg nagyobb boldogságot elképzelni, mint közelről láthatni ez óriás gyíkokat, melyek esténként a csecsemők panaszos hangján síránkoznak, a mint mondták neki; de melyek akár mennyire is gyermekesek, ha kedvök kerekedik, ép úgy elyelnek egy embert, föltéve, hogy már legalább is átestek a második fogzáson, ha jól vagyok értesülve.

«Igyekszem mindenképen kiábrándítani, de ő el van határozva mindent szép színben látni, s olyan sok a kék szín palettáján, hogy már egészen letettem róla, hogy belevegyithessem a magam fekete árnyalatát. Te persze fölháborodva kiáltod, hogy gyalázatosság így kiábrándítani akarni egy álmadozót! . . .

Ah! miért ne tanítnám meg ezt a gyermeket arra, hogy a víz nedvesít s a tűz éget? Képes lenne, hogy ne akarja elhinni e tulajdonságok létezését, s beletartaná kezét, hogy megpróbálja, igaz-e? Különben légy nyugodt, scepticus prédikációimtól nem veszti el étvágyát egy csöppet sem, s szeretném, ha láthatnád egyszer, a mint elkölti uzsonnáját; igazán épületes egy látvány!

«Pontban négy órakor, az óra első ütésére, mely egy kiérdemült ócska szerszám, s tetszese szerint, a pontosság legmagasabb megvetésével jár, s melyet maga Colette kisasszony híz föl minden két hétben a kastély homlokzatán levő tornyoeskában: fölugrik helyéből s futva eltűnik. Egy mondat közepén, egy megkezdett mozdulat közben, midőn egészen belemélyedve látszik lenni romjai leírásába, egyszerre csak eliramodik; ilyenkor félben hagy mindent; s a *Meduse* hajótöröttjei nem kaphatnának nagyobb mohósággal az eleségen, mint ő.

«Öt perczzel azelőtt még eszébe sem jutott, de ha a négy órát kezdi ütni, egyszerre oda lesz, majdnem az éhenhalás szélén áll! s ha egy negyed öt is elmúlnék, vége lenne a világnak.

«Az első napokban meglepetve s aggódás közt vártam visszatérére, s mindig azt hittem, valami baj történt, ezért fut ott ki oly hirtelen; de öt percz múlva már visszatért, szokott könnyed lépteivel, szoknyája egy csücskében hozva eleség-készletét, visszaült helyére, s nyugodtan folytatta a társalgást ott, hol félbenhagyta, mialatt eltüntette ozsonnáját, s milyen ozsonnát!

«Rendesen, dícséretére legyen mondva, meg akarja azt velem osztani, de oly derekasan végére jár egyedül is, hogy lelkiismeretem nem engedné, hozzányúlni, és csak nézem, hogyan tóri a mogyorókat fogával, mint valami nürnbergi diótörő, hogy rágcsálja a nyúlós kaucsukhoz hasonló aszalt szilvát, vagy valami lágy tésztaból készült kalácsféléit, mit szép szálasan lehet darabokra hasítani. Csupán egyszer fogadtam el az udvariasan följánlott nyalánkságot. Ruhája ránczai közül egy nagy darab kenyéren kívül egymásután öt almát szedett elő, öt almát! Nem furcsák ezek a fiatal gyomrok, melyek nem tudnak egy jó véres beefsteakkal megbirkózni, de öt almának pár percz alatt végére járnak?

«Először visszautasítottam a szíves ajánlatot, s ő nem unszolva tovább, hozzá fogott fontos teendője végzéséhez-

Gyapjú ruhájával minden egyes gyümölcsöt gondosan fényesre dörzsölt, mielőtt beleharapott volna, s nem vitte addig szájához, míg olyan csillogók nem lettek, hogy visszatükrözödték fekete szemei e különös tükörben. Mulattatott ez a nagy igyekezet, érdeklődni kezdtem az igen makacs foltok iránt, s oly kitartással követtem minden mozdulatát, míg végre észrevette, hogy figyelek rá. Talán vágyat látott fölsillanni tekintetemben, vagy csak ő vélte úgy, nem tudom; elég az hozzá, hogy hirtelen felém nyújtva kezét, így szólt egész komolyan:

«— Ma öt almám van; igazán elfogadhat egyet belőlök.

«S mivel én semmit sem feleltem, egészen elkábítva e nagylelkűségtől, hozzátette:

«— Kifényesítem önnek.

És mindig ugyanazon ránczával ruhájának oly nagy hévvel, mi arczába kergette a vért, a kívánt fokra fényesítette az almát, aztán nekem nyújtotta.

«Én pedig megettem, mint gondolhatod, a jótéteménnyel arányban álló hálaérzettel; de ez a jelképes gyümölcs nyugtalanított, s aggodó szemmel kerestem a kígyót a bútorok alatt. Szerencsére nem volt ott . . . legalább láthatólag.

«Ez eszembe juttatja Colette kisasszonynak egy észrevételét, mely az élettan körébe vág, mi bizonyosan mulattatni fog téged, s ki fogja egészíteni tudományos ismereteiről való fogalmadat.

«Tegnap történt, azon nevezetes órában, melyről imént szóltam. Mikor a négyet ütötte, távozott s elmúlt egy negyed óra, a nélkül, hogy visszatért volna. Képzelheted, mennyire szokatlan volt ez: egy negyed óra hosszáig készülődni lakomájához! Szent-séges ég! mit fog magával hozni! Nem fordítottam el szemem többé az ajtóról . . . Öt percz múlva megérkezett, mindkét kezében hozva valamit, s oly vigyázva lépkedett, mintha valami ereklyét vinne. Egy pillanatig azt hittem, a szent Józsefet hozza vissza, kivel kibékült; hanem dehogy is volt az! Ennyi gondoskodás tárgya egy jókora darab párolgó meleg kenyér volt, — egész dúcza egy kenyérnek, — legalább is egy félfontnyi súlyú, s ennek a közepében, a tészta bélbe vajt lyukban, sárgás tejföl olvadozott, étvágygerjesztő illatot árasztva.

«Mégkönnyebbülve lélegzett föl, mikor leülhetett végre; bizalmasan bölintott fejével, s a furcsa eledelre mutatva, egy sokatmondó arcfintorítással így szólt halkán:

«— Hogy éget!

«S azonnal hozzáfogott a meseszerű lakmározáshoz, egyet harapva s egyet fújva közbe.

«De nem tudtam megállni, hogy így ne szóljak: — Csak nem fogja megenni?

«— Dehogyan nem. Miért ne? hisz pompás.

«— Az meglehet, de olyan nehéz valami a gyomornak, akár az ólom. Meg fog ártani.

«— A gyomornak — felelte fensőbbiségteljes kifejezéssel — ugyan mit árthatna annak?

«S hátradőlt székében, hogy kedvére kinevethesse magát arra a gondolatra, hogy ez a félföntnyi meleg tészta megfekhetné gyomrát!

«— Hát bizony talán kissé bajosan fogja megemészteni, — csupán ennyit feleltem.

«Aztán mivel tágra nyílt szemekkel bámúlt rám, az a gondolatom támadt, hogy talán nem is tudja egyáltalán, miről beszélek, s előszedve gyermekkori emlékeim közül e tudományos leírást, így kezdtem el, tudákoskodva:

«— A gyomor olyan, mint valami zacskó, melynek duda alakja van. A duzzadt fele a baloldalon helyezkedik el és . . .

«— Oh! ugyan — vágott közbe minden teketória nélkül, — én a világért sem így gondolom a dolgot!

«Smivel a kenyér, úgy látszik, túlságosan forró volt, letette térdére, s a nélkül, hogy kértem volna, elkezdte:

«— Én így képzelem magamnak. Egy egészen kicsi és görnyedt öreg emberke van ott bent, mogyoró barna ruhában, fürtös parókával, s arany gombos nádpálczával, ki folyton jár-kél egy kis szobában. A szoba tetejében egy nagy kéménynyílás van, melyen át minden lezuhan, mit neki küldenek, s mire ráveti magát azonnal, mihelyt egy szállítmány leérkezik. Lehajol, kiválogatja, megnézegeti a holmikát; kezeit dörzsöli, ha jónak találja a mit kapott; vállát vonogatja s megharagszik, ha rossznak gondolja. «A fülesek, az ostobák, mit küldenek le megint nekem?» mormogja. «Mit csináljak én ezekkel?» S lábával mindent egy olyan szögletbe lök, hova a hasznavehetetlen dolgokat dobják, és hova talán majd az én meleg kenyérem is kerül; de egyéb baj nem származik belőle. Zacskóról s dudáról pedig sohasem hallottam, s nem is akarok tudni rólok. Az én kis öregem kitünően végzi a dolgát, s mi igen jól értjük egymást; ha összeránczolja

is kissé homlokát, mikor beáll az éretlen gyümölcs ideje, azért elég udvarias, nem hozni előttem szóba a dolgot: tehát minek változtatnék én eddigi nézetemen?

«A kenyér nem párállott többé, héja megrepedezett a mint kihült, s a tejföl még jobb illatot árasztott, mint előbb. Colette kisasszony hát a legnagyobb elővigyázattal újjhegygyel fölvette s elköltötte uzsonnáját a nélkül, hogy egy szót szólts volna többet; hitte, hogy engem teljesen meggyőzött kis embere létezéséről. Ilyen az ő eszejárása.

«Különben, a ki az ő elete történetét elbeszélni hallja, magyarázatot talál benne mindezen különösségekre. Tegnap gyermekkorra idejéről kérdezősködtem; valami nevelőnő, tanító, vagy más valami ilyes szellemi vezető nyomát iparkodva fölfedezni múltjában, s miután semmi ehhez hasonlóra nem voltam képes ráakadni, megkérdeztem tőle:

«— Ki nevelte hát fel önt?

«— Engem senki a világon — felelte; — csak úgy nőtem föl ni, saját kényemre-kedvemre hagyatva. Hála Isten, legalább ez egy kárpótlásom volt magányomért.

«S kezével a levegőben körvonalozta, hogyan nő föl az ember, saját kényére-kedvére hagyatva.

«El tudod-e képzelni, milyen lehetett ez a nevelés? Ez a kis leány úgy növekedett föl, mint a gyom, kutyája s öreg cselédje közt, — ez még nagyobb rabszolgája, mint a kutya — s kinek mindennap teljes huszonnégy óra állt rendelkezésére, hogy ostobaságokat kövessen el, a hogy épen kedve tartotta! Most már meg tudom érteni azt az eseményt is, minek következtében szerencsés lehettem megismerkedni vele; a gondolattól a tettig épen csak annyi idő kell neki, a mennyibe szeszélyének végrehajtása telik. Más akadályt nem ismer.

«Azonban az ő létének is vannak szomorú órái, melyekről ő szintoly nyíltszívüen beszél, s a nagynénje, kit már említettem neked, rettenetes egy asszonyság, ki épen az imént mutatta be nekem kellemes modorát, olyan kirohanást intézve ellenünk, mitől egész kis társaságunk megrendült, s minek nyoma meg fog maradni.

«Körülbelöl két órával ezelőtt Egyet nézegettem, ki Colette kisasszony parancsára műsorának legváltozatosabb darabjait adta elő, melyekben néha meg maga Colette kisasszony sem restelt részt venni, midőn az ajtó hirtelen fölnyílt s egy nő

lépett be rajta. Nagy, száraz, csontos, s oly rút, hogy legyőzheti magát a vasorrú bábát is, ha valaha kedve kerekedik vele versenyezni; ő maga mutatta be magát, még pedig oly hangon, mitől húga azonnal talpra szökkent, s minek hallatára a kutya úrnője elé ugrott, hogy őt fogvicsorgatva őrizze.

«— Uram, én d'Épine kisasszony vagyok! — így szólt. — Nagyon találó név, szoltam magamban, az *épine* szó jelentésére (tövis) gondolva.

«Aztán főnhangon ezt feleltem csak:

«— Nagysád, van szerencsém magam kegyeibe ajánlani.

«De sokat is törődött ő az én szerencsémmel!

«— Egy hónapja épen, hogy ön beállított hozzám — folytatta — bár azt sem tudom, honnan pottyant ide; úgy gondolom, uram, immár véget vet itt mulatásának s látni akartam önt elúztatása előtt.

«A «beállítani» kifejezést erősnek találtam, a «mulatást» még inkább; meg fogod engedni, hogy nyíltabb módon már nem lehet valakinek kitenni a szűrét; de mielőtt én egy szót is felelhettem volna, d'Erlange kisasszony egészen fölegyenesedve előlépett s így kiáltott:

«— Úgy tessék mondani: «hozzánk!» sőt tulajdonkép: «hozzám», mert Civreuse úr az én lakosztályomban van, jól tetszik tudni; a mi pedig azt illeti, hogy mi módon «pottyant» ő ide, ezt úgy látszik elfeledte nénem, de mindjárt eszébe juttatom. Én megsebeztem ezt az urat a homlokán, a mint valamit kidobtam az ablakon, mikor ő házunk előtt elhaladt; biztosak lehetünk, nem miattunk vette erre útját! Én és Benoîte félhalva hoztuk őt a konyhába. Aztán, mialatt Benoîte ezt a szobát elkészítette számára, én meg ott lent örököttem fölötte, megesküdtem, a mint mellette térdeltem a földön, hogy ápolni fogom, meggyógyítom és kiérdemlem bocsánatát. Emlékszik-e most már, nénem, ezekre a dolgokra? Egyszer már elmondtam volt töviről-hegyire!

«— Nem emlékszem semmire, csak arra — felelte dühösen, a fiatal leánynak menve — hogy egyszer már megtiltottam neked, hogy itt ilyen betegápolónő szerepet játszálsz, a legképtelenebb körülmények között; ezúttal már tudni fogom módját, hogy abba hagyassam veled.

«— Miért nem vállalta nénem magára ezt a szerepet? —

válaszolta Colette kisasszony. — Két személy számára is lett volna hely ez ágy mellett, azt hiszem!

«— Ez ágyat különben én még a mai napon elhagyom, biztos lehet felőle, kisasszony! — kiáltottam föl végre én is; — a világért igénybe nem vettem volna egy perczre sem, ha épen végemet jártam volna is, ha csak gyaníthatom, hogy valakinek ellenére vagyok itt!

«Magamon kívül voltam. A leggorombább szidalmak tolultak ajkaimra, s igazán nem tudom, hogy mi tartott vissza, hogy azonnal ki ne ugorjam az ágyból. Bizonyára nem ennek a nőnek jelenléte, s ha egymaga van itt, azt hiszem, azzal bosszulom meg magam, hogy igen váratlan látványnyal háborítom föl szemérem-érzetét . . . De nem volt egyedül . . .

«Különben egy árva szóval sem felelt fogadkozásomra s húga felé fordulva, csak ennyit mondott neki:

«— Nos, most már engedelmeskedni fogsz, miután másnak több belátása van, mint neked.

«Ezzel, gondolva, hogy a dolgot elintézte, az ajtó felé indult, nagy, otromba lépteivel, mint egy leszerelt fregát, melynek hasznavehetetlen gerinczét a partra vonszolják s minden szikladarabba beleütközik.

«De még fele úton sem volt, midőn egy negyedik személy jelent meg a színen! ez az orvos volt, ki összevont szemöldökkel, haragosan összeszorított ajkakkal, kilőtt nyilként toppant be az ajtón, s minden teketória nélkül karján ragadva, megállította ő nagyságát.

«— Ki beszél engedelmességről a beteg szobájában, mi-kor az orvos nincs jelen? — szólt nyersen.

«S egy csöppet sem igyekezett leplezni, hogy az ajtónál hallgatódzott.

«— Ön — folytatta, Colette kisasszony felé fordulva — ön helyén van itt. Ne mozduljon innen. Én állítottam önt ide, én tartom itt, s én vagyok felelős érte! Ön uram — így szólt hozzám — azt hiszem, nem feledkezett meg első beszélgetésünkről; tudja, mint fogom föl én a felelősséget! Ön szavát adta nekem, s ön nem fogja előbb itt hagyni Erlanget, míg én föl nem oldom fogságából. Önnek pedig, kisasszony, tette hozzá, a vén leányhoz intézve szavait, kit el nem eresztett volt, van szerencsém karomat nyújtani, visszakísérem szobájába, s útközben bátor leszek a csonttörések bizonyos sajátságaival megismer-

tetni önt, melyekről, úgy látszik, nem méltóztatik elég világos fogalommal bírni s melyek bizonyosan érdekelni fogják.

És magával vonszolta az elkábult d'Épine kisasszonyt, kire a legszeretettelőbban mosolygott, a mint végig mentek a szobán; a küszöbön azonban megállt:

«— S vegyék tudomásul — szólt megfordúlva, s ránk nézve — hogy d'Erlange kisasszony félig-meddig tévedett az ímént. A kastélynak nem egy szárnya az övé, hanem az egész kastély, romostúl, mindenestül.

«Ezzel távoztak.

«Ha azt mondom, hogy csak úgy forrott bennem a düh, ez igen gyöngé kifejezés; úgy hadonáztam kezemmel a levegőben, mintha kardot tartottam volna, s rettenetesen szerettem volna belekötöni valakibe. De hiába, akárminő bajszos is volt ellenfelem, a gyöngéd nem, melyhez állítólag tartozott, minden támadáson kívül helyezte, pedig láttam már gránátosokat, kik vezna uracskáknak illettek volna be az ő termete mellett... Különben is eszembe jutott Colette kisasszony; rája nézve még borzasztóbb lehetett ez a támadás.

«Feléje fordultam, abban a hitben, hogy bizonyosan könnyekben úszva fogom találni; de szó sem volt róla, sőt inkább, égő szemével, hátraszegzett fejével, úgy nézett ki, mint valami haragvó Bellona.

«— A gonosz teremtés! a gonosz teremtés! — kiáltott föl, lábával toppantva.

«Aztán hirtelen egy karszékbe vetve magát:

«— Tizennyolcz éve, hogy mellette kell élnem! — tört ki végre.

«— De hát mindig ilyen? — kérdeztem.

«— Mindig!

«— De hát végre is mi a baja?

«— Mit tudom én? — felelt vállat vonva. — Talán az Isten is ilyen fanyarnak teremtette! Azt hiszem, ép úgy vannak nők, kik már rossznak születtek, mint a hogy a csalán is csipősnek terem. Ő bizonyosan a csalánfélékhez tartozik.

«— S miért haragszik önre folyton, nem tekintve az én ittléteemet?

«Erre mit sem felelt, csak határozatlan tekintettel nézett reám, futó mosolylyal ajkain, és gépiesen kezdte fésülni ujjai-val kutyája hosszú szőrét. Én rápillantottam, várva, hogy

beszéljen, s a mint így néztem őt, annyira meg voltam lepetve az ellentét miatt, melyet e bájos arczoeska és az imént távozott otromba személynek lapos és durva ábrázata közt tapasztaltam, hogy megfontolatlanul így kiáltottam föl:

«— Talán, mert ön tizennyolcz éves és ő? . . .

«— A mosoly határozottabbá vált ajkain, s pilláin keresztül tekintve reám, így szólt d'Erlange kisasszony:

«— Istenem, hisz ő is volt tizennyolcz éves, de . . .

«Itt újra elhallgatott, egészen lesütötte szemét s pillái, mint valami csipkelegyező, verdestek rózsás orczáit. Ritkán jön zavarba, de ha néha megesik, nagyon jól áll neki, s én nem haboztam kimondani, a mit gondoltam.

«— Csakugyan, ő is volt fiatal, az kétségtelen; de az ő tavaszát nem ékítették olyan virágok, mint az önét!

«Tudja a manó, hogyan tudtam magam ilyen bókolásra ragadtatni! de Colette kisasszony az imént oly bátran kelt védelmemre, mi igazán megérdemelte, hogy viszonzzam valamivel. Különben ő úgy vette a dolgot, mint egyszerű elismerést egy ténynek; egész nyiltan kezdett nevetni, s oly módon vetette föl szemét, mi körülbelől ezt fejezte ki:

«Na, végre eltalálta a módját!» Aztán egyszerre csak, a legbizalmasabban, szabad folyást engedett emlékei árjának, s elbeszélte gyermekkorának mindazon apró eseményeit, melyek kapcsolatban álltak nényével; mint félt tőle kisleány korában, stb. Mindezt a legkisebb keserűség nélkül, sőt oly hamiskás, mulatságos s eleven előadásban, mi által egészen megelevenedett s komikain kidomborodott e fura gyám alakja.

«Önzés és irigység!» az emberi állat e két leggyakoribb tulajdonságából áll egészen ez a nő, s egy oly vonást fogok elbeszélni róla, mely tökéletesen megvilágítja előtted jellemét.

«Roppant szeret jól enni, úgy intézi a dolgokat, hogy a háztartás elég szerény segédeszközei mellett is, az asztal mindig kellően el legyen látva mindennel; de a rendesen és gondal összeállított étlapra sohsem fordít nagyobb figyelmet, mint böjtnapokon. Ilyenkor valamely különösen finom ételt készítet, s midőn asztalhoz ülnek, d'Épine kisasszony így szól hűgához:

«— Az én gyomrom nem türi a böjtös eteleket, Colette; helyettem is böjtlőnőd kell.

«S a hűg elkölti szardiniáit vagy az illető főzeléket, a

néne galambpecsenyéjének illata mellett, ki ájtatos képpel ajánlja föl az égnek e helyettesítést, kérve, fogadja kegyesen e cserét . . .

«Remélem, számolni fog még ezekért egykor a tisztító tűzben, s észreveszi majd akkor, hogy az így váltott utalványok nem a mennyországba szólnak; de a tisztító tűz messze van még, s ki fogja addig is kiszabadítani ezt a gyermeket az ő karmai közül, ki fogja e gyermeknek visszapótolhatni valaha az elmúlt éveket, a szerető bánásmódot, a nevelést, melyben nem részesült a maga idejében?

«Hidd el nekem, Jacques, valósággal elsikkasztotta őt ez asszony a világtól s börtönben őrzi itt, mint áldozatát.

«A hűgától megvont sült csirkék, a puha takarók, a hely-ágy, s szóval mindazon kényelem, melyet csak a maga számára foglal le, mind semmi ahhoz képest, a hogyan lelkileg akarja elsenyvesztetni őt e négy fal között, úgy eltemetve ifjúságát s egész életét, hogy senki se is sejtse, mi virúl e romok közt.

«Nem elsikkasztása-e ez egy emberi lénynek? Nem börtönben tartása-e az áldozatnak? S mit gondolsz, minő büntetést érdemel az ilyen bűn?

«Részemről ki fogom játszani e gázságot, még pedig minél hamarább; s már másnap, hogy szabadultam innen, hozzálátok a dologhoz! Akár a sajtót kell föllármáznom, akár családi tanácsot összehívnom, vagy a rendőrség segélyét igénybe vennem, de ki fogom vinni, a mit akarok, s feltöröm e tömlőcz ajtaját . . . Kit is illet meg jobban a jog és igazság védelmére kelni, ha nem azokat, a kik megvetik a világot, és úgy ismerik, a mint én.

«A sok virasztásért és rám fordított gondjaiért, cserében Colette kisasszony vissza fogja nyerni szabadságát, s én fogom kinyitni kalitkája ajtaját! Úgy segítjen! Jacques, te tudod, megteszem, a mit mondok! . . .

«Egy félóra múlva az orvos visszajött, s gondolhatod, milyen beszélgetés folyt köztünk:

«— Orvos úr, én utazom!

«— Kérem, gróf úr, ne kezdje megint újrá!

«— Adja vissza szavamat!

«— A viláért sem; most áll uram a legkényesebb és legválságosabb ponton s ne tegye tönkre ezt a szép forradást.

«— De lehetetlen tovább is itt maradnom, az előbbi jelenet után, beláthatja uram!

«De ha mondom, hogy az az asszony hóbertos! Talán orvosi bizonyítványt adjak neki az örültek házába, hogy önt megnyugtathassam?

«S mivel én csak nem akartam engedni:

«— Uram — szólt elég szárazan — elég idős és elég önálló vagyok, hogy elvállalhassam tetteimért a felelősséget; tehát lesz szíves hozzám utasítani mindazokat, kik kifogásolni valót találnak bennök.

«És hátat fordított nekem, mialatt Colette kisasszony folyton csak ezt hajtogatta:

«— De ha ön az én házamban van! De ha mondják önnek, hogy az én házamban van!

«A szegényke egyébre persze nem gondolt.

«Végre is az orvos becsületszavára fogadta, hogy tíz nap múlva fölszabadít, s én megígértem, hogy addig semmiféle menekülési kísérletet nem teszek. De ha jól meggondolom a dolgot, mégis nagyon bosszant. Hiába, mégis csak visszás a helyzet. Minden ajtónyílásra összerezzenek, mint valami tetten kapott iskolás fiú. Szívesen elküldeném d'Erlange kisasszonyt, hogy nézzen a saját dolgai után! De ő föl sem veszi azt, a mi történt. Sok olyan jelenetet megért már ő, s egész gondtalanúl folytatja tovább szokott teendőit.»

Ápril 20.

«Vége mindennek, a szép napok tovatűnnek, s akármit csináljak, nem tudom hogyan és miért, de a hányszor elmerenggek, mindig könnyezés a vége.

Akaratom ellenére történik, sőt a nélkül, hogy észrevenném magam. Ép úgy ülök pamlagomra, mint máskor, ugyan azon dolgokra gondolok, mint máskor, de a mi tegnap még jó kedvre hangolt, a min oly vígan nevettem, hogy vánkosokba kellett rejtenem fejem, nehogy meghallják, ma elszomorít. Most is ép azon helyre rejtem arczomat, de midőn fölemelem, a szövet nedves, s csak akkor veszem észre, hogy sírtam.

Milyen borzasztó egy jelenetet rögtönzött nagynéném, mint elszorúlt tőle a szívem! Úgy féltem, hátha Civreuse urat nagyon föl találja bosszantani vele!

Szerencsére az orvos mindent helyrehozott; de Pierre úr

azóta kissé tartózkodóbb, feszélyezettebbnek látszik, talán még haragszik is ránk, s ez annyira fáj nekem.

Még csak egy hétig marad itt! Én Istenem, sohsem hittem volna, hogy ilyen hamar meggyógyuljon; nagyon rövid ideig tartott! Azaz nem a betegség tartott igen rövid ideig, hanem az ő ittléte! Azt bittem, hogy sokkal tovább fog Erlangeban maradni, s különösen... Egy szóval, nem gondoltam volna, hogy így fog végződni... Most már látom, ez az egész: senki sem törődik Colette-el; ha egyszer elhagyja a házat Civreuse úr, rá sem fog többé gondolni, s Colette egészen egyedül maradva, sokkal elhagyatottabbnak fogja érezni magát, mint valaha, miként sötétebbnek tűnik föl az olyan hely, mely előbb meg volt világítva, s honnan elviszik a világosságot.

De szívem legmélyén még mindig makacsul él az örült remény. Hogyan, miként; nem tudja megmondani, de folyton azt ismételteti, hogy mindezért egykor majd elégtételt nyerek... Csak attól félek, nagyon is messze lesz az az egykor, majd a másvilágon!

De legalább Civreuse úr nem fog megtudni semmit; ha vele vagyok, vígabb vagyok, mint bármikor, a mi különben nem kerül megerőtetésembe. Oly kellemes abban a nagy szobában!... A többit csak meghittjeimnek: vánkosomnak és füzetemnek mondom el, s ha az előbbivel végeztem, a kandallóhoz viszem, megszáritom s előveszem a másikat... A lapok szélei teljesen össze-vissza vannak firkálva. Egészen öntudatlanul folyton két kezdőbetűt írogatok le, mindig ugyanazokat, szélteben, hosszában, összefonódva, külön-külön, az imént pedig a balkezemre egész nevét leírtam: minden körmömre egy betűt és az utolsó, a hüvelykújjra, kettőt.

Ez olyan furesza volt, hogy eleinte nevetnem kellett rajta; aztán az az ostoba kis könnyecsepp, mely most minden ok nélkül örökké készen áll, lecsöppent s a tinta elmosódott... Így mosódik el majd lassanként minden!...

Hanem tegnap jobban választottam meg a helyet, hova írjak; a park végébe futottam s ott egy nagy fenyő kérgébe, azon fáéba, mely alatt a legtöbbet álmodoztam s melyre annyiszor fölmásztam, hogy onnan nézzem, nem látom-e jönni szabadítómat — bevestem kis törömmel a nevet, mely folyton eszemben van. Más módon nem közölhetni egy fával gondolatunkat s nekem oly jól esett, tudtára adnom, a mi lelkem eltölti.

Mikor Pierre úr szobájába visszatértem, észrevette, hogy ruhám nedves s cipőim sárosak.

— Künn járt ön? — kérdezte.

És én így feleltem:

— Igen, egy kis dolgom volt künn!

Ha tudná, miféle! . . .

PIERRE JACQUESHOZ.

«— Kedves barátom, te tökfilkó vagy! . . .

«Miért jutnak ma eszembe IV. Henrik e szavai, hogy én is velök kezdjem leveletem, mint ő kezdte volt ezelőtt háromszáz évvel hű Sullyjéhez írt sorait? Kétségtől, mert hasonlatosság forog fönn és mert te legalább ebben a pontban nagyon hasonlítasz ezúttal a miniszterek e gyöngyéhez.

«Komolyan, Jacques, mai leveled egészen dühbe hozott! Teringettét! azt hiszem, benőtt már a fejem lágya; tudom én, hogy mit érzek és mit akarok s a te tréfáidnak a legkisebb értelme sincs.

«Az én érverésem rendes, fejem tiszta s szívem vígan dobog, akármit is mondj és semmi mellékezőm sincs azon hadjárattal, melyet szállásadóm, e kastély ifjú úrnője, érdekében akarok indítani:

«— Olyan dolgokba akarok avatkozni, melyek nem tartoznak rám, írod; ezer meg ezer kellemetlenséget akarok fejemre zúdítani, míg utoljára a helység jegyzője udvariasan értésemre nem adja, hogy semmi szükség a mások ügyeibe avatkoznom s mindezt egy oly lényért, ki rám nézve állítólag teljesen közönyös, mint én el akarnám veled hitetni; holott te tudod, hogy a szóban levő valaki bájos, ifjú lény! . . . Ugyan hagyjam abba az alakoskodást, valljam be már az igazat és vegyem el, ez lesz a legegyszerűbb! . . .

«Szegény Jacques-om, te csak úgy egy csapásra mindjárt elintéznéd a dolgokat, mint a hogy a diót verik le a fáról; a mi neked a «legegyszerűbb», az én szememben hősiesnek is beillenék s a mi több, te nem is értesz hozzá egy csöppet sem.

«Nem akarok én semminemű érdekből cselekedni, barátom; tisztán csak a dicsőségért, művészi kedvtelésből, mint egy középkori lovag lépek a küzdőtérre s el kell ismerned, hogy

ha mindazon derek kóbor lovagok, kik régente « az özvegyek es árvák » védelmére keltek, kényszerítve vagy éppen följosogítva hitték volna magokat, hogy nőül vegyék mindazon fogolynöket, kiket évenként kiszabadítottak, mindegyik valóságos háremmel bírt volna utóljára s egy félév lefolyása alatt a lovagi intézménynek minden morálja tönkre ment volna.

« Gondold meg, hogy én csak még most kezdtem meg kóborlásomat a világ körül s ne csinálj jó kardomból mindjárt az első állomásnál konyhanyársat; csak úgy tánczol hüvelyében, ha elgondolja, mi minden szép tettet vihet még véghez s irtózik attól, hogy békés családi tűzhely mellett fogasra akaszszák! . . . Aztán, ha ép olyan mérhetetlen becsú pályabérnek tartod ezt a kis szökét, miért nem jössz magad megvívni érte? »

« Köztünk legyen mondva, ha mindent tudni akasz, Colette kisasszony már szerelmes is beléd! Ő maga mondta, hogy úgy érzi, s ha nem félttem volna a te szokott szeleburdi ötleteidtől, már rég megírtam volna neked, mily hajlandósággal viseltetik irántad. Most már mindent tudsz. Siess tehát ide lóhalálában s én azonnal bemutatlak. »

« Hanem, kérlek, addig is hagyjuk ezt a tárgyat, mert boszantani kezd. Már össze-vissza egy hetem sincs itt tölteni való, tehát ne szegesd meg velem derék orvosomnak adott szavamat azzal, hogy beleunjak a folytonos vitatkozásba s egy szép este megszökjem; s ha csak nem akarsz összeveszni velem, az Istenért hagyj békét s ne üldözz többé érzelgős tervezéseiddel! »

« Igaz, nem mondom, hogy egy kissé hevüλέkenyebb képzelő tehetséggel, kissé üdébb szívvel s több üde illúsióval, nem volna itt, mi mást megejthetne . . . Ez a különös környezet, a bizalmas együttlét s e szép szemek! . . . »

« Dehát nem az én hibám, ha nem vagyok már húsz éves, Jacques; holnap éppen kilencz éve lesz, hogy nem vagyok már annyi s két dolog soha többé vissza nem tér: az ifjúság és az illúsió. Ha vissza tudod ezeket nekem adni, a mily kiábrándúlt vagyok most, úgy fogok akkor lábaihoz borúlni. »

« Az utolsó napok kellemesen telnek; d'Erlange kisasszony vidámabb mint bármikor s a legkevésbé sem érzi magát feszélyezve az emberrel szemben. »

« Söt köztünk legyen mondva, nem röstellem bevallani, hogy ez a tökéletes nyugodtság és jó kedv meglepnek kissé. »

«Hisz nem vagyok én sem valami hetyke, sem nem tartom magam ellenállhatatlannak és tudom mit érek, de talán csak még is megérdemelnék egy kis bánkódást; emlékszem, hogy volt idő, midőn a jeunesse dorée tagjai közt nem az utolsó helyet foglaltam el. Hanem, úgy látszik, Párisban kevesebb követelők az igények, mint Erlangeban.

«Különb jegezd meg, hogy ennek rendkívül örülök, az ellenkező esetben nagy zavarban volnék most, nagyon bán-tana a dolog, lelki furdalás gyötörne talán, csupán csak azért említem föl, mert érdekes. Azt hiszem, te is különösnek fogod találni, hogy egy föltétlen magányra kárhozott fiatal lány, ki unatkozik s kinek első regénye egyszerre csak egy meglehe-tős külsejű fiatal ember képében hull alá az égből eléje, azt így fogadja; bizton a sutba vethetjük tehát azokat a meséket is, melyek arról regélnek, hogy fiatal lyánkák szíve mily nagyon gyűlékony. Másfelől hajlandó vagyok hinni, hogy azon túláradó élenkség, mely egyik fő jellemvonása d'Erlange kisasszonynak, mintegy áramlevezetőül szolgál nála és hogy ez élenkségnek oly nagy mérvben külső nyilvánulása mellett, kedélyvilága a legnagyobb nyugalomnak örvend, sőt talán üres szívű is egy kissé, mit különben eléggé megmagyarázna örömtelen s minden gyöngédséget nélkülözött gyermekkora.

«Akármint legyen is azonban, minden a legjobban van így s utolsó délutánjainkat a jeles ostábla-játék gyakorlásá-val töltjük.

«Különb ezek sem folynak le egész békésen, mert egy-egy kis vihar majd mindig fölélenkíti a játék egyhangúságát, minthogy Colette kisasszony nem szereti, ha megverik, már pedig én az első néhány játszma után, melyek alatt mint kezdőt kímélni akartam még, rendes módomon játszom s hat közül öt esetben megnyerem.

«Ilyenkor aztán hamar vége szakad türelmének, mely nagyon rövidre van szabva, s úgy fölmérgelődik, mint egy kis macska. Először elpirosodik, aztán összevonja kissé szemöldeit, idegesen dobol az asztalon s végül, midőn már látja, hogy minden veszve, egy kézmozdulattal az egész játékot összecsapja. Ilyenkor méltóságteljesen hátradőlök párnáimra s mereven bámulok a padozatra, míg csak újra össze nem szedi magát, mi rendesen nem tart sokáig. Ekkor újra föllállítja a játékot, hozzám taszítja a táblát s félhangon ezt mormolja :

«— Igazán rosszúl is ment!

«Aztán, gondolva, hogy ezzel mindent megmagyarázott, felém nyújtja összeszorított kezét, hogy sorsot húzzak, ki kezdi s a játék körül-belül újra ugyanoly módon folyik tovább.

«Kezdetben mindig följánlom neki, hogy visszaadom pionjait, mit ő sértett büszkeség kifejezésével mindig visszatart, nyilván sokkal illőbbnek találván, kezeivel igazítani el aztán a dolgot, mint semhogy ezt a kedvezményt elfogadja, s a legnagyobb hévvel kér, hogy úgy játszszam vele, mint bárki mással, komolyan, és ne kíméljem.

«Én szolgailag engedelmeskedem a parancsnak, s ő öt perc múlva már topogni kezd lábacskaival: ez aztán a következetesség!

«Az előbb is így viaskodtunk; már láttam, mint készülődik, nekem rontani s akaratom ellenére is kénytelen voltam kétszer egymásután négy-négy áldozatot szedni egy ütésre. . . . Képzelheted, milyen haragra lobbant erre: fogaival oly erősen harapott alsó ajkába, hogy ez elfehéredett bele, s oly kétségbeesett pillantással mérte végig egész hadállását, mint az olyan úszó, ki hirtelen elvesztette az egyensúlyt.

«Én óvatosan már előre visszahúztam kezem, attól tartva, hogy mindjárt megtörténik a szokott rettenetes világfölfordulás; de a dolog egészen másként ütött ki, arcza egyszerre csak földerült, összeharapott ajkát kinyitotta, megfogta egyik pionját s rézsút szépen előre vezette, félretolva útjából az én pionjaimat, de a legkisebb heveskedés nélkül s a legkevésbé sem látszott meg rajta, mintha tudná, hogy nem helyesen lépett. Az utolsó előtti sorban megállt s egész komolyan így szólt:

«— Tessék!

«— Én lépjek? De hát mit csinál ön? — kérdeztem.

«— Hát — felelte, egy csöppet sem jöve ki sodrából, — à dame jöttem. Hiszen máskülönben soha sem tudnék valamire menni; azért megpróbálok így.

«Mindig ugyanaz a megvetése minden akadálnak és minden conventiónak, s ez a perc behatásai alatt álló ösztön-szerű lény, jól beleillenek valamely szabad indián törzs keretébe. . . . Magam előtt látom őt, mint ülne sátrában, tollakkal hajában; virágos folyondár-indákkal vállain, versenyt ugrálna vad kecskéivel; a lelkesülő törzs «Éneklő madár», vagy

«Repülő nyíl» symbolikus nevére keresztelné el őt, bizonyosan.

«Egyelőre azonban a «Repülő nyíl» folytatja háziasszonyi teendőit s mindent elkövet mulattatásomra.

«Egy hét óta már fölkelek. Benoîte segélyével, kinek erős válla támaszúl szolgál nekem, egy karszékig megyek, mit az ablakhoz tettem, a fa-készülékben levő lábamat egy szemben levő székre helyezem s Colette kisasszony kalauzolása mellett megismerkedem az udvarral s a kastély nevezetesebb fő pontjaival.

«— Ott — mondja — az a könyvtár; az meg az ebédlő-terem, emez a kápolna és ott — ekkor már romokra mutatott — voltak a fogadó termek, egy nagy örterem, egy imaszoba s végtelen hosszú csarnokok.

«Minden gyönyörű, a romok ép úgy mint az épen maradt részek; a legtisztább XIII. Lajos korabeli stílus mintaképe, elegáns és komoly egyszersmind; egynehány olyan szoborművel díszítve, melyektől egészen el vagyok ragadtatva s melyekhez őszintén gratuláltam a kastély úrnőjének, ki különben az ő szokott eredeti modorában ítéli meg s becsüli őket.

«Ha még elmondom neked végre, hogy megismerkedtem Francziskával, a Colette kisasszony harmadik barátnőjével, el fogod ismerni, hogy elérkezett az idők teljessége s hogy elhagytam Erlanget.

«Tegnap gyönyörű napunk volt, jó száraz és napos idő; az ablak egyik szárnyát kinyitottam, a kissé hűvös és csipős levegő ellenére és gyönyörrel szívtam magamba az üde áramot, midőn megpillantottam ifjú ápolónőmet, a mint áthaladt az udvaron. Föltekintett hozzám, kezével üdvözölt s a gazdasági épületek egyik ajtajához futott, mely az udvarra nyílik.

«— Meg akarom mutatni önnek Francziskát! — kiáltotta.

«És egy percz mulva megjelent egy nagy kehes, félig vak állat, kiálló bordákkal, rengeteg marral, vékony lábú, igen magas, sárgásfehér jószág.

«Egy csöppet sem riadva vissza e rútságtól, Colette kisasszony megveregette a szegény párát, beszélt hozzá, czukorral és kenyérrel tömte, még pedig oly módon, hogy a vén állat korhadt fogaival nem győzte rágni. Aztán midőn elkészült ezzel is, fölkiáltott hozzám:

«— Meglehetősen üget még, mindjárt meglátja.

«Ezzel egy takarót vetett hátára, egy kölépcsőzet elé vezette, s oly könnyedén, mint valami sylphid, a ló hátán teremve, biztató kiáltásokkal ügetésre indította. De ez minden kőben megbotlott, nagy fejével hátra-hátra horkantott felelmében, s párolgó orrikaival olyan volt, mint az Apocalypsis állatja, mely már nem tudom miféle szellemet visz a hátán.

«— Vigyázzon, ez nyaktörő játék ám! — kiáltottam le d'Erlange kisasszonynak.

«— Áh! — felelte — jól ismerjük mi egymást.

«A tizedik fordulónál oly hirtelen lecsúszott a földre, hogy azt hittem, leesett; aztán ép úgy elárasztva barátnőjét kedveskedéseivel, mint midőn kihozta, visszavezette az istállóba.

«Így bánik az állatokkal, s nem csodálom többé, hogy nem marad hely szívében az emberek számára. Minden gyöngédségét rájuk pazarolja.

«Minden valószínűség szerint már csak a faluból fogok írni neked. Pár napig az ottani korcsmában szándékszem maradni, hogy feljöhessek még egyszer ide, köszönetet mondani ápolónőmnnek, fölkeressem az orvost, s veled tudassam úti tervemet.

«Fordíts hát egy lapot, mert a kalandnak végére értünk. A viszontlátásra, talán nemsokára. Már annyi hajót elhagytam indulni nélkülem, hogy nagy kedvem van még egyet elszalasztani, hogy hozzád siessek egy kézszorításra, falusi magányodba.

SCHULTZ JOHANNA után, *francziából*

L. N.

EMLÉK - SOROK.

I.

EGY HIMZETT VIRÁGKÉP ALÁ.

Almodd vissza még a tavaszt,
Ha már többé nem látod azt:
Tavasz helyett: ábránd-világ;
Élő helyett: himzett virág!

II.

HANG ÉS HARMAT.

Egy hang бүvölt meg engem valaha,
Elnyelte azt a nagy világ zaja:
Hallgatom a zajt mélázva, remélve,
Hát ha e hang kicsendülne belőle.

A tó partján üde falevelen,
Egy harmatesópp játszott egykor velem
S a tóba hullt: nyomát merengve nézem,
Hát ha vissza lehetne még idéznem!

III.

VÉNHEĐŐ SZÍV.

Szív! ne csald magad' midőn már
Vénhedő szív a neved;
Bár körülted repdes Ámor
S meg-megcsikland: kinevet.

Elkészett vándor madárnak
 Mely ősz végén itt maradt,
 A jó Isten sem teremthet
 Tél derekán új nyarat.

IV.

SZÜLÉIM SIRKÖVÉRE.*)

Az ég nekik jutalmúl engedett
 Egy hosszú, példás, boldog életet,
 Lelkök a mennybe is
 Kézen fogva szálla :
 Hamvokat itt őrzi
 A gyermeki hála.

LÉVAY JÓZSEF.

AESCHYLOS AGAMEMNONÁBÓL.**)

(774—965. versig.)

(*Agamemnon megjelenik diadalszekerén, mellette ül a fogoly Kassandra ; mögöttük egy más szekér fogoly trójai nőkkel ; hirdetőik, fegyveres szolgák.*)

KARVEZETŐ.

Nosza hősi király, te Trója-duló,
 Atreus-ivadék!
 Szóm' hogyan ejtsem? hódolatomban
 El ne maradjak, messze se menjek
 Nem tartva határt.
 Vannak sokan, a kik a látszatnak

---

*) Anyám meghalt 1892 január 7-dikén 88 éves korában ; apám meghalt ugyanezen év január 30-dikán 89 éves korában.

***) Mutatványúl a Kisfaludy-társaság Széher Arpád-féle jutalmát nyert *Oresteia*-fordításból.

Becsülői, nem a szín-igaznak.
Együtt kesergeni látsz sokakat
A busulókkal, ám sebet a bú
A szivökön nem üt azoknak.
Együtt örvendenek is, csak akard,
Nevetésre erőltetik arcaikat
S irigy indulat él a szivökben.
Jó pásztor azonba' tud a nyájhoz,
Ember szeme nem szedheti őt rá,
Noha jó indulatot tanusítva
Hizeleg színlelt szeretettel.
A mikor, — bizony én nem titkolom el, —
Te hadat vezetél Helenáért,
Oktalanúl tüntél föl előttem is,
Azt hittem, eszed kormánya hibás:
Csalfa reményt mire
Kelteni a veszni menőkben?
Ám most, hogy a munka dicsőn sikerült,
Hálát szívesen rebeg ajkam.
Majd megtudod azt is, utána ha jársz,
Híven e városnak ki viselte
Azalatt gondját, ki csalárdul.

AGAMEMNON.

Először Argost és honomnak istenit
Illő köszöntenem, hisz ők hoztak haza
S büntetnem engedék Priamos városát.
A szóviszályra nem hallgattak istenink
S beléveték romláshozó szavazatuk'
A gyász-urnába, Ilionnak vesztire
Egyhangulag; a másik urna nem telék,
Kezét hiába nyújtá a Remény — felé.
Füst jelzi már csak a ledőlt város helyét;
Romlás viharja él csak, roskad a hamu
S a régi kincs kövér füstjét lehellgeti.
Ezert az égnek nagy halával tartozunk,
A mért a szertelen haragnak hurkait
Megfonhatók vesztőkre, és egy asszonyért
Elhamvasztók a várost, Argos szörnye mi,

A lónak vemhe, pajzs fődözte harczyi nép,
Mint vérszopó oroszlán, úgy rohant elő
S átszökvén a falon Fiastyúk szálltakor
Torkig lakmározott királyok vériből.
Az isteneknek mondtam ezt üdvözlétül.

(A karvezetőkhez.)

Mi téged illet, nem feledtem el szavad,
Azt vallom én is, épen úgy gondolkodom.
Bizony kevés embernek a természete
Szivből örvendeni barátja üdvinek.
Irigység mérge általjárja a szívet
S a szenvedőnek kínját megkettőzteti.
Rá súlyosul saját fájdalma terhe is
És másnak üdvét látni újabb gyötremem.
Tapasztalám elégszer ezt, jól ismerem
Barátság tükörét s hiú árnyképeit —
Mindeddig annak láttam minden hódolást.
Csupán Odysseus, bár nem jött szíviesen,
Csak ő volt egy igában hű osztályosom ;
Ezt mondhatom, ha él, ezt, hogyha már halott.
Mi városunkat s isteninket illeti,
Közös tanácsot tartva, majd együttesen
Hozunk határozatot és a mi jó, helyes,
Gondoskodunk, hogy az maradjon fenn tovább ;
De ott, a hol orvosszerek szükségesek,
Vigyázva vágunk ott, ha kell, vagy egetünk,
Ekkép iparkodunk a kórt kiirtani.
Házamba lépek, ösim tűzhelyére most,
S először istenimhez küldök hálaszót,
Kik, a hogy elvivének, visszahoztanak.
Csak hű maradjon, mely kísért, a győzelem.

(Klytaemnestra kilép a palotából szolgálóktól kísérve, kik bibor szőnyegeket hoznak.)

KLYTAEMNESTRA.

Polgárok, Argos városának vénei,
Szégyen nélkül elmondom ím előttetek,
Mily hű e szív ferjemhez : így kivész utóbb
Emberbül a szemérem ! Halljátok, mi bút

Szenvedtem át — bizony nem hirtől ismerem! —
A míg ez távol Ilionnál harczoła.
Már az, hogy a nő elszakítva férjítől
Űl egymagában otthon, mily keserves az,
Mikor füléhez annyi bús hír érkezik.
Alig jött egy követ, nyomába' már a más
S a házra még lesujtóbb hírt hoz, mint amaz.
Hiszen ha férjem annyiszor kapott sebet,
A hányszor annak híre hozzánk érkezek,
Miként egy háló, lyukatott vón teste már.
S ha meghalt vón mindannyiszor, hogy hire jött,
Miként egy újabb, hármastestü Geryon
Éltébe' kérkednék (halálról szót se most!),
Hogy a sír leple háromszor borúlt reá,
És egyszer mindenik testével meghala.
Ily szörnyű hírek úgy megrázták szívemet,
Hogy a nyakamra már gyakran hurkot tevék
S erőszak oldhatá le rólam azt csupán.
Ezért nem áll most oldalamnál a fiam,
— Mint illenék — kettőnk frigyének záloga,
Orestes. Oh de ne csodálkozzál ezen.
Házunknak egyik hív barátja neveli,
Phokisi Strophios, ki kettős nagy veszélyt
Jósolt: az egyik Ilionnál téged ér,
S a másik az, hogy a zavargó pártviszály
Ármányt szöhetne ellenünk, hiszen szokás
Az emberek közt a bukót letiprani.
És e szavakba' nincsen semmi csaláság.
Már könnyeimnek áradó forrásai
Kiszáradának, úgy hogy egy csepp sem maradt.
Fényét veszíté későn záruló szemem,
Annyit lesém a késedelmes tűzi jelt
Örök sirám közt; s hogyha végre szűnnyadám,
A zümögő légy szárnya halk neszére is
Fölserkenék, felőled annyi szenvedést
Álmodva, többet, mint az álom percei.
Ezt türtem én, de most feledve mind e gyászt
— Hisz a nyomorból édes a szabadulás —
Im üdvözöllek házunknak hú öre te,
Hajómentő kötél, erős nagy oszlopa

Magas tetőnek, ősz atyának egy fia,
 Föld, a hajósnak nem remélve feltűnő,
 Vihar multával földerülő napsugár,
 Tikkadt zarándok enyhítő forrásvize.
 Ily üdvözletre méltatom dicső uram,
 S távol legyen tőlünk irigység! már elég
 Bajt szenvedénk. Most szállj, oh drága életem,
 Le a szekérről, ámde lábadat, király,
 Mely Tróját eltiprá, ne érje föld pora.
 No hol késtek, leányok, kiknek meghagyám,
 Hogy szőnyegekkel legyen útja hímezett?
 Legott bibor fedezze lába ösvényét,
 A nem-remélt ház így fogadja jog szerint.
 Éber gondommal én a többit megteszem,
 Miként az illő s istenek szerint jogos.*)

AGAMEMNON.

Oh Léda sarjadéka, házam öre te,
 Távollétemmel egybe hangzott a beszéd,
 Olyan hosszúra nyult; de, hogy helyes legyen,
 Dicséretemnek másoktól kell jönnie.
 Ne is dedelgess, mint egy asszonyt, engemet,
 S ne is köszöntsön ily alázatos szavad
 A föld porába hullva, mint a barbarok.
 Utam' se tégye irigyeltté a bibor:
 Istenhez illő ily szabásu tisztelet.
 E tarka szőnyegekre lépni nem merek —
 Hogy lépjek én, halandó, félelmetlenül?
 Csak emberül, ne Istenül tiszteljete!
 Lábtörlő szőnyegek pompája nélkül is
 Hangzik hirem, s józan gondolkodás az ég
 Legfőbb ajándoka. Az boldog férfiú,
 Ki csendes üdvben éli át az életet,
 Ezt vallom és teszem lelkem nyugalmaért.

*) E két sorban boszűtervét jelzi — burkoltan — a képmutató.

KLYTAEMNESTRA.

De mégse szólj e véleményem ellen így!

AGAMEMNON.

Tudd meg, hogy véleményem' meg nem másítom.

KLYTAEMNESTRA.

Tán félelem fogadtatá ezt föl veled?

AGAMEMNON.

Megfontolám határozatom, mint senki más.

KLYTAEMNESTRA.

Mit tenne, mondd, ily győzelembé' Priamos?

AGAMEMNON.

Bizony kevélyen járna bíbor szőnyegen.

KLYTAEMNESTRA.

Ne szégyeld hát az emberek gáncsát te sem.

AGAMEMNON.

A nép szavának, hidd el, nagy hatalma van.

KLYTAEMNESTRA.

Kinek irigye nincs, azt nem is érdemel.

AGAMEMNON.

Nőhöz nem illik harez után sovárgani.

KLYTAEMNESTRA.

Boldog győzöhöz illik a legyőzetés.

AGAMEMNON.

Neked tehát ez oly ohajtott győzelem?

KLYTAEMNESTRA.

Engedj! önként ha engedsz, győztes úgy te vagy.

AGAMEMNON.

Ha úgy kívánod, ám hadd oldják meg legott
 Sarúm, a lábnek szolgálattevő hivét.
 Csak égi szem ne nézze majd irígyen azt,
 Ha e bíbor szőnyegre tészem lábamat.
 E dús, e drága szőnyegek pompás sorát
 Lábbal tapodni lelkem szerfőlött remeg.
 Erről elég!

(Kassandrára mutat.)

Ez idegen leányt pedig
 Fogadd jó szívvel; Isten is jó kegygyel tekint
 Szelid uralkodókra égi trónusán,
 És szolgajármot senki sem hord szívesen.
 Sok kincs közül szemelt virág ez a leány,
 Ajándokul adá a had, úgy jött velem.
 Immár megyek, mivel szavadnak engedék,
 A palotába bé, taposván a bibort.

(Leszáll a kocsirol.)

KLYTAEMNESTRA.

Van messze tenger, — azt ki nem merítheted —
 S táplálja dús bibornak meg-megújuló,
 Aranyérő nedűjét, öltönyök díszét.
 S van, min vegyünk Isten kegyéből, oh király,
 Inséghez a mi házunk nem szokott soha.
 Áldoztam vón akárhány drága szőnyeget,

Ha úgy kívánták volna tölem jóslatok,
Váltságdíjúl éltednek megmentéseért.
Mert a gyökérrel megjött házunk lombja is,
Izzó nap ellen hűvös árnyékot vető.
A mint te házad tűzhelyéhez érkezel,
A tél fagyára langy melegséget hozol;
S hogy Zeus az egrest édes borrá érleli,
Hűs fúvalom vagy a házban már akkor is,
Ki megtérsz teljesíteni házadnak javát.

(Agamemnon bemegy a palotába.)

Oh teljesítő Zeus, Zeus! teljesítsd imám',
Gondod legyen rá, teljesíteni mit kívánsz.

(Agamemnon után a palotába megy.)

Ford. CSENGERI JÁNOS.

HÁROM SZÉP ÚJ FALI TÉRKÉP. *)

A közös költségvetés tárgyalásakor évenként élénk vitát kelt az a kérdés, hogy a közös kiadásoknak mennyivel kevesebb közvetlen hasznát látja Magyarország, mint Ausztria. Ezen a helyen nem politikai és anyagi szempont, hanem a tudomány érdeke vezérel, hogy a közös ügyek egyikét fölemlítsem és rámutassak, mennyiben káros az ránk nézve. A bécsi császári és királyi katonai földrajzi intézetet értem. Mai napság minden művelt országban, de kivált a kisebb országokban a katonai földrajzi intézetek egy egész fontos tudományágnak és művészetnek — mert a térképészet tudomány és művészet egyben — fő vagy egyedüli központjai. A mi nemzeti művelődésünk eszközeinek e nagy hézagát semmi sem pótolhatja teljesen. Hogy azonban valamiképen pótolni kell, az nyilvánvaló. A mit az utolsó delegációban kimondtak, hogy a táborokari térképeknek magyarul is meg kell jelenniök, az magában véve örvendetes dolog, de mégis csekélység ahhoz képest, hogy magyar térképészetünk úgyszólván nincsen, legföllebb néhány jeles térképrajzolónk. Érezték ezt a bajt, a kik az új alkotmányos idő kezdetén külön magyar földrajzi intézet fölállítását sürgették. Akkor szegénységünk miatt le kellett arról mondanunk. Elfelejtünk azonban nem szabad. Nem szabad lemondanunk arról a reménységről, hogy alkalom adtán apránként kárpótoljuk magunkat azért a nagy áldozatért, a melyet a bécsi intézet képében tudományosságunk hoz politikai biztonságunknak.

A fõnn nevezett három térkép ismertetésével kapcsolatosan jelzem az első lépések egyikét, a mely idővel a magyar térképészet

---

*) *Három szép új fali térkép. Magyarország, Afrika és Palesztina.* Kiadta a Hölzel és társa magyar földrajzi intézete.

megalakulásához fog vezetni. Kogutowicz neve nem ismeretlen azok előtt, a kik az utóbbi években térképeket forgattak. Országszerte használják azokat a szép vármegyei térképeket, a melyeket néhány év előtt a Posner-féle intézet adott ki és a melyek méltó elismerésben részesültek a külföldi szakkörök részéről is. A gothai térképrajzolók egyik legjelesebbike, Vogel, a Petermann-féle *Mittheilungen*-ban Kogutowicz megyei térképeit ismertetvén, azokat mintaképül ajánlja a német térkép-rajzolóknak. Ő maga pedig annál illetékesebb volt Kogutowicz térképeinek megbírálására, mert a *Stieler-atlasz* legújabb kiadásában ő rajzolta Ausztria-Magyarországnak remek térképeit. Kogutowicz megyei térképeinek Vogeltól említett egyik fő jelessége, a rajz és írás szabatossága, újra és még világosabban kitűnik most, hogy azok a Pallas nagy lexikonában annyira kicsinyítve és mégis oly olvashatóan és el nem mosódva jelennek meg.*)

Az ügy anyagi oldalát tekintve is, de még inkább a szellemi, általános öröm üdvözölte azt a hírt, hogy Kogutowicz úr a bécsi Hölzel czéggel Buda-Pesten földrajzi intézetet állít. Most pedig, miután az első fali térképeket közrebocsátotta, kimondhatjuk már, hogy örömünk jogosult volt. Ha az elavúlt Gönczy-Berghaus-féle térképekhez hasonlítjuk ezt a három új térképet, mintha valami friss, üdítő lehellet áramlana szét rajtok.

Ízléstelenség volna, ha Kogutowicz úr szép munkájának a méltó dicséretet megadva, elhallgatnám, hogy a legutóbbi évtizedekben a térkép-rajzolás mindenütt nagyot haladt és hogy jelenleg már többet szabad követelnünk a térkép-rajzólótól, mint a mit kívánhattak a Gönczy-Berghaus-féle térképek első megjelenésekor. Szemünk élesedett. Más szemmel tekintjük most ugyanazon tárgyakat, nem annak látjuk már, nem olyannak, mint akkor. És épen az Kogutowicz úr érdeme, hogy munkája megüti a mai tudomány mértékét.

A ki maga e tárgyban nem ítélni, annak Lóczy Lajos neve Kogutowicz Magyarországnak elég kezesség, hogy a térkép jó munka. Lóczy vizsgálta át és hasonlította össze az eredeti forrásművekkel. Lóczy mint geographus és mint geologus egyaránt szigorú ellenőr lehet és az ő neve itt nem azt jelenti, a mit Gönczyé jelentett Berghausé mellett. Mai természeti földrajzi tudományunk a harmincz év előtti fölött annyival magasabban áll, a mennyivel az azóta végezett

---

*) Nem tudom a Posner-féle intézet miért törölte róluk Kogutowicz nevét és miért hagyta rajtok Gönczyét, holott köztudomású dolog, hogy Gönczynek mi része volt a térképi munkánál.

számtalan magassági mérésen kívül főképen a földtani kutatások haladása emelte. Abba a derengő félhomályba, melynek világosságánál egy emberöltő előtt sok helyen még csak «gömbölyded kúpoknak és hegyhátaknak csodulatosan bonyodalmas csoportozatait» lehetett kitapogatni, a földtan azóta erős fénysugár-kévéket vetett és azok fölvilágosításával a «bonyodalmas» hegységek nagy része már határozott körvonalú, szinte szabályos hegytömegekbe sorakozott.

Kogutowicz, a ki megyéről-megyére már úgy átdolgozta Magyarország térképi anyagát, az egész ország egységes térképeit is szükségképen jól rajzolta meg. A rajz van olyan finom, a milyen a fali térképeknél szükséges, sokkal finomabb az olvashatóság kedvéért használt barna szín miatt nem is lehetne. A «Megjegyzések», a melyeket Kogutowicz Magyarország fali térképéhez csatol, csak röviden említik, hogy «figyelmet fordítottak» a Keleti-Kárpátok egyközű láncolataira; a tornai, gömöri fősíkokra, az erdélyi sík völgymedencékre és a Magas Tátra két oldalán levő lapályokra, a melyeket azelőtt sraffokkal szoktak eltakarni, a nagyobb folyók völgyszorosaira és völgytágulataira, a Karsztra és az elszigetelt hegyekre, például a tokaji és balatonvidéki magános kúpokra. Stb.-vel fejezik be a «Megjegyzések» ezt a sorozatot, mert ha folytatnák, a pár sor kis könyvecskévé duzzadna. Csak mint azonnal szembeötlőket emelem ki a zempléni és beregi síkság kúphegyeit (ez utóbbiaknál nyilván véletlenül maradtak csak benn a kékre nyomott rétegvonalak), az alföldi homokos tájaknak óvatosan jelzett buczkáit és sós tavait, a mocsarakat, a melyek terjedelme jelentékenyen csökkent a szabályozások következtében (talán az ecsedi láp van csak kissé túlozva és a Fertőt sem kellene már régi nagyságában szabatos határú tónak föltüntetni), a Duna két ágát a Csepel-szigetnél és az Ádria szigeteinek világos elhatárolását.

Ez idő szerint hazánknak Kogutowiczéhoz hasonlítható jó fali térképe nincsen. Van mégis valami a régi térképeken, a mit kár volt mellőzni. A 100 méteres magassági vonalat értem. Minthogy az Alföld legnagyobb része abszolút 100 méternél nem sokkal alacsonyabb vagy magasabb, a 100 méteres magassági vonal nagyon szépen kiemeli az Alföld összes nagyobb domborulatait. A régibb fali-térképeken használt két színárnyalat által tisztán meg voltak különböztethetők az alföldi homokos tájak és magasabb agyagtalajú tájak az Alföldnek mélyebb részeitől. Gazdasági, tájképi és vízrajzi tekintetben egyaránt nagyon fontos ez ellentétek világos kiemelése, melyet a homokbuczák, tavak és partos helyek kiemelése nem pótol-

hat. A térkép a vasúthálózatnak teljes kirajzolására törekszik, úgy hogy már olyan vonal is föl van tüntetve rajta, a mely a rajzoláskor még legfölebb épülőfélben lehetett, mint a debreczen-pusztagáthi. Mégis becúsztak egyes hibák, például hiányzik a szabadka-zombori és gyoma-déaványai vonal. A nevek helyesírása igen csekély kivétellel kifogástalan; csak itt-ott kísért még a kettős *w* (Widin, Nizniow) és csak egy helyen látom nyomát (Török-Kanisza), hogy Kogutowicz úr még nem bírkozott meg egészen nyelvünkkel. A szerbiai neveket horvát helyesírással írni, bizonyára nem okszerűtlen, de az akadémiánk helyesírási szabályai szerint, valamint a berni határozatok értelmében magyarosan kellene írni, tehát Pozsarovác és Szmederovo. Ez különben elvi és nem gyakorlati jelentőségű megjegyzés, mert mi úgy is csak a Szendrőt olvassuk.

Afrika térképének kidolgozásánál Kogutowiczot dr. Thiring Gusztáv segítette, a nevek helyesírását pedig, mint a térképhez mellékelt földrajzi nevek gyűjteménye mutatja, egy bizottság állapította meg, a melynek tagjai Berecz Antal, dr. Cherven Flóris, Kogutowicz, dr. Márki Sándor és dr. Brózik Károly voltak.

Szinte paradox állításnak tetszik és mégis azt kell mondanom, hogy Afrika térképe nem volt olyan meglepő újdonság hatásával rám, mint Magyarországé, annak ellenére, hogy Afrikánál nemcsak a földolgozásnak kell javulni, hanem maga az anyag is még mindig évről-évre változik. Nem magyarázhatom azt másképp, mint hogy épen az újabb fölfedezések miatt a régibb Afrika-térképeket is gyakrabban kellett tökéletesíteni. Magyarországnál kissé durvábbnak is látszik az egész térkép, részint azért, mert a 2000 méteren fölüli magasságok a részleteket eltakaró sötét színnel vannak jelezve, a mi jól hat ugyan a távolba, de a rajz szépségének ártalmára van, részint pedig azért, mert a folyók is feketére vannak rajzolva. Igen ügyes dolog, hogy a térkép éjszakon Buda-Pest szélességéig van megnyújtva. Az is emeli a térkép értékét, hogy, mint a külföldi jó térképek mintájára annak idején ajánlottam, hazánknak tisztán megkülönböztett térképe, sőt egész Közép-Európáé látható rajta,*) a fő térkép mértékében. Az egyetlen jelentéktelen rajzhiba, melyet a térképen találtam, az, hogy a Guineai-szigeteknél Fernando-Po kivételével Sz.-Ilona meg Ascension szigetekenél elmaradt a sekély tenger jelzése, a mit egy újabb kiadásnál könnyű lesz pótolni. Hasonlóképen

*) Még itt is kísért a *w* *K*ierben.

javítani lehetne Masszaua jelzését; mert még nem mondható szárazföldi városnak azért, hogy egy gát kapcsolja össze a parttal.

Tárgyi hibákat csak a mellék térképeken vettem észre. Tandser nem spanyol birtok és a sivatag nem növényzet nélküli vidék. Az sem helyes, hogy Dél-Afrika fehér lakosainak csak az angolok vannak föltüntetve, ott a németalföldiek száma alig csekélyebb az angolokénál, tömeges elterjedésük pedig nagyobb. Kívánatos volna Newcastle, Natal fontos szénbányavárosát és a boer-köztársaságbeli bányavárosoknak legalább egyikét a helységek sorába fölvenni. Világra szóló fontosságúak azok, fontosabbak, mint akárhány néger főváros és hittérítő állomás. Az ottani vasútakat és a nevezetes Kongo-vasutat is föl kellett volna már tüntetni egy olyan térképnek, a mely 1892-ben jelent meg és a jelentéktelen loandai vasutat föltünteti. Helyesírási hibát csak a városok jelzésének magyarázatában vettem észre (jelentéségök, p. u.).

A térképhez mellékelte füzet, a földrajzi nevek gyűjteménye, nem kevésbé nevezetes újdonság, mint maga a térkép. Először történik az nálunk, hogy egy szakbizottság ilyen részletes utasításokat ad ki a földrajzi nevek helyesírásáról. A füzet mint egy sorozatnak I. száma jelent meg, a mely sorozat a többi földrészeket fogja sorra venni. Az új magyar térképeknek és e füzeteknek segítségével talán megszűnik majd lassanként az eddigi ingadozás.

Mégis azt hiszem, kár volt a már nagyon elterjedt nevek helyesírását olyan mereven egy alakra szorítani. Azzal talán azt is kockáztatjuk, a mit különben bizonyosan megtudtunk volna a nyelvhasználatban állapítani. Ha összes földrajzi könyveinkben *St.-Helenat* írunk is, csak egyetlenlen és azért sikerrel sem biztató küzdelmet kezdünk nemcsak történetírásunk, hanem egész irodalmunk ellen, a *Sz.-Ilona* alak nem fog megszűnni. Az *Egyiptom* alakot sem lehet könnyen meghonosítani, vagy az *Alger*, *Algeria* és *Cape-föld* alakokat Egyiptom, Algir és Fokföld helyett, mert az utóbbiak, még ha hibásak volnának is, már meggyökereztek a mostani nemzedék tudatában.

Maga a füzet és a térkép legjobban mutatja, hogy milyen nehéz a szigorú következetesség. Annál inkább mutatja mind a kettő, mert a rajtok álló nevek kezeskedhetnek arról, hogy a lehető legnagyobb gonddal készültek. Ugyanazon a lapon, a melyen *Egyiptom* alak van előírva, nyolcz sorral alább a másik hasámban *egyptomiakról* van szó. A 24. lapon *Tripoli* alak van előírva, a 7. lapon pedig Abu Naim mellett *Tripolisz* áll. A 8. lapon *Algeria* van elő-

írva, a 19. lapon Melghigh mellett *Algéria* áll. Az előírt Madagaszkár alak talán csak sajtóhiba, mert különben mindenütt Madagaszkárt látok.

A térkép sok nevet ír máskép, mint a hogy a füzet kívánja, kivált a magánhangzókat. A jegyzékben *El-Taser*, a térképen *El-Fáser*; ott *Benquela*, itt *Benquela*; ott *Dar-Esz-Szalam*, itt *Dár-Esz-Szálám*. Vagy ott *São Nicolão*, itt *São Nicolao*; Sao Miguel, San Miguel; Karro, Karróo; Victoria, Viktória. (A térképen is egy helyen tropikus k-val és egy protectoratus c-vel.) Ilyen ellenmondó alakok is vannak, mint Uszagara, Uszambara, Tebrisz sz-szel és Kazembe, Kizengov, Azben z-vel. Föltűnők a térképen egymás mellett a «Tigris-félsziget» és a «Great Fish-öböl», a «Krokodilus-folyó» és az «Olifant-folyó». Mivel magyarázhatjuk, hogy az egyiket magyarul írjuk, a másikat nem? Vagy «Jóreménység-foka» és «Verdefok». — A műszavakkal is lesz még elég bajunk. Afrika jegyzékében és térképén következetesen *wádi* áll, Palesztinának a jelmagyarázatába mégis becsúszott a *wadi* kettős w-vel.

Palesztina térképe, a melynek kidolgozásában Berecz és Cherven segítették Kogutowiczot, a legplasztikusabb a három térkép közül. Itt azonban a földolgozott anyag minősége támogatja a térkép-rajzolókat, támogatja a nagy méret is, meg az a körülmény, hogy kevés név van benne. Mert bármilyen óvatosan írjuk be a neveket a térképbe, eltorzítjuk velök a fölszínrajzot. Palesztina ez új térképe annyival szebb a régiéknél, mint Magyarországé. A legszebb reményekkel várhatjuk az intézet újabb kiadványait.

SIMONYI JENŐ.

ADALÉK FÁBIÁN GÁBOR OSSIAN-FORDÍTÁSÁHOZ.

Beöthy Zsolt tanulmánya Széchenyiről egy fölötte érdekes és háladatos kérdés megvilágítására terelte a magyar irodalom történetíróinak figyelmét. Noha nem igen remélhető, hogy egyhamar kapunk szellemesebb és tartalmasbb tanulmányt, mely alaposabban világítaná meg azt a viszonyt, mely a «legnagyobb magyar» és kora nemzeti irodalma közt volt, mégis szükséges lesz e kérdésnek szélesebb alapon való fejtegetése és tárgyalása. Maga Beöthy jelezte ezt tanulmánya következő szavaiban: «Költészetünkben Fáy Andrásztól Jókaiig, Kisfaludy Károlytól Czakóig, Berzsenyitől Petőfiig végig kísérni e fejlődést, egyes szárait Széchenyi agyának és szívének szövedékeig vinni vissza: oly beható részletezést igényelne, mire ez alkalommal tér és idő hiányzanak. Meg kell elégednem egy pillanattal költőinknek arra a csoportjára, mely szorosabb összeköttetésben van Széchenyivel s a nemzeti reformeszmék fejlődésének vele egyazon fokon áll».

Jelen cikkemnek nincsen más célja, mint egy jellemző és érdekes adattal hozzájárulni azon kérdéshez, melynek megfejtésére Beöthy idézett szavai irodalmunk történetíróit serkentette. Az adat Fábíán Gábor Ossian-fordítására vonatkozik.

Fábíán Gábor, noha a nemzeti reformeszmék fejlődésének lelkes híve volt, még sem tartozott íróink azon csoportjához, mely Széchenyivel «szorosabb összeköttetésben» volt, legalább nem tartozott közéjük akkor, midőn első irodalmi termékeivel föllépett. Hogy később, képviselő korában személyesen is ismerhette a nemzeti reformok nagy kezdeményezőjét, az több mint valószínű, mint az hátrahagyott levelezéséből kitűnik, a hol mindig a legnagyobb elismeréssel és a rajongó bámulat kifejezésével nyilatkozik Széchenyiről. Mindazonáltal hazafias kötelességének tartotta Ossian-fordításá-

nak egy példányát a nagy hazafinak is elküldeni, mint az irodalom oly lelkes hívének, a ki Beöthy szavaival élve, «a reformmunkálattól a kiadványok külső kiállításáig» részt vett az akadémia — és bátran hozzátehetjük: irodalmunk — nagy és kicsiny ügyeinek intézésében.

Ossiant tudvalevőleg Macpherson adta ki először 1760-ban. Ismeretes a hatás, melyet e költemények a múlt század olvasóközönségére tettek és ismeretes az az irodalmi polemia, mely az irodalomtörténetírók közt a költemények valódiságát illetőleg kifejlődött, míg végre a legújabb kutatások az ügyet Macpherson előnyére dönték el, kimutatván a költemények igazán régi voltát.*) Ha valakire, akkor mindenesetre hazánk íróira kellett hatniok *Ossián* «ködös, homályos» énekeinek, mert politikai és tudományos életünk akkori állapotjára méltán illettek Arany szavai:

«Nem kék az ég, nem zöld az ág,
Menny, föld határán semmi kéj». —

Nemzeti irodalmunk a tespedés korát élte. A művelt nyugati irodalmi mozgalmak legtöbbjének még csak híre sem jutott el hozzánk, míg végre a nemes testőrség tagjai öntöttek új életnedvet a már-már teljes elposványodásnak indult irodalomba. A külföldi irodalmi társaságok mintájára nálunk is keletkezett egyesületek közt csakhamar kivált a kassai magyar társaság, melynek tudvalevőleg Kazinczy mellett Bacsányi volt a lelke és egy ideig a *Magyar Múzeum* a közlönye.

E lap szerkesztője, Bacsányi János, vezette be először irodalmunkba *Ossiant*. Fordításából azonban csak töredékek maradtak fenn. Kazinczytól **) tudjuk, hogy Bacsányi kétszer fogott a fordításba s hogy a fenmaradt töredékeket egyrészt a *Kassai Múzeum*, másrészt az *Erdélyi Múzeum* közölte.

Összesen négy töredék látott eddig napvilágot, melyek közül kettő prózában, egy hexameterekben, egy pedig, az *Erdélyi Múzeum* V. füzetében megjelent, *Az iniszhónai háború* című, Kazinczy szavaival élve «egyenetlen hosszúságú jambusz sorokba» van írva.

*) E kérdés egész fejlődését Heinrich Gusztáv tárgyalja kimerítően *Ossian* című tanulmányában. Megjelent a *Budapesti Szemle* 1884. év 4. köt. 36. számában.

**) *Kazinczy Ferencz Munkái Szép Literatura*. VI. köt. XII. o.

Mind a négy darabot újra kiadta Toldy Ferencz *Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival*, Pest 1865.

Bacsányit követte Kazinczy, a ki szintén kétszer fordította le a költeményeket, első ízben nagyobb részt Denisnek 1768. és 1769-ben Bécsben megjelent verses fordítása után, másodízben pedig Ahlwardt, oldenburgi tanár kitünő fordítását követve. E második fordítás Kazinczynak csak «hét heti gondjai»-ba került, egy költemény (*Komhála*) kivételével prózában van írva és *Kazinczy Ferencz Munkáji* VI. és VII. kötetében jelent meg. Időközben megjelentek még egyes töredékek id. Ráday Gedeon és Somogyi Gedeontól.

Végre 1833-ban jelent meg másodszer a teljes Ossian Fábíán Gábor fordításában. Hogy mi bírta őt a költemények új lefordítására, azt elmondja az első kötet élén álló előbeszédben. «Engem» — írja — «Ossian fordítására a költőnek eleitől fogva való nagy kedvelése, kiadására pedig azon tekintet határozott, hogy minekutánna tapasztalásom szerint a Kazinczy *Szép Literaturájában* megjelent fordítás kevés kezeken forog: *Ossian* költeményei külön kiadva, a hazában jobban elterjedhessenek».

Valóban érdekes véletlen, hogy Fábíán épen úgy járt fordításával, mint két előzője, ő is kétszer fordította le a költeményeket. Először Rhode után fordított s mikor már készen volt, akkor ismerkedett meg ő is Ahlwardt fordításával. Észrevevén a két fordítás közt levő nagy különbséget, ő is újra fogott hozzá és lefordította Ahlwardt-ot és pedig annyiban eltérve Kazinczytól, hogy szem előtt tartva a saját műfordítói elvét, mely szerint «verset versben és prózát prózában» kell adni, versben adta. Mértékül ő is az Ahlwardt által megállapított és elfogadott dactylicus katalecticus trimetert használta, noha az újabb kutatások körülbelül arra az eredményre jutottak, hogy az ossiani költemények mértéke a négyütemes verssor.^{*)}

A Kazinczy és Fábíán fordításának lelkiismeretes összehasonlítása az utóbbi javára dől el, mert noha egyes versszakok mindkét fordításban ugyanazok, Fábíánéban mégis egész sorok vannak meg, melyek Kazinczynál hiányzanak, a mi Fábíán szerint Kazinczy «sietése nyomát látszik elárulni». Nem kínálkozott alkalmam a két fordítást Ahlwardt-éval összehasonlíthatni, de ismervén Fábíán

---

*) Erről Heinrich Gusztáv idézett tanulmányában szól a 364. oldal jegyzetében.

többi műfordításait, ismervén azt a lelkiismeretes pontosságot, melylyel ezeket végezte, föltétlenül hitelt adok neki abban, hogy a nála meglevő és Kazinczynál hiányzó sorok az eredetiben, illetőleg Ahlwardt fordításában is megvannak.

Fábíán fordítása három, csinosan kiállított, kis 16 r. könyvecskében jelent meg a királyi egyetem betűivel. Mindegyik kötet címlapján egy finom kivitelű aczélmetszet van, az egyes költemények, sőt a hosszabb költemények egyes énekeinek homlokát pedig szintén egy-egy igen szép, de kisebb méretű metszet díszíti. Midőn fordítását kiadta, az volt a célja, hogy e költemények, melyek eddig Kazinczy fordításában csak kevés kezeken forogtak, «külön kiadva a hazában jobban elterjedhessenek». Ha szabad következtetnem egy jelenségből, e célját el is érte. Végig kutatván ugyanis Fábíán könyvtárát és kézirati hagyatékát, százával találtam mindegyik munkájából példányokat, míg *Ossian*-fordításából csak nagy nehezen sikerült egy példányra szert tennem, a mi jele annak, hogy e művét, melynek ép úgy, mint minden egyéb művének maga volt egyszersmind a kiadója is, a közönség elkapkodta. És hogy mily lelkesedéssel fogadta az olvasóközönség e fordítást, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a Fábíán íratai közt talált és erre vonatkozó két levél, melyeknek egyikét Kisfaludy Károly, másikát pedig Széchenyi István gróf írta s melyek ezúttal először jutnak nyilvánosságra.

1. Kisfaludy Károly levele :

Pesten, december 20.

Édes Barátom !

Itt küldök Dankó úr által 11 példány *Aurorát*, tessék pártfogása alá venni s ha lehet 10 példányon túladni. — Igen szívesen látnám ha ez ideji *Aurora* iránt is baráti őszinte véleményét közlené — itt jobban tetszik a tavalinál.

Örömmel hallám Ossiannak elkészültét — alig várom hogy elolvashassam — egy más munka forog köztünk, melyet fordításra Barátom Uramnak szántunk — ha megolvassa, tudom maga is lelkesedni fog iránta.

Boldog új esztendőöt kíván

őszinte barátja

Kisfaludy.

Kívül: T. T. Fábíán Gábor kedves Barátomnak

Világoson.

2. Gr. Széchenyi István levele.

Tisztelt hazámfia!

Igen kellemes ajándéka felettei örömmel lepett meg. Sok dolgaim közt megvallom — nem is sejdítém milly közel állunk Ossian magyar fordításának bírásához, melly nem csak literatúránkra, de nemzeti kifejlődésünkre nézve is valódi nyereség; s így nem mondhatom, milly jól esett ama három igen csinos és valóban angolnak vélt kötetekben honunk szavait szemlélni.

Ha visszas útakon akartuk előmozdítani nemzetünk kifejlését eddigelé; — tán az vala legvisszásb, hogy csábjainkat, varázsinkat nem elég izléssel — tán éppen semmivel se — ruháztuk fel — s így nem sokat tudánk magyarosítani.

Az emberek csak felsőbbségnek engednek és ez azon vágyon alapulhat, melly mindenben a legnagyobbban, mint a legkisebben s mindenütt, a jobbat, szebbet, jobb izlésüt szomjuzza.

Ossiannak, melylyel megbecsüle most csak külsejéről szólhatok; foglalatosságim eddig nem engedék belső érdemiről itélnem, — de velem utaz Angliába — hová néhány nap alatt indulok — s tudom, sok kellemes pillanatoknak lesz varázslója.

Vegye azért még egyszer valódi hálám bém bizonyítását s éljen azon édes öntudatnak örömeiben, hogy hazafi társainak tiszteletét megérdemlé.

Éljen boldogúl

Széchenyi István.

Pest November 14. 1833.

Kívül: Fábíán Gábor

Arad

Méltónak találtam közlésre e levelet, mely egyaránt jellemző írója fenkölt gondolkozására és azon idők eszményi lelkesedésére, melylyel minden nemzetiségünk fejlődését elősegítő még oly csekély eseményt üdvözöltek. Valóban nagy idők nagy emberei!

KARA Győző.

ERTESITŐ.

A magyarországi középiskolák újabb szervezete, történeti megrágálással. Dr. Klamarik János. (A mű első fele.) Buda-Pest, 1893. Az Eggenberger-féle (Hoffmann és Molnár) könyvkereskedes.

E munka (mert nem helyesen van műnek nevezve; a munka és mű közt az a különbség, a mi a munkás és a művész között) — ha most megjelent első felét, mint borítéka belső felén ígérve van, még ez évben megjelenendő második felével kiegészíti a szerző: igen becses, gazdag, emberileg szólva: teljes gyűjteménye lesz a magyarországi középiskolák külső és belső szervezete felől tudni valóknak. A középiskolákra vonatkozó országos törvények s kormányi szabály-rendeletek, a tanterv s az egyes tantárgyak tanítását illető utasítások, az iskolák igazgatásának szervezete az igazgatás és a főfelügyelet gyakorlásának módja és közegei, az állami és más, szintén a kormány hatósága alatt álló, valamint az autonom felekezeti középiskolákban; a tanárvizsgálati szabályzatok, a tankönyv-és tanszerügy, a belrendtartást és fegyelmet illető szabályzatok, az iskolai épület s helyiségek, felszerelés, iskolai egészségügy — egy szóval az iskola kül- és beléletére vonatkozó minden kérdésre megadja e munka a kellő tájékozást s bár anyagának legnagyobb része külön-külön megtalálható, dr. Klamarik már az egyszerű összegyűjtéssel s rendszeres egybeállítással is hálára kötelezte mind azokat a kik középiskolai ügyünk s annak mivolta iránt érdeklődnek.

A szerzőnek nem első ily munkája ez. Még 1881-ben adta ki (még tankerületi főigazgató korában egybeállított) *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása* című munkáját, egy — 544 lapra terjedő tömött kötetben. Most a kezünkben levő első fél, mely az előbbi anyagának alig felét foglalja magában, 640 lapra terjed, szá-

míthatunk rá, hogy a második fél aligha lesz kisebb. Nem csoda. Azóta hozatott meg a középiskolákról az 1883. XXX. s az ezt (a görög nyelv kötelező voltának lazításával) módosító 1890. XXX. törvényezik; az e törvények végrehajtása iránti szabályrendeletek, a módszeres utasítások stb. egész halmaza keletkezett. Mint azelőtt jogász-nép voltunk, ma bürokrata-nép vagyunk s a bürokratia tulajdona, hogy a «mitte sapientem et nihil ei dixeris» régi elvét eldobva, semmit sem bíz az egyénre, annak belátására s szabad kezére, hanem mindenre szabályrendeletet és részletes utasítást ad, és a §-ok sűrű hálójába vagy megfogja és megfojtja vagy belőle teljesen kizárja az egyéniséget s a szabad munkálkodást; hogy csak a középiskola körében maradjunk, egy norma szerint képezi a tanárokat s más forma szerint senki sem lehet azzá; és a legrészletesebb — úgy tanszerek és beosztási, mint módszeres — utasítások szerint lehet és szabad csak előadni a tantárgyakat! Ez a mily jó arra, hogy kényszerítse a hanyagokat, vezesse és gyámolítsa a gyöngéket — ép oly bizonyosan vezet az önálló szellemek s jeles tehetségek lenyűgözésére.

De e könyvismertetés szűk körében nincs helyén a szabad és a kötött oktatás előnyeit vagy hátrányait vitatni; a létező állapotokat, a mint fejlődtek és vannak, fölmutatni, azok alkotó részeit összeszedni s helyes sorba állítani: ezt tette feladatává dr. Klamarik s hogy e feladatának derekasán megfelelt, azt el kell ismernünk.

Az előttünk fekvő kötet, az egész munka előbb vázolt tartalmának csak egyik felét tartalmazza. Arról ugyan nem kapunk határozott tájékozást, mi fog lenni a befejező második kötet tartalma, de a szerző előbbi (1881-ki) munkájának tartalmából biztos következtetést vonhatunk erre.

A kezünkben levő első kötet összesen nyolcz lapra terjedő történeti bevezetés — és a középiskolai ügyre vonatkozó történeti források hét lapra terjedő elősorolása után (melyekről utoljára fogunk szólni) a tulajdonképeni anyag két első részét adja kezünkbe. Az első rész: Törvényhozás, Iskola-alapítás és fentartás, Kormányzat és felügyelet cím alatt három fejezetre oszlik. A második rész: Tantervek, Tantervi utasítások, Tannyelv cím alatt szintén háromra. E címek mutatják a fölvetett anyagnak mind gazdagságát, mind helyes beosztását. Az első rész az iskola szervezetére, a második annak beléletére vonatkozó anyagot öleli föl.

Az első részben mindenek előtt a középiskolát illető törvényeinkről van szó. Tüzetesen a középiskolákról szóló törvényünk

az 1883. XXX. törvényczikk előtt nincs. De egyes régibb törvényeink is vonatkoznak azokra egy s más intézkedésekkel. A tizenhatodik században, egyes törvényekben, melyek iskolákról szólnak, inkább csak intelmek foglaltatnak arra, hogy iskolák állíttassanak s tartassanak fenn. A tizenhetedik században, a protestánsok vallásszabadságát biztosító békekötések után, az 1646. X. és XIV., az 1647. X. és az 1681. XXII. és XXVI. a protestánsok templomai mellett iskoláik föllállítása s föntartása jogát is védik. A következő század első negyedében két törvényczikk, az 1715. LXXIV. és 1723. LXX. a király főfelügyeleti jogát biztosítja az iskolák fölött, egy pedig az 18723. CV. a főúri fiak neveléséről szól. De korszakot alkot s már egyenesen a középiskolákról is rendelkezik az 1790/1. XXVI., mely a protestánsoknak közép sőt felsőbb iskolák tartása, s azokban saját autonom rendelkezési jogát is biztosítja, a főfelügyeleti jog s egy országos tanrendszer (norma docendi et discendi) érvényének föntartásával; míg az ugyanazon évi XXVII. a görögkeleti iskolák állami főfelügyeletéről hasonló módon intézkedik.

Nem törvény, csak királyi (s kormányi) intézkedés az első Ratio Educationis (1771-ben), melynek azonban csak első része adatott ki; és a második (1806-ban), mely a közoktatás egész rendszerét a legelső (elemi) foktól, a legfelsőig (az egyetemekig) szabályozza; de csak a kormány közvetlen rendelkezése alatt álló iskolákban volt érvényes, míg az autonom protestáns felekezetek annak érvényét el nem ismerték, bár igyekeztek ahhoz a magok iskola-rendszerökben s tanterveikben alkalmazkodni, a hol annak intézkedései helyeseknek s autonomiájok sérelme nélkül elfogadhatóknak tartották. Mind a két Ratio Educationis tantervét dr. Klamarik a második részben, a tantervek között ismerteti, illetőleg vázlatos (de teljes) alakban bemutatja. Ugyanezt teszi a Thun-féle két (gymnasiumi és reáliskolai) Entwurffal is. Áttérve az 1883. XXX. törvényczikk előzményeire, három sorban csak annyit mond, hogy «báró Eötvös József törekvései után egymást követték a középiskolai törvényjavaslatok; öt kísérlet után végre Trefort miniszter alatt létre jött első középiskolai törvényünk». Ennyit s nem többet. Pedig sok tekintetben érdekes, sőt fölöttébb tanulságos lett volna, az Eötvös első törvényjavaslatától kezdve az öt kísérletet legalább röviden jellemezve ismertetni, míg az utolsó alakban törvénynyé vált. Tanulságos volna főleg annak feltüntetésére, mily alakulatokon, ne mondjuk lejtőn, hurczolták végig Eötvös első conceptióját, a felekezetek susceptibilitásaival való alkudozások és a szülő asszony

vajadásához hasonló compromissumok, a végre elfogadott, (s az 1890. XXX. törvényzcikkben érvényesült módosításon kívül) ma is érvényes törvényig?

E törvényt Klamarik nem csak teljes szövegében közli, de egyes szakaszainál, miniszteri intézkedések s szabályrendeletek által adott későbbi magyarázatokat is adja zárjelbe foglalt megjegyzésekben. Bővebb magyarázatot ad az 1890. XXX. törvényzcikk keletkezéséhez s előkészítéséhez: a görög nyelv általános kötelező voltának csak föltételezéssé változtatása tárgyában. Helyesen mutat arra, hogy a kétféle középiskola (gymnasium és a realiskola) sok oldalról kifogásolt intézményéről az egységesre való átmenethez, mintegy hídnak tekinthető e törvény. Így mint ideiglenes intézkedés s úgyszólván kísérlet, nem is sok hasznát láttuk s ma már mondhatjuk, hogy a mint a görögpótló tanfolyam életbe léptetett, az még kísérlet gyanánt sem mondható sikerültnek.

Nagyon érdekes az első rész II. és III. fejezetében összeállított anyag. Amaz a középiskolák alapítása, föntartása és segélye cím alatt, külön czikkeken szól az állami, törvényhatósági (városi és megyei), szerzetesrendi, alapítványi, autonóm felekezeti és magán középiskolákról s mindeniknek anyagi és jogalapjait világosan feltüntető törvényes és történelmi adatokkal s objectiv magyarázatokkal kíséri előadását. Érdekes (bár köztudomású) a tanulmányi alapra vonatkozó, — eredetéről, állagáról, ma is vitás jellegéről, kezeléséről s felhasználásáról szóló — minden vitatástól tartózkodó — előadása a tényállásnak. A nem állami s nem a miniszterium közvetlen vezetése alatt álló középiskoláknak, az 1883. XXX. 47. §. alapján való állami segélyezése, s egy ily esetre szóló szerződésnek (a szászvárosi ref. gymnasiummal) mintául bemutatott szövege is föltöbb érdekes. A harmadik fejezet a középiskolák kormányzatáról s a föltők való felügyeletről szól, az állami s egyéb középiskolákban (így az autonóm felekezetiekben is), s közli az ide vonatkozó miniszteri rendeleteket és szabályzatokat (így az orsz. közoktatási tanácsét is), utasításokat (tankerületi főigazgatókét stb.) — valamint az autonóm felekezetek utasításait s rendtartási szabályzatait, eredeti forrásaikból összekeresve s lelkiismeretes gondal összegyűjtve. Kettős — állami és felekezeti — szempontból bír különös érdekel, az autonóm felekezeti iskolák látogatására kirendelt miniszteri biztosok (nem szükségkép a tankerületi főigazgatók, de esetleg ezek) számára kiadott utasítás.

A második rész, ismét három fejezetre oszlik: Tantervek, Tantervi utasítások, Tannyelv. Nem bocsátkozunk ezek részletes elősorolásába, holott ezek (különösen a két első) foglalják el a nagy kötet majdnem ötödét (116—625, illetőleg 640 ll.) A mai tanterveket s módszeres utasításokat foglalják ezek magokba. Természetesen eszünkbe sem jut e tantervek, s utasítások bírálatába bocsátkozni; meg újabb bizonyosságai annak a mit a bürokrácia túltengéséről föntebb mondottunk; de itt nem arról van szó, hanem a létező anyag összegyűjtéséről. Csak nem nyomhatjuk el a felsohajtást a tanár egyéniségének s önállóságának, sőt magának a tudománynak is, mint tananyagnak, a tantervek és utasítások e békókba szorítása miatt. Mikor mi (ma öregek!) középiskoláinkat végeztük: akkor is voltak jeles, sőt kitünő (talán a maiak átlagánál kitünőbb!) tanárok is, ily kötött útmenet s ily szabatos (?) utasítások nélkül. Ha valahol, a tanításban, kellene az egyéniség szabaddabb fejlődését előmozdítani inkább, mint korlátozni, vagy épen elfojtani, megtiltani s lehetlenné tenni s ki dönti el, vajon az egyetlen helyes — vagy bár csak leghelyesebb-e az módszer, melyet épen ezek az utasítások parancsolólag előírnak?

De ne bolygassuk ezt a kérdést. A dr. Klamarik által minden oldalról lelkiismeretesen s — különösen a nem állami középiskolákról — nem kis fáradsággal összegyűjtött anyag rendkívül érdekes és tanulságos olvasmány s örülünk hogy azt így összegyűjtve látjuk. S meg vagyunk győződve, hogy nem kevésbé lesz érdekes, a mit a második kötetben fogunk találni, melynek vázlatos prospectusát már előbb jeleztük vala.

De megígértük, hogy utoljára fogunk még a történeti bevezetésről szólni. Igaza van a szerzőnek mikor ezzel kezdi: Az oly mű mely a jelen állapotok részletes megírását tűzte ki föladatul, nem rendelkezhetik annyi térrel, hogy a múltat is kimerítően esetelhesse. Ez valóban nem is közvetlen föladata a munkának s nem czélja a szerzőnek, bár e részben is többet nyújt valamivel, mint a mennyit a bevezető két sor ígér, közli például a tantervek közt a régieket, a Ratio Educationis (mindkettő) vázlatát. De a jelen állapotok több mint 600 — s a második kötetvel együtt legalább 1200 lapon terjedő rajzához valamivel többet lehetne még a múltnak szentelni. E nagyon is rövid történeti bevezetés tömören, egyetlen fölösleges szó nélkül s egészben véve helyesen van megírva. Vajha a jelen állapotok anyagáról is azt lehetne mondani! A szerző, a helyett hogy maga adná a múlt rajzát valamivel bőveb-

ben, hét oldalon sorolja el a történeti források bibliographiáját, a magyar középiskola fejlődésének egy későbbi történetírója számára s ezzel csakugyan jó szolgálatot tesz. De midőn saját történeti vázlatában azt mondja, hogy «az állam csak a múlt század második felében kezdte tervszerűen az iskolaügyet gondjába venni» s ezt a korszakot Mária Teréziával kezdi: legalább is kevesebbet mond mint kellene. Mert bár elismeri több fejedelmünknek, köztök az erdélyieknek is egyéni lelkesedését s buzgóságát felsőbb iskolák állításában: ezeket nem ismeri el állami gondoskodásnak. Vajon a Nagy Lajos pécsi, s a Mátyás király budai főiskolája, a Bethlen Gábor gyulafehérvári s a Rákócziak sárospataki, az Apafi marosvásárhelyi közép és felső iskolái kevésbé voltak-e államiak, mint a Mária Terézia intézkedései? Nem mint magán emberek «egyéni lelkesedésből és buzgóságból», hanem fejedelmi bölcseséggel s bőkezűséggel tették ők is a mit tettek s alkotásaik — jelesen az utóbb nevezett erdélyi fejedelmeké — ma is élnek nem csak önálló felső s középiskoláikban, hanem például a debreczeni főiskola ma is fennálló fejedelmi alapítványában, melyet törvényhozásunk csak nem rég ismert el érvényesnek s erősítette meg állami érvényét. Sőt még abban is, hogy «házánkban is, mint mindenütt, az iskolák első alapítója és fejlesztője az egyház» — tulajdonkép az állam rejlik; mert az egyház is s a főpapok az államtól nyerték azokat a javadalmakat, még pedig részben épen iskolák alapítására is, melyekből közép és felső iskolákat állíthattak; hogy mást ne említsünk, a Pázmán Péter egyeteme is ily állami eredetű. Mig az állam harczolt s a honvédelemre stb. hozott törvényeket, az egyháznak adott földterületeket s javadalmakat, reá bízván, mint a szellemi érdekek legtermészetesebb őrére akkor, az iskolaügy vezetését. E szempontot hallgatólag a szerző is elismerni látszik, mikor az egyházak (s nem csak a katolikusok, hanem a protestansok) működését is bővebben vázolja a továbbiakban. Nagy elismeréssel kell említenünk e vázlatban a szerző elfogulatlan tárgyilagosságát. Egész könyve, természeténél fogva objectiv levén — mert anyagot közöl s nem bírál — objectivitását a történeti bevezetésben is dicséretesen megőrizte. —sz—ly.

Leuauból. Dr. Nagy Mór I. Kolozsvárt 1892.

A szerencsétlen véget ért nagy német lyrikus aligha tartozik nálunk a népszerűbbek közé; pedig rokonszenvünket kétszeresen

megérdemelné, mint ritka tehetséggel megáldott költő, kinek nagy tehetsége a kiolthatatlan vágyak és örökös kétségek tragikai küzdelmében borult el és mint honfitársunk, kinek lelkében szülőhónának képe soha el nem halaványult, s egyik gazdag forrását képezte költészetének. Méltán figyelmet érdemel tehát az előttünk fekvő kis kötet, mely Lenau lyrai költeményeiből egyszerre 163 lapra valót nyújt s a mint a címlapra nyomtatott I. számból sejtjük, csak első részét teszi egy nagyobb, teljesebb gyűjteménynek.

Mielőtt azonban a fordítás méltatásához fognánk egy kérdésre kell kitérnünk, melyet gyakran hallunk emlegettetni, hogy tudniillik német költőket fordítani nálunk, hol minden művelt ember elolvashatja az eredetit, nem hiábavaló munka, nem fölösleges fáradság-e? Részünkről a műfordítás feladatát egészen másképp fogjuk föl, mint azok, kik a műfordítót csak a nagy közönség előtt ismeretlen nyelvek szükségéből használt tolmácsának tekintik. Szerintünk a cél nem lehet más, mint gazdagítani hazai irodalmunkat az idegen nagy szellemek műveinek átültetésével s a német irodalom remekei ép oly igényt tarthatnak a polgárjogra, mint más, kevésbbé ismert nyelvek irodalmi termékei.

De természetesen minél ismertebb nyelvből fordít valaki, annál jobban kell igyekeznie, hogy az eredetinek értelmét, szellemét, szépségeit lehető híven és hamisítatlanul visszaadja, mert csak így pótolhatja az eredetit s csak így tehet jó szolgálatot a hazai irodalomnak s az önálló magyar műveltségnek.

Nem merjük állítani, hogy Nagy Mór fordításai ezt a kissé magasra emelt mértéket megütik. Van ugyan elszórva bennök sok jeles tulajdonság, de még több a hiba, a fogyatkozás. Nagy Mór törekszik ugyan a hűségre, de gyakran megtörténik vele, hogy a zsarnok rímek kényszere miatt az eredeti értelmét nem képes bele szorítani a szűk formába. Megesik ez másokon is, mert egyik nyelv nem fedezi a másikat, csakhogy Nagy Mór sokszor olyan beszúrásokkal pótolja az eredetit, miknek alig-alig van értelmök. Ilyen mindjárt a kötetben a legelső vers legelső versszakának harmadik és negyedik sora :

«Örvendj viruló ifjú rózsza!
Képed nem semmisül meg,
Bár hamvam' a szél szerteszórja,
Ha lángjaim kihülnek»

Ez az eredetiben így hangzik

«Frohlocke schöne junge Rose,
Dein Bild wird nicht verschwinden,
Wenn auch die Gluth, die dauerlose,
Verweht in Abendwinde».

Egy másik példa: «Jubelnd sprang ich an den theuren Strand», Nagy Mórnál: «Partra szökő jó kedvem kitört». Ez merőben értelmetlenség s csak azért, hogy a «föld»-re rímül csattanjon a «kitört». Néhol, úgy látszik, meg sem értette az eredetit. Feltűnő példa erre az *Ősz* című költemény, melynek két első versszaka az eredetiben és Nagy Mór fordításában következőleg hangzik:

«Nun ist es Herbst, die Blätter fallen,
Den Wald durchbraust des Scheidens Weh';
Den Lenz und seinen Nachtigallen
Versäumt' ich auf der wüsten See.

«Der Himmel schien so mild, so helle,
Verloren ging sein warmes Licht;
Es blüthe nicht die Meereswelle,
Die rohen Winde sangen nicht».

«Már itt az ősz, levél hullása,
Búcsút sohajtozó haraszt;
Nekem a tenger bús zúgása,
Pótolt csalogányt és tavaszt.

«Nyájás vala az ég sugára,
De le hidegen érkezett;
Fodort a hullám tarajára
Vad szélvihar nem hímezett».

Már az első versszak is elég gyarlón sikerült, mert a «búcsút sohajtozó haraszt» távrolról sem fejezi ki, hogy «a válás jajszava keresztülzúg az erdön», a harmadik és negyedik sorban pedig Lenau egészen mást mond, mint Nagy Mór; de a fordító még nagyobb botlott a második versszakban, melyet teljesen félre értett. Nagy Mór fordításából olyasmit sejtünk, hogy a költőnek a tenger csakugyan pótolta a kikeletet és a csalogányokat, pedig ellenkezőleg, a költő fájlalja, hogy a tenger sivatagán bolyongva, elmulasztotta a tavaszt s a csalogányok dalát; mert bár ott is tavaszi ég ragyogott fölötte, az enyhe napfény a hullámokon virágokat nem fakaszthá-

tott s a vad szeleket dalra nem keltheté, mint a csalágányokat. Versben talán ilyen formán lehetne visszaadni:

Az ég oly nyájasan sugárzott,
De hajh, mit ért a langy meleg,
A tengerhab ki nem virágzott,
Nem zengtek dalt a vad szelek.

Az értelem elferdítésénél még gyakoribb hibája Nagy Mórnak, hogy az eredeti fényes zománczát letörli, plasztikai kifejezéseit ellapítja. Így teszi tönkre Lenaunak egyik legszebb költeményét, a *Sivatagban* címűt. Íme példa gyanánt ebből is egy versszak:

«Strent auch unser Fuss im Staube
Spuren aus von seinem Lauf,
Gleich, wie Geier nach dem Raube,
Kommt ein Sturm und frisst sie auf».

«Pillanatra rajzolja bár
Léptünket az úti por;
Vihar jó, mint rabló madár,
S útat, nyomot eltípor».

Az eredetinel alig lehet képzelnünk plasztikusabb képet, az allegoriailag használt vihar, mely mint a puszták éhes keselyűje falja föl a homokban elszórt nyomokat, ellenállhatatlan erővel kapja meg képzeletünket, míg a fordításban az útat, nyomot eltíporó vihar és a rabló madár sehogy sem illenek össze.

De Nagy Mór nem mindig ily szerencsétlen kezű fordító, néha meglepően eltalálja úgy a hangot, mint a kifejezéseket. Hogy igazságosak legyünk, egy pár példával a fordítót előnyös oldaláról is be kell mutatnunk, például:

«Im mondbeglänzten Laube spielt
Der Abendwinde Säuseln;
Wie freudig um Dein zitternd Bild
Des Baches Wellen kräuseln! —»

«A holdsugárral enyeleg
A szellő a bokorban;
És képed ime ott remeg
A rengő vízfodorban».

Ilyen a következő versszak is :

«Ich sah in bleicher Silbertracht
Die Birkenstämme prangen,
Als wäre dran aus heller Nacht
Das Mondlicht blieben hangen».

«Láttam a nyírfák sudarát
Ezüst lepelbe vonva,
Miként ha a hold, sugarát
Rajtok feledte volna».

Az ilyen helyek bármely műfordítónak becsületére válnának. Csakhogy Nagy Mórnak, ha sikerülnek is egyes sorok vagy versszakok, egy egész verset ritkán tud kifogástalanul lefordítani. Pedig meglátszik a szeretetteljes gond, melylyel tárgyával foglalkozott s a sikerültebb részek után képességét sem vonhatjuk kétségbe. Lelkiismeretességét különösen rímei árulják el, melyekre igen nagy, olykor talán túlságos gondot fordít, mert nem egyszer föláldozza miattok a lényegét; a mint az idézett példákából is látható. De forma-érzéke azért nem egyszer cserben hagyja, s különösen gyakran követi el azt a hibát, hogy a rímben ott, a hol trochæus-lábnak kellene lenni, jambust használ, vagy megfordítva. Ez fülbántó rhythmustalanságot idéz elő s csaknem olvashatatlanná teszi a verset.

Ha Nagy Mór Lenauval még tovább is szándékozik foglalkozni, jól teszi; valószínű, hogy képességére az eddig végzett munka fejlesztőleg hatott s nagyobb gyakorlottsággal kezdhet az újabb fordításokhoz. Hiszszük, hogy erős önkritikával élvezhetőt is fog nyújtani, de az az érdeme mindenesetre meglesz, hogy megtöri az utat egy hivatottabb műfordító előtt; a magyar Lenau végleges alakját azonban Nagy Mórtól aligha várhatjuk. —a.

Gelléri Mór. Ötven év a magyar ipar történetéből. 1842—1892. Az országos iparegyesület félszázados működése. Az egyesület sajtója. Buda-Pest, 1892. Singer és Wolfner bizománya.

Az iparegyesület a szokásosnál is nagyobb fényvel ünnepelte meg jubilæumát. Nemcsak a kormány volt jelen, hanem a királyi család képviselője sem hiányzott. Az ausztriai iparegyesület küldöttsége szintén megjelent, üdvözölni azokat, kik a monarchia keleti felében az ipar fejlesztésén fáradoznak.

Mindezeknél azonban maradandóbb emlék azon nagy mű, melyet ismertetni szándékozunk s mely a magyar ipar történetének legjelentékenyebb 50 évét karolja föl.

Ha majd egykor találkozni fog valaki, a ki könyvet ír azon befolyásról, melyet az angol eszmék Magyarország fejlődésére gyakoroltak, érdekes adatként jegyezheti föl, hogy magának az ipar-egyesületnek alapítása is egy angol társaság (Society for the diffusion of useful Knowledge) mintájára történt. A tervet Almási Balogh Pál vetette föl a *Pesti Hirlapban* s az új eszmék befogadására kellően előkészített talajban az mihamar gyökereket eresztett s a társaság közéletünk akkori nagyjainak meleg támogatása mellett mihamar meg is alakult. Ez volt 1842-ben. Az egyesület 50 évre terjedő története három szakaszra oszlik.

Az első 1842-től kezdve tíz évet zár magába s az előkészítés kora. A második 1852-től 1867-ig a teljes és pedig kényszerült tétlenség ideje, végül az utolsó 1867-től 1892-ig az, a mely alatt sok dolog, mely az alapítók előtt csak mint ábránd és távol cél lebegett — megvalósult. Ebből is látni, mennyire összeforrott az egyesület története a nemzetével. Össze kellett forrania már azért is, mert azok a kik a 40-es években az iparegylet vezetői voltak, elhatározó befolyást gyakoroltak az általános politika terén is. Nem volt az kis dolog, a mit Kossuth és társai megindítottak, mert mielőtt az ipar megteremtését elérhetik, le kellett rontani azt az előítéletet, mely a feudális nézeteiben elfogult magyar nemzetet az ipar művelésétől visszatartotta.

Ez, legyünk őszinték, bár mily szép eredményeket ért is el az egyesület különben, teljes mértékben neki maig sem sikerült. Az a körülmény, hogy a legalább részben magyar kisipar kormányának és törvényhozásnak mostoha gyermeke, ezt a helyzetet még súlyosabbá tette.

Pedig az egyesülés célja Kossuth szerint az volt, hogy a «műiparos néposztályt hasznos ismeretekben részesítse»; Fáy András, e táblabíró philantrop, pedig azt javasolta, hogy a létesítendő társaság első sorban kizárólag a legalsóbb néposztályra terjeszsze ki figyelmét. A keretből mihamar kiléptek. A védegyelet alapszabályai már a műipar fejlesztéséről beszélnek s azt «a nemzetnek legelső és már teljességgel nem mulasztható szükségéhez» számítják. Az 1843-ban alakult Magyar Kereskedelmi Társaság első évi jelentése ma is meglep bennünket az általa föltüntetett tevékenység sokoldalúságával s a vállalkozás merészségével. Aztán következett a gyáralapító és

tengerhajózó társaság életre keltése, az ipar-műtár, a sok oldalú és hasznos irodalmi működés, a fiókok alapítására irányuló tevékenység és még sok más, ma kicsinynek látszó, de nem lényegtelen annak idején sok időt igényelt rendszabály. Elkövetkezett, 1848. Haynau, Bach és az egyesület föloszlatása.

1867 óta kisebb emberek szűkebb körű, de még mindig hasznos munkásságot fejlenek ki. Kezdeményezik az iparoktatás fejlesztését, a technologiai múzeum fölállítását, bele folynak a kormánynak csaknem mindazon intézkedéseibe, a melyek az ipart érintik, sőt nem egyszer a kormány alig tesz egyebet, mint az egyesület keblében fölvetett eszmét valósítja meg. A melyek ebben az irányban történtek, annyira élénken állanak még előttünk, hogy részletes fölsorolásukat mellőzhetjük.

Sok történt, nincs miért tagadni s a gazdák nem egy esetben irigyelhetik azokat a sikereket, melyeket az iparosok és kereskedők elértek.

Az új kor életre kelté a 40-es éveknél nem egy kedvelt eszméjét. Megvan újból a tengerhajózó s a magyar kereskedelmi társaság, gyáraink erősen szaporodnak évről-évre, szóval a virágzás és emelkedés jeleivel találkozunk nem egy helyen, hol 50 év előtt a munkálkodó emberi kéz nyomai nem is látszottak. Magok az iparosok elismerik, hogy e téren meglepő változás állott elő. A malmok, a szeszégetés, a cukoripar váratlan arányokban fejlett ki; a vasgyártás, gépek készítése, papír, nyomda, bőr- és faipar rendkívüli föllandulást tüntet föl. Olyan új iparágak mint a petroleum-finomítás, rizshántás, villamos készülékek gyártása, torpedó-készítés, jelentékeny képviselőket mutathatnak föl hazánk területén. Ezek az új alkotások míg egyrésztől dúsan jutalmazták tulajdonosaik fáradozásait, másrésztől ezeknek adnak kenyeret, s milliókkal szaporítják évenként a nemzeti vagyont. A fejlődés azonban mindezek mellett bennünket ki nem elégít, sőt nem titkolhatjuk azt, hogy a nagy gyáraknak szaporodása s a kormánynak mindinkább intenzívebben fejlődő beavatkozása, szerintünk komoly veszélyeket rejthet magában. Ezzel, a naponként erősülő irányzattal szemben az actio szabadságának kimondása, a Fáy András által emlegetett »legalsó néposztályok» érdekeinek fölkarolása sürgősen szükséges és az iparégsület föladatának legjelentékenyebb része. Ennek az elvnek kell irányt adni a további működés tekintetében, azokat a kívánalmakat kell leginkább istápolnia, melyek ebből folynak. Nem szabad megelégednie azzal, hogy a magyar ipar termelését fokozza, hanem biz-

tosítania kell az országot az industrialismus hátrányai és a túlkapások ellen, melyeket a plutocratia magának oly könnyen megenged.

Föladatát csak ekkor oldotta meg igazán s csak így valósíthatja meg azon irányokat, melyek az alapítókát, Kossuthot és társait, vezették.

Ennyit az egyesület működésének irányáról. Magára a műre térve át, mi szerencsés gondolatnak tartjuk, hogy Gelléri főleg az első korszakra vonatkozó anyagot, a fölhívásokat, indítványokat stb. szószerint adja vissza, sőt kéziratban közli Kossuth fogalmazványát az Országos Védegyesület alapszabályairól. Mind ezek nagyon becses anyagot képeznek s a jövő történetírója közvetlen tájékozást szerezhet belőlök az újra ébredés korának nemes lelkesedéséről s arról az élénk versenyről, mely a társadalom különböző osztályaiban az iparfejlesztés körül megindult. A különbség nem egyszer szembeötlik a múlt és jelen között. Az a fényes névsor, mely a Kereskedelmi Társaság első részvényeseit foglalja magában, önkénytelenül is eszünkbe juttatja azon nagy erőfeszítéseket, melyeket a vasminiszternek ki kellett fejtetni, hogy a ma is fönnálló hasonló névű társaságot létre hozhassa. Nem beszélnek e tények a lelkesedés apadásáról? Más részről nem képez-e kapcsolatot a múlt és jelen között Szabó Pál igazgatónak sikkasztási esete; a mely után, a mint Gelléri mondja, a társaság életében nem volt többé lüktető vér s lassanként a föloszlásnak ment eléje.

A könyv sok tanúságot zár magában; az ébredés munkájának igen jelentékeny részét vázolja olvashatóan és jól megírva. Érdekes tehát mindazokra nézve, a kik a nagy nemzeti föladatok iránt érdeklődnek.

T. N.

*Die Edda, übersetzt und erläutert von Hugo Gering. Leipzig, 1892.
402 l. Ára kötre 4 mk.*

Az izlandi irodalomnak e költői és mythologiai szempontból legfontosabb és legértékesebb emlékeit már sokan *) fordították németre, de még senki teljesen kielégítő sikerrel. Az eddigi fordítók

---

*) Etmüller Lajos 1830—37, Grimm Jakab 1815, Simrock Károly 1851 (9. kiadás 1888), Bergmann Fr. Vilmos 1872—75, Hahn Verner 1872, Holtzmann Adolf 1875, Wolzogen János é. n., Wenzel Benno 2. kiad. 1883, Jordan Vilmos 1889.

ugyanis vagy kiváló szakférfiak voltak a skandináv philologia terén, de minden költői tehetség nélkül szűkölködtek; vagy többé-kevésbé hivatott költők, a kik azonban nem rendelkeztek oly tudományos készültséggel, milyen e rendkívül nehéz föladat megoldására szükséges. Gering fordítása az első, mely e kettős igénynek egyaránt megfelel: a fordító első rangú szakember a skandináv philologia terén és egyúttal hivatott költő, a ki az eredetinek változatos jellegét megóvni és a német szövegben is érvényre tudja juttatni. Gering *Edda*-fordítása azért valósággal megüti a mértéket és minden tekintetben elhomályosítja előzőit.

A fordításhoz csatolt bevezetésben Gering kifejti a két *Eddára* vonatkozó nézetét is. Az eddai dalok annyiban tartoznak az izlandi irodalom körébe, a mennyiben Izland szigetén, e sziget lakóinak nyelvjárásán jegyeztettek föl. De csak egy részök keletkezett magán a szigeten és általában egyetlen eddai dal sem a IX. század előtt. A legrégebbek e dalok közül még Norvégiából származnak, némelyek a skót szigeteken vagy Grönlandban keletkeztek. A *Völuspá*, mely eredeti részleteiben egyike a legrégebbeknek, bizonyosan még a X. századból való; más dalok csak a XII. században nyerték mai alakjukat. A gyűjtemény, az *Edda*, a XIII. század elején jött létre Izland szigetén; de az eredeti kézirat nem maradt reánk, hanem csak egy kitűnő, bár töredékes másolata a XIII. század végéről. A mi e költemények tartalmát és e tartalom eredetét illeti, Gering határozottan helyteleníti Bugge Sophus véleményét, melyet e *Szemle* januári füzetében bővebben tárgyaltam, hegy tudniillik az eddai dalokban földolgozott mythos legnagyobbbrészt nem egyéb, mint többé-kevésbé tudákos tákolmány antik (görög-római) mesékből és keresztyén legendákból. A tőlem e föltevés ellenében hangsúlyozott indokokon kívül utal arra is, hogy a kérdéses mythosok már a legrégibb skandináv szkaldoknál (műköltőknél) is ugyan abban az alakban találhatók, mint az eddai dalokban, és hogy a skandináv és a német mythicus elemek közt sokkal nagyobbak az egyezések, mint rendszerint fölteszik vagy elismerik. És még oly dalokban is, melyekben némely keresztyén elemeket már a múlt században is fölismertek, a mythicus alap oly biztos és eredeti, hogy annak ősi pogány jellegén nem lehet, nem szabad kételkedni.

Az eredetiség vitatása első sorban csupán a germán mythologia szempontjából bír jelentőséggel; a dalok költői értéke teljesen független e kérdés eldöntésétől. Költői érték tekintetében az egyes dalok, melyek különböző időben keletkeztek és néha csak ismételve

átdolgozott alakban maradtak reánk, természetesen igen különbözők; némelyek szárazok, mások képekkel túlságosan megrakottak, ismét mások egy kissé tudós ízűek. De a legnagyobb részök valóban nagyon becses. A *Thrymskvitha* például, mely Thor kalapácsának visszaszerzését tárgyalja, kitünő népballada; a *Völuspá* magasztos és titokzatos jóslásai tisztán költői szempontból is megragadók; a szerelem boldogságának és boldogtalanságának rajzai a hősmondai tartalmú dalokban a költészet legszebb remekei közé tartoznak. Hatalmas képzelet, mély érzés, bámulatos erő jellemzik e dalokat, melyek összeségökben páratlanok az egész világirodalomban.

Gering e kötetben lefordította az úgynevezett ifjabbik *Eddá*-nak a mythologia és hősmonda körébe eső részeit is. E munkát Snorri Sturluson (1178—1241) írta és csakis ezt a munkát illeti meg valósággal az *Edda* elnevezés, mely Gislason alapos fejtegetései szerint kétségtelenül annyi mint költészet (de Gering még mindig «nagyanya» értelemben veszi). E munka három, illetve négy részből áll. Az első a *Gylfaginning* (azaz: Gyfl csalódása), mely a skandináv mythologia rövid vázlatát tartalmazza. Gyfl svéd király Asgardba (az istenek lakába) megy, hogy magoktól az istenektől kérjen és kapjon fölvilágosítást a világ eredetéről és történeteiről. Ez első rész függeléke a *Bragarödur* (azaz Bragi elbeszélései): Bragi, a költészet istene, egy lakoma alkalmával különböző kalandokat és történeteket mesél Odinnról és Thorról. A munka második része a *Skaldskaparmál* (azaz: a költészet nyelve vagy stílje), költői körülírások, képek, hasonlatok gyűjteménye, melyek legnagyobb részét a germán mythos köréből vannak véve, és melyeket Snorri e mythosok elmesélésével törekszik megmagyarázni. Végre a harmadik rész a *Háttatal*, melyben a szerző Hakon Hakonarson királyt és ennek apósát, Skuli Bardarson híres főnököt, dicsőíti. A költemény 102 versszakból áll, és minden versszak más-más alakban van írva; inkább mesterséges csinálmány, mint igazi műremek. Az egyes versszakok fejtegetése fontos verstani és mythologiai magyarázatokat tartalmaz.

Snorri 1241-ben halt meg s így alig kétséges, hogy az ő műve régiebb mint az úgynevezett régiebb *Edda*, tudniillik, mint az a gyűjtemény, mely a dalokat tartalmazza és melyet csak a XVII. században neveztek el (bajos megmondani, mily okból) Eddának és tulajdonítottak (bizonyára minden alap nélkül) Tudós Sümundnak, Izland leghíresebb fiának a XII. században. A *Snorra Eddá*nak kézírata is, melyet Upsalában őriznek, régiebb, mint a verses *Eddá*;

melyet Snorri nem ismerhetett. A Snorri műve csupán tudományos (mythologiai és verstani) szempontból bír jelentőséggel, de egyes mythosok vonzóan vannak elbeszélve és a nagy számmal idézett versszakok sokszor elveszett régi dalokból származnak, a mi e munkát költői tekintetben is fontos forrássá teszi.

Gering fordítása, mint már említettem, igen sikerült. A fordító önálló, kiváló kutató az izlandi philologia terén; kitünően érti a nehéz szöveget, melynek kérdéses adatait alapos tudással magyarázza; félreértések, a milyenekben az előző fordítások nagy mértékben bővelkednek, nem találhatók munkájában. De elég költői tehetség is arra, hogy e daloknak sajátságos és igen eltérő jellegét találóan juttassa érvényre. Magyar fordításban eddigelé csupán a *Thrymskvitha* jelent meg (*Egyetemes Philologiai Közlöny* II. 1878, 43. l.) egyik tanítványomtól, Wigand Jánostól, ki tanuló korában az én segítségével ültette át e dalt, de akkor még nagyobb mértékben küzdött a nyelvvel (mind a kettővel), semhogy fordítása egészen sikerülhetett volna. Most egy másik tanítványom dolgozik az eddai dalok fordításán és az eddig elkészült darabok alapján határozottsággal merem állítani, hogy nehéz föladatát dicséretes sikerrel fogja megoldani.

h. g.

Der Jesuitenorden und seine Rolle im Geschichtsleben Ungarns. Mit besonderer Rücksicht auf die Zeit bis zum Ende des dreissigjährigen Krieges. Studie von Dr. Franz von Krones. Bécs, 1892. 8-adr. 66 lap. (Külön lenyomat az Oesterreichisch-Ungarische Revueből.)

Krones ezt az érdekes tanulmányt legnagyobb részben, mondhatni csaknem egészen, a jezsuiták hivatalos írataiból és *Éri leveleiből* állítja össze. Ezek az *Éri levelek* (Litteræ annuæ Societatis Jesu ad patres et fratres ejusdem) rendszeren kivonatai azoknak a jelentéseknek, melyek a különböző rendi tartományokból a rend római generalisához küldettek. 1581-ben jelent meg az első gyűjtemény — de 1615—1653 közt szünetel, s csak 1654-ben indul meg újra. Az osztrák tartomány évi jelentéseinek 156 évfolyama megvan kéziratban a bécsi udvari könyvtárban s ezek gondolhatólag sokkal becsesebb forrásai a történetnek, mint a nyomtatásban kiadott *Litteræ Annuæ*; ezekben őriztetnek a vidékről a bécsi központba beérkezett tudósítások. Ezekből a tudósításokból a köz-

pontban összeállították mind azt, mi a rendtartomány egyes állomásait érdekelhette, s megküldték a legközelebbi rendi állomásnak, honnan a superior 20 tallér büntetés terhe alatt tovább küldte, míg végre visszaérkezett Bécsbe, hol a rend levéltárában helyezték el.

Magyarország és Erdély az osztrák provinciába volt bekebelezve, de fontosságánál fogva, levelekben, jelentésekben sokat szerepel. A *Litterae Annuaera* történetíróink többször hivatkoznak, magok a bő jelentések azonban épen nem voltak kiaknázva. Krones arra vállalkozott, hogy ebből a rendkívül gazdag anyagból, természetesen más források fölhasználásával is, állítsa össze a jezsuiták történetét Magyarországon (Erdélyt egészen mellőzve) s itteni szereplőket és működéseket teljes kapcsolatukban vázolja: nem ugyan egészen a rend eltörléséig, hanem a harmincz éves háborúig.

A kép, mit föltár, így is rendkívül érdekes, sok újat tartalmaz s jellemző részleteket mutat be. A jezsuiták első térfoglalása hazánkban 1561-ben Nagy-Szombatban nagyon kétes értékű, ingadozó talajon álló volt s már 1576-ban visszaparancsolta őket Borgia Ferencz, a rend generalisa. Tíz év múlva visszajöttek ugyan Sellyére: de iskolát még ekkor sem bírtak alapítani. 1593-ban már volt Sellyén jezsuita-collegium, de még mindig kevésé látogatott, «az eretnekek gonoszsága következtében», mint az évi jelentés írja, «kiket azonban a gyermekek oktatása körül kifejtett buzgóságunk versenyzésre ösztönöz».

Hanem hát lassanként tért foglaltak, terjeszkedtek. 1602-ben már 400 tanítványuk volt. Február 13-án az újon alapított Máriaegylet ünnepélyén a collegium házi színpadán *A damaskusiakat* adták. Nagy-Szombatban pedig a templomban egészen másnemű tragédiával vonták magokra a közfigyelmet. A rend 16 tagja, kezökben korbáccsal, a zsúfolt templomba lépett, s a közönség szent áhíttal szemlélte, hogyan csattogtatják az új flagellansok a meztelen hátukon ostoraikat.

Már ekkor Magyarország nyugoti részében is tért foglaltak, «hanem — mint az 1604-iki jelentés mondja — az ördög közbelépett» s elfűtta a nyert eredményeket. «Az volt a tragédia vége, hogy a városok összeesküdtek a nemesekkel az eretnekség védelmére». Ez volt a Bocskay-támadás gyümölcse.

De Horvátországban föntartotta magát a rend. Már Zágrábban is volt missiojuk, s «a horvátok — mondja az 1606-iki jelentés — nem osztoznak a magyarok vallásos libertinismusában, bár minden egyébben velök tartanak».

Alsó-Lendván «a viaszkból készült szent bárány, a szent szűz és a rendalapító Szent Ignác képei csodákat műveltek, s még az eretnekeket is rábírták, hogy betegjeiket, főként «az ördögtől megszallottakat» a missionariusokhoz vigyék. A csodatevők híre a szultánig hatott. Egy, a házi szellemektől üldözött törököt szentelt vízzel s a szent báránnyal megszabadítottak. Erre török területen Pécssett missiot alapítottak (1612). A kanizsai aga két jezsuitát magához hívatott, bármennyire ellenezték is ezt az arianusok, (azaz unitariusok és nem: nemegyesült görögök), ezek szerencsésen megérkeztek Kanizsára, hol két nőt meggyógyítottak. Innen Pécsre mentek. Az itteni aga azt hitte, hogy kígyó van testében s a doctorok már egészen lemondtak róla. «Csakugyan — mondja a jelentés — kígyó van benne, de ez nem mocsárból, tócsából, gödörből jött bele, hanem a szomszédház, a pokol, küldte az emberek nyaggatására». Az ördögűzés sikerült s a törökök ugyancsak jártak a csodaszer után s a papokat nagy becsben tartották. Tizenkét napot töltöttek el Pécssett s az arianusok templomában folytatták a kuruzsolást, hol hirtelen közfalat emeltek. Az arianusoknak végre mégis sikerült a kémkedéssel vádolt jezsuitákat kiűzetni Pécsről: egy jezsuitát halálra is ítélték s ezt Bethlen Gábor mentette meg.

Épen ebben az időben fejtett ki a kassai missio nagy buzgalmat a máramarosi ruthének megtérítése körül s a Homonnaiak birtokán 300 «bocskoros papot» — így nevezik az *Érkönyrek* — térített meg. Hanem sok bajok volt. Egy ízben a «pápista vladikák» meg is szalasztották.

Ilyen jellemző apróságok mellett sok historiai fontos dolog is van e jelentésekben. Valóban érdemes volna, hogy Kronos úr a harmincz éves háború lezajlása után készült *Érkönyreket* is földolgozza, mert az általa nyújtott kép érdekes és tanulságos. Sz. S.

Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Összeállította dr. Schrauf Károly. Kiadja a magy. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Buda-Pest, 1892.

A magy. t. Akademia irodalomtörténeti bizottsága 1890-ben a fönt jelzett cízzel egy új forrásgyűjteményt indított meg, mely a műveltségi viszonyok tanulmányozására becses adalékkül szolgál. Az első kötetben a jeni egyetemen tanult magyarok névsorát adta ki Mokos. A most megjelent II. kötetben Schrauf a bécsi egyetemen

1365-től 1460-ig tanult magyarok neveit állította össze az anyakönyvből. Szerző az előszóban ezeket mondja: «A tanulók életét és működését megfigyelni, nemzetiségüket és számukat minden egyes iskolai évben megállapítani, társadalmi és pénzügyi viszonyaikat teljesített díjazásaikból s egyéb jelekből meghatározni, végre egy ily hatalmas művelődési mozgalom értékét a benne részt vett nemzetekre nézve megbecsülni, bizonyára hálás föladat a középkori műveltség-történet kutatója számára. E rendkívül nehéz és messze elágazó föladatnak csak egy, nagyon kis részét akarjuk jelenleg megoldani, a mennyiben szerény publicatióknak egyedüli czélja az, hogy az 1365-től 1450-ig (illetve 1460-ig) terjedő bécsi egyetemi anyakönyveknek a magyar népet illető részét hozzáférhetővé tegyük, s egyúttal megállapítsuk, minő részt vett a magyar nemzet a bécsi főiskolán folytatott tanulmányokban.» A XV. század végeig Europa egyetemei között a bécsi volt hazánkra nézve legfontosabb, nemcsak földrajzi fekvésénél, hanem azon szoros viszonynál fogva, mely Magyarország és Ausztria között fönnállott. A bécsi egyetem híre hamar elterjedt, s a tanulni vágyók nagy számmal keresték föl. Már az első statutumban (1366) a négy natio egyikéül a magyar volt kijelölve, melyhez nemcsak a magyar korona területének, hanem egyúttal az alduai tartományok népei is soroltattak. Az Albert-féle szabadalmi levél (1384) e beosztást módosította, a mennyiben a délnémetországi nagyszámú tanulószág részére külön «nacio Rhenesis»-t alapított, s a magyarok a harmadik helyet foglalták el; s hozzájuk csatoltattak a szlávok. Szerző lelkiismeretesen felelt meg kitűzött föladatának, melynek megoldására az egyetem két legrégebb anyakönyve szolgált. Ezek közül az egyik 1377-től 1420-ig, a másik 1421-től 1450-ig terjed; használta továbbá a jogi kar két legrégebb matriculáját, melyek az 1402-től 1557-ig terjedő időszakra vonatkoznak. A mű három részből áll. Az első részben a tanulószág bevezetés után statisztikai táblák következnek, melyek 1. a fő anyakönyvbe beiktatott tanulók létszámáról, 2. a fő anyakönyvbe beiktatott kétséges és kétségtelen magyarok létszámáról, 3. a tanulók számáról az egyes helységek szerint, 4. a magyarországi jogászok létszámáról, 5. a tanulóktól fizetett díjakról, 6. a magyarországi tanulók pénz-áldozatáról ad fölvilágosítást. Ezek után következik 1—148. lapon a magyarok névsora, a szöveg alján bő magyarzó jegyzetekkel, melyet a 153. lapra terjedő pótlék egészít ki, mely azon magyarországi tanulók neveit tartalmazza, a kik a szövegből tévedésből kimaradtak vagy a kik nem a nacio Ungarorum, hanem valamely más

egyetemi nemzet tagjaiként szerepelnek; ugyanitt közöl a szerző adatokat számos magyarországi diák tanulmányairól a prágai és krakói egyetemen.

A munkát két index egészíti ki. Az elsőben a tanulók a helységek, illetőleg származási helyök szerint vannak felsorolva, a mi tanulságos adalékul szolgál a kérdéses hely műveltségtörténetéhez. A második lajstromban nem közöl ugyan minden nevet, de legalább a fontosabb személyeket állásuk és rangjuk szerint csoportosítja. Midőn elismerésünket nyilvánítjuk szerzőnek fáradtság munkájáért, nem mulaszthatjuk el azon óhajunkat is kifejezni, vajha folytatná e munkát, s állítaná össze az 1461-től kezdve a XVII. századig terjedő időszakban a bécsi egyetemen tanult magyarok névsorát is. td.

A nemzeti színház műsoráról.

Egy pár megjegyzést akarunk tenni a nemzeti színház műsorára, de nem bocsátkozunk bővebb részletekbe s még kevésbé szándékozunk kimeríteni a tárgyat, a mely különben tüzetesebb fejtegetést is megérdemelne. Azt hisszük azonban, hogy néhány megjegyzés sem fölösleges, különösen akkor, midőn alig szól valaki e kérdéshez s ha szól is, nem igen tárgyilagos indokok vezetik.

A nemzeti színház műsora kezdettől fogva három irányt egyesített: először színre hozatalát s fentartását egy pár külföldi nagy drámairól remekműveinek; másodsor kiválogatását az újabb európai drámairodalom oly sikerültebb újdonságainak, melyek nálunk is sikerre számíthatnak és végre fejlesztését a magyar drámai irodalomnak, színre hozva minden oly eredeti művet, mely egy vagy más tekintetben sikerültebb, a jelesbeket fentartva mind addig, a míg jelesbek le nem szorítják, de ekkor sem mellőzve egy pár olyant, a melyeknek állandóbb becsök van vagy a melyekhez nevezetes irodalomtörténeti emlék fűződik. E hármás irányt nem az igazgatók találták föl, ez a viszonyok természetes kényszerűségéből folyt s egyhamar nem is változtathat rajta senki. Ezért a nemzeti színház műsora megítélésében mindig csak a körül foroghat a kérdés: vajon az igazgató e hármás irányt minő ízléssel és sikerrel szolgálja.

Ezúttal mellőzzük a külföld remekeit és újdonságait s csak a magyar drámairodalomra szorítkozunk, s mindjárt minden habozás nélkül ki merjük mondani, hogy kivéve talán a forradalom után egy

pár évet, soha annyi rossz eredeti színmű nem került színre, mint a közelebbi évtizedben Paulay Ede igazgatása alatt. Elég lesz csak Mérai Horváth, Kabos Ede, Szemere Attila, Tolnai Andor, Abonyi Árpád színműveit említenünk. Megemlíthetnők még más szerzők hasonló értékű műveit is, de elégnék tartjuk csak a legfőbbekre rámutatni. Mi az oka e jelenségnek? Bizony nem annyira az ízléstelenség, bár olykor ez is befolyással lehet, mint inkább részint a hibásan felfogott hazafiság és nemzeti irány, részint pedig a sajtó nem éppen önzetlen ösztönzése. Politikai és társadalmi mozgalmaink között is megtaláljuk e jelenséget, mely lelkesedve és lelkesítve, a nemzeti irányt a nemzetivel akarja megrontani. A cél és lelkesedés nemes, de az eszközök rosszak, célzétévesztők, sőt célelленesek. Nem csoda, ha ettől a nemzeti színház igazgatója sem ment. Miért ne higye ő is, hogy minél több eredeti új mű színre hozatala a leghatásosabb módja az eredeti drámairodalom fejlesztésének? Pedig ennek éppen ellenkezője áll. A sok rossz eredeti új színmű árt a jobbak hitelének, vagy ha nem, megrontja a közönség ízlését; a színészekre nézve sincs jó hatással, lehangolja őket s nem nagy gondot fordítanak oly színműre, a mely nem soká a lomtárba kerül. Jól tudjuk, hogy senki sem állhat jót valamely színmű sikeréről, mert az néha a közönség hangulatától és esetleges körülményektől is függ: a drámairodalom története nem egy művet említ, a melyek ideig-óráig nagy hatást tettek, aztán elfeledték őket és volt nem egy oly remek mű is, a mely megbukott s csak később vívta ki a közönség tapsait. Azt is tudjuk, hogy a valóban sikerült színmű ritka, de az ilyen és a valóban rossz színmű között még sok fokozat van s éppen a nemzeti színháznak nem lehet hivatása az utóbbi iránt különös rokonszenvvel viseltetni. A nemzeti színháznak az új színművekre nézve mindig a körülményekhez kell alkalmazkodnia; termékenyebb korszakban, midőn sikerültebb művek között válogathat, minél ritkábban kell kísérletet tenni a gyöngébbekkel; meddőbb korszakban természetesen olyanokat is színre hozhatni, a melyek máskor mellőzhetők, mert megkívánja ezt az eredeti drámairodalom fejlődésének folytonossága, de az olyanok minden időben mellőzendők, melyekben se drámai, se színi, se nyelvi tekintetben nincs valami figyelemre méltó vagy éppen ízléstelen léhaságok. Ez nem volna fejlesztés, hanem sülyesztés, nem a nemzeti irány támogatása, hanem akaratlan kigúnyolása.

Nem ismerjük a színházi újabb szabályzatokat; ezeket nálunk kényök-kedvök szerint, szükségéikhez képest szokták változtatni

intendánsok és igazgatók, a kormány folytonos helybenhagyásával, pedig némi állandóság nem ártana e tekintetben is. Nem tudjuk: vajon a régi viszonyban van-e az intendans az igazgatóval s az újonnan visszaállított drámabíráló bizottságnak is megvan-e régi hatásköre, s így mennyiben, mily arányban illeti meg mindnyájokat a felelősség. A régibb szabályzat szerint az intendans nem elegyedett belé az igazgatók teendőinek részleteibe, csak általában ellenőrizte azt a művészeti irányt, melyben előlegesen megegyeztek; továbbá az igazgató, felelősségénél fogva, nem tartozott előadatni minden oly művet, a melyet a drámabíráló bizottság elfogadott, de a visszavetett művet sem adathatta elő, vagy ha még is elő akarta adatni, ez a visszavető drámabíráló lemondását vonhatta maga után. Így arányosan oszlott meg a felelősség a nélkül, hogy egyik a másikat csorbította volna. Ha a régi szabályzat áll, akkor mind a három intézmény képviselői felelősök, de a dolog természete szerint legfőképp az igazgató, a kinek feleletre vonását, kirívóbb esetben, a sajtónak kellene gyakorlatba venni.

Azonban a sajtó inkább ösztönzi az úgynevezett hazafiasb, nemzetibb irányt, mint korlátozza. Az új eredeti színművekről különbözőképp vélekednek ugyan hírlapjaink, sőt némelyiket keményen el is ítélik, de abban mindnyájan egyetértenek, hogy a műsorra minél több új eredeti művet kell kitűzni, mert csak ily módon fejlődhetek drámairodalmunk s jutunk majd abba a helyzetbe, hogy mennél ritkábban szoruljunk idegen újdonságokra. Mi legalább nem olvastunk hírlapjainkban oly nemű felszólalást, mely az új eredeti színművek irányában egy kis mérsékletre, több óvatosságra s némi kritikára ösztönözné a nemzeti színház igazgatóját. Ide járúl még az a körülmény is, hogy drámaíróink legnagyobb része hírlapíró vagy valamelyik hírlap pártfogoltja. Így még kevésbbé hajlandók alkalmatlankodni az igazgatónak, oly tanácsokkal szolgálva, melyek esetleg ellenök fordulhatnának. A drámaírók és hírlapok előzékenységét az igazgató hasonló előzékenységgel viszonzozza s talán ez egyik oka annak, hogy Paulay oly népszerű a hírlapok hasábjain.

A sikerültebb művek műsoron maradására és a régiek fölelevenítésére sem a leghelyesebb eljárást tapasztaljuk. Nem egyszer sokáig maradnak a műsoron oly művek is, melyeknek néhány előadás után végkép el kellene tűnniök, a mi pedig a régiek fölelevenítését illeti, arra rendszerint csak élő költők számíthatnak, a halottakkal oly kevéssé törődik az igazgatóság, mint a sajtó. Néhány évtized óta szokás a nemzeti színházban, hogy egy pár

elhunyt drámaíró születése vagy halála napján előadják valamelyik művét, meglehetősen készületlenül, mintegy robotból. Az igazgatók azt hiszik, hogy ezzel lefizették a kegyelet és nemzetiesség egész terhes adóját. Miért ne lehetne az ily műveket máskor és többször is előadni? Minden esetre ez inkább szolgálná a nemzeti irányt, mint a rossz művek iránt való előzékenység. A más nemű fölelevenítéseket inkább személyes tekintetek sugalmazzák, mint tárgyas okok. Például miért eleveníteni föl Rákosi Jenőnek *A báróné levelei* című művét; mely csekély becsű s hatást sem tett? Az *Éljen az egyenlőség* b. Eötvös Józseftől, a *Tisztújítás* Nagy Ignácztól minden esetre többet érnek, hatást is tettek a magok idejében s e mellett a közelmúlt korrajzai. Miért vetik ezeket sutba s miért elevenítik föl Bartók Lajos *Legszebbjét*, e drámaitlan, hideg és unalmas vígjátékot? Ott van régibb vígjátékaink között több sokkal becsesebb. Például, hogy csak egyet említsünk, Csató *Megházasodtam* című vígjátéka, mely egykor kedvelt darabja volt a nemzeti színház műsorának. Miért erőnek erejével fentartani Dóczi Lajosnak némely gyarlóbb darabját s Bartók Lajosnak annyira szegényes és zavaros történelmi drámáit, melyeknél sokkal jobbakat találhatni régibb történelmi színműveink között, első sorban Szigligetitől? Azonban úgy látszik, lassanként maga Szigligeti is leszorúl a nemzeti színpadról, melynek annyi szolgálatot tett.

Nem kívánunk bővebb részletekbe bocsátkozni. Ennyi is elég figyelmeztetésül. Nem hiszszük ugyan, hogy sikere legyen, de fölszólalásunkkal némi kötelességet véltünk teljesíteni. —i.

Új magyar könyvek.

Acsády Ignác. Az Athenæum kézi lexikona. II. kötet 1. fele. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 1480 l.) 3 frt.

Aimard Gusztáv. A vasfejű. Történelmi beszély a kalózáleletről. — után francziából fordította Csiky Gergely. (Ölcső Könyvtár 318. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (16-r. 154 l.) 30 kr.

Arany János. Buda halála. Hún rege. Hatodik kiadás. Buda-Pest. 1893. Ráth M. (8-r. 153 l.) 70 kr.

Baritiu Oktáv. Magyar-román zsebszótár. Tanodai és magánhasználatra. 2. jav. és bőv. kiad. Kolozsvár, 1893. Stein J. (8-r. 210 l.) 1 frt 40 kr.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. Képes díszmunka a művelt közönség számára szerkeszti —. 1. füzet. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (N. 8-r. 32 l.) 40 kr.

Berczik Árpád. A bálkirálynő. Vigjáték 1 felv. 2. kiadás. (Olcso könyvtár. 323. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (16-r. 63 l.) 20 kr.

Bodnár Zsigmond. A magyar irodalom története. II. kötet. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 518 l.) 4 frt.

Congrua (A lelkészi —) ügye és a püspöki kar. Eger, 1893. érs. lyc. nyomda. (8-r. 111 l.)

Csiky Gergely. Két szerelem. Szomorújáték 3 felv. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (8-r. 149 l.) 80 kr.

Dobiecky Sándor. Helyi érdekű vasutaknak alapítása, építése és üzlete. A magyar mérnök- és építész-egylet arany érmével jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (N. 8-r. VIII. 340 l.) 3 forint.

Dumas Sándor ifj. A kaméliás hölgy. Regény. Fordította: Ilosvai Hugó. Buda-Pest, 1893. Pfeifer M. és tsa. (8-r. 191 l.)

Éble Gábor. Károlyi Ferencz gróf és kora. 1705—1758. I. köt. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. XVI. 647 l.) 4 frt.

Eötvös József br. Emlék- és ünnepi beszédei. 3. kiadás. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 381 l.) 2 frt 40 kr.

France Anatol. Thaïs. Franziából fordította Sz. F. (Olcso könyvtár. 321. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (16-r. 224 l.) 50 kr.

Franzia beszélyek. Fordította Csiky Gergely. (Olcso könyvtár 317. sz.) Buda-Pest, 1893. (16-r. 162 l.) 30 kr.

Froude James A. A reformáció befolyása a skót jellemre. Fordította Baráth Ferencz. Buda-Pest, 1893. Kókai L. (8-r. 30 l.) 20 kr.

Gonda József. A vasúti árú-fuvarozás szükséges tudnivalók vasúti fuvarozási ügyletek megkötéséhez és lebonyolításához. 2. kiadás. Az új vasúti üzletszabályzat és a vasúti árúfuvarozás tárgyában kötött nemzetközi egyezmény alapján összeállította és jegyzetekkel ellátta — Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. XI. 112 l.) 80 kr.

EGY MAGYAR HADVEZÉR MINT CHEMIKUS.

Az emlékezetes 1848-ik év folyamán a bécsi akadémia kiadványaiban és csaknem egyidejűleg a Liebig-féle *Annalen der Chemie und Pharmacie* című folyóiratnak LXVI-ik kötetében ily című értekezés jelent meg: *Ueber die festen, flüchtigen, fetten Säuren des Cocosnussöhles*, von Arthur Görgey aus Toporez in Ungarn. A huszonhárom lapra terjedő értekezésben a később nagy hírnevű magyar hadvezér, a kokusdió-olajnak chemiai összetételét vizsgálta meg. Nem lesz talán érdektelen, ha szabadságharczunknak ezt a nagy alakját, a honvédségnek legkisebb vagy legalább egyik legifjabb tagja olyan oldalról mutatja be, a mely tudtommal eddig kellően alig volt méltányolva. Értem ez alatt Görgeynek, mint tudósnak, ismertetését. Följogosít erre szaktudományom és pályánk kezdetének némi hasonlatossága, különösen pedig az a körülmény, hogy ugyanazon tanárnak tanítványai voltunk. Ily világításban nézve a hadvezért, kinek neve a néhány évtizeddel ezelőtt lezajlott nagy eseményekkel elválaszthatatlanul egybeforrt, nem egy tekintetben tanúlságos lesz.

A kokusdió olaját a kokuspálma gyümölcseiből (*C. nucifera*, *C. butyracea* stb.) Jáva és Afrika nyugati partjain préselés vagy vízzel való kifőzéssel állítják elő. A zsíradék fehér kenőcsszerű, szaga az illekony zsírsavakéra emlékezteti az embert, mintegy 15—20° C. fokon megolvad, és ekkor sokáig olajszerű marad. Nagy mértékben használják ezt a zsíradékot szappan készítésére, mert a belőle készült szappan sok vizet vesz föl a nélkül, hogy meglágyúlna, a gyárosok ezért kedveik. A belőle leválasztható keményebb zsírsavakat, stearin-gyertyák előállítására is használják. Görgey dolgozatának tudományos célja volt

annak eldöntése, vajon a vajban kimutatott capronsavon és caprylsavon kívül a caprinsav is előfordúl-e a kokusdió-olajban? melyben a két első zsírsavnak jelenlétét már Fehling bizonyította be, az utóbbit azonban nem. Görgey eljárásának lényege abban állott, hogy a kokusdió-olajat kálilúggal főzve szappanná allakította át. Ennek vizes oldatából azután hígított kénsavval választotta ki, a kokusdió-olajban foglalt különféle zsírsavaknak a keverékét. A keverékből vízzel való lepárlás útján választotta el az illékony zsírsavakat. Ezeket kálilúggal újból elszappanosította és az oldatnak besűrítése után megint kénsavval bontotta el a szappant. Az ily módon kiváltott zsírsav még többféle szilárd és folyós savnak keveréke volt, a melyeket egymástól elválasztani törekedett. E végből megkísérelte a szilárd részeket a folyékonyaktól szűrővel meg az úgynevezett szaggatott destillatióval a légüres térben elválasztani. E módszereket Görgey igen tökéletleneknek találván, az elválasztást borszeszből való ismételt átkristályosítással iparkodott elérni, a mely eljárás akkor a legszokásosabb volt. Mivel ez sem vezetett a kívánt sikerre, végül előállította a zsírsavak keverékéből azoknak a baryumsóit. Ezeknek átkristályosításával vizes meg borszeszes oldatokból sikerült neki az egyes zsírsavakat egymástól teljesen elválasztani és egészen tiszta állapotban előállítani. Behatóan vizsgálta meg az ekként kinyert caprinsavat, meg annak baryum és ezüst sóit, továbbá a laurinsavat,*) ennek baryumsóját és az æthyl-ætherét.

Mindezen vegyületeknek fontosabb physikai sajátságait és előállításuknak módját szabatosan leírta, és mindeniknek chemiai összetételét meg chemiai képleteit pontos mennyiségi elemzésekből vezette le, az organikus analysis módszerei szerint. Értekezése végén szerző kísérleti adatainak alapján megczáfolta St. Évre, francia chemikusnak, azt az állítását, mintha a kokusdió-olajban egy különös zsírsav, a «cocinsav», fordulna elő. Görgey kétségtelenül bebizonyította, hogy ez az újnak vélt sav nem egyéb, mint a caprinsavnak és a laurinsavnak a keveréke. Az értekezésnek maradandó tudományos értéke rövi-

---

*) A laurinsavat akkorában pichurim-faggyú-savnak nevezte Stahmer után, a ki azt a pichurimbabnak zsíradékában találta. Mivel e savat a babér-bogyóiban nagyobb mennyiségben találták meg; most közönségesen laurinsavnak nevezik.

den a következőkben foglalható össze. Görgey kimutatta, hogy a kokusdió-olajban a Fehlingtől már bebizonyított capronsav és caprylsavon kívül, caprinsav fordul elő, és hogy e zsíradéknak a fő alkotórésze a laurinsav, végül hogy a cocinsav nem létezik. Egészen új dolgozatában, a laurinsavas aethyl előállítására, továbbá ennek és a laurinsav sajátságainak, meg a laurinsavas baryum oldhatóságának pontos kísérleti meghatározása.

A tudományos eredmények ugyan elég szerények, de vizsgálataiban ezek az eredmények oly tudományos alapossággal és szigorral vannak megállapítva, hogy azok ma, negyvenöt év után, kivétel nélkül épen úgy érvényesek, mint akkor voltak. Ez abban nyer kifejezést, hogy Görgey adatai azóta sokszor fölhasználtattak, és hogy minden nagyobb összefoglaló chemiai szakmunkában föl vannak véve. Szóval a kitűzött kérdés a tudománynak akkori színvonalához képest határozottan és véglegesen meg volt oldva. A szóban forgó vegyületeknek physikai sajátságai és chemiai összetétele a most is használatban levő teljesen szigorú eljárásokkal állapított meg, úgy hogy e tekintetben az értékezés ma is bátran közzétehető volna, és szerzőjének most is becsületére válnék, sőt szigorúság tekintetében nem egy «modern» chemikusnak dolgozatát múltná föltül. Ha Görgey ma végezné e vizsgálódásait, a tudomány haladásához képest, még kibővítené a leválasztott zsírsavak isomeriájának meghatározásával. Ebből összetételökön kívül azoknak finomabb chemiai szerkezete (constitutiója) is kiderülne. E kérdés azonban akkorában föl sem merülhetett, mert csak a tudománynak azóta történt nagy haladásai következtében kerülhettek ilyféle kérdések a napi rendre.

A laikus talán azt kérdezi, vajon miért választotta Görgey chemiai tanulmányának tárgyául a kokusdió-olajnak megvizsgálását, a melynek valami különös jelentőséget alig tulajdoníthatunk. Ennek magyarázata a chemia fejlődésének akkori állapotából érthető meg. Chevreul 1823-ban *Recherches sur les corps gras* cím alatt, korszakot alkotó vizsgálatokat tett közzé a zsírok chemiai összetételéről. Ezt követték Dumas és Liebignek nagy fontosságú bűvárkodásai, melyeknek befolyása alatt a chemiai vizsgálódások terén előtérbe lépett az úgynevezett organikus chemia művelése. Ebben a korszakban az organikus chemia a zsírok tanulmányának alapján az előtt alig sejtett gyorsasággal fejlődött ki. A chemiának evvel az akkor

divatos ágával foglalalkozók, csaknem mindnyájan a zsírnemű anyagokat vizsgálták. Azon reményben voltak, mint Görgey is, hogy a már ismert alkatrészeken kívül a zsírokban új alkatrészeket fedeznek föl, melyek az organikus chemia fejlődésére fontosak lehetnek. De ha ily alkatrészeket nem fedeznek is föl, tudták, hogy ilyen vizsgálatokkal legalább a zsírok chemiai összetételének tudományos értelmezését általánosítják és szigorúbban megállapítják. Redtenbacher József akkorában a chemia tanára a prágai egyetemen, a kinek laboratóriumában Görgey chemiai tanulmányait végezte, szintén ennek az iskolának volt kiváló képviselője. Ebből megérthető miért ajánlotta neki egy oly zsíradéknak a tanulmányozását, a mely chemiai szempontból még kellőleg nem volt megvizsgálva.

Görgey ez első értekezése, mely a tudomány nagy kárára egyszersmind utolsó közvéleménye is volt, nem mondható korszaktól alkotónak, vagy olyannak, mely valami fényes új fölfedezést, vagy új tudományos igazságot leplezett volna le. Értekezésén itt-ott meglátszanak azok a nyomok, a melyek a kezdő bűvárt előnyösen szokták jellemezni. De nem is a tudományos eredmény jelentősége az, a mi bennünket magyarokat különösen érdekelhet e dolgozatban; sokkal érdekesebb ránk nézve annak művelődéstörténeti jelentősége, mert e bűvárkodás Görgey egyéniségének megalakulására nagy befolyással volt. Lássuk ennél fogva kissé közelebbről miként jutott a chemiában való foglalalkozáshoz, és milyen volt e foglalalkozásnak hatása későbbi működésére.

Görgey már serdülő korában hivatást érzett magában a tudományos pályára, és ha a külső viszonyok más irányba nem terelik, valószínűleg egyenesen a tanári pályára szánta volna el magát. A katonai pályára nem annyira saját hajlamából, mint atyjának, úgy látszik, vagyoni viszonyaiból kifolyó határozott kívánsága következtében lépett. Erre annyival könnyebben ráállott, mert atya neki a tulli útászati iskolában ingyenes állami helyet szerzett, az ifjú Görgey pedig azzal vigasztalódott, hogy ott a matematikát jobban tanítják, mint nálunk. A négyévi tanfolyamot kiváló sikerrel bevégezve rövid katonai szolgálat után, atya közbenjárására a magyar nemesi testőrségbe vétetett föl, a hol öt évet töltött el. Ez intézmény némely tekintetben hanyatló félben volt. Görgey itt kartársai-val vállvetve törekedett az intézménynek színvonalát, a meny-

nyiben tőle függött, fölemelni. Főtörekvése az volt, hogy a magyar érzület föntartásán és fejlesztésén kívül, benne oly tudományos szellemet létesítsen, mely ezt az intézményt a genie-akademiával egy rangra emelhetné. Tudományos hajlamáról megható tanúságot tesz a következő kis történetke. Gárdista korában véletlenül meglátogatta volt matematika-tanára a tullni intézetből; ez belépven a szobába, Görgeyt egy könyvbe elmélyedve találta, és a mikor meggyőződött róla, hogy ez egy matematikai szakmunka volt, átölelte és összecsókolta Görgeyt; soha nem remélt örömét fejezven ki azon, hogy oly tanítványa is akadt, a ki ezt a száraznak híresztelt tudományszakot, a kötelezettség kényszere nélkül, saját jó kedvéből, és az ő tanári befolyása következtében tovább is műveli. A testőrségtől, hol működésével és magaviseletével igen meg voltak elégedve, kitűnő képességei alapján mindjárt főhadnagyi ranggal tétetett át a nádorhuszár-ezredbe, mely akkorában Csehországban Klat-tauban feküdt. Az ezredben tisztársainak és ezredesének becsülését mihamarább kinyerve, hadsegéddé lett. Béke idején az egyhangú katonai köteleességek teljesítése magasra törekvő becsvágját nem elégítette ki. Minthogy atyja, a kinek kívánságára lett katonává, nemsokára elhalt; hogy tisztán tudományos hajlamának élhessen, 1844-ben odahagyta a katonai pályát. Ekkor jó ismerőséhez, Roeszler Gusztáv főbányatanácsoshoz, fordult tanácsért a végett, hol képezhetné ki magát czélszerűen a tudományos esetleg a tanári pályára a természettudományokban. Ez neki azt javasolta, hogy ajánló levelével forduljon Redtenbacher barátjához, a ki mint fönnebb is említettem, akkor Prágában az egyetemen a chemia tanára volt. Így jutott Görgey a chemiához, melyben aránylag rövid idő alatt föltűnő előmenetelt tett. A tanár és tanítvány nemsokára kölcsönösen megszerették egymást, mert Görgey, mikor Roeszlernek ajánlását megköszönte, a következőket írta: «a chemia tanulmánya magában véve is, de oly kitűnő tanár vezetése alatt, minő Redtenbacher, egészen meghódított».

Redtenbacher, az újabb irányú chemiának lelkes művelője, Liebigne tanítványa és benső barátja volt, maga is nem egy fényes eredményű búvárlattal mozdította elő a tudományt újabb irányok felé. Világosan gondolkodó fő, a chemiai búvárkodás gondolatmeneteiben és módszereiben teljesen otthonos tudós, a kiben nagy tehetség és a nemes érzület mellett, a szel-

lemnek és a kedélynek élénksége a legszeretetre méltóbb módon voltak párosulva. Reánk nézve e kiváló egyéniségnek élete annyival vonzóbb, mert különös rokonszenvvel viseltetett a magyar ifjak iránt, mint azt az ötvenes években velem együtt számos Bécsben tanuló hazánkfiának sok alkalma volt tapasztalni. Én magam igen sokat köszönök szíves támogatásának. Igazi tanár volt, ki ha tanítványában a valódi hivatást fölismerte, mindent elkövetett, hogy azt törekvéseiben tőle kitelhető módon támogassa. Nem csekély része volt e kiváló egyéniségnek abban, hogy Ausztriában de hazánkban is, az újkor tudományos szelleme, az elavult bevágó rendszer ellenében diadalra jutott. Hálás elismerésemet kell lerónom irányában különösen nekem is. Ő volt első tanárom a chemiában, sok új eszmének és fölfogásnak a csiráit köszönöm neki, röviden mind azt, a mit a hálás tanítvány kitünő és jóakaró tanítójának köszönhet. Mint az organikus chemia egyik legkiválóbb bűvárának, az ő befolyásának tulajdoníthatom, hogy a chemiának ez ágával alaposan megismerkedtem. Mikor a bécsi egyetemen életpályául az orvosit választottam, korlátolt anyagi körülményeim közt az állami ösztöndíjak kieszközölésével ő tette lehetővé, hogy jóakaró és gondos vezetése mellett, behatóan foglalkozhassam a chemiának kísérleti tanulmányával. Hogy Redtenbacher mennyire szerette Görgeyt, kiderül azon kisebb elbeszéléseiből, melyeket róla velem, mint közel álló tanítványával, az akkori zord időkben bizalmasan közölt. Redtenbacher mindjárt a tanulmányok kezdetén fölismerte Görgeyben a nagy tehetséget és egyéniségének kiválóságát. Rövid idő eltelte után nagy rokonszenv és baráti viszony fejlődött ki a tanító és tanítvány között. Korlátolt anyagi helyzeténél fogva Görgey kénytelen volt Prágában az intézettől távolabb lakni és sok időt töltött naponként a járás-keleléssel. Ez meghatotta Redtenbachert, tapintatos és gyengéd indokolással följánlotta neki, hogy nála lakjék. Ezt Görgey szívesen el is fogadta azon kikötéssel, hogy az ágyát maga készíthesse el, és hogy hetenként egyszer-kétszer szabadjon neki vendégszerető asztalától elmaradni. Redtenbacher e föltételek ellen semmi kifogást ugyan nem tett, de természetes volt az a kérdése, hogy mi az értelme ezeknek a kikötéseknek, a mire Görgey felelete a következő volt: Én megszoktam az egyszerű és nélkülözéssel járó életmódot, és azt tapasztaltam, hogy ez nagy előny rám nézve, mert ez függetlenségemnek

egyik leghathatósabb biztosítéka. Nem akarok erről lemondani, mert, úgy érzem, erre az életben még nagy szükségem lesz. Ne vegye tehát rossz néven, vagy különczkedésnek, hogy ágyamat néhány deszkából és egy szalmazsákból állíthassam össze, és hogy némelykor a megszokott hideg táplálékon saját magam vendége lehessenek. Több hasonló apróbb részletet beszélt el róla nekem Redtenbacher, a ki vele később az ötvenes években is benső levelezést tartott fenn, melyeknek tartalmát néha bizalmasan velem is közölte. Ezekből a közlésekből kiderült, hogy Redtenbacher volt tanítványát nemcsak elragadtatással szerette, hanem e nagy férfúról mindenkor az ihlettséggel határos tisztelettel emlékezett meg, bizalmas beszélgetéseit többnyire ezzel végezve be: «Sokat megértettem a magyar forradalomból és Görgey magaviseletéből is, de azt az egyet nem ertem, hogy ezt a páratlan embert hazafiai a legrútább váddal akarják megbélyegezni, mert ez egyszerűen pszichológiai képzelenség».

De térjünk vissza tárgyunkra és vizsgáljuk meg, miféle befolyással voltak Görgeynek chemiai tanulmányai észjárására, és ebből folyólag miként tükröződik vissza értekezéséből tudományos jelleme. Redtenbacher vezetése alatt, ki előszeretettel foglalkozott vele, csakhamar elsajátította a chemiai bűvárkodásnak fontosabb módszereit, és ezeket aránylag rövid idő múlva virtuosítással kezelte, a mi értekezésnek analitikai részéből kiviláglik. Ez pedig nem csekély dolog olyan embernél, ki csak erett férfi korában ismerkedett meg a chemiai műveleteknek technikai oldalával. Bizonyítéka ez egyrészt a tárgyhoz való nagy kedvének, és kiváló értelmi tehetségeinek, másrészt annak, hogy érzékeinek és testi szervezetének, hogy úgy mondjam idegzetének alkalmazkodó képessége ama tehetségével teljes összhangban volt. A chemia technikájában való ügyességet rendszerint csak azok szokták ilyen rövid idő alatt elsajátítani, a kik serdülő koruktól fogva mintegy ösztönszerűleg szokják azt meg a folytonos gyakorlatból, mint a nyelvek beszélését, és a hangszeréken való játékot. Idősebb korban a legtöbbnek sok even át kell kézbeli ügyetlenségekkel küzdeni, ha finyásabb kísérleteket a kellő szabattossággal akarnak végrehajtani, ezt értelmileg különben tehetséges egyénekben is sokszor tapasztaltam. Görgeynek éles megfigyelő képessége értekezésében mindenütt látható. Mint kezdő saját tapasztalásából vette észre,

hogy az egymáshoz közelebb álló zsírsavak physikai sajátságai igen hasonlók, és hogy ennél fogva a szaglással egymástól meg nem különböztethetők, továbbá hogy azokat egymástól pontosan elválasztani, sem partialis megolvasztással, sem a szagot lepárolással, vagy alkoholból való átkristályosítással nem lehet. Ehhez képest elválasztásukra baryumsóiknak alkoholban meg vízben igen különböző oldhatóságát, meg a részletes kiejtésöket (præcipitatio) használta föl nagy sikerrel, a mely módszereknek elvét későbbi búvárok is a leghelyesebbnek találták. Megfigyelte, hogy ha üvegedényekben vizes oldatokat sokáig főzünk, az üveg anyaga oly jelentékeny mennyiségben oldódik föl a vízben, a melyet pontos analytikai kísérletekben elhanyagolni nem szabad. Megfigyelő képességének kiváló bizonyítéka végre a közvetlenség, az élénkség és a szabatosság, kísérleteinek meg az egyes jelenségeknek leírásában.

Dolgozatának jellemvonása az alaposság, mi nem csak abban nyilatkozik, hogy a tárgyára vonatkozó megelőző vizsgálatokat és azoknak irodalmát mind figyelembe vette, és kutatásaiban helyesen fölhasználta; hanem főképen abban, hogy a kísérleti tények megállapítását lelkiismeretes gondnal végezte. A fontosabb kísérleti tényeket melyekből következtetéseit levonta, a szigorúság érdekében mindig többfeleképen ellenőrizte. A valóság kiderítésére nem a legkényelmesebb módot, hanem mindig azt választotta, a mely a legbiztosabb bizonyítékokat szolgáltatja, ha különben ez sokkal fáradtságosabb volt is. Így mikor bebizonyította, hogy a kokusdió-olajból caprinsav és laurinsav állítható elő; nem elégedett meg magoknak a savaknak leválasztásával és megelemezésével; hanem előállította azoknak többféle sóit illetve ætherét, melyeknek összetételét és fontosabb physikai sajátságait is szabatosan meghatározta.

Ugyanazon vegyület elemzését töbnyire két-három ízben ismételte, és ezeknek középértékében mint eredményben csak akkor nyugodott meg, ha valamennyi elemzés számadatai egymás között is jól megegyeztek.

Mint fönnebb is említettem, Görgey észrevette, hogy a zsírsavak elválasztása, olvasztás vagy ismételt kristályosítással épen úgy, mint szagot lepárlás útján, tökéletlen. Minthogy két ilyen zsírsav keverésének bármilyen pontos elmezése is igen könnyen tévútra vezethete volna őt, a keresett zsírsavaknak egyneműsége, és valódi összetétele felől; előállította a

kérdéses elegyített savaknak baryumsóit, és ezeket ismételten vízből és alkoholból átkristallísálta. E sók nehezen lévén oldhatók rendkívül sok oldószert kellett használnia, a mint értekezésében mondja «akószámra kapta az oldatokat, melyeket papi-ron átszűrni és ismét bepárolni kellett». E műveleteket igen sokszor kellett ismételnie, a mi igen unalmas és fárasztó volt. Ha egyrészt a vizes oldatból, másrészt az oldatból kikristályosodott baryumsóknak chemiai analysise teljesen megegyező eredményt ad; akkor kétségtelenül be van bizonyítva, hogy a kérdéses zsírsav egynemű test, ellenkező esetben pedig kétféle savnak a keveréke. Ezt a fáradságos útát választotta Görgey, mi nemcsak szívós kitartásáról, hanem egyszersmind arról is tesz tanúságot, hogy megvesztegethetlen vágy és hajthatatlan akarat vezette vizsgálataiban a valóság fölismerésére. Ennek köszönte azt, hogy nem esett abba a tévedésbe, mint St.-Évre, ki szintén a kokusdió olaját vizsgálván, ezt a fáradságos útát nem követve, azt hitte, hogy abban egy új zsírsavat, a «cocinsavat» sikerült fölfedeznie. Értekezése végén Görgey St.-Évre dolgozatának bírálatába bocsátkozik, és főnvázolt biztos kísérleti eredményeinek alapján, kétségét kizáró módon bebizonyítja tévedését, mi abból eredt, mert nem használt oly biztosan célhoz vezető, de fáradságosabb módszert, mint ő. Jellemzi végre Görgeyt következtetéseiben az óvatosság. Értekezése elején említi, hogy egy vízben oldható baryumsót is kapott, a melynek analysise véletlen baleset következtében nem sikerült, noha a só és a belőle leválasztott savnak sajátságai a vajsavéhoz hasonlók voltak, e minőségi megfigyelések alapján nem érzi följogosítva magát, hogy e savnak jelenlétét a kokusdió-olajban kimondja. Ugyanilyen óvatosságot tanúsít akkor, mikor értekezése végén megemlíti: «Egyes kísérleteim oda látszanak utalni, hogy a fönnérintett savakon kívül myristinsav és palmitinsav is fordulnak elő a kokusdió-olajban.» Mivel a hivatolt kísérletek nem egészen biztosak és többször ismétellhetők nem voltak, a két sav jelenlétének csak valószínűségét mondja ki. Ez az óvatosság a chemiai kutatásoknak classikus korszakára emlékeztet, mai nap akárhány divatos chemikus e kísérletek alapján, határozottan állítaná a két savnak jelenlétét a kokusdió-olajban.

«A nagy chemikusnak első sajátsága, a kétkedés önmaga irányában». Ez volt jelszava mind kettőnk közös tanárának,

Redtenbachernek. Hogy ez Görgeyre is irányadó befolyással volt, értekezésében minden lépten-nyomon észrevehető. Élénk képzelőtehetségével búvárkodásának egyes kis részleteiben is, előzetesen eszmei képet (hypothesist) alkot magának arról, vajon egy vagy másik kísérletkor miféle chemiai változás fog történni. Ez az eszme vezeti kísérleteinek fogalmazásakor és annak technikai elrendezésében, de az eszme helyességéről megállapodott ítéletet mind addig nem hoz, míg föltevésének helyességét mennyiségi kísérleteknek összevágó eredményével több oldalról is nem ellenőrizte. Ellenkezőleg végleges ítéletét épen ezekre alapítja, és ha a kísérlet eredményei a föltevésével nem egyeznek, készséggel, sőt örömmel, ismeri be előleges nézetének tévességét. Ez az észjárás a valódi természetbúváré, kit a czéltudatos és kísérrelétező tapasztalás csakhamar meggyőz arról, hogy subjectiv ítéleteinkben számtalan a csalódás esélye. Ebből fejlődik ki az exact búvárnak az az érzéke és meggyőződése, hogy ítéletünk helyességének igazi próbaköve, ha annak következményei, mennyiségileg is teljesen egybevágók a kísérlet eredményével.

Ez észjárás mellett már a tudományos tisztesség is kötelességünké teszi, hogy aprioristikus nézeteinkben mind addig kétkedjünk, míg azokat a subjectivitásunktól lehetőleg független kísérletek eredményével, tehát teljesen tárgyilagos tényekkel több oldalról nem ellenőriztük. Ha az ilyen objectiv ellenőrzés eredménye teljesen egybevágó nézetünk következményeivel, akkor biztosnak tekinthetjük helyességét. E módszer segítségével a való igaz fölismeréséhez legbiztosabban juthatunk el. Kiinduló pontját képezi ennek a kétkedés egyéni nézetünk objectivitásában, befejezését pedig az épen érintett objectiv ellenőrzés. Fáradságosabb ez, mint a pusztá logikai műveletek útján levezetett ítéletek; de a helyesség és bizonyosságról való meggyőződés, erkölcsi alapon nyugvó és szilárdabb; mint a bizonyításnak bármilyen más módja szerint szerzett meggyőződés, mert ez a kétkedésnek subjectivitásunktól független elosztatásából származott. Ebben rejlik az experimentális módszernek a hatalma. Ez az igazi exact tudósnek észjárása, és tudományos jelleme, mely Görgey értekezésének is minden részét áthatja. Ennek az észjárásnak gyakorlati búvárkodás útján való elsajátítása volt az, a mi chemiai tanulmányai közben a legmélyebre ható befolyással volt Görgeinek egyéniségére.

Görgey fönnebb-jelzett egyéni képességeit, megfigyelő képességet, óvatosságát, hajthatatlan akarát az igaz fölismerésére, szívós kitartását és most említett észjárását, genialis módon tudta arra fölhasználni, hogy az egyes kísérletek határozott választ adjanak a föltett kérdésekre. Kísérleteinek elrendezéséből s conceptiójából kiderül, hogy saját és mások tapasztalatai alapján mindig és gyorsan fölfogta, melyek azok a legkedvezőbb föltételek, a melyek alatt a kísérletnek sikerülnie kell. Mert meg volt győződve, hogy ha a kérdéses föltételek szabatosan vannak megvalósítva, a logikailag előre látott eredménynek be kell következnie. Ez különbözteti meg az exact tudóst és gondolkodót a hajszállhasogató pedanstól, meg a rajongótól. Ezeknek látását a mellékes körülmények vagy óhajtsaik elhomályosítják, és e miatt akárhányszor a dolgoknak lényegét annak külsőségeivel tévesztik össze. Görgey mint tudós határozottan az előbbiek közé tartozott. Ennek alapján Redtenbachernél bevégzett tanulmányai után a leMBERGI egyetemre mint chemiai assistens volt kizemelve.

Az 1848-ki törvények királyi szentesítése megint új irányt adtak törekvéseinek. Annyira föllelkesítettek, hogy azt tartotta: most minden magyar embernek otthon a helye; másrészt azt a reményét keltették föl, hogy a magyar királyi tudomány-egyetem chemiatanári pályája, melyre hivatást érzett, nyitva áll előtte, minthogy protestáns vallása többé nem gördít akadályt ez állás elnyerésében. Minden esetre hazáját kívánta szolgálni képzettségével; itthon akart megélni munkája után. Megköszönte a leMBERGI egyetem segédtanárává történt kineveztetését és haza jött. Pozsonyban megállapodott, mivel az országgyűlési tárgyalások érdekelték. Az észlelt általános optimismus itt gondolkodóvá, komolylyá hangolta s már akkor azon meggyőződését fejezte ki bizalmas körben, hogy ily nagy vívmányokat nem lehet úgy ingyen kapni; azoknak nagy ára, vérdíja szokott lenni. Ezt az árát meg kell adnunk. Ha előre nem, hát utólag. Pesten bemutatta magát báró Eötvös Józef, közoktatásügyi miniszternek, mint magyar chemikus, a ki e szakban alkalmilag az egyetemi tanszékre óhajtana pályázni. Eötvös szívesen fogadta, s a mennyire a dolgok akkori kezdetleges stadiumában egyáltalán lehetett, biztatólag. Egyelőre szülő megyéjébe ment, hogy egy nagynénje toporczy birtokának kezelését átvegye,

a honnan csakhamar a harczi események a honvéd seregbe belépésre bírták.

Nem lehet azon kétkedni, ha személyes szerencséjére a tudományos pályán maradhat, később mint bűvár és egyetemi tanár egyikévé lett volna a legkiválóbb szaktudósoknak. Ekkor talán nem olyan fényes meteorként tűnt volna föl a világesemények láthatárán; de több mint valószínű, hogy e téren is, ha talán hosszabb idő lefolyásával, szintén sok babért aratott volna, mint hadvezéri rövid pályafutásán, de a martyrság tövisei nélkül.

Mindezek a bűvart és tudóst jellemző sajátságok, egy magában véve ugyan kisebb jelentőségű tudományos kérdés megoldásában félreismerhetetlenül nyilatkoznak, de teljes mértékben érvényre jutnak akkor, a mikor Görgey nemsokára mint hadvezér szabadságharczunkban oly nagy szerepet játszott. Egy barátságos társalgás alkalmával Visegrádon a hírneves hadvezér chemiai tanulmányai forogván szóban a következő észrevetelt tette: «*Én katonai sikereimnek legnagyobb részét chemiai tanulmányaimnak köszönöm*». Ki a chemiai bűvárkodás rejtekeibe mélyebben be nem hatolt, annak e nyilatkozat nemi csodálkozásra adhat alkalmat; azt kérdezvén magától, mi köze lehet a chemiának a stratégiához? Mikor a társalgók egyike arra kérte, magyarázza ezt meg neki, mert nem érti, körülbelül a következőket felelte: *Chemiai tanulmányaim közben tanultam azt meg, hogy pusztá okoskodásaiban, sőt megfigyeléseiben is mily sokféleképen csalódhatik az ember a valóság felől; de egyúttal azt is megtanultam, miféle módon lehet csalódásait sikeresen ellenőrizni, és így a valóság fölismeréséhez biztosan eljutni.*

A méreteket nem tekintve, a bonyolódottabb kísérleti bűvárkodás tervezésében és kivitelében, meg a stratégiai föladatoknak megoldásában félreismerhetetlen analogia van. Amott határozott jelenségeknek előidézésével küzdünk az ismeretlenekkel a végből, hogy ezek ellenében a való igazat kiderítsük, és ekként a tévedésen győzedelmeskedjünk. Emitt oly hadi műveleteket végezzünk, melyeknek célja, hogy az ellenfelet ártalmatlanná tegyük, azaz fölötte győzedelmeskedjünk. Ha a bűvárkodás esetében tisztában vagyunk a kérdéssel, melynek megoldását óhajtjuk, saját magunk és mások megfigyelései alapján jól kieszelt kísérleteket gondolunk ki, ezeknek helyes keresztülvitele

a kívánt választ megadja. Ez a válasz vagyis czelunk elérése csak akkor lesz határozott és kétségbe vonhatatlan, ha a kísérlet sikerülésének föltételeit a lehető legkedvezőbb módon valóstítottuk meg. Görgeynek czélja volt fönnebb leírt búvárkodásában annak eldöntése, vajon a már azelőtt ismert capronsavon es caprylsavon kívül miféle zsírsavak alkotják a kokusdió-olajat. Vizsgálatainak kezdetén tapasztalta, hogy a szokásos kényelmesebb módszerek segítségével annak volt kitéve, hogy a tökéletlen elválasztás miatt, kétfele zsírsavnak keverekét tévedésből egy új zsírsavnak fogja tekinteni. A tévedésnek biztos elkerülése végett, mint fönnebb említve volt, a zsírsavakat a baryumsóknak fáradságosabb kristályosításával választotta el. Ez bár hosszadalmas, de a legkedvezőbb kísérleti föltételeknek megfelelő volt, és ennek fölhasználásával kétséget kizáró módon oldotta meg kitűzött föladatát.

A hadvezér biztosan ismerve a területet, ellenfelének erejét es föllállítását, saját dispositióit ehhez képest rendezi el; ha ezek a strategia szabályainak legkedvezőbben felelnek meg, es a kellő szabatossággal vitettek keresztül, a győzelem igen valószínű, még ha előre nem tudja is ellenfelének szándékát. Ezt az ellenfélnek bizonyos mozdulataiból es intézkedéseiből megfigyeli, es ha annak csalárdságától nem hagyja magát tévútra vezetetni, dispositióit ehhez képest a maga részére lehető legelőnyösebben változtatja meg. Ekkor győzelme biztos, kivált ha ceteris paribus oly ellenféllel áll szemben, a ki az ő dispositióit helyesen megfigyelni es abból az objectív es biztos következtetést levonni nem tudja. Ilynemű műveleteknek kivitelében, milyen fontos szerepet játszik az éles es elfogulatlan megfigyelő képesség, az objectív bizonyítékokon nyugvó, tehát nem ingadozó, hanem határozott es ekként gyors fölismerése a helyzet valóságának, szükségtelen bővebben fejtegetni. Ebből folyólag kiváló szellemi tehetségein, hadászati ismeretein es fényes katonai sajátságain kívül, kétségtelen, hogy az exact búvárnak értelmi figyelmezettsége, mint maga is kijelentette, első helyen volt azon tényezők között, a melyeknek Görgey hadi sikereit köszönte. E sikerek es módszere miatt, a melylyel azokat elérte, az illetékeseknek egyhangú véleménye szerint, korunk egyik legkiválóbb, mondhatni világhírű hadvezérének ismerte el őt. Nagy része volt Görgey e képességeinek abban is, hogy nehéz viszonyok közt, a magyar faj harczképességének hagyo-

mányos dicsősége, szabadságharcunk terén, új elévülhetetlen baberokat arathatott.

Görgeynek esete ismét egy feltűnő példája annak, milyen nagy kulturjelentősége van az exact tudományokban való tisztán tudományos kiképeztetésnek a gyakorlati működésnek olyan terén is, melylyel az elvont tudományos bűvarkodás látszólag semmi kapcsolatban nincsen. Egyszersmind bizonyíték ez arra nézve is, hogy a józan és sikeres cselekvő képességnek mennyire hatalmas eszköze, a chemiai bűvarkodás révén szerzett értelmi fegyelmezettség. Az orthodox pädagogusok és neveltjeik, kikről azt mondják, hogy humanistikus nevelésben részesítették őket — ámbár szabatosabb volna ezt a tényleg dívó nevelést talán encyclopædikus nevelésnek hívni — általában véve kicsinylőleg vélekednek az exact tudományoknak értelemfejlesztő szerepéről. Közöttök a pedansok, encyclopædikus színvonalukhoz képest csak annyiban türelmesek e tekintetben, a mennyiben elismerik, hogy a mai korban a természettudományok ismerete szintén nélkülözhetetlen. De magasabb philosophiai jelentőséget a természettudományoknak nem igen hajlandók tulajdonítani, azt hiszik, hogy ezek alantasabb jelentőségűek. Álláspontjukhoz képest meg vannak győződve, hogy a mai kort is a régi kor eszméi, tehát a saját látkörükhöz tartozó kedvencz eszmék mozgatják. Fölfogásuk szerint ezek az eszmék adnak irányt a természettudományok haladásának is, melyet az általános műveltségre igényt tartó embernek leginkább azért kell mintegy tudomásul venni, mert a közéletnek meg az iparnak, kereskedésnek és ennél fogva a közjólétnek hasznos segédeszközei. Egyoldalú fölfogásuk mellett nem veszik észre, hogy valóságban az újabb haladások eredeti forrása nagyobbrészt a tiszta exact tudományok kifolyásai, és hogy ennek hatalmas árja nem annyira irányadó, mint elmaradt fölfogásukat magával ragadja. A czéhbeli pädagogusok között az a nézet, hogy még a középiskolai tanárnak is elégséges ismerni a természettudományoknak azt a tananyagát, mely nézetök szerint úgy is kielégítő az általános műveltségre, ha az iskolai ifjúság azt egyszerűen elsajátítja, és általok mintegy tudomást vesz rólok. Az ily fölfogásúak úgy okoskodnak, hogy ha a tanárjelöltet speciális bűvarkodással a tudomány szellemében való gondolkodásra nevelik, nagyon is tudóssá teszik és ekkor nincsen kedve a gyermekeket tanítani, és mint a közép-

iskolában szükséges, különféle tárgyakkal foglalkozni. Meggyőződése szerint épen megfordítva áll a dolog, csak az ilyen képes őket a fő és melléktárgyakban egyaránt helyes irányban sikerrel tanítani; míg amazoknak tudniillik a pusztán encyclopædikus irányban képzett tanároknak épen olyan unalmas a tanítás, a milyen unalmassá teszik a tárgy tanulását a tanulóra nézve. Ezeknek tanítása, mert értelmileg termékenyítő, minden tárgyban érdeket kelt a tanulóban a tudás és tanulás iránt, amazoké, mert meddő, terhessé és undorítóvá teszi a tanulást. Fölfogásukhoz képest a tanároknak valamint az ifjúságnak kiképezésénél csaknem károsnak tekintik a tudományos nevelésnek azt az irányát, mely kisebb speciális kérdéseknek önálló tanulmányozását használja föl. Ez valószínűleg onnét származik, mert öntapasztalás híjában nincsen arról tiszta fogalmuk, milyen hatalmas befolyással van a kiképeztetés ez egyedül lehetséges és józan módja az önálló és fegyelmezett tudományos gondolkodásra, mely a helyes tanításnak az éltető ereje. A kik ebben az irányban hosszabb időn át tanítottak, számtalanszor tapasztalták ezt, és Görgey esete is tanúsodik róla. Ez az egyetlen mód arra, hogy a tudomány szellemében való önálló gondolkodást a növendék aránylag rövid idő alatt helyesen elsajátíthassa. Ha ebbe egy-két kérdésnek ilyenemű tanulmányával valóban bele hatott, saját tudományának és a többi idegen szakoknak rá nézve fontosabb részeit egészen tiszta világitásban látja, és azoknak olyan fölfogására képesíti, mely a való igaznak megfelel, tehát egyedül helyes és hasznavehető is. Ez mentheti meg a sokoldalúság fölületességétől, mely a legtöbb esetben azzal jár, hogy a sok heterogén tárgynak mindenikéről tulajdonképen csak tudomással bir, de a szigorú és objectiv tudományos ítélet hiányában ezek a tudomásai, sőt a tudományszakában szerzett alapfogalmak is helytelenek, és kisebb-nagyobb mértékben torzképei vagy árnyékai a valóságnak. Ez a hiány az, a mi egyrészt a tanítót, másrészt a tanítványt, tanulmányaiban épen úgy mint ismereteinek alkalmazásában, tehát később az életben is tehetetlenné teszi. Szóval a csupán encyclopædikus képzés nem a valódi tudást, hanem azt a szánandó tudákosságot eredményezi, a mit a közvélemény éles ironiával «iskolai bölcseségnek» gúnyol.

Sok más eseten kívül Görgey esete is erős czáfolata annak, a mit a czéhbeli pædagogusok nem egyszer hangoztattak, hogy

tudniillik a chemia mint empirikus és még sok tekintetben fejletlen tudomány, nem igen alkalmas pædagogiai szempontból az értelem fejlesztésére. Bizonyára ennek a végzetes előítéletnek köszönjük azt, hogy Magyarországon a chemiát a középiskolai oktatás teréről a humanisták, a magyar kormány-
nak iskolai reformja közben, úgyszólván teljesen kiszorították. Helyes belátással pedig csak azt kellett volna cselekedni, hogy a chemiának rossz tanítása helyett annak a jó tanítását létesítsék. Hazánkra nézve, hol évek óta az után sóvárgunk: jöjjön el a virágzó ipar országa, ez az eljárás bizonyosan jó szándékból eredő, de nagyon inhumanus volt. Tény az, hogy a gymnasiumban a kétes értékű reformoknak egymást követő raja után, a chemiából semmit sem tanítanak, a reáliskolában annyit és úgy, a mennyi az előbbinél nem sokkal több. El lehet képzelni, hogy a jövő egységes iskolájában, ha túlterhelő nem akar lenni, mi juthat a divatos fölfogás szerint a chemiára. Alkalmam volt sok évvel ezelőtt a régi közoktatási tanácsnak egyes üléseiben azokról az indokokról utólag némi tudomást szerezni, a mely-
lyel akkori reformereink jogosítottak tekintették eljárásukat. A reáliskolák «tantervének reformálásakor», a benyújtott javaslatra vonatkozólag kiemelttem, hogy e reform után többé nem szabatos megtartani a «reáliskola» elnevezését, minthogy nyolcz osztályon át a realis vagyis a természettudományok, az összes órák számainak alig tesz ki tizenkét-tizenhárom százalékát. Erre a válasz az volt, a középiskolában irányadó az, hogy a legnagyobb súlyt fektessük a nyelvekben való kiképezésre, minthogy pedig a matematikai órák száma megszorított, és evvel együtt az exact tudományok óraszámá jóval több mint a gymnasiumban, az elnevezés helyes és állításom indokolatlan. Erre megjegyeztem, hogy a matematikát ne tévesz-
szük össze a valódi exact tudományokkal. A matematika, ha szabad ezt a paradoxont használnom, «ideális exact tudomány». A tiszta matematika abstractiókon alapuló logikával dolgozik; a ki kizárólag csak ebben fegyelmezné értelmét, a valóság megítélésében épen oly tehetetlen lenne, mint a ki csupán és kizárólag a tiszta nyelvtudománynyal foglalkoznék. Röviden akarom gondolatomat megvilágítani. Az energia-megmaradás törvénye szerint a tiszta ideális matematika fölfogása szerint, a perpetuum mobile lehetősége voltaképen nincsen kizárva, mi-
nek támogatására az égi testeknek szüntelen törvénytörő moz-

gását tapasztalati érvelés is lehetne fölhozni. Mindenki tudja pedig ezzel ellentétben, hogy a tapasztalás tanúsága szerint a perpetuum mobile megvalósítása lehetetlen. Sőt éppen ebből a tapasztalásból kiindulva, jutott el századunk legfontosabb vívmányára a természettudományok terén, tudniillik magának az energiamegmaradás törvényének fölismerésére. Ez azon legáltalánosabb vezéreszme, hogy úgy mondjam legfőbb realis igazság, melyre az újabb természettudomány minden jelenséget visszavezet, és abból mindeniket viszont levezetheti teljes összhangban a mennyiségi kísérletek eredményével. Képzeli csak el, miféle keptelenségekre jutna el a valósággal szemben az olyan különben értelmes ember is, kinek kizáróan a tisztán matematikai logika állana rendelkezésére, természettudományi ismeretek nélkül. Ez okvetlenül ma is megvalósíthatónak hinné a perpetuum mobilet, a mint a századok folyamán az sok eszes emberrel meg is történt. Ne téveszszük tehát össze az általános műveltséghez nélkülözhetetlen matematikai fegyelmetséget a valódi exact tudományokéval, a kettő csak együttvéve felelhet meg a célnak.

A chemia mai tökéletlen fejlettsége mellett és talán éppen ezért, a realis gondolkodás elsajátítására fontosabb, mint sok más tudományozás. Kutatásainak tárgya nagyrészt olyan elrejtett természetű, mint a gyakorlati életnek is igen sok és fontos kérdése. Ezek, mint amazok, a legtöbb esetben nem oldhatók meg aprioristikus okoskodásokkal. A chemikus módszereivel a gordiusi csomót hosszas philosophálás nélkül, néhány helyesen berendezett kísérlettel nem csak megoldja, hanem a megoldás helyességét objectiv kísérleti adatokkal megczáfolhatatlanul ellenőrzi. A helyes irányban tanított chemiának kihagyása, az objectiv gondolkodásra és az ipar előnyeire annyira ráutalt országban, mint hazánk, igen nagy kár. Úgyszólván minden más tudományágban az érdekeltség tanítás nélkül is inkább fölébredhet az emberben, de a chemiában e nélkül alig. A chemia jelenségei és törvényei sokkal elrejtettebbek és nem nyilvánulnak közvetlenséggel; ezeknek hordereje csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha azokba a kísérletek világitása mellett vezetjük be. Ez az oka, hogy a legtöbb tárgy, mint a nyelvek, történelem, földrajz, sőt a matematika stb. is, ha szükségök fölmerül, utólag öntanulással is könnyebben pótolhatók; míg ha a chemia föladatairól a tanítás útján fogalmat nem nyerünk, ez

később önmagától a legtöbb embernek érdeklődését vagy csak kíváncsiságát nem igen kelti föl. Ehhez képest utólag öntanulás útján, kivált a hozzá megkívántató tapasztalati ügyesség és eszközök híjában, egyáltalában nem pótolható vagy csak igen tökéletlenül. Kell-e ezek után tovább fejtegetnem, mit jelent e tárgynak mellőzése hazai értelmiségünk magasabb rétegeinek kulturai fejlődésében.

Végre tanúlságos Görgeyre nézve az is, hogy képeztetésének menete a szokásos rendes úttól több tekintetben eltérő, a mit számos más kiváló egyéniségnél is tapasztalhatunk. Őt gymnasiumi osztálynak befejezése után, a katonai útász-iskolában négy évet töltött, nyolcz-kilencz évig katonai szolgálatban volt. E közben öntanulás útján behatóan művelte magát, hajlamait ápolva, régivágya a tudományos irányban való foglalkozásra mindinkább fokozódott. Ezután a gyakorlati életnek érdes teréről, fegyelem- és jellemben hathatósan megedzve, az exact tudományoknak olyan ágával foglalkozik, mely eddigi tevékenységével csak laza összeköttetésben volt. Itt azt látjuk, hogy rövid három év lefolyása alatt, valóságos tudóssá kepezi ki magát a chemiában, melynek, saját nyilatkozata szerint, legtöbbet köszönt később hadvezéri sikereiből. Új bizonyosság arra, hogy az életrevaló tudást és cselekvő képességét nem csak azzal szerezzük meg, hogy mit tanulunk, hanem főképen azzal, hogy miképen tanuljuk azt. Ketséget nem szenved, hogy a főnforgó esetben a jó eredmény nem a tantárgyak minőségének meg methodikus egymásutánjának, szóval nem annak köszönhető, a mit nálunk a tanítási rendszer hangzatos phrasisával reformáláskor mindig előtérbe helyeznek. Bizonyos, hogy Görgeynél egyéni nagy tehetségein kívül a siker egyrészt tanára kiválóságának, főképen pedig a tisztán tudományos és specialis bűvárkodáson alapuló kiképezésnek tulajdonítható; tehát a kiképeztetés azon irányának, melyet nálunk annyira kicsinyleni szoktak.

Nem tartom magamat se hivatottnak, se illetékesnek annak a megítélésében, vajon szabadságharcunk e nagy alakjának rövid, de páratlanul fényes hadvezéri pályafutása miért végződött rá nézve oly tragikusan. A kérdésnek pszichologiai megítélésében azonban kétségtelen, hogy a szereplők egyeni sajátságain kívül ezektől független tényezők a legnagyobb jelentőségűek. Az 1848-iki nagy eseményeket közvetlenül megelőző korszakban kimagasló nagy vezérférfiaink halhatatlan

és nagyszabású tevékenységének köszönjük azt, hogy hazánk politikai és társadalmi élete százados mámorából föllevenedni kezdett. Ekkor az 1848-iki világesemények viharos zajára rögtönözve történt az ébredés, de e rögtönzött ébredés közben, kétségtelen és természetes is, hogy társadalmunk nagyobb tömege és így részben a közszellem is még a culturalis állapotoknak azon befolyása alatt állott, melyet kevéssel azelőtt nagy Széchenyink kímeletlenül föltárt, és haladásunknak nagy előnyére minden alkalommal pellengérré is tett. Ez a befolyás és az abból eredő észjárás a vihar tetőpontján az állam és politikai hatalom képviselőiben is érvényre emelkedett, sőt előterbe lépett. — Görgey már serdülő korában idegen országba került, ott nyerte, összesen mintegy tizenöt éven át, előbb mint katona, később mint tudós kiképeztetését. Ez idő alatt a nyugati culturának közvetlen hatása alatt állott, és világnézlete és exact gondolkodás módja magas színvonalú, de hazánk akkori viszonyaihoz képest idegenszerű volt. Képzeljük el, hogy a kiváló katonai erényekkel és szakismeretekkel gazdagon fölruházott egyén, a ki e gyakorlati képzettségen kívül az exact szaktudós észjárásával megtermékenyítve, idegen helyről és viszonyok közül, hazájába zivatáros időben azon szándékkal tér vissza, hogy annak az akkor képzelhető legnagyobb szolgálatot teljesítse, mely az adott viszonyokhoz képest fényesen sikerült és az egész világ elismerésével találkozott. Mi természetesebb, mint hogy Görgeynek szelleme és gondolkodás-módja, közelebbi környezetere és hadosztályára, kik egyéniségének és sikereinek nagyságát közvetlenül megfigyelték, átterjedt, és azt magokévé tették.

Ez a kétfele szellem és fölfogás, noha mindenikök a lelkesedésnek egész hevével ugyan azt az ügyet szolgálta, és mind a kettő az ügy diadalát tiszta szándékkal czélozta, nem volt ugyanaz; sőt fölfogás dolgában, a dolog természete szerint, nem egy tekintetben szükségszerűen ellentétes volt. Ez ellentéteknek, az egymást rohamosan követő viharok következtében, elkerülhetetlen összeütközéséből, úgy hiszem, a kölcsönös rosszakarát föltevése nélkül is, megmagyarázható az a sajnálatos felreértés, mely néha a viharok közt éles alakban és illetéktelen beavatkozásokban nyilvánult. Betetőzte ezt az egészen más, de elháríthatatlan okokból előállott katastrophának szükségszerű bekövetkezése. Ennek lesújtó hatása alatt, az iszonyúan lázas

eszmezavarban, mely a többek közt a hazai ügy prestige-ének tévesen értelmezett érdekében nyilvánúlt, egyeseknek rosszaló kifejezései elégségesek voltak arra ; hogy az a végzetes előítelet elterjedjen, és hogy Görgey személyes sorsa azt a megrendítően tragikus fordulatot vegye, a melyet a higgadtan gondolkodóknak hosszú időn át elszomorodva kellett szemlélni. Mikor a múlt nagy eseményeinek utolsó hullámai is lezajlottak, és a mikor a pártérdekek sem fogják többé megzavarni a tények tengerének tükörsímává csendesülését; ebből az utókor tiszta képét fogja látni a múltaknak, és azokból elfogulatlan és tárgyilagos, tehát igazságos ítéletet fog hozni. Úgy vagyok meggyőződve, hogy ekkor nemcsak az elfogulatlan gondolkodók, hanem e hazának minden hű fia pirulással fog arra gondolni, hogy az a méltatlan előítelet oly soká tarthatta fönn magát.

THAN KÁROLY.

KÖTÖTT FORGALMÚ FÖLDBIRTOK ÉS AGRÁR- POLITIKÁNK.

I.

A földművelésügyi miniszter úr kitünő szolgálatot tett a hazai közeletnek és tudománynak egyaránt, mikor a korlátolt forgalmú földbirtokok statisztikáját összeállította és közrebo-csáttatta.

Csodálatos, hogy ez a kérdés, helyesebben: az ez ada-tokkal összekötött fontos kérdéseknek egész sorozata mily nagy szenvedélyvel, és mily kevés alapossággal tárgyalatik és tár-gyaltatott századok óta a közeletben és irodalomban. Alig van nyom arra, hogy csak egy példával éljek, mikép a Gracchusok korszakának agrár-kérdései alaposan lettek volna a már akkor nagyra nőtt római viszonyok keretében tárgyalhatók, s bizo-nyára hasonló ítéletet kell mondanunk az újabbkori moz-galmak felől is. Én legalább nem ismerek a Cobden Clubtól kiadott *Land tenure in various countries of Europe* soroza-tán kívül munkát, mely a földbirtoklás tényleges állapotait behatóan ismertetné, s még azok is, a melyek megvannak, s maga a Cobden Club-fele gyűjtemény sem képez kivételt, a kérdésnek első sorban, sőt majdnem kizáróan jogi részével foglalkoznak.

Nekem mindjárt legelőször az tűnt föl a földművelésügyi miniszter úr bevezetésében, a melyben kilátásba helyezi az agrár statisztikai adatok egész sorozatát: a birtokosok és bir-tokaik számára, a területi nagyságra, szétdaraboltságra, nyil-vános és magánjogi megterheltetésre, az eladósodásra, továbbá a birtokkezelési viszonyokra, különös tekintettel a saját admi-

nistrationalis, bérleti, feles stb. kezelésre, végül a jövedelmezőségre vonatkozó statisztikákat: hogy mint lehetett eddig megelni ezek nélkül. A mint hogy nagyon is alapos a kérdés, hogy mint lehetett megindulni a közgazdasági politika nagy útjain például a jelen füzet nélkül! Igaz, hogy erre lehet válaszolni az ismeretes amerikai fölkiáltást, a ki ma már nem tudja megérteni, hogy tíz évvel ezelőtt hogy éltek meg az emberek telephon nélkül: csakhogy a dolog egészen más. Nekünk kellett közgazdasági, tehát agrár-politikát is folytatnunk, és folytattuk azt a legelemibb ismereteknek abszolút hiányában.

Meg kell jegyezmem, hogy e vád 1848 előtt sokkal kevésbé érthette politikánkat. Az akkori primitív viszonyokhoz képest határozottan jobban ismerte az akkori agrár-törvényhozó a tényleges viszonyokat, mint mi. A Mária Terézia-féle összeírás, a porták száma, a telkek megállapítása s a jobbágmennység teljesen használható kulcsot adtak; míg ma még a kataszter alapjául szolgáló ideiglenes fölvételek is megbízhatatlanok, az ország nagy része pedig egészen nélkülözi a végleges fölmérést es hitelesítést; a talaj és egyének közti viszony teljesen földolgozatlan, úgy a tulajdonos, mint a kezelés, mint végül a hitel szempontjából.

Kevés mentség socios habere malorum. Hiszen látjuk, hogy Németországon Meissen nagy műve tette az első nagyobb szabású kísérletet, a mezőgazdasági statisztikának egy nagyon is fontos ágát a *Verein für Socialpolitik* vette kezeibe, sőt Anglia mezőgazdasági viszonyainak eddigelő legjobb földolgozását egy magán francia tudós művében bírjuk. Mind ez országokban pedig előtérbe lépett már egy vagy más oldalról az agrár-kérdés s okoz oly nehezégeket államnak és társadalomnak egyaránt, a melyeknek meggyógyításához még hozzáfogni is fölötte bajos, a tények kellő ismerete nélkül.

Hasonló a helyzet az átmeneti állapotoknak velünk együtt kitett országokban. Maga a nagy román reform, — bármily hatalmas és nagyszabású is az actió, mely világos fővel van kezdeményezve a paraszt-osztály megerősítésére; sokkal inkább érzék, sem mint tudás műve. Hogy a Cuza-féle reformok tarthatatlanná lettek s egy lépéssel tovább kellett menni, a megélhetés lehetőségétől mind jobban eleső parasztnak az állambirtokok parcellázásában a Carp-féle reformban földet, Credit Agricolban Aurelianus recipeje szerint hitelt adni: az

elismert szükség volt, de a tények, e szükség alapja, szórva-nyos tapasztalatokon, subjectiv érzéken alapúl, s a reform épen ezért levegőbe épített.

A szerb Uprava-kérdés épen így áll. Érzék szülte és nem komoly számszerű számítás. A földművelő segélye helyett lett nyereséget kereső s azt hajtó vállalat, mely az állami beavatkozás kettős súlya alatt nyögve, ma már egy ideális illúsiónak maradványa.

És ugyan ki szedte valaha számba Kállay bosnyák agrár-reformjai előtt a Vakuf-birtokok mennyiségét az ozmán birodalomban? Sőt van-e statisztikánk, és tudunk-e mi magunk valamit a házközösségi intézmény fölösztatásának eredményeiről, a mely intézmény, — a cultura primitiv keretében, — annyi hasznot teljesített, s a mely sociologikus és agrár szempontból egyaránt a legnagyobb figyelmet érdemelte volna meg? Hiszen az orosz földbirtoknak a Mir kezén levő $\frac{1}{3}$ része, — a melyet, közbevetőleg legyen említve, a bevezetés helytelen kategóriában sorol föl, — aligha nem hatalmasabb tényezője az orosz közállapotok föntartható állapotának, az ez állapotokat conserváló muzsik föntartásánál fogva, mint akár az egy millió kozák szuronya, akár Sándor czár agrár reformjai.

Hanem mind ez alig mentheti negyedszázados mulasztásunkat ezen a téren, melyet oly jeles összeállítás kiadásával tör meg a földművelési miniszter úr.

Mert valóban a köztapasztalás igazolja, hogy az egyéni fölfogás, a mi ismét a helyi viszonyok ismeretén alapúl, sehol sem oly kuszált, kritikátlan és ellenőrizetlen, mint az agrár politika mezején, s hogy épen azért a részleges tapasztalatok, mondjuk: a részleges igazságok általánosítása sehol sem szül oly abnormis javítási recipéket, mint az agrár-politika terén. S ha ez az igazság áll — a mint hogy föltétlenül áll, — más országban mindenütt, kettőzött vagy sokszorozott mértékben áll nálunk, a hol a viszonyok az ország egyes részeiben annyira elütök egymástól minden téren, de a földbirtoklási viszonyok szempontjából is. Valóban, ha a közigazgatás rendezése alkal-mával a legnehezebben megoldható kérdések közé fog tartozni a mosonmegyei német, a hajdúmegyei magyar és a naszód-vidéki oláh községet egy kalap alá fogni, a mely mindegyik fejére egyenlően rá legyen szabva, vagy a melyik (a mostani törvény analogiájára) legalább egyenlően nem illik rá egyik

fejére sem: ép úgy lehetetlen volna egységes és egységes agrár-politikát csinálni Somogy fideicomissumai, és a szászföld községi vagyoni részére, egyszerűen azért, mert az agrár-politika is azon politikai föladatok közé tartozik, a melyeket egységes recipe gyanánt nem lehet mindenütt alkalmazni.

Én azt vélem, hogy eddigi kísérleteinkben itt volt e tévedés. 1848 óta gyökeresen átváltozott viszonyaink között folytonosan elvre törekedtünk. A tudomány nevében hirdettünk nagy elveket, és azokhoz akartuk szabni a létező viszonyokat. Hol neveltük, hol ignoráltuk, hol édig magasztaltuk a Le Play-féle social reformokat, hol követtük, hol elutasítottuk az éjszak-amerikai Homestead intézmény javaslatait; hol visszatértünk, hol büszke megvetéssel néztük le a minimumot; hol keresztes háborút viseltünk a hitbizományok ellen, hol újra helyeseltük azokat. Csak egyben egyeztünk meg mindig: hogy mind ezeket a csodálatosan váltakozó dolgokat megeselekedtük a tudomány nevében; helyesebben azon gyorsan váltakozó eszmeáramlatok befolyása alatt, a melyek nyugaton saját talajokban keletkeztek, s a melyek hozzánk csak átcsaptak; és átvettük a nélkül, hogy saját talajunkon való jogosultságokat avagy csak kutattuk volna is.

Hallom az elméleti ellenvetést: a tudomány nevében. E kétségkívül fontos hivatkozás azonban nem dönti meg véleményemet. Azt tartom én is, hogy a közgazdasági tudomány — talán sokkal inkább, mint a társadalmi tudományok bármely ágazata, — szabatos, végleg megállapított tanokkal bír. Stuart Millnek még abban is igaza van, hogy a tudomány anyaga is meglehetősen ki van merítve. De a következtetés aztán hamis. Nem az következik, hogy az elmélet parancsait kell alkalmazni minden áron; hanem az, hogy tudva a következményeket, vonjuk meg a teendőik sorát. A politika föladata az elmélet tanait értékesíteni, de nem föltétlenül szolgálni azokat.

Nekem még mindig tetszik a régi hasonlat a gyertyafényről, a melyhez egy szellemes író hasonlította az elméletet. Jól tudom, hogy ha pusztá ujjammal nyúlok a gyertyavilághoz, az föltétlenül megégeti kezemet. Sőt jó is ezt tudnom, mert esetleg védem kezemet ellene s ha módom van benne, nem nyúlok ujjammal az égő lánghoz. De annak ellenére, hogy tudom, miként a gyertyavilág éget is, sőt esetleg akkor is, ha nincs módom égetése ellen védeni magamat, nagyobb veszély

esetén, annak kikerülése végett, mégis e kisebb bajnak teszem ki magamat.

Ezt mérlegelni s erre adni tanácsot: ez a politika, a jelen esetben a régi nomenclatura szerint a közgazdasági politika föladata.

És itt visszatérek kiindulási pontomhoz.

Azt hiszem, nem nagy fényt vet reánk, hogy e kérdésekkel eddigelé foglalkoztunk a tényleges helyzet ismerete nélkül; de még gyöngébb világításba helyez bennünket az a tény, hogy teljes negyedszázadig létezni és politikát csinálni tudtunk ez alapvető tények szükséges voltának érzése nélkül; és a mit talán legelőször kell vala említenem, ebben a tekintetben is jobban ismertük a külföldet, mint hazánkat. Eszembe jut a mi közgazdasági politikánk kérdésénél is az a szellemes válasz, a melyet boldogult Kecskeméthy Aurél adott a törvénykezési reform miként csinálásáról: A referens elmondja, hogy mint csinálják azt külföldön; Horváth Lajos elmondja, hogy hogy csinálják Miskolczon; a kettőt összevégyítik és kész a reform.

Valóban közgazdasági reformjaink túlnyomó része ezen a módon jött létre. A külföldi gyakorlat és a hazai részleges tapasztalat vegyítése. Még tűrhetőbb volt az eljárás ott, hol új intézmények meghonosításáról volt szó, a hol a hazai viszonyok teljességének ismerete nélkülözhető lehetett: de a földbirtokot érdeklő minden kérdésnél az ily irányban elkövetett hiba végzetesen megboszulta magát, mert életereit csapdosta a nemzet fájának.

II.

A mostani füzetben felsorolt adatok megdöbentőleg érdekesek és a legkomolyabb gondolkozásra adnak anyagot.

Igaz, hogy csak egy, — nem is túlságosan jelentékeny, — részét ölelik föl a birtokstatisztikának, de már maga ez a kevés is oly fényt vet különös, visszás állapotainkra, a melyet nem is sejtettünk eddig. Egyes részeiről az országnak emelkedtek hangok például a hitbizományok ellen, de miután ezeknek hátrányait absolute nem érezték az ország többi részei, a kérdés vagy agyon hallgattatott, vagy tisztán helyi bajjá kereszteltetett. Hasonló volt a helyzet, ha itt-ott a községi ingat-

lan vagyon czélszerűtlen kezeléséről, vagy az egyházi birtokok állapotáról volt szó; s nem lehet tagadni, hogy a közvélemény tisztán és kizárólag a helyi kérdések sorába utasította ezeket, a mint hogy szükségképen erre az eredményre kellett jutni minden gondolkozó főnek, a helyi bajok orvoslását helyi szempontból keresve. Hogy is költhetett volna a túladunai vészkiáltás a hitbizományok ellen viszhangot Erdélyben, a hol a hitbizományok majdnem teljesen ismeretlenek; vagy a nagy alföldi városok és a szász községek ingatlan vagyónának abnormis kezelési viszonyai, hogy érdekelhették volna például Fejérmegye közönségét, a hol teljesen elenyésző töredeke az ingatlanoknak van csupán községi kezelés alatt.

Abban a pillanatban azonban, a mikor tudjuk, hogy az ország összes területének 65·44%-a van csak szabad forgalomban, 34·56%, vagyis az összes terület egy harmadánál több korlátolt forgalmú birtok, és a mikor tudjuk, hogy e kötött forgalmú birtoknak több mint fele része (17·69%) községek és testületek birtoka, másik fele részének pedig túlnyomó része csaknem egyenlő arányban van megosztva a hitbizományok (4·79%), az egyházak (4·63%) és a kincstár (5·65%) között, a többi részt egyesületek és vasutak, vallási alap és nevelési alapok foglalván le: gyökeresen megváltozik a helyzet; országos szempontúvá válik a kérdés, az agrár-politika legelemibb kérdései komolyan vitathatókká, mert az agrár-politika komolyan lehetségsé vált.

Nem tartom adott viszonyaink közt helyesnek túlságos súlyt fektetni, mint a napi sajtó tette, a korlátolt forgalmú birtok percentualis mennyiségére. Lehet az túlsok, vagy túlkevés ugyanazon arányszám mellett, a mint hogy tényleg az ország egyes részeiben túlsok, másutt pedig túlkevés.

Régen túl vagyunk azon az elmeletileg teljesen helyes fölfogáson, hogy a földbirtok a forgalomban épen olyan árú, mint akármi más, s hogy annak kérdései tisztán a kereslet és kínálat nagy elvei szerint oldatnak meg. Mai nap már bizonyos ethikai magasabb fölfogást még a legcynikusabb politika is kapcsol a földtulajdon kérdéseihez. Látjuk, hogy az állagörökösödés elvei bizonyos mértékben kezdenek fölszínre jönni meg legliberalisabb irányzatok mellett. Hiszen ha jól emlékezem, Teleszky reformtervezetébe a substitutio fogalma útat talált — szerintem igen helyesen, — épen akkor, a mikor a liberális

iskola a legkeményebb támadásokat intézte az angol rendszer ellen. Hiszen Bismarck herceget bizonynyal senki sem vádolta sentimentalizmussal vagy liberalizmussal akkor, a mikor Posenben megteremtette a földbirtok durva megoldásának sikerült kísérletét; hiszen Románia makacs ragaszkodása az ingatlanszerzésnek felekezeti, később nemzetiségi kellékeihez, epen ezen elvnek öntudatlan következtetései gyanánt regisztrálhatók.

A kereslet és kínálat nagy és örök törvénye természetesen érvényesül a földbirtok fogalmánál is, ha az magára hagyatik. S egészen ráállva a helyesen magyarázott liberális fölfogás talajára, mely a *Quarterly Review* híres *Industrial monopolies* essayjét sugalmazza, a kérdés itt is arra redukálendő, hogy a Stuart Mill-fele tétel szerint van-e elég ok a dolgok szabad folyamatába e kérdésnél is belevegyíteni az állami beavatkozást? Ha nincs: saját sorsára hagyandó a kérdés természetesen. És a tapasztalat ma már diadalmasan hirdeti, hogy a földbirtoklás kérdésénél igenis jogosult az állami beavatkozás, és pedig azért, mert a földbirtok alapja az államnak, az anyaföld a hazának, a kié a föld, azé az ország, s ha vannak a politikának fölötte fontos kérdései: bizonyára nincs egy sem komolyabb, egy sem fontosabb annál, hogy az állam, a haza kié legyen?

Nem tartok a pessimistákkal, a kik a magyar föld szabad forgalmát egyenlőnek tartják a magyar állam elmagyartalanodásával. Összes politikusainknak legmagyarabbja, a ki nyíltan is hirdette azt a tételt, a melyet ma gyakran eltévesztenek szem elől, de még gyakrabban elhallgatnak, hogy utoljára is nemzetiségi, sőt faji kérdés küzdelmeinknek alapja, *terrenuma* és végcélja gyanánt, gróf Széchenyi István volt a szabad föld eszméjének vezere. Gondos számítását nem kerülhette ki a tény, hogy a szabad forgalom az idegen versenyt jelenti, s az idegen verseny esetleg nagyobb károkkal járhat politikai következményeiben, mint a mennyi hasznot hoz nemzetgazdasági szempontból. Ha valaki, ő vádolható legnehezebben azzal, hogy nemzetgazdasági előnyökért áldozatul hajlandó lett volna odadobni politikai végcéljait, mikor nyíltan hirdette, sőt dogmává emelte, hogy minden, de minden érdeket emennek kell alárendelni.

Nem volt-e titok az ő sasszemei előtt, a kinek látni adótt úgy, mint senki másnak nem, az a földhöz ragaszkodás,

a mi fajának jellemvonása lett, az a földéesség, a mely azóta épen fajunk soraiban mutatta föl legkiválóbb példáit s szedte leginkább áldozatait, vagy hitt a magyar földnek csodálatosan acclimatisáló hatásában, melyet Jókai ragyogó tollal ír le az *Új földesúrban*, hogy a magyar föld teremti a magyar embert? — vagy mind a kettőben talált elegendő biztosítékot arra, hogy az addig korlátolt forgalmat szabaddá tegye? — Mindez fölött meddő kérdés ma. Tény az, hogy a teljes megkötöttség gátolta a nemzet haladását és az is tény, sőt természetes tény, hogy a mikor a századok óta fennálló gátak lerombolására kellett fordítani a legjobb elmék és legnemesebb szívek egész erejét: a törvényhozás nem méltányolhatta az e szempontokhoz képest mégis túlságosan csekély aggodalmakat, s a radikális megoldás 1848-ban e téren is elsepert sok olyan követ, a melyet az új Magyarország kiépítésénél nagy haszonnal lehetett volna értékesíteni.

Nem szeretném, ha félreértene valaki. Nem a jobbágytelkekről és nem az ősiségről szólok. De azt igenis állítom, hogy mély meggyőződésem szerint a magyar nemzet különös szerencséinek egyik nem legutóbbika volt az, hogy épen akkor tétetvén szabaddá a földbirtok forgalma, a mikor a nemzetnek az ellenállásra leginkább képesített osztálya, a landed gentry, fölött a jobbágyrendszer eltörlése és a közteherviselés behozatala következtében megkondúlt a halálharang: a nemzet élete ellen törő hatalom vagy nem merte vagy nem volt képes à la Bismarck életereiben megtámadni, ketté törni a nemzeti élet nagy törzsét, addig, míg a társadalmi átalakulás folyton élő folyamata új sarjakat nem hajtott a régiék helyébe, s addig, míg Deák Ferencz bölcsesége új alapokra nem helyezte a magyar állam, s első sorban a magyar faj sorsát.

Hát az kétségtelen, hogy az a 35% kötött birtok s legalább annak az a része, a melyik közvetlenül nem volt kiteve a központi hatalom támadásainak, ebben a küzdelemben legalább is passiv értelemben állást foglalt mellettünk, s ez oly érdem, melyet agrár-politikánk körvonalainak megállapításánál nem lehet, nem szabad följegyzés nélkül hagyni, és pedig annál inkább, mert a történet magistra vitæ. Józan politikusnak nem szabad figyelmen kívül hagyni a legtávolabb esélyeket sem, s a nemzeti élet jelen kifejlett stadiumában sem szabad kicsinyelni a sáncokat, a melyek mellé meghúzódni lehet,

meg pedig nem csak egy oldalról való támadás, hanem bármilyenü védő politika idejében is.

Ez az ok az, a miért nagyobb súlyt nem tulajdonítok a korlátolt forgalmú földbirtok arányszámai miatt intézett kifogásoknak.

Sőt talán kissé tovább is lehet menni. Visszatekintve azon nagy veszedelemre, mely nem csak közgazdasági, hanem politikai szempontból fenyegette hazánkat a szabad forgalmú birtokrendszerre való hirtelen áttérés következtében, nagyon is megfontolandónak kell tartanunk ezen a téren minden további haladást. A régi Magyarország viszonyai mindig figyelmet érdemelnek akkor, a mikor a faj és nemzet föntartásáról van szó. Változtak az idők és a viszonyok, de a megoldandó föladat ugyanaz maradt s a régi Magyarország ezen a ponton meglepő eredményeket mutatott föl. A régi gentry elpusztult, vagy — kisebb részben — átalakult; a társadalmi elhelyezkedésben ez által létrejött vacuum betöltésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy lehetőleg hibáiban nem, de hibáinál fölötte sokkal több erényeiben ugyanolyan támasza az államnak és fajunknak lépjen helyébe; és nekem úgy tetszik, hogy a földművelési miniszter nagyon helyes nyomon halad, a mikor ez új osztály első magvait épen onnan akarja megnyerni, a hol a réginek gyökere volt: a földbirtokban és hogy történeti hűséggel fejezzem ki magam, a korlátolt forgalmú földbirtokban.

A thesis meglehetősen egyszerű és világos. A földművelés természete által teremtett conservatív erények, a melyek oly szepen, és árny- és fényoldalaikban oly teljességgel jutottak kifejezésre a régi magyar középosztálynál, szintén ugyanezen alapon fejleszthetők ki jövőben is legteljesebb mérvben, és pedig annál inkább, mert természetes talajok is van a történeti fejlődésben. A mi többé nem adható a hűberrendszer teljes megszűnte után: a tulajdon állandóságát és a nemzet-család szép fogalmának egész a csúcsig való kiegészítését abban a körülrásban, melyet közjogunk adott a magyar nemesnek, a mikor őt *membrum sacræ Regni coronæ*nek nevezte: azt a megváltozott viszonyok között nem adhatjuk többé, de épen azért kell helyettesítőkről gondoskodni, a melyek a földbirtok szabad forgalma nagy elvének lehető megóvása mellett a korlátolt forgalom tagadhatatlanul nemzetföntartó előnyeit lehetőleg biztosítsák. S mert a tulajdon-megkötöttség elvére vissza-

térni nem lehet: a kívánatos célra való törekvés természetes talaja csak a birtoklás állandósítása lehet. Természetes, hogy a birtoklás állandósága föltételezi a tulajdon állandóságát, s így a legtermészetesebb és épen azért leghelyesebb út az, melyet a földművelési miniszter úr ismételve hangoztatott: a korlátolt forgalmú birtokok gazdasági kezelésénél biztosítani a birlálás lehetőleg nagy állandóságát, s ezen az úton keresni módot a nagy magyar társadalmi kérdés megoldásához: a közep osztály reconstruálásához.

III.

Nagy magyar társadalmi kérdést mondtam. És ismételve különös nyomatékkal akarom hangsúlyozni ezt. A mi társadalmi kérdéseink közt a legjelentősebbnek, a nemzet életére és jövő fejlődésére nézve a legfontosabbnak tartom. Nem a munkás-kérdés a legfontosabb, melynek fontosságát nem akarom tagadni, hiszen a békési események még a mezőgazdaság terén is élesen léptették fölszínre, de a mely utóvégre is helyi természetű baj, s melyen helyi természetű rendszabályokkal legalább félig-meddig segíteni lehet, vagy természetes módon segít a közlekedés olcsóbbsága, — hanem a középosztály, a landed gentry, kérdését. Ez az igazi magyar társadalmi kérdés, a melynek fontosságát — fájdalom, — még mindig igen kevéssé tudjuk méltányolni s a melynek megoldására csodálatos módon semmit sem tettünk.

Magának a bajnak megállapítása is fölötte. kényes volt.

Egy alkalommal, — még akkor szerencsém volt a képviselőháznak tagja lenni, — Szapáry Gyula gróf pénzügyministersége idejében a póthitelek vitájánál szóba hoztam e kényes kérdést. Élénken emlékezem reá, mily indignálással fogadta a Ház minden oldala s a napi sajtó is fölszólalásomat, s csodálatos módon első sorban épen azok, a kiknek velem homogén nézeteket és óhajokat kellett táplálniok s tényleg tápláltak is.

Rögzött bajoknál azonban erősebb orvosszerre van szükség. A középosztály hiánya nem orvosolható lágy meleg akcióval. Tisztán agrár-politikai szempontokból is nehéz megtalálni a remediumot a közep birtokos osztály hiányára; még nehezebb akkor, ha általános politikai szempontok is igényel-

nek kielégítést, sőt ezeké, — a mint készséggel elismerem, — a fősúly. És mert épen a középosztály kérdése van előtérbe helyezve ép úgy a földművelési, mint az általános politika szempontjából hazánk jövő fejlődésénél: a magyar agrár-politika gyökeresen különbözik minden más európai s Európán kívüli ország agrár-politikájától.

Egész Európában ugyanis a kisbirtokos kérdése a legégetőbb föladat. Semmi kétség, hogy égető nálunk is; semmi kétség, hogy legközelebbi föladataink e téren is sokkal több teendőt szabnak elénk, mint a mennyit addig elmulasztottunk. Csak egy pár kérdésre kell utalnom, a mely vitás; és egy pár kérdésre, mely már nálunk is megérettnek látszik. Az előbbi a Homestead és a minimum kérdése a többek közt; az utóbbi a kisbirtoki hitel, a kisbirtoki gazdasági nevelés stb. Nem akarnék még árnyékot sem szolgáltatni a félreértésekre, mintha szem elől akár csak egy pillanatra is hajlandók lehetnénk eltéveszteni e nagy fontosságú kérdéseket, s a paraszt birtokos ügyét hátrább tolni. Ellenkezőleg nyíltan és határozottan kell hangsúlyozni ezen a téren a teendők sokaságát s őszinte, tartalék-talan elismeréssel fejezni ki azt, hogy minden lármás phrasisnál ezerszerre hasznosabb szolgálatot tesz a nemzet ügyének az, a ki a nemzeti élet e gyökerét egy-egy elősditől — és bizony a legutolsó évek fejlődése bőven beplántálta ezeket is azzal, — megszabadítja.

De hát utoljára is elfogulatlan szemmel nehéz volna tagadni, hogy a kisbirtokos osztály helyzete jelentékenyen javult az utolsó évek óta. Sőt sohasem is volt olyan jó, mint a minő ma. A 48 előtti időkben a kisbirtokos helyét két külön kategória foglalta el: a bocskoros nemes és a jobbágy. Az előbbi tipikus képe volt minden Ázsiából magunkkal hozott hibánknak: a restségnek, úrhatnámságnak, dolyfnek és nyomornak; az utóbbi állapota lényegesen függött földes urának érdekeitől, néha szeszélyeitől, s nagyban és egészben nem volt méltó arra, hogy komolyan jónak tartathassék. A szláv fajok Mirje vagy Zadrugája a primitiv gazdasági viszonyok között határozottan sokkal jobb sorsot biztosított a parasztnak, mint a mi primæ nonusunk, s mikor Sándor czár fölszabadította a jobbágyokat, hasonlíthatlanul kevésbé gyökeres átalakítást tett a muzsik sorsán, mint az 1836-iki és 1848-iki nagy reformok tettek nálunk.

Igazságosan és elfogulatlanul mérlegelve azonban a panaszokat, kénytelen minden bíráló elismerni azt, hogy Széchenyi István nagy reformjainak legnagyobb hasznát ez osztály élvezte; hogy a dolgok új rendjében elhelyezkedni ennek sikerült legjobban, s hogy nagyban és egészben nincs egész Európában társadalmi osztály, a mely a magyar parasztnál egészségesebb létviszonyokkal bírna, legalább én ilyet nem ismerek. Tulajdonos lehet, önálló, független, munkáját szabadon értékesíti, s az ország túlnyomó nagy részében vele született szellemi és fizikai erejénél fogva gyarapodik, halad. A rajta mutatkozó, és helyenként erősen elharapódzott bajok ellenében segítenünk kell kéréség kívül rajta, és hogy ez lehetséges: mutatják az általunk a pestmegyei hitelszövetkezet útján az ország különböző részeiben elért nem fényes, de megható sikerek, melyek igazolják, hogy az önszegély elvének átértése, beoltása és gyámolítása által öntudatra jött, lábán állásra segített magyar paraszt méltó büszkesége fajunknak, hazánknak, s hogy erre az alapra nyugodtan építhetjük föl hazánk jövő fejlődésének ügyét. Elég széles, elég biztos, s mindenek fölött elég erős arra, hogy elbírja.

A nagybirtoknál több változást okozott a helyzet és körülmények nyomása, de a nemzet életére nézve gyökeres rosszabbodást alig tudnék fölfedezni. Egy nagy része ennek szolgáltatja a földművelési miniszter úr kimutatásában foglalt korlátolt forgalmú birtokok fele mennyiségét, mely gazdát nem cserélt, mert nem cserélhetett; másik nagy részében egyes föltűnést keltő esetek, a melyek a szabad forgalomtól el nem választhatók, bőven ellensúlyozva voltak a megfordított esetek útján. A helyzet ugyanaz, ha végig gondoljuk főúri családaink anyagi helyzetét. Nehezen lehetne mondani, hogy általánosságban beszélve egyes családok bukása ne lett volna ellensúlyozva más családok újra fölemelkedése által, s hogy általában véve a helyzet ezeknél rosszabbodott volna, sőt azt sem, hogy az egész nemzetet felölelő közgazdasági gyors haladásból ők is ne vették volna ki a magok részét ez időszak alatt is.

Másként áll a helyzet a volt landed gentrynél. Történeti fejlődésünk fine fleureje volt ez osztály. Tudom, mennyire divatban van ma szidása, becsmérése ennek. De nemzetünk szellemét, se ez osztályt helyesen nem ismerik azok, kik ez irányt meghonosították, s reformer dühökben teljesen igaztala-

nok voltak iránta, a mikor — majdnem kárörvendve, — akarták megállapítani a modern élethez való teljes képtelen voltát. Az irányt Grünwald Béla honosította meg, a *Pester Lloyd* és Láng Lajos folytatták. Nem tagadom törekvésök nemes voltát, nem tagadom azt sem, hogy a megváltozott viszonyok közt súlyos hibái miatt elesett ez az osztály, s mint minden elbukott ellenség, gát volt a győzők paripáinak lábai alatt. Arra, hogy megmentjük a megmenthetőt; arra, hogy az elbukottak helyére újat tegyünk: komolyan alig gondolt valaki; sőt a művelt nemzet nagy többségének utolsó rokonszenvét is szükség-szerűen kellett, hogy elveszítse az úrhatnámsági hagyományokkal, dologtalan hajlamokkal bíró osztálynak elfajult része akkor, a mikor kiadatott a jelszó: bukott földesurak részére szervezni állami hivatalokat, s még inkább akkor, a mikor — fájdalom! — gyakorlatilag kezdett megvalósulni a vád, hogy a hivatalképességnek legfőbb kriteriuma — természetesen nagyon is indokolható humanus érzelmek alapján, — az egyéni élhetetlenség lett.

Nincs se okom, se jogom tagadni ezt a keserű igazságot. A nyomor annak, a ki, — mint azon, reám nézve emlékezetessé vált, — fölszólalásomban fejeztem ki, — vagyonnal nem bír, dolgozni nem akar, s növekvő igényei vannak, valóban a maxima meretrix. A corruptionnak valódi melegágya ily társadalmi ziláltság és még inkább akkor, ha a múlt hagyományainál és egyszerűen annál fogva is, mert más még mindig hiányzik, ez az osztály az, a mely hivatva van vezetni az ország sorsát, sőt azt más alapra, — ha csak *faute de mieux* miatt is, — de ez idő szerint fektetni teljesen lehetetlen.

Hallom a városok emelkedését és dicséretét Beksicstől kezdve le minden árnyalatban énekelteni. Aláírom mindazt, a mit az újabb fejlődésről elismerőleg hoznak föl. Egy hiányt azonban nagyon is érzek: ez az új fejlődés nagyon is új. Jobb esetekben datálható 1848-tól, rosszabbakban 1867-től. Az új elem becses, jövőt ígér, ápolandó; de teljes meggondolatlanság volna oda dobni egyszerre a kipróbált és pedig évszázadok heves küzdelmeiben teljesen kipróbált régi helyére, sőt ez nem is lehet egyszerűen azért, mert a régi helyét elfoglalni ma még csak elenyésző kis mérvben képes, sőt — őszintén megvallva, — jövőben is csak részben lesz képes. Még nyelve sem magyar itt-ott, gondolkozása ritkán az, s bizonyos cosmopolitismus

szaga sokkal jobban érzik rajta, semhogy egy kiválóan és szükségképen nemzeti irányban vezetendő állam hajójának kormányzására képes volna. Ezen fölül egyszerűen a városi közép osztály — bármily erőteljesen fog is mindnyájunk örömeire kifejlődni, — csak egy alkotó része lehet bármikor is a magyar középosztálynak, érdekköre, fölfogása, gyorsabb simulékony-sága miatt teljesen képesítve arra, hogy a nemzet érdekkörének egy részét képviselje, de még akkor is hátra van megoldatlanul a kérdés, hogy a másik, — ez idő szerint főfontosságú, — érdekkör képviseltetését lehet-e az egészséges fejlődés reményével hagyni a latifundiumok s apró parasztok egyesült erejére? Közel szomszédaink példája igazolja, hogy nem, egyáltalában nem.

És így, akarva, nem akarva bele kell nyugodnunk abba a ténybe, hogy az a középbirtokos osztály, a mely tényleg ma is vezeti az ország sorsát, azért vezeti, mert más nincs, mely helyét elfoglalni képes volna; sőt akkor is, ha a városi közép-osztály, — a mire valóban minden jelenség örvendetesen mutat, — teljesen megfelelő mérvben és minőségben fejlődik is ki, a «country gentleman» osztálya még mindig nélkülözhetetlen lesz állami és társadalmi szervezetünknek egész talaján.

Ezek így lévén: már most világosan látszik, hogy a magyar agrár-politika kiváló föladata ez osztály föntartásáról, fejlődéséről gondoskodni, s hogy ez lévén a föladat: mi más országok tapasztalatain, agrár-politikájának kész receptjein nem indulhatunk el, hanem adott viszonyainkból és még inkább adott föladatainkból magunknak kell consturálni azt, saját használatunkra saját céljainkhoz mérni.

Bismarck erőszakos agrár-politikája a mi nemzetiségi viszonyaink közt, — alig tévén fajunk lakosságunknak fele részét javult viszonyaink mellett is, — teljesen lehetetlen; az éjszakamerikai és újabban angol példára, mely oly ékesen virágzásnak indult német és franczia szomszédainknál, a védvámokban keresni a regeneráló fluidumot a magyar faj egészséges ösztöne nehezen vezethető rá, de a mellett a vám- és kereskedelmi-szövetség, — mely utoljára is végszámadásban még mai alakjában is inkább hasznos, mint káros, — nehezen engedhetne, s ha igen, csak rettenetes nagy áron agrár-védvámos irányoknak; az új angol campagne a vasuti tarifák ellenében egészen indokolatlan nálunk, a hol e téren alig van

sok javítani való; a kisbirtokos osztály megteremtésére való igyekezet, a mely alkotta Hannoverben az állagörökösödést, az udvarrendet, mely ma annyi meg annyi Bauer-Vereinnak képezi politikai dogmáját, nálunk meglehetősen fölösleges; valamint egészen indokolatlan volna az új angol «Small agricultural Holdings» mintájára a tulajdonszerzést igyekezni megkönnyíteni a kisbirtokos osztálynak, vagy Románia módjára a földhalmozott állambirtokoknak paraszt kézre jutását siettetni. Mindezen orvosságok nem szolgálnak azon bajok ellen, a melyeket mi nekünk kell orvosolnunk, s a melyeket mondva csinált recipékkal megoldani nem lehet.

Ki kell bontanunk e kérdést is az általános phrasisok kódéből, és pedig nemcsak a czélokra és a tényleges helyzetre, de azon eszközökre és módokra való tekintettel is, a melyekkel földadatunkat meg akarjuk valósítani.

És itt jövök vissza a thesisre, a melyet föntebb érintettem. Nevezesen arra, hogy a középosztály megerősítése, részben újjá teremtése egyik legfontosabb földadata állami életünk társadalmi problémáinak; s hogy szerintem helyes úton mozog a földművelési miniszter úrnak azon már többször említett fölfogása, hogy e földadat mai viszonyaink közt, a mikor a tulajdon megkötése többé lehetetlen, legkönnyebben, sőt majdnem egyedüli módon a birtoklás hosszabb időre való biztosítása mellett lehetséges csak, a minek ismét egy talaja van csupán: a korlátolt forgalmú birtokok hasznosítása e nagy nemzeti földadatnak megvalósítására.

Meg kell jegyezmem, hogy ez eszme nem új, s nem kerhetünk reá privilegiumot. Ugyanez irány uralkodik például Rodbertus ismert tanain a járadékirtokra nézve a birtok megmentésénél, tehát defensiv czélatokkal; ugyanez iránylat az, a mely az angol «Small Holdings» rendszerébe beveszi a parasztbirtokok hosszabb bérletét; ugyanez iránylat az, a mely Angliában Gardner legújabb válaszait sugalmazza a walesi és exeteri farmer-válságokkal szemben, s mely valószínűleg uralkodni fog a kiküldendő nagy mezőgazdasági bizottság eszmemenetén; sőt csodálatos módon Hollandia legújabbán közzétett nagy mezőgazdasági bizottságának javaslatán is, mely a kisbirtokok hosszabb bérletet jelzi főczélul, örök bérlettel, mint Grouingenben van, vagy hosszú bérlettel, mint másutt kívánatos, sőt épen a hosszú időre bérlő osztály fölbá-

torítása kedvéért nem akarja megengedni, hogy a saját tulajdonát művelő paraszt ezekkel szemben adókedvezményben részesüljön; természetesen itt is, ott is főleg a kisbirtokos osztály megteremtése érdekében. Tehát ugyanazon eszköz kisebb méretekkel, vagyis sokkal nagyobb fáradsággal és munkával alkalmazva, s még a mellett sokkal nehezebb talajon azért, mert magának az alapnak: a rendelkezés alatt álló földbirtoknak is abszolút hiányában indul meg az actió, melynek első s nem legkevésbé nehéz, földadatát éppen e talaj megszerzése képezi, mely nálunk a korlátolt forgalmú birtokokban készen fekszik.

IV.

Ebben a tekintetben megbecsülhetetlen szolgálatot tehetnek a magyar agrár-politika érdekében a korlátolt forgalmú birtokok.

Jogi helyzetök ezeknek különböző. Közvetlen a kormány rendelkezése alatt állanak a kincstári és vallás- és közoktatási miniszter kezelése alatt álló birtokok. Ezeknek összes mennyisége az ország összes földbirtokának 6·19%-a; valamivel több, mint 3 millió katasztrális hold. Közvetve a kormány rendelkezése alatt állanak az egyházi vagyon (4·63%), a nevelési alap (0·27%), az egyesületek és vasutak (0·99%), végül a községi és közbirtokossági birtok (17·69%), együtt 23·58%-a az ország összes földbirtokának, több mint 11 millió katasztrális hold. Külön kategóriát képez a hitbizományi (4·69%) birtok $2\frac{1}{4}$ millió holddal.

E közvetve rendelkezés azonban jogi méreteiben teljesen különböző. Az egyházi vagyonnál a katolikus vallásalap birtokai a legfőbb kegyúri jog gyakorlása alapján directe a kormány által kezeltetnek, s valóban nagyon helyes volt az egyes egyházi vagyon kategóriákat a kimutatásban külön mutatni. Az érsekségek, püspökségek, káptalanok, apátságok és prépostságok valamint a rendházi szerzetesek birtokára nézve tudtommal, úgy a latin, mint a görög szertartásúaknál világos és tiszta e jog gyakorlása. E kategóriájú vagyon közel $1\frac{1}{2}$ millió katasztrális holdat tett ki, míg az egyes egyházközségeket illető vagyonra nézve úgy az egyház, mint a lelkész illetőségét illetőleg

a jogviszony jövőben volna tisztázandó, még pedig föltétlenül oly módon, hogy e nagy mennyiségű birtoktest jó kezelése is biztosítva volna. Mellékesen meg kell jegyezni már itt, hogy az egyes egyházközségek elszórtan levő ingatlanai nézetem szerint nem vonhatók be a nagy social-politikai actióba; legföljebb arra szolgálhatnak, hogy a jobb és jövedelmezőbb kezelés biztosítása mellett a kisebb gazdák részére biztosítsanak hosszabb bérletek útján állandó existenciákat. A protestáns egyházaknak alig van számbavehető ingatlan birtokuk, az egyes egyházak és lelkészeket illető földbirtokokra nézve azonban meggyőződésem szerint az autonomia minden sérelme nélkül lehetne törvényhozási úton is biztosítani vagy a saját kezelést, vagy a hosszabb idejű bérletet, sőt épen az egyház és a lelkészi javadalom értékének állandó biztosítása céljából remélhetőleg maga az egyházi felsőbb hatóságok is szívesen megteendik e célra a szükséges lépéseket. Végül a görög keleti egyház ingatlanaira nézve minden tekintetből kívánatosnak tartanám az állami beavatkozás széleskörű kiterjesztését, sőt magát az állami kezelést. A közel Bukovina példája mutatja, hogy e módszer fölötte üdvös volt államra és egyházra nézve egyaránt. Az államra nézve azért, mert az ott óriás kiterjedésű görög keleti egyházi vagyonnak állami kezelésbe vétele óta megszűnt a veszély, hogy egyes nemzetiségi fanatikusok fölhasználják e fegyvert rendeltetése ellenére államellenes izgatásokra, a minthogy azóta épen a román ajkú görög keleti papság és lakosság körében a minimumra olvadt le a fanatikusok csoportja; az egyházra nézve viszont azért, mert a vagyon jól és becsületesen kezeltetik, értékében és jövedelmezőségében egyaránt nő, az egyházak helyzete javúl; fényes templomok, paloták (maga az új csernoviczi érseki palota és seminarium het millió forintba került) emeltettek, a lelkészi javadalom mindenütt kielégítővé tétetik, szóval az egyház igényei kielégítvők. Semmi okot nem látok arra, hogy e helyes példa mind az államnak, mind a görög keleti felekezetnek nagy hasznára nálunk is ne legyen követhető. Az életbeleptetési módozatok természetesen nagy gondnal dolgozandók ki.

A nevelési célokra szolgáló birtokok majdnem homogén jogi természettel bírnak a kincstári, községi és felekezeti vagyonnal. Csak egy birtok van: a Theresianumé, melynek jogviszonyai rendezést kívánnak, a magyar kormány szempont-

lából. A beavatkozás mérve az egyes tulajdonosok jogi helyzetétől függ; mindnyáját azonban a kezelés szempontjából igenis lehet véleményem szerint minden nehézség nélkül a tulajdon kezelés kizárásával a hosszabb bérletre reá szorítani, kivéve az épen oktatási célra szolgáló területeket, mint faiskolákat, kísérleti telepeket és a gazdasági iskolák saját területeit.

Az egyesületek és vasutak birtokánál különös súlylyal az osztrák-magyar vasuttársaság krassói uradalmi jönnek tekintetbe. Közismeretű ez uradalmaknak története, közismeretű az is, hogy ez uradalmak kezelése tekintetében az Ordódy-féle kiegyezési szerződésben, mely egy áldatlan vasut-politikai korszak áldásos befejezését képezte, provisio történt e birtokok jövő kezelésére nézve. E provisio nem került teljesen kielégítő megoldásra az új Baross-féle szerződésben, melyről ma már, azt gondolom, kivétel nélkül elismeri mindenki, hogy elhamarkodva s meggondolatlanul köttetett. Azt hiszem, hogy tekintettel arra a tényre, miszerint e birtokok megszerzése és kezelése épen vasut-üzleti szempontból volt szükséges, sőt arra a célra engedtetett meg az állami fölügyelet alatt álló társaságnak; tekintettel arra is, hogy a bányák és kohók üzemben tartása csakis a vasutal való szoros kapcsolat mellett volt lehetséges, a minthogy arról maga az adásvételi szerződés is gondoskodott ily értelemben: e fontos ponton fekvő birtokokat annál inkább be kellett volna venni már akkor a megváltás keretébe, mert épen Krassó-Szörény megye van majdnem legkevésbé ellátva szabad forgalmú birtokokkal, lévén összes területének csupán 36·44⁰/₀-a szabad forgalomban, s a vasuttársaság tulajdonát képező szántóföld nélkülözhetetlen lévén akár telepítési, akár social-politikai szempontból egy nagyobb szabású állami actio támogatására. A szerencsétlen elhírtelesen azonban megtörtént, s annak csupán utólagos reparálása lehetséges; valószínűleg úgy, mint a Sybilla könyvének ára: drágább áldozatokkal. Az Ordódy-politika eredményeinek nem kellő kihasználása természetesen megboszúlja magát e téren is. A többi vasuti birtok nem hozható be az agrár-politika keretébe, a birtok természeténél fogva: ez, mely kiválóan alkalmas volna arra, véleményem szerint megszerzendő volna, minden esetre azonban gondoskodni kellene arról, hogy e birtok jogi természetének végleges rendezésénél — hiszen a kilátásba helyezett külön részvénytársaság még ma

sem alakult meg, — különös súly fektetendő arra, hogy a kormány actiója általa ne gátoltassék, sőt — a mennyire lehetséges, — legalább részleteiben levonható legyen azon actiónak keretébe, active is, passive is.

Legfontosabb azonban az összes korlátozott forgalmú birtokok kategóriájában mind mennyiség, mind jogi szempontból a községi és közbirtokossági vagyon. Ez utóbbi kategória enyésző felel van, s voltaképen csak átmenetileg szerepel a kimutatásban. Telekkönyvileg magántulajonos gyanánt szerepel ugyanis ezekkel szemben és így a kimutatásban a dolog természete szerint a szabad forgalmú birtokok számát szaporítja számos oly birtoktest, a mely például tagosítás, úrbéri rendezés vagy vétel útján jutott egyes erkölcsi testület részére, de a mely erkölcsi testület jogi személy nem lévén, egyesek nevéen szerepel a tulajdonlapon. Ilyen egy egész sorozata a községi vagyonnak Erdélyben és Éjszak-Magyarországon a volt úrbéres község nevéen áll. Csodálatos jogi scrupulusok miatt e volt úrbéres községeknek egyesülését — a mint a gyakorlat fejlesztette és szentesítette — a politikai községekkel állandó szigorúsággal ellenezte a belügyi kormány s így a különböző czimek alatt ezek részére jutott ingatlan adásvétele — igen sokszor lelketlen kufárok és közbenjárók öröme — a volt úrbéres község összes egyeneinek nevében történt, természetesen hatósági ellenőrzés nélkül. E vagyonoknak rendezése s fölöttök bizonyos szigorúbb beavatkozás gyakorlásának biztosítása szintén olyan föladat, a melylyel szembe kell nézni és pedig annál inkább, mert a régi lakosok örököseinek kizárólagos joga biztosítható a nélkül is, hogy legtöbb esetben kész zsákmányul engedjük odadobni a volt úrbéres, tehát gyöngébb értelmi fejlettségű, község legelőjét vagy erdejét. Egyelőre azonban számítanunk kell azon tényre, hogy a kimutatásban felsorolt községi és közbirtokossági vagyon a gyakorlatban inkább több, mint kevesebb oly ingatlant fog föltüntetni a 17.69%-nál, mely ki van mutatva, a melyre közvetlen úton, akár a községi törvény keretében, akár az új, most jelzett, törvényhozási intézkedésnél fogva, befolyást fog tudni gyakorolni agrár-politikája megvalósításánál a kormány, még akkor is, ha az e cím alatt felsorolt birtokokból ki is hasítjuk a közbirtokosságokat, sőt az inkább fidei commissum jellegével bíró családi tulajdonokat is, mint a minő például a Thurzó-család

osztatlan birtoka, mely Árva megyének több mint egy harmadát foglalja el s mely a kimutatásban is szerepel, de, melylyel szemben a dolog természeténél fogva számos és pedig jelentékeny oly családi osztatlan birtok van, mely a kimutatásban nincs fölveve s a szabad forgalmú birtokok számát szaporítja, holott csak névleg s jogilag az, de tényleg egyáltalában nem.

A községi birtok tehát valószínűleg közel tíz millió holdat tesz az országban s a korlátolt forgalmú összes birtoknak több mint a felét.

Egyike ez azon meglepetéseknek, a melyeket a földművelési miniszter úr kimutatása okozott. Egy nagyon is elhanyagolt mezejére vezet vissza a hazai közéletnek ez a meglepetés: a községi vagyon kezelésére. Valóságos hamupipőkéje volt, van és talán lesz is a község közéletünknek. A történeti fejlődés hozta azt így magával az 1848 előtti időkből. A nemeseké volt a megye, a földesúré a község. A primæ nonus a községi ügyeket meglehetősen a magánjog körébe utasította. Sőt a királyi városok küzdelmét is e ködfelhő tette olyan súlyossá. A hagyomány túlélte e viszonyokat, s a községi törvényhozás most is hamupipőke. Alig lehet absurdabb s viszonyainkhoz kevésbé találó intézkedéseket találni törvénykönyvünkben, mint az új alkotmányos ara községi törvényei, melyek halva születtek mind. S a községi vagyonkezelés a megyei számvevő ellenőrzésével, a megyei közgyűlések fölülbírálata mellett teljesen beléillett a keretbe.

És most jön a meglepő tény, hogy az ország földbirtokának közel tizenötöde, valószínűleg tíz millió hold, ilyen kezelés alatt áll, a mely kezelésnek finansialis részét csak névleg gyakorolja a megye, gazdasági részével éppen nem törődik senki s a mely valóságos Csáky szalmája legtöbb esetben ma is.

Természetes kivételt képeznek az alföldi nagy városok ingatlan birtokai. Ezeknek kezelése természetesen kezdettől fogva a legnagyobb vélemény-különbségeket teremtette az Alföld metropolisaiban. Hiszen mindnyájan emlékezünk Szeged küzdelmeire a tanyai kérdésben, mindnyájan tudjuk, hogy Debreczen egyik főfontosságú helyi kérdése ösidőktől fogva a Hortobágy mentén levő puszták értékesítése volt; vagy ki ne emlékeznék arra a serio-komikai nagy-körösi jelenetre, a mikor egyik politikai párt a legelőkérdést használván föl izgatási eszközül, ezzel a zászlókon hordott jelszóval vitte

líveit a választási urnákhoz: Legelő vagy halál. Éljen Kosuth Lajos!

Alapjában nem tagadhatja senki sem, hogy e községi birtokok — Magyarország területének közel egy ötöde — közgazdasági és politikai szempontból soha sem voltak kellőleg értékesítve. Egy kimutatás fekszik előttem, a mely a törvényhatósági joggal fölruházott városok, valamint a vármegyék más városai és községeinek kizárólagos telekkönyvileg tulajdonát képező 500 holdon fölüli birtokairól, azok minősége- és kezeléséről ad teljes képet. Valóban horribilis adatok vannak e réven. Nem tekintve a legelőt, a mely legtöbb helyütt házilag kezeltetik, természetesen nem valami nagy előnyére a közgazdasági érdekeknek, mert igen sokszor valóságos rablógazdaság üzetik rajtok és az erdőket, a melyekre nézve az erdőtörvény egészen világos és határozott rendelkezéseket tartalmaz, ázsiai a kezelés. A szántó föld, kert, rét és szőlő bérbe adatik és pedig rövid időre rendszeren, kis részletekben, hogy a község pénzügyi érdekei óva legyenek; és e mellett valószínűleg sok helyütt, az ismeretes sógorság, komaság érdekkörének teljes épségben tartásával.

Pár példa hadd igazolja ezt. Arad város tekintélyes birtoka (szántó 2599 hold) három, hat és tizenkét évi bérletekbe van kiadva; Hódmezővásárhely (2098 hold) tanyai földjei 12, ármentesített parcellái hat évre, többi birtoka évről-évre egy évre és pedig azért, mert árverés útján sokkal magasabb bér éretik el, a birtokkal nem bíró parasztok versenye miatt; Kecskemét 12,157 hold szántóföldje 1—50 holdas részletekben 1—12 évi időtartamra van kiadva, hasonlóul Nagyvárad 1200, Pancsova 2019 hold szántóföldje, ez utóbbi pláne két holdanként négy évre. Szabadka óriás vagyona (a szántó maga 13,346 hold, az egész 53,818), öt holdas részletekben adatik bérbe rendszeren egy évre ugyancsak azért, mert így magasabb bérösszeg éretik el. Szatmár-Németi 1039 hold szántóját hat éves bérletekben értékesíti; Szeged 71,233 hold területéből 22,325 hold szántóját 1—10 holdas parcellákban különböző időszakok tartamára adja bérbe, a melyek közül a leghosszabb 30, a legrövidebb három év. Hasonlóul teszi Újvidék 6058, Versecz 8500 hold ingatlanával.

Ha már ilyen a helyzet a királyi városoknál: semmi csodálni való nincs benne, ha a törvényhatóságokba bekebelezett

községeknel ugyane gyakorlat divik. Csak azokat említem föl, a melyeknek a kimutatás szerint csupán 1—5 év tartamára vannak bérbe adva ingatlan birtokok. Bács-Bodrogban Ada, Petrovoszelló, Szent-Tamás, Zenta; Csongrádban Csongrád, Csánádban Makó, Nagylak, Battonya, Apátfalva, Sajtény, Torontálban a legtöbb község. Hajdúmegyében H.-Böszörmény stb. Fölösleges volna a további részletezés. Ugyanazt mutatja a gyakorlat itt is, a mit a részleges tapasztalat már előbb is bizonyított, hogy tudniillik a gazdasági követelményeknek e rengeteg vagyon kezelése sehol sem felelt meg, a penzügyi czéloknak pedig — legalább a fölhangzó panaszokból ítélve — nagyon ritka helyen.

V.

A hitbizományok kérdése különösen érdekli közvéleményünket. Nem is ok nélkül. A szerencsétlenség e kérdésre nézve is abban állott, a mi más annyi derék és életrevaló eszmének elposványosodását okozta nálunk, hogy részben túlozva, részben kicsinyítve találta a közvélemény mindig a fölmerült panaszokat. Megnyugtató és összegező statisztika pedig e téren teljesen hiányzott s így a vélt baj kiterjedését megállapítani épen nem lehetett, a minek természetes következménye az volt, hogy mindenki egyéni hajlamai, legjobb esetben helyi tapasztalatai szerint ítélvén meg a helyzetet, lehetetlen volt a komoly tárgyalás. A legutolsó ily magán összeállítás Beksics G. egyik röpiratában található, de hogy mennyire hiányos volt az is: legjobban a földművelési miniszter jelen kimutatása igazolja.

Helyi bajokat általános recipékkal fölületesség nélkül gyógyítani nem lehet s így az ajánlott megoldási módok a dolg természetete szerint meddők maradtak.

Ma van megállapítva először a kérdés súlya és hordereje s mint annyi más kérdésben, úgy itt is egymástól teljesen eltérő képet mutatnak az ország különböző vidékei. Legnagyobb hitbizomány van Beregmegyében: a megye területének 37·7%-a, az ismeretes Rákóczi-, most Schönborn-Buchheim birtok; de a Tisza jobb partján ezenfölül még csak Gömör (18·2) és Zemplén (9·3%) megyék mutatnak föl nevezetesebb mennyiségű hitbizományokat, az Andrássy-család kezén; a Duna-Tisza közén

csak Csongrád megyében van (12·9%) a Pallavicini-birtok; a Duna balpartján csupán Pozsony (12·7%) több család kezén, a Tisza balpartján, a Tisza és Maros szögén elenyésző kevés, Erdélyben, az egy Kolozsmegyét kivéve, semmi hitbizomány nincs, míg a Dunán túl valóban megdöbbentő arányokat ölt a földbirtoklásnak e kötött formája. Az összes területnek Baranyában 19·7, Fejérbén 8·1, Komáromban 12, Mosonyban 20·3, Somogyban 16·6, Sopronban 27·6, Tolnában 13·8, Veszprémben 9·5, Zalában 15·7%-a van lefoglalva fidei commissumok részére, s míg legalább Beregben e birtokok túlnyomó része erdő, a Duna jobbpartján szántóföld s így az egészséges fejlődésnek valóságos akadály, melynek komoly következményeivel valóban számolni kell.

Semmi kedvem sincs általános phrasisok után indulni meg s így tisztán a most már tisztára hozott tények alapján akarom elmondani e fontos kérdésben is nézetemet, előre is megjegyezven, hogy helytelennek tartom azok fölfogását, a kik a hitbizományi birtokokat teszik minden baj kútforrásává s az orvoslást azok egyszerű megszüntetésében találják.

A két érv, a melyet általános szempontokból föl szoktak hozni a hitbizományok ellen, a mezőgazdasági jó művelés hanyatlása es a birtok fölszívása. Igazságosan ki kell mutatni, hogy nálunk egyik argumentum sem egészen találó. Hitbizományi uradalmaink utoljára sem kezeltettek rosszabbúl, mint más latifundiumaink s ha ezeket éri vád, éri azokat is. Az, hogy a hitbizományi uradalmak birtokosai régebben keveset törődtek hazájok sorsával, egyformán áll a többi nagybirtokosra nevezve is a múltban, kevésbé a jelenben és reméljük, hogy még sokkal kevésbé a jövőben. Azt, hogy hitbizományaink arra szolgáltak volna, hogy a birtokok általok fölszívassanak, a legjobb akarat mellett sem lehet állítani. Majoreskóink még ismertebbek voltak mindig a pazarlásról, mint más mágnásaink. Egyenként előszámlálhatjuk őket, de köztudomású dolog, hogy nálunk erre a panaszra a hitbizományok utoljára sem szolgáltattak elegendő okot, inkább a pazarlásra, inkább a fekvesztett könnyelműségre, a minek ragyogó példáit idézhetnök.

Ez azonban nem zárja ki, hogy e bajok bekövetkezésétől komolyan ne kellene félni s a törvényhozásnak már most gondoskodni az orvoslás lehetőségéről. Nem lehet tagadni, hogy

az utolsó években megdöbbenően szaporodott a hitbizományok száma s hogy a törekvés egészen erre vezet. Tisza István egyik cikke a *Budapesti Szemlében* elméleti jogosultságot keres ez áramlatra Pólya Jakab könyvének *Agrárpolitikai tanulmányok* ismertetése alkalmából; azt hiszem, hogy nem egészen helyesen. Különösen nem helyesen azért, mert e kérdés sem oldható meg általános elvek, hanem a részletek ismerése alapján concret módon.

Szembeszökő a földművelési miniszter úr adatai alapján minden komolyan gondolkozó előtt, hogy a Duna jobb partján a hitbizományok fölhalmozódása már most is komolyan beteg állapotokat teremtett. Az összes szántóvető terület egy ötöde megkötött hitbizományok tulajdonában valóban egyik oka a horvát kivándorlásnak, mely egyik komoly tüneménye napjainknak. A mellett e hitbizományi birtokok kezelése épen ott nem állott a környék gazdasági viszonyaihoz megfelelő magasságban; csak újabban remélhető e téren javulás, főleg a Hitelbank kezdeménye következtében. Semmi módon nem lehet tagadni, hogy ez épen olyan veszélyes állapot, mint az angol primogenitura inkább társadalmi, semmint jogi elve s hogy komoly, ma már alig javítható hiba volt ezek fölhalmozása és megbocsáthatatlan könnyelműség volna szaporítása.

Másként áll a dolog Erdélyben. A hitbizományi kérdésnek mind politikai, mind közgazdasági oldala egyetlen érvet sem szolgáltat arra, hogy a hitbizományok rendszere Erdélyben, sőt a szorosabb értelemben vett Magyarországnak némelyik részén nagyobb mértékben ki ne terjesztessék. Politikailag nem azért, mert Erdélynek es Éjszak-Magyarországnak határszéli megyéiben valóban szükség van erős birtokos kezekre és pedig annál inkább, mert szerencsétlenségre épen e megyékben alig van kincstári birtok is. Besztercze-Naszód, Kis-Küküllőben épen semmi, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Beszterczében stb. végtelenül csekély s a kötött forgalmú földbirtok túlnyomó nagy része községi vagyon, melynek kezelése magasabb szempontokat alig érvényesíthet. Ha már most ezekhez hozzáveszünk a nemzetiségi pénzüzetek által, úgy látszik tervszerüleg üzött földvásárlási politikát: valóban arra a következtetésre kell jutnunk, — bármily népszerűtlennek és túléltnek lássék is az elveken lovaglók részéről, — hogy Erdélyre és Éjszak-Magyarországra nagyon is ráférne néhány hitbizomány, telje-

sen kipróbált kezekre hagyva azt. Utoljára is, ha a magyar politika fő célja és kiindulása az, hogy a magyar állam magyar jellege föntartassék és biztosíttassék, e főcél biztosítása szempontjából a mint Pázmán tárgyalt valaha Bethlen Gáborral, épen úgy kénytelenek vagyunk mi, a hol a demokráta fejlődés elégtelennek és megbízhatatlannak látszik, az aristocratia hagyományaiból szedni a fegyvert.

Még pedig annál inkább, mert a közgazdasági fejlődéssel sincs ellentétben az eljárás. Ugyanis a határszéli megyék területe nagyobbára hegy, művelési ága pedig az erdő. Erdőtörvényünk intézkedései szerint pedig a hitbizományi erdők föltétlenül üzemterv szerint kezelendők, s így gazdaságilag is állami ellenőrzés alatt állanak, annál fogva tehát a gazdasági fejlődés követelményeinek is jobban eleget tesznek, mint magánbirtokos kezén teljesen szabad forgalomban, a mint hogy épen az erdélyi és felső-magyarországi erdők elpusztult helyzete fényesen igazolja ez állítás teljes igazságát. Semmi sérelem sem esnek tehát se a gazdasági, se a politikai fölfogás követelményein, sőt mind a kettőnek föltétlenül nagy hasznára válnék, ha e vidékeken néhány erős hitbizomány alakulna kitünő érdemeket szerzett családok kezében. Minden kötött földbirtok egy-egy erős bástya volna e veszélyeztetett vidéken politikailag is; és emelné azonfölül jelentékeny mérvben a vidék gazdasági életét.

Sőt a közvélemény áramlatával szemben még egy további engedményt volnék hajlandó tenni a hitbizományok javára. Nevezetesen azt, hogy a hitbizományok alakítása e megyékben és mindenütt ott, a hol általános állami szempontokból szükségesnek látszik, kisebb birtoktestekre is megengedtéssék. Az országnak épen e részein az arányok így is fönmaradhatnak s a földolog a birtokos osztály megbízható és állandó, nem pedig annak túlerős voltára volna fektetendő.

Nehezebb kérdés és majdnem lehetetlen, a hitbizományok kérdésén ott segíteni, a hol azok — hogy úgy fejezzem ki magam — már elhatalmasodtak. Magam részéről radikálisabb megoldástól sem félnék. Az európai törvényhozás ebben a tekintetben nem nagyon válogató. Nem is Bismarck herczeg poseni politikájáról szólok, hanem például magáról az angol törvényhozásról, mely pedig a tulajdon szentségének és a szerzett jogoknak tiszteletében bizonyosan legelő jár s mely

mégis megengedi magánbirtoknak nemcsak vételeit, hanem — igaz nagyon körül írtan — esetleg kisajátítását is munkás-házak, új telepítések részére, vagy az olasz törvényhozásról, mely a kegyes alapítványok ügyébe oly erős kézzel, de teljesen igazoltan belemarkolt éppen napjainkban. Tehát, mondom, én a magam részéről teljesen igazolva látnám oly korlátozását a létező hitbizományoknak is, a mely azokat egyrésztől revisio alá vehetné bizonyos meghatározott időtartamokban közigazdasági és politikai okokból egyaránt, másrésztől pedig — és ez utóbbit elengedhetetlen követelménynek tartom már ma is — a hitbizományok kezelését a művelés minden ágára nézve állami ellenőrzés alá vetné.

Kissé merésznek tetszhetik e kívánalom, pedig nem az. Szerintem teljesen jogos. Közgazdaságilag jogos azért, mert az állami követelmény az, hogy az állam különös helyzeteket ne teremtsen a rossz gazdálkodás védelmére, a mely pedig utoljára is lehetséges. Jogilag igazolt legalább is annyira, mint az erdőtörvény korlátozó rendelkezései. Az állam által adott privilegium, mint a nemesség, kötelez. A privilegium nem a majoresco, hanem a család részére van adva. Az államnak joga és kötelessége fölügvelni arra, hogy az általa és az alapító által egyértelműleg kitűzött cél tényleg el is éressék: rabló gazdálkodás által a majoresco ne foszthassa meg a családot vagyonától s az adott privilegium által a közérdek ne sértessék. S így, ha az erdőtörvény korlátozó rendelkezései teljesen igazolhatók pusztán közigazdasági okokból, sokkal inkább igazolható a már létező hitbizományok kezelésének ellenőrzése mind a család, mind a közérdek szempontjából és érdekében. Mert azt ugyan elfogulatlanul senki sem fogja mondhatni, hogy a mai ellenőrzés kielégítő. Ez az ellenőrzés a bíróságé. A praxis pedig az, hogy csőd esetén kezeltek a birtok a csőd törvény szerint kereskedelmi mintára, igen gyakran kereskedelmi szellemben; normális időben pedig betekintést nyer a bíróság a számadásokba, a melyeknek megértésére se ideje, se előképzettsége nincs, akkor, a mikor a majoresco új adósságot készül fölvenni. Hogy ez az ellenőrzés mit ér: azt igazolja a tapasztalat, mert bizony az meg nem akadályozta majorescoinkat abban, hogy adósságokat csináljanak, könnyelmű, gyakran frivol módon; s hogy ez az ellenőrzés se politikai, se gazdasági szempontból nem kielégítő: az is szembeszökő. A mit én köve-

telnek: az a földművelési kormányzás tevékeny ellenőrzése volna a gazdasági érdekek teljes megóvására, beleszólás, vezetés, a mi által már a hitbizományok is — legalább részben — föl volnának használhatók egy erélyes állami agrár-politika gyámolítására.

Új hitbizományok engedélyezését azonban erősebb korlátok közé vonnám a jelenlegieknél és komoly megfontolás tárgyává tételném minden esetben.

Először is a törvényhozásnak tartanám föl esetről-esetre a döntést. A mi nemzetiségi viszonyainknál sokkal kedvezőbb helyzetben levő Románia még a berlini szerződés határozmányai után is a honosítást is külön törvényhez köti, a nélkül pedig ingatlan nálok nem szerezhető. Nem óhajtának e túlságos feltékenykedés útjára térni át, de annyit mégis igazoltnak tartanék, hogy a mikor egy családnak századokra menő privilegium biztosítottik s ugyanakkor a haza földjének egy része hosszú időre lekötetik, biztosíték szerveztessék ez irányban is. Sőt a mennyiben a család fényével és a vagyoni helyzettel kapcsolatos befolyásnak föntartása kétségkívül nagy előny és jótétemény annak, a ki arra vágyik: kétségkívül jogosult a külön előnyökre való jogczímet megkövetelni, illetőleg azon különös érdemeket megvizsgálni és méltányolni, a melyek jogot adnak és igazságossá teszik a különös elbánást. Hogy parlamenti országban a jogegyenlőség elvétől való ily eltérés jogosultságának megbírálása föltétlenül és kizárólag a törvényhozás kompetenciájába tartozik: az további magyarázatot nem igényel. Sőt igen helyesnek tartanám magát a hitbizományi rendszert is egyszerűen hosszabb időre való substitutióvá változtatni át: vagvis egy meghatározott időtartam után ipso jure revisio alá vétetni. A mi a londoni Westminsterek vagy Bedfordok kivételes helyzetét, és az e kivételes helyzetből származó természetes visszahatást, az oly híressé vált s alapján mégis igaz «Unearned increment of rent» kérdésének legalább nagy részben élet venné. Természetesen a hitbizományok fönnállása idején a gazdasági szempontból való ellenőrzés joga erősen, szabatosan volna a jövőben biztosítandó s e téren a kormánynak a beleszólási jog föntartandó.

De még tovább kell mennem. Nézetem szerint közigazdasági szempontból egyetlen művelési ág van, a melyre nézve a hitbizományi kezelés semmi hátránnyal nem jár. Ezek az

erdők. Mindaddig, míg a jelenlegi erdőtörvényi vezérelvek lesznek érvényben nálunk is, a nem feltétlen erdőtalajra nézve különbség tétetvén a hitbizományi és szabad forgalmú erdők között: a hitbizományi erdők e terv szerinti művelése oly közgazdasági helyzetet teremt ezekre nézve, a mit elég megérinteni is. Ezeknek hitbizományszerű művelése tehát tisztán földművelési szempontból inkább előny, semmint hátrány. A többi művelési ágakra nézve ez nem mondható, sőt általánosságban megállapítható, hogy a hitbizományi kezelés rendesen nagyon is sok kívánni valót hagy hátra, s ha a kívánni valók nálunk Magyarországon nem érezhetők is annyira: annak oka sokkal inkább földművelésünk eddigi általános elmaradottságában, semmint hitbizományaink túlságos jó kezelésében leli indokát.

Lehetőleg oda kellene igyekezni tehát, hogy jövőre a különös érdemek elismeréseül és kötött időtartamra adandó hitbizományaink túlnyomólag erdőbirtokból álljanak, a nem erdőbirtok gazdasági művelése is ellenőrzés alá vétessék, s általában csak kiegészítés gyanánt szerepeljen. Szerencsére nyomós politikai okok ugyanezt követelik. Éjszaki, keleti és délkeleti határaink legföltettebb positioink. Ezek erdővidékek, s úgy gazdaságilag, mint politikailag nagyon is rászorúlnak arra, hogy erős kezekben legyenek. A véletlen csodálatos játéka, s történeti fejlődésünknek egyik nem legutolsó hátránya, hogy épen itt nincsenek erős kezekben hitbizományok, s hogy épen itt teljesen «vogelfrei» a hazai föld. Szerencse, hogy nagyobb pusztulás nem következett be ez állapotokból. Ide terelendő tehát a hitbizományi törekvés, a hol a családi fény fontartása közgazdasági és politikai előnyökkel egyaránt egyesíthető. S mihelyt ide is kiterjed az egészséges agrár-politika figyelme: lehetetlen, hogy annak hatálya ne legyen, annál inkább, mert hiszen az engedélyezés esetről-esetre biztosítja a czel szigorú követhetését.

Végül még egyet. Teljesen lehetetlennek és kizártnak tartom jövőre azt, hogy egyes vidékek úgy elárasztassanak hitbizományokkal, mint azt ma tényleg a Dunán túl és Bereg-megyében látjuk. Még ha e hitbizomány főrésze erdő volna is, — a mit a dunántúli hitbizományokról bizonyosan nem lehet állítani, — még akkor is lehetetlen, hogy ilyen aránytalan ingatlan-megosztás előbb-utóbb ne hasson bomlasztólag a társadalmi állapotokra, és pedig sokkal károsabban, mint az

egyszerű latifundium, a melynél utoljára is van reménység a változásra, és pedig egyszerűen azért, mert ez utóbbi nem állandó. A szabad forgalmú birtok mennyiségének biztosítása — legalább jelentékeny részében a vidéknek, — az egészséges birtokviszonyok fejlődhetésének abszolút feltétele. Se a birtok-elaprózás, se a birtok a fölszivódás nem teremt oly veszélyes helyzetet a szabad forgalmú birtok elegendő mennyisége mellett, mint különben. A külföld példája ezt igazolja, s ha nálunk az ipari termelés kezdetleges fokán a dunántúli parasztnak nagy részben a kötött birtok adja kezébe a vándorbotot: az elég ok arra, hogy e rendszer túltengése ellen óvakodjunk. Én a magam részéről határozottan azt hiszem, hogy valamely vidék, vagy megye szántóföldjének 4—5⁰/₁₀-a volna a maximum arra, a mit egészséges viszonyok föntartásának lehetősége mellett le lehetne fidei commissum útján kötni.

VI.

Adva van tehát az actio talaja a korlátolt forgalmú földbirtokban, és adva van annak iránya a középosztály megerősítése- és fölfrissítésében.

Az eszköz kétség kívül nem lehet más, mint az államkormány. Nem tartozunk azokhoz, a kik az állami ingerentiát minden téren óhajtják, de azokhoz sem, a kik annak egyszerű megemlítésére is idegesek lesznek. Azt tartom, hogy minden egyes eset a maga érdeme szerint bírálendő el, s a jelen esetben másnak nem lévén beleszólási joga, jogilag is politikailag is az államkormány, illetőleg a közhatóság intézkedhetik. Ez a gyakorlat mindenütt. Anglia próbál most a Small Holdings Actban kísérletet tenni a megyékkel: de, hogy nálunk ez a kísérlet nem volna célra vezető, sőt meg sem engedhető, miután az egész tervezett eljárás keretei kívül esnek a jogosult megyei fölfogás határain: az egészen világos.

Természetesen az actio méretének is az adott jogi és közgazdasági viszonyokhoz kell símulnia. A kötött birtok fele részét képező községi birtokra nézve esetről-esetre lesz eldöntendő annak közgazdaságilag, sőt némi tekintetben politikailag is jogosult fölhasználása. Senki sem fogja tagadni, hogy nagy alföldi városaink fekvőségeik jelentékeny részét sok-

kal helyesebben és gazdaságosabban használhatnák föl telepítési czélokra, mint a hogy értékesítik azt ma. Gyorsan szaporodó népességöknek, — a mennyiben az mezőgazdasággal óhajt foglalkozni a jövőben is, — helyes és jogosult levezető csatornát adnának, s az új telep össze volna kötve nemcsak geographiailag, de fajilag és traditio által is az anyavárossal. Alig lehet tagadni, hogy ez az elem adja a legjobb telepítési emberanyagot, mert magasabb műveltséget visz új honába, s természetes összeköttetése megvan az anyavárossal, annak igényeivel és azok fedezeti módjaival. Hogy külföldön ne keressek példát: elég legyen talán Szeged tanyáira, vagy még helyesebben és találóbban Torontál-Vásárhelyre utalni, mely telep bámulatosan gyorsan megerősödött s megmaradt ősei hitében és nyelvében teljesen idegen új honában, és pedig annak ellenére, hogy a 48-ki viharok alkalmával teljesen elpusztult, egyetlen egy viskója sem maradt meg. A tünemény oka véleményem szerint a főntebbi okban keresendő, mely talán súlyos argumentumúl szolgálhat még is arra, hogy nagy alföldi városaink latifundiumukon a telepítés kérdésével komolyan foglalkozzanak, s ez irányban buzdítsa tanácsosal, támogatással esetleg *duce violence*-al is őket a kormány.

A községi birtokoknak azon része, a mely e czélra nem használható föl, a mennyiben legelő, erdő vagy más czélból regieben használtatik, az értékesítés körül tapasztalt visszaélések meggátlása czéljából nagyobb gazdasági ellenőrzés alá veendő, különösen súly fektettetvén arra, hogy a jelenlegi — valódi — rablógazdálkodás kikerülésével a hosszabb bérletek rendszerére fektetessék a fősúly. Így és csak így lesz lehetséges a mostani anomaliák megszüntetése mellett biztosítani állandó új existenciákat a szegényebb családok részére, s nem engedni őket, ha bennök igyekezet, munkakedv van, sőt esetleg egy kis forgó tőkével is rendelkeznek, lesülyedni a napról napra élőknek társadalmilag is veszélyes osztályába.

A hitbizományi javakra nézve az állami beleszólás csak tanácsadó és ellenőrző lehet. Semmi kétség, hogy itt az jogosult, és lehetséges is. Majdnem köztudomású dolog, hogy mily kevés figyelemmel és gondossággal történik e latifundiumok bérbeadása, ha arra kerül a sor, s hogy mily gondatlan sok helyütt a házi kezelés, mily tehetetlen az ellenőrzés. Különösen igazoltnak találnám, ha a bérbeadásnál nagyobb ellenőr-

zés szerepe jutna a kormánynak, ugyanazon jogcímen, mint az egyházi javadalmaknál keresztül van víve, mert a majoresco semmivel sem bír több joggal a fidei commissumon, mint az egyháznagy az őt illető beneficiumon.

Természetesen ez ellenőrzésnek ha nem is joga, gyakorlata súlyosbítható az egyházi javaknál is. A jelenlegi rendszer vagy a saját kezelés, vagy a rabló bérlet. Ez utóbbihoz természetesen a kormány hozzájárulása kívánatik, a melynek legfőbb tekintete az eddigi gyakorlat szerint oda van irányozva, hogy a jogutód lehetőleg ne legyen megkötte s így elsőbbséget ad ő is a rövid bérleti rendszernek. Pedig ez tiszta tévedés, és véleményem szerint se a saját kezelés, se a rövid bérleti rendszer nem tartható fönn az egyházi javak kezelésénél, hanem ezek épen természetes talajai lesznek a hosszú bérleti rendszernek, hasonlóúl a saját kezelés alól bármi oknál fogva kieresztett vagy onnan kivett hitbizományi javakkal.

Az egyházi javak publico-politikus jellegénél fogva nem tartom érdektelennek ez állításom igazolására a három legfőbb javadalomra nézve egy kis szemlét tartani az e tekintetben fölmerült és conclusióra képesítő tények fölött.

Az esztergomi érseki széket 999-től 1891-ig 75 érsek foglalta el. Legtovább Astri, vagy Anastasius 999—1036-ig, 37 évig; aztán Kanizsa János (1387 okt 9-től 1418 május 20-ig) 30 évig és Simor János (1867 január 20 től 1891 január 23-ig) 24 évig. A többiek ennél rövidebb időt. Széchy Dénes (1440—1465.) 24 évet, Bakocs Tamás (1497—1521-ig) és Várday Pál (1526—1549-ig) 23 évet, Batthyány József (1776—1799-ig) ugyanannyit, Pázmány Péter (1616—1637-ig) 20 éven át. A többi még kevesebb ideig. Betöltetlen állott e 890 év alatt 17 ízben, összesen 89 éven át, a mi nem is csodálatos, ha meggondoljuk e fontos szék betöltésének mindig ismétlődő nehézségeit. S ha az összes esztergomi érsekek érseki méltóságának átlagát vesszük, az személyenként csak 10·6 évet tesz ki, az üresedés ideje pedig egyenként átlag 5·2 évet.

Majdnem hasonló a helyzet az egri érseki széknél, melyben 1009-től 1891-ig 74 érsek ült, s hol a hivataloskodási átlag 11·2 évre terjed. Leghosszabb ideig töltötték be az egri érseki széket Eszterházy Károly (1762—1799) teljes 37 évig; Lambert (1242—1275-ig) 33 évig; András (1275—1305-ig)

30; Miklós (1331—1360-ig); Gábor (1715—1744-ig) 29 évig. Az átlagos üresedési idő 3·7 évre terjed.

A kalocsai érseki széken 1000-tól kezdve 80 érsek ült, a kik átlag 11 évig élvezték ezt a beneficiumot. Legtovább As-trik, az első kalocsai érsek (1000—1044-ig) 44 évig; György (1050—1075-ig) 25 évig; Telegdy János (1623—1647-ig) 24 évig; Kollonics László (1787—1817-ig) 30 évig; Haynald Lajos (1867—1891-ig) 24 évig. Az üresedések átlagos időszaka több mint egy év volt, természetesen nagyon egyenlőtlenül fölösztva.

Már most ez adatok kétségkívül igazolják, hogy főpap-jaink javadalmaikat helyesen sem házilag kezelni, sem rövid időre bérbe adni nem lehet. A házi kezelésre nézve ugyanis nagyon is helytelen a javadalom-élvezőtől, a ki átlag egy decenniumon keresztül birtokosa csak annak, oly instrualást követelni, a minő ma már föltétlenül szükséges. Régen természetesen, a mikor a jobbágy volt a fundus instructus főresze, egészen más volt a helyzet. Már most a fundus instructusnak, mely elődjét vagy annak örököseit illeti, abszolút hiányával, hogy fogjon egy nagy birtok kezeléséhez a javadalmat élvező, a mikor rendesen hajlott korában jut ahhoz, s a 900 éves átlag szerint csak tíz évig élvezi azt, tehát akkor kellend ismét szöszön-boron elprédálnia, a mikor az még csak kezd jövedelmet hozni? S így nincs más mód, mint a berbeadás, s mivel a rövid időre való bérbeadás valóságos rablógazdaság, melyet az utódok érdekében joga, sőt kötelessége is tilalmazni a kormánynak, nincs más észszerű mód az értékesítésnél, mint a hosszú bérlet, a farm-rendszer. Ez megfelel a közzgazdasági követelményeknek azért, mert nem szivattyúzza ki a föld termő erejét, megengedi, sőt kedveli a befektetéseket; megfelel az igazság követelményeinek, mert hosszú időre egyenlővé teszi a beneficium tiszta hozadékát; és megfelel végül az igazi nemzeti politika igényeinek, melyek föltétlenül követelik a földbirtoki alapon a középosztály fölfrissítését, reconstrualását vagy kiegészítését.

A kincstári, alapítványi, nevelésügyi birtokokon teljesen szabad keze van a kormánynak. Remélhetőleg ugyanaz lesz az osztrák-magyar államvasut-társaság krassómegyei uradalmában. S így a kötött forgalmú vagyonnól ez actio rendelkezésére fognak állani a községi vagyonnak kisebbik része (a nagyobbik

resze maradván közös birtoknak, vagy fölhasználtatván telepítési czelokra), a hitbizományi birtoknak azon kisebb része, a mely a majorescotól bérbe adatik, vagy a melynek kezelése bármely ok miatt elvétetik a majoresctól, s akár direct, akár indirect úton hatósági kezelés alá kerül; az egyházi nagyobb vagyon, mert a kisebb, elszórt vagyon kétségkívül az eddigi módon értékesíthető jövőre is; a kincstári, alapítványi, nevelésügyi birtokok, valamint az esetleg állami birtokká teendő társulati birtok is, már a mennyiben terjedelménél, fekvésénél, hogy úgy fejezzem ki magam: egyedi viszonyainál fogva alkalmas ily czelokra.

Mindenesetre nagy mező ez, mely áldásos aratással kecsgetet. Meg kell próbálni. Mi százszor szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint más országok. Millió meg millió hold terület áll rendelkezésünkre, hogy agrár-politikát csinálhassunk, míg ott először a terület megszerzésének kérdése képezi a főnehézséget. Nálunk telepítésre, kísérletekre és egy közép-osztályú jómódú bérlő osztály megteremtésére készen áll a talaj, csak magát a műveletet kell megkezdenünk s jól átgondolva, eszélyesen, komolyan és erélyesen keresztül vinnünk.

Semmi kétség sem foroghat fönn az iránt, hogy ez actionak sikerülni lehet. Hogy fog-e sikerülni? — az csak attól függ, milyen eszközöket választunk a megvalósításra. Öntudatos, kritikus elmékre és az életkérdés-szerű fontossággal bíró dolog teljes átértésétől meleg szivekre van szükség. Ezek nélkül merőben lehetetlen a dolog, előre is szerencsétlen a kísérlet.

Még csak egyetlen megjegyzést akarok tenni.

Ez az, hogy nem csak a terület van meg, de az emberanyag is. Ha körülnézünk magunk körül, modern társadalmunk fejlődésénél aránytalanul túlnyomónak találjuk azoknak számát, a kik értelmi munkájok után akarnak megélni. Kenyerszerző pályáink tömve vannak, mondjuk: túltömöttek. Kétségkívül veszélyes a helyzet az állami és társadalmi élet egészséges fejlődésének érdekében, a melyre nézve aligha létezhetik ennél kórosabb állapot. És még hozzá jön egy másik. Azoknak nagy, vagy legalább is tekintélyes része, a kik ma értelmi munka által remélik megszerezni mindennapi kenyerüket, oly iskolában növekedett, a hol az igények, mondjuk: követelések kultusza sokkal erősebb volt, mint a munkáé. Csak

egyetlen egy érzelem van e ferde helyzet ellensúlyozására, a mely majdnem mindegyiknél megvan, bőven, vagy legalább is elégségesen kifejlődve: a földhöz való ragaszkodás, a földmívelés iránt való az az előszeretet, a melyet gúnyosan gleba adstrictusnak nevezett a múlt századok politikusainak módjára a modern fejlődés egy irányzata, de a melyet a hazaszeretet partialis részének mernék nevezni én. Ennek a nemes érzelmeknek kizsákmányolása, a közjó érdekében lehetséges; és ha lehetséges: föltétlenül szükséges is.

Alig lehet kételkedni, hogy részletes, egészséges alapokon dolgozva ki a farm-rendszer életbe léptetését: a társadalmi pályák mai túltömött volta mellett ezeken és ezeken fognak ajánlkozni ez új, és hajlamaikkal, neveltetésökkel, hagyományaikkal legmegegyezőbb módon alapítani meg existenciájukat. Azokon, a kik kiválogatják az ajánlkozókból a legértékesebb anyagot, s átviszik az elméletileg absolute helyes eszméket a valóságba, azokon fog nyugodni a felelőség egész súlya, de valóban méltán fogják megerdemelni a nemzet köszönetet, ha a ma ballastként reánk nehezedő korlátolt forgalmú birtokokat, — és épen ezeket, — használják föl sikerrel a magyar társadalom egyik legfontosabb kérdésének megoldására, egyik legfontosabb osztálynak teljes regenerálására.

Ime, ennyi következtetésre vezet az a kis, barna füzet, a mivel gyarapította Magyarország tényleges helyzetének megismerését ebben az irányban is, — elismerésre méltó kezdeményezésével, — a földmívelési miniszter úr.

GYÖRGY ENDRE.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGÁRÓL.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Mielőtt Széchenyi publicistai működésének második, — conservatív, — időszakára térnénk át, mely azonban, mint az eddigiekből is láttuk, nem képezett valami váratlan ugrást: még az első — agitatori — időszakba eső kisebb műveiről kell megemlékeznünk. Ilyenek a *Magyar Játékszínről* 1832-ben, még a *Stadiumot* megelőzve, Pestmegye választmánya megbízásából közrebocsátott röpirata; aztán a *Pesti por és sár* és *Hunnia* cz. töredékek, melyek azonban csak Török János buzgokodásából láttak utóbb napvilágot; a *Társalkodó*ban közzétett czikksorozat a *Dunai gőzhajózásról*, mely mint könyv, Paziuzzi német fordításában 1836-ban jelent meg; a *Selyemről* írt alkalmi értekezés (1840); s végre, különben tartalmánál s irányzatánál fogva részint az első, részint a második időszakba eső hosszú sora a *Társalkodó*ba vagy a *Jelenkor*ba írt nevezetes czikkeknél, melyek benne a magyar hírlapirodalom úttörőjét, megalapítóját ismertetik meg velünk. Némi tekintetben még ide tartoznak a *Pesti lóversenyekről* való s *Döbrentey* nevével is ellátott közlemények, úgyszintén a gróf Andrassy Györggyel együttesen szerkesztett hivatalos jelentések a *Pesti Álló Híd* fejleményeiről. (1833—1838.)

Mindezek nem betűket, hanem tényeket jeleznek, s bőven igazolják írójoknak már föntebb idézett mondatát: Első a tett,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 196. számában.

második a szó. Az érdem fokozatát érthetjük csak ez alatt; mert a dolog természetes egymásutánját, hogy modern szóval éljek, evolúcióját tekintve, az *Írás* szavaira kell visszatérnünk: kezdetben volt az Ige, — és az ige testté lön.

A magyar játékszín kezdeményezői, Fáyék, Földváryék, Széchenyi akadémikuskodásaitól némi rettegésben éltek. Meltán tartottak attól, hogy Széchenyi nagyratörő terveivel az ő szerényebb, de gyakorlatibb törekvéseiket megghusítja. Beérték ők az ideiglenesség dicsőségével is, csak hogy mindjárt legyen valami, hogy a budai várban lézengő, de minden jót ígérő társulat tönkre ne menjen s az úttörő tehetségek örökre el ne vesszenek. Széchenyi a jelen pillanatot nem sokba vette, a fényes jövőt tartotta inkább szeme előtt. A kerepesi útat a Beleznaytelket, mint egy örökös por- és sárfészket detestálta, a Dunapartra, vagy legalább is a József-térre akart kimenni, a nádorral és a fővárossal egyetértve. Röpirata, az ezt némileg kiegészítő hírlapi cikkeivel együtt, meg kell vallanunk, nem vitte előbbre az ügyet; az egész, szinte kezdettől végig, egy éles satyrája volt az akkori, elég nyomorúságos viszonyoknak. Belefoglalja a kiváltságos osztály, a régi táblabíró-világ korlátoltságát, előítéleteit, a hitel és közszellem, a személy- és vagyónbiztonság hiányát, több levén nálunk a «testes» ember, mint a «lelkes»; nem feledi az aláírások útján adott becsületszónak divatos megszegését, a könnyen elhamvadó szalmatüzet, a betyárkodást, es fegyelem hiányát stb. S miután szerinte nincs nagyobb egyesítő, mint a siker, s viszont nincs nagyobb szétbomlasztó, mint a sikeretlenség, úgy találja, hogy mind annak ellenkezőjét kell tennünk, a mit eddig tettünk, s addig semmit, míg elegendő pénzünk nem lesz. A pénzalapot 400 db 500 pftos részvények útján (= 200,000 frt) akarja összehozni, hozzá téve csípősen, hogy minden aláíró egyúttal valami kezességet is nyújtson, meg hogy aztán a begyűlendő összeg biztos elhelyezése is ne legutolsó gondunk legyen. Az épület maga pedig, melyhez ő külföldről sok szebbnél szebb terveket gyűjtött össze, egy kellemes «sociális», nem pedig «antisociális» hajlék legyen. Mert: «öröm több mint pénz; becsület pedig százszorta több» stb. A jó táblabírák, megynként, országgyűlésen, mentek a magok útján; Széchenyi nem tehetett mást, mint elfogadni kénytelen-kelletlen a befejezett tényeket. Álláspontját, mely ismét csak nemes lelkét tükrözteti vissza, szépen kifejtette többek között

Néhány szó a nemzeti játékszin körül című cikkében (Pozsony, 1835.) és később a *Marseillaise* címűben is (1840 *Társalk.*) Röpiratának németre fordítását hazafiságból nem engedte meg.

A *Pesti por és sár*, melyet 1834-ben a Vaskapunál kezdett meg, bár töredéknek maradt s épen magára a fővárosra alig terjeszkedhetett ki, sok tekintetben érdekes és ma is tanulságos munka. «Minden nagyobb javítást», úgymond bevezetőül, «szükségkép meg kell előzni valamely kellemetlen s nyugtalan érzesnek, mivel csak ez alkalmas azon erők fölébresztésére, melyek nélkül nem javíthatni.» A fővárost egy erdőültetvény zónájával körülvenni s így védni meg a betolakodó rákosi homoktól, a szabályozásoknál a jövő fejlődésre tekinteni s a tervekbe bizonyos egységet hozni be, házaink stiljére nézve pedig, miután a mi éghajlatunk se éjszakinak, se délinek nem mondható, valami újat, góth és scythia szellem vegyülékének megfelelő, de talán egészen eredetit találni föl: ilyfélék voltak az ő elhíntett eszméi, melyek azóta részint valósultak, részint még valósulásra várnak. Sokat beszél, főleg Angliában nyert benyomásai után falusi lakásainkról. A hely megválasztásánál, a mi legelső, ezekre fektet súlyt: Mérsékelt magasság. Magány. Posta vagy közlekedés. Tölgyerdő. Folyó vagy tó közelsége. Éjszak-keleti fekvés. A lakszobákat lehetőleg emeletre teszi; alattok pincze legyen. Behatóan értekezik a fűtésről, a világosságról és az árnyékszékről. Nem feledí az olcsóságot is. Egy 100,000 frtos kastélyhoz legalább 4000 frt havi jövedelmet kíván, hogy, úgymond, «ne csak lakhass, de jól is lakhass». Nem merném kifogásolni ezt az arányt, melynek áthágása némely magyar családnál eléggé megboszúlta magát. Szeretném a «nemzeti sajátság»-nak az építészeti stil eredetiségében is nyilvánulását azóta már igazoltnak látni; úgy mint megezáfoltnak tekinthetjük a Fertőtónak, legalább egy részének, és a Duna völgyének, többek között Visegrádnál, festőitlen s kéjlapokra alkalmatlan voltáról elhamarkodva mondott ítéleteit.

Ha ma föltámadna, s széttekinthetne! . . .

Ki a *Hitelben* is ily vallomásra fakadt: «Van valami ki nem mondható, mi a nemesb embert ellenállhatatlan erővel csatolja hazájához, legyen az bár kopár mező, bár berkes lapály vagy hősivatag.»

A *Selyemről* értekezvén (1840), egészen a humanistákkal, a holdog emlékü Bezerédj Istvánnal áll egy térre, s szívevel

gondolkodik. Hadat izen a pálinkafőzőknek, azzal a súlyos váddal támadva meg őket, hogy galád haszonlesésből a nép megméltelyezését, elsülyesztését eszközlik. A ki figyelemmel kísérte Széchenyi Naplóit, különösen külföldi úti jegyzeteit, azokat az érdekes adatokat, melyeket főképp Lombardiában gyűjtött s aprólékos számításokkal kísért a selyemtermelésből saját birtokain is remélhető haszonról, az más nem várhatott tőle, mint hogy e téren is lendíteni fog valamit. A szokott ellenvetéseket sorra czáfolgatja. Az égalj mostohaságán kifog a civilizatio, s munkás kéz sehol annyi heverő nincs, mint mi nálunk. «A polgárosodásnak — úgymond — minél nagyobb fokára bírja emelni magát egy nemzet, annál hatalmasb úrává lesz még a természetnek is, s ekkép annál vagyonosabb, annál függetlenebb, azaz: boldogabb.» — «Kötelességünk a nemzeti erő minden legkisebb forrását is megnyitni; — s a hazai iparnak csak egyik mezejét is parlagon hagyni, bűn.»

Számításai a várt haszonról (például 10,000 mázsa szederlevél = 50 mázsa selyem) még eddigelé, saját uradalmain is, nem váltak be; de egészben véve, ma, ötven év múlva, nem lehet mondani, hogy valamivel előbbre ne volnánk. Bezerédj Istvánnak méltó utóda akadt, ki e téren szerzett érdemeiért a nemzet háláját érdemli meg. A nagy egészre vetve azonban tekintetünket, nem tagadhatjuk, hogy itt, a dolog természeténél fogva, csakis ezereket, mondjuk százezreket vethetünk a mérlegbe azon milliók ellenében, melyekkel a szeszgyártás mezőgazdaságunkat, állattenyésztésünket, külkereskedésünket előmozdítja. Nincs is ok reá, hogy a két dolgot ellentétbe állítsuk egymással.

Érdekes és tanulságos az egyidőben alakult sopronmegyei Szeder-egylet alapszabályaiba vetnünk egy pillantást. Jellemző, hogy tagja az utilitarius vállalatnak más nem lehet, mint «férőhöz illő viseletű s becsületében tiszta» ember. A §-oknak egy egész sora szabályozza a gyűlések alkalmával tartandó közebedek ügyét azzal a világos kijelentéssel, hogy «nem finom talak édelése a czel, hanem a lelki surlódás». Ennél fogva csak kevés és csak honi bor volt megengedve; a zene pedig föltétlenül eltiltva.

Látni ennyiből is, hogy a selymészet itt egyúttal erkölcsnemesítést jelent. Mint Széchenyinek majdnem minden alkotása.

Értsük meg tehát, mikor ezeket mondja:

«Ki nemzeti nagyságot irigyel, ki sejti, milly gyönyör-
ezés lehet: virágzó nemzet tagja lenni; az tudom, fölfog.»
És hogy: «halni szép a hazáért; élni mégis szebb».

IV.

Föladatunk nehezebb, minden esetre háladatlanabb részé-
hez ertünk. Széchenyinek Kossuth ellen intézett támadását kell
ismertetnünk; kellene, a mennyiben az események nem igazol-
ták volna, igazolnunk is. A Kossuth-cultus áll előnkbe. Óriások
harcaza volt az; a körülöttök, jobbra és balra csoportosulók tör-
péknek tűnnek föl. Vagy rövidlátók voltak, kik nem látták a
Széchenyi által oly tisztán és világosan megjósolt események
bekövetkezését; vagy gyöngék voltak, kik nem mertek kitenni
magokat, hogy azokat megakadályozni segítsenek. Az egy Deák
alakja magasodik ki, mint a kit értelmi felsőbbsege, jelleme s
nagy tekintélye egyedül képesített volna arra a szerepre, mely-
nek elvállalására őt Széchenyi annyiszor, de mindig sikertle-
nül, szólílgatá: a centrum megalakítására.

A megrázkódás nélküli békés átalakulás volt Széchenyi
eszményképe; de hisz elvben senki sem szegült ennek ellene.
Kossuth *Pesti Hirlapjának* merész jelígeje: «Véletek, sőt álta-
latok, ha akarjátok; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell», elég ért-
hető kihívás volt ugyan; de épen nem akart egy kitörendő for-
radalom vagy akár csak útczai lázadások üszke lenni. Deákról
annyit tudunk, hogy mind a két fél túlzásait rosszalta. Széche-
nyitől félt, hogy megcsinálja a többséget a kormánynak, s ez
aztán vissza fog élni hatalmával a nemzeti érdekek ellen; Kos-
suthtól szintén, csakhogy elkésve, féltette a békés kibontakozás
lehetőségét; semmikép sem hitte magát elég erősnek, elég
nagyra, hogy oda állva a kettő közé, vezére legyen a
nemzetnek, s megteremtse élete nagy művét, államférfíui böl-
csesége maradandó emlékét, a kiegyezkedést. Jó nyomon jár-
tak Eötvösök, a magyar centralisták, kik az igazi szabadelvűség,
alkotmányosság mellett már a birodalmi közös érdekek s a ha-
talmi állás követelményeit is bár nem elég behatóan s nem elég
jókor nem annyira hirdették, mint sejdítették, de szerencsét-
lenségökre se Széchenyit, se Deákat, se Kossuthot elméleteik

részére megnyerni nem tudták. S azért merőben készületlenül érték bennünket a nagy események.

Jött az európai forradalom és elsodort mindent, a mi útjában állott. A mérsékelt elemek úgy jártak, mint mindig és mindenütt; a forradalom azt a bért hozta meg, mely eddigelé soha és sehol sem maradt el: nagy szenvedések után a régi szolgaságnak még súlyosabb jármát.

Az idő aztán mindent kiegyenlített. Ez az ő hatalma és föladata; az embereké az, hogy elhulljanak, feledjenek, ne tanuljanak, s végre újra kezdjek.

Előállanak aztán az optimisták, kik mindent jónak vallanak, a mi van s a mi történt. Akár pessimistáknak nevezhetném őket, mert örök törvénynek ismerik el az emberi nem meg-megújuló szenvedéseit: háborút, forradalmat. Tegyük hozzá: inséget, dögvészt, elemi csapásokat. Legyen minden a fátumé; semmi se essék az egyéni felelősség rovására.

Széchenyi nem tartozott az e fajta optimista vagy pessimista politikusokhoz. Küzdött, ideje korán, évek hosszú során át, egész erejével, s ereje megszakadtáig küzdött a catastropha ellen; melyet meggátolni tekintette élete föladatának. Meggátolni nem bírván, fölkiáltott: «füstbe ment életem!»

Kik megértük, — talán érdemünk nélkül is, — szerencses föltámadásunkat, s Magyarországot ma ismét oly polczon látjuk, melynél akár az Anjouk, akár a Hunyadiak korában alig állott magasabban, — könnyű nekünk ma kicsinyelnünk elődeink törekvéseit, s kevésbe venni Széchenyi halálos aggodalmait, baljóslatait; könnyű vitatkoznunk azon, vajon teljesültek-e s mennyiben azok; akár kedélybetegségének, idegei izgalmának rovására írjuk, kórtani elméletekre támaszkodva, akkori feketelátásait, gyötrelmeit. Egyet, ha az e körbe tartozó munkáin végig lapozgatunk, teljességgel nem tagadhatunk, az a tiszta honszeretet, mely minden sorát sugalta, az a «zarándoki» érzés, mely teljes önfeledéssel siet áldozni mindenével a haza oltárán.

«Epedő kebellem», — így ír a *Kelet Népe*ben, — «és kimondhatatlan belküzdések közt írom e sorokat. De nem azért epedez keblem, nem azért küzd lelkem, mintha magammal tisztában nem volnék. Kínaim oka: látni mint borúl hazánkra vész, s nem lelni magamban annak elmellőzésére váltig erőt.»

Sokszor volt már idézve az a szép hely, melyet atyja, a

dicső Széchenyi Ferencz, emlékének szentel, de mint könyvének egyik legjellemzőbb részletét, itt sem mellőzhetjük:

«Oh, mily sokszor látám, még mint gyöngé fiú, szegény atyámat búba merülve. — Akkor nem bírtam fölfogni bánatait. Később tudám s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak napról napra mélyebbre süllyedése s azon remény nélküli nézet, miszerint nemsokára es elkerülhetetlenül fogna végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedéseit.» — — «S mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám, mint ‚magyar‘ reménytelenül szállott sirjába, azóta meg nem szünőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze; mikép kiismerném: van-e még föltámadás körül remény vagy nincs-e többé. Életem legmélyebb föladása ez vala.»

A nemzetek, úgy mint egyes lények, elvénüléséről, kimúlásáról való bölceletet, mely aztán egész földgömbünkre s ezen túl a mindenség atómjaira, az örökfényű csillagokra is kiterjed, — bátorító, megnyugtató szellemben, Széchenyit igazolva is, czáfolva is, elegen tárgyalták; szűk keretünkön messze túlhaladna az. Ígétőbb volt az utalás a szerencsétlen Lengyelország sorsára, mely iránt a lelkesedés még oly lángoló volt régi országgyűléseinken s régi költőinknél, de azóta nálunk, úgy mint egyebütt, annyira kiment divatból.

Széchenyi híres *Ész és szív* elméleténél sem fogunk soká időzni, melyet már régebben föllállított s most újabban s erősebben kifejtett. Széchenyinek bizonynyal igaza van, mihelyt a szív alatt a romboló és aljas szenvedélyeket értjük, melyek forradalmakban fölszínre szoktak vergődni; igaza van, mihelyt az ész birodalmát a hideg és önző számításon túl az emberi szív nemesb gerjedelmeinek számbavételére is kiterjesztjük. Semmi esetre sem írhatnók alá azon nézetét, miszerint például a kereszttyén vallást nem az érzelem, hanem az értelem hitenek vallja. Mind az, mit Széchenyi itt és annyiszor a szív uralma ellen fölhord, lélektanilag vizsgálva, az önmaga, mint szív embere ellen intézett támadás, s így a legnemesebb önfegyelmzés színében tűnik föl előttünk. Így fogta föl, mint tudjuk, a nagy lélekbúvár, báró Kemény Zsigmond is.

Önmaga ellen védekezik, de Naplóiból tudjuk, minő lelki furdalások viperái marczangolták belsejét, mikor ilyeneket ír:

«Semmit se tettem rögtöni fölhevülésből; de mindent előre kiszámított messzeható terv szerint.»

— — «Mintha valósággal szegény fejem lett volna ily nagy eseményeknek (tudniillik a reform megindításának) mozgó oka, holott én alig voltam a nemzet csak egy töredékének is érzelmi tolmácsa.» Kossuth ugyanezt vallá magáról, mikor óramutatóhoz hasonlítá bár kissé erélyesb izgatásait, a közvéleménynek nem csak tolmácsait, hanem irányzóit is.

«Ha azonban, gyarló emberi fölfogásom következtében, még is tévútakba bonyolódtam volna, (már, mint a hogy Metternich vádolá —) ha tévútakba csábítám a magyart, mellyekből nem volna menekvés, s mellyeken ő ellenállhatatlanúl sodortatnék végveszélybe, és e gyászos borút én idéztem volna föl hazánk egére: ám akkor törjék velőmet ketté, érje nevemet átok, legyen nevemen utálat bélyege, szél hordja el por gyanánt halandó részemet, s legyen sorsom megsemmisülés, eltűröm. Nem szomjaztam fölemelése, saját dicsőségem után, e büntől ment vagyok; czélom őszinte és nemes vala» stb. stb.

A végveszély alatt, melytől félt, az emberek s ő maga is holmi belzavarokat, parasztlázadásokat, minők Galicziában de nálunk is voltak. idegen ajkú népek föllázadását, anarchiát, s végül Ausztria fegyveres beavatkozását s alkotmányunk megsemmisítését értették; háború lehetőségére a monarchia másik felével akkor még senki sem gondolt. Igaz, hogy Páris föllángolását, melynek látvája egész Európát elönté, sem vette számításba senki. A nélkül minden más fordulatot vett volna.

«Legkisebb megbánást sem érzek tehát», — így írja meg önigazolását a már benső meghasonlásban élő Széchenyi, — «hogy az Istentől reám bízott tőkét, fajtám megmentése s fölemelkedése végett, mennyire bírtam, a lehető legnagyobb uzsorára adtam ki; de áldom sorsomat, hogy hazámnak nem valék sem korcsa, sem heréje, s bár jőjjeek még egyszer a világra, főbb vonásokban — — ugyanazt cselekvendem.»

Lehet-e kétségünk az iránt, hogy nagy ellenfele, Kossuth, ugyanezt érezte magában; s ugyanígy fogna írni ma is magáról.

«Csakhogy ne mondja senki», — így jelöli meg tisztán a köztök tátongó úrt, — «hogy a *Pesti Hirlap* szerkesztője is csak azt mívelí, a mit én míveltem, s hogy csak ő is azon az úton jár, mellyen én jártam, mert ezt mindig kereken tagadni fogom.»

«A szerkesztő (Kossuth) maga állítja bölcsen, mikép: nem ritka dolog, hogy a két fonal örökös hosszát, melyeknek egyike égnek, másika pokolnak visz, ugyanazon egy guzsalyról orsóztuk, mit egyébként korántsem azért hozok föl, mintha én magamnak a fonal végét egekbe orsózni tudó ügyességet követelném, hanem csak azért, mivel a *Pesti Hirlap* fölszólítását ösztönül veszem, hogy egymás iránt türelemmel legyünk a véleményben.»

E türelemben nem igen erős lehetett a hite, mert könyvét e keréssel végzi: «tépje bár személyemet a hogy tetszik, de ne használja az Istenért, nimbusát és népszerűségét Magyarországnak zavarba hozására» stb.

Széchenyi e föllépése megdöbbenő hatással volt, s egy seregét idézte föl a cikkeknek s röpiratoknak ellene. Első volt Eötvös, ki védelmébe vette, tőle nem csak árnyalatokban különböző barátját, a *Pesti Hirlap* szerkesztőjét. Maga Kossuth *Feleletében* nem használva föl erősebb fegyverét, lapját, könyvre könyvvel, nemesen és ügyesen válaszolt; de a szakadás meg volt, s mind végig tartott: utóbb kiegyenlíthetetlennek bizonyult. Széchenyi a forradalmi «veres fonalat» látta végig húzódni Kossuth minden írásán, minden tettén. Nem elveit kárhoyztatta, hanem modorát; de ezt élesebben, mint politikában valaha elv küzdött elv elleneben.

A polemián túl, mely, mint láttuk, kezdetnek elég éles, reformatori szerepéről sem feledkezik meg. A «teendők» iránti pontozatai ezek:

Magyarság. (Óvatosan!)

Alkotmány terjesztése. (Bátran!)

Budapestnek fővárossá tétele.

Ösiség.

Hitel. Hypotheca.

Közlekedés rendezése.

Nemzeti bank.

Köznevelés. (Eddig veszélyes volt; de most már —)

Kötelességérzet ébresztése. (Az a «zarándoki» honszeretet!)

A kelet népe legyen az oknak népe (!)

Valhalla. (A budai hegyekben.)

— — «Legyen vérünk jobb része, vagy ha bukunk kell, legyen a magyar halálban legalább egyesülve, ha nem tudott

életben egyesülni és nem bírta értelme által az elsüllyedéstől megmenteni magát.»

* * *

A *Politikai Programtöredékek*, mely szinte hat évvel később, közvetlen a forradalom előestéjén jelent meg, nem volt egyéb, mint a *Kelet Népe*nek folytatása, illetőleg erősebb ismétlése. E munkácska ma olvasva is, szintoly érdekes, mint tanulságos. Világot vet az akkori pártalakulásokra, s tisztán állítja előnkbe Széchenyi egyéniségét. Talán egy íratában sem adta oly teljesen önmagát; s író ennél többet adhat-e?!

Beszámol róla, miért volt egykor ellenzéki, mikor tudniillik a kormány rossz úton járt s Magyarországot be akarta olvasztani; s miért lett ma félig-meddig kormánypárti, mikor a kormány jobb útra tért s az ország önállóságát tiszteletben tartja.

Mert neki a negatio soha sem volt annyira eleme, mint az alkotás. Mert az ellenzék főadata mindig az ellenőrzés, de nem a vezérlés; mert, angol példával élve, Peel és Russel egy személyben nem lehet. Jelen álláspontjánál fogva, főkép miután hivatalt is (noha fizetéstelen) vállalt, neki a conservatív párt-hoz kellene szegődni; de nem teheti ezt, mert szerinte az a mit nálunk conserválni kell, a reformálandókhöz úgy áll, mint 10 : 100.

Megmarad tehát független állásában, mi lehet hogy hiba volt, főleg a mai parlamentáris szempontból; de védi magát, úgy hiszem teljes sikerrel, a szemére hányt következetlenség vádja ellen. Követeli, — eredménytelenül, mint mindig, — a kölcsönös türelmet és ellentétes meggyőződések tiszteletet; szemére hányva az ellenzéknek, a «pecsovicsok» iránt minden téren gyakorolt, s bizonynyal ellenhatást keltő terrorismusát.

«A magyar haza soha sem volt derék, sőt kitünő férfiak híjával; egy nemében a hazafiaknak azonban mindig szűkölködött, olykéban tudniillik, kik tartózkodás nélkül a nemzet szemére lobbantják az igaz szót.»

Fájdalom, ezzel egy általános emberi gyarlóság, a szolgálkúségre való nagy hajlandóság leplét szellőzteti, mely nem csak nálunk, hanem minden országban egyaránt undorító alakban mutatkozik: legyen az úr ma egy fejedelem, legyen holnap

a fölséges nép. Bajos elhatározni a zsarnokságnak és gyáva-
ságnak melyik faja utálatosb.

«Mirabeau csakhamar pecsovicscsá válik Camilles Des-
moulinshez mérve; ez pedig Dantonhoz állítva lesz azzá; de
végre ő sem kerüli el Robespierrehez hasonlítva e «qualifi-
catiót»; míg berekesztésül a forradalmi hagymáz-szabadság
illusióit az önkény zsarnok keze törí ketté.» — «Mi csak kez-
detén vagyunk egy ilyenféle forradalmi láznak» stb.

«Ha velem foglalatostok» — így fakadt ki belőle
nemes önérzete, — «tudom én, mert megérdemlem, hogy min-
den szenvedelem, ellenszenv és epés érzelem ellenére, mely
bennetek forradoz, még sem tudjátok, ha csak egy kissé lecsil-
lapúl bennetek az irántam táplált harag, egy bizonyos nemét
az érzésnek egészen elfojtani, mely ha nem is meleg tisztelet,
olly megbecsülés mégis, mellyet olyasoktúl nem birunk meg-
tagadni, kiket — szolgateremtényeknek, kik könnyen volná-
nak lábaikról elejthetők, nem vagyunk tartani képesek». (95.)

«Nekünk magyaroknak egészen közönyös lehet, kész-
akarva vagy véletlenül bonyolittatánk-e forradalomba, ha
ilyenbe csakugyan bele bonyolittatánk.»

«Emberköny, embervér égre kiált; legyen az készakarát
vagy vezetői hiúság okozatja.» (*Kelet Népe.*)

«És azért, a haza szent nevére kérem» stb.

«Ön épen olly kevésbé való politikai vezérnek, mint én.»

— — Ha azonban egykor, midőn már későn lesz, érezni
s átlátni fogja (?) s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt,
a mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát
azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hú is, ki Önnek csalál-
mait még idején ketté törni, elég elszántsággal bírt, s tehetsége
szerint ügyekezett volna.»

— — «Ha egy meg nem szünő figyelmeztetés ezt han-
goztatja fülébe: L'enfer est peuplé de meilleurs intentions» ...

E bús mottót viszont neki kelle Metternich nejétől, Mela-
nie herczegnétől, nem egyszer hallania.

Mindezekben kettő igen leverőleg hat a mai olvasóra.

Egyik az, hogy tragikai bukásunkat, de melynél a föltáma-
dás reménye még megmaradt, Széchenyi egy erkölcsi bukással
a nemzeti becsületnek is elvesztésével azonosítá, nem egy nyílt
tengeren az elemek harcában alá merülönek, hanem kerti
békátóba, sőt fürdőkádba fuladva, nevetséges módon elvesző-

nek sorsához hasonlítván azt. Másik, hogy az Ausztriával való viszonyt, «házasságunkat» mint nevezi, váltig előtérbe állítja ugyan, s hivatkozik reá, hogy azt ő a maga részéről soha nem bolygatta vagy gyöngítette; de egyrészt hazánk állami önállósága körét, másrészt a birodalmi érdeket s hatalmi állását, mai kifejezéssel élve a közös ügyeket, megvilágítani s az eszméket e téren tisztázni elmulasztotta. Hoc fonte derivata elades!

Okozhatjuk ezért azt a sajátságos elfogultságot is, mely azon időben nem csak rajta, hanem közéletünk legfőbb embelein uralkodott, a parlamenti kormányzat és miniszteri felelőség rendszerének, az úgynevezett doctrinák ez ábrándjának, gyakorlati értéke és kivihetősége iránt. Nem teszi ugyan egy sorba őket a «kurucz» politikusokkal; de a mi sértőbb lehetett, a számba nem vehetők közé sorolja. Mikor órája ütött, egy huszonnégy óra alatt kelle e nagy korkérdésnek megérlelődnie. Meg is látszott rajta!

Széchenyi humora, bár mindinkább epéssé válva, e komor színezetű műveiben sem hagyja el egészen őt.

Saját, hosszú periodusaira is élezel, melyek sokszor pont nélkül két oldalra is kiterjednek. «Alig bírok», úgymond «kibonyolulni a magyar mérföldet legyőzte hosszú szóalkatból.» A közbeszúrások közbeszúrásai, mintegy kamat kamatja, váratlan gazdagítják, terhelik elménket, s a mondat végén elfelejtetik velünk annak kezdetét. Törülni nem ért reá.

Csattanósabbak rövid mondásai. P. o.

«Isten egynek jobb szakácsot, másnak viszont jobb gyomrot adott.» Sociális kérdés!

Ismeretes mondása a, vanigliáról és töltött káposztáról, közmondássá vált.

«Oh magyar, hogy erős, nagy és dicső légy, soha és kivált most, ne légy magadat megperzselő légy.» A sajtó-szabadságra.

«Ép azokbul válnak a legcsinosabb kis despoták, ha egyszer rájuk kerül a sor, kiket illyes, mikor még soron küntiek, leginkább botránkoztat.» Tretternek volt mondva, de úgy hogy más is értsen belőle.

«Oh szegény haza, mi minden történik nevedben, s menynyi megy rovásodra!» Egressiről. (*Kelet Népe.*)

Kossuthot, kinek tehetségéről és jelleméről nem egy helyen nagy elismeréssel nyilatkozik, a polemiában többnyire

Kossuth úrnak, néha táblabíró úrnak címezgeti. Nyilván, a háta mögött állókat is érti.

«Tatár fölfogás.» «Kurucz politikai mélység.» «Mindenes szerep.»

«Nevetséges bukás, melyet egy gyűszűnyi gyakorlati észszel (?) elkerülhetni.»

Egy ellenzéki «szál», a ki szemére veti, hogy elpártolt tőlök, (tudniillik az ellenzéktől) arra a fiúcskára emlékezteti, a ki Amerikába készült kimenni s édes atyját biztatta, hogy majd őt is elviszi magával.

«Lássátok, tisztelt barátim, vagy inkább: ti hamis magyarok, nálatok az elbizottság már annyira nőtt, a pietás érzelme ellenben oly borzasztólag apadt, gyakorlati fölfogástok továbbá oly szívrehatólag piczi, de annál nagyobb azon erkölcsi poltroneria, mely titeket zsibbaszt, — — hogy már oly egyénre is piszkot merjenek szórni, mint például Deák Ferencz» stb.

— — «Lehetetlen, hogy a hegy, melyre a sok domb, mely környezi, szünetlen bámulással föl-föltekint, elvégre magát ugyancsak valami nagy magasságnak, Alpesnek ne tartsa» — stb.

«Minél nagyobb a vacuum, annál bizonyosb a gőznek működése!» stb. (*Politikai programm.*)

V.

Mint aszteroidek forognak ezek körül Széchenyi ez időszakbeli kisebb művei. Ezekről, bár mindegyike elég volna más akárki nevét a feledéstől megóvni, csak röviden fogunk megemlékezni.

Legfontosabb az *Adó és két garas* című hosszú cikksozrat, mely külön könyvben is (1844-ben) megjelent. Ezt azonban a *Wesselényi és Kossuth* fölíratú tíz cikk s egynéhány apróbb dolgozat (*Németzínházi botrány. Vieuxtemps. Mély számoló tanítványom a Jelenkorban* 1843) előzte meg; követte pedig *A szentgróti levél elemzése* (1845. 14 cikk), melynek végén Deákot apostrophálja: «Legyen vezérünk!»

Egy országos alapot teremteni, mely nagyobbyszerű beruházásokat, egy törlesztési kölcsön útján tenne lehetővé, mely közvetlen az országgyűlésnek rendelkezése és ellenőrzése alatt

állana, a hazafiaknak egyik legfőbb gondját képezé. Széchenyinek erre vonatkozó terve, államferfiúi belátásáról tesz tanúságot, s habár nagy erőfeszítések után is végre sikertelen maradt, hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon áll az akkor oly nagy izgalommal tárgyalt napi kérdéseknél, a fönnálló adóknak, házi vagy hadi adónak a nemesség által részben vagy aránylag leendő elvállalásánál. Ez a rendszabály, bármily igazságos volt is, az elvi elégtételen túl, az országnak nagyban és egészben fölemeléséhez, anyagi ereje kifejtéséhez, szinte semmivel sem járulhatott. Széchenyi mindazonáltal ehhez is szívesen hozzáállott, még pedig kissé mágnásosan hangsúlyozva a fizetéshez nem csak elvben, hanem birtokai után tényleg is leendő hozzájárulását. Csak miután az adó kérdése országszerte megbukott, mit Széchenyi főképp a Kossuth és hívei túlhajtásainak s török-szakad politikájoknak tulajdonított, akkor lépett föl az ő telekadója tervével, melyre bizvást alkalmazhatónak vélte azon elég plausibilis nézetét, az ő úgynevezett *Adóphilosophiáját*, miszerint egy adó sem teher, sőt áldás, ha jóra fordítják, viszont merő zsarolás, ha rosszra vagy hasztalanra.

A haza oltárára eddig önként letett áldozatokat, — «liberum oblatumot» — «subsidiumot» stb. e. ő nem érdem, hanem egyenesen csak kötelességteljesítés gyanánt mintegy à conto fogadta el, s ily irányban az adómentes «nemességnek nemesítését» példával is, szóval is buzdítva, előmozdítgatá ugyan. «Szégyennek, gyalázatnak hirdetve a hereséget és az adómentességet»; de a haladó kor igényeihez s a haza nagyságáról táplált eszményképehez mérve, oly kicsinyes, ideig-óraig tartó kiségitő eszközökkel, minők tudniillik a só fölemelt ára, s némely indirect adónemek is voltak, többbe be nem érhetne. Magyarország területét 4894 négyszögmértőföldre = 62,398.500 holdra becsülve, csak két garasával, 6,239.850 frt biztos bevételre számít, mely egy 100 milliós kölcsönnek elegendő alapjául szolgálna. S mit mindent lehetne ily nagy összeggel a még parlagon heverő hazában teremteni!

Tehát: «Magunknak magunkért.» «Főczélom, úgymond, a haza érdeke, de mellékcélom saját hasznom. Ez azonban mindig alárendelve legyen.»

Azon fontos ellenvetésre, hogy kataszter híján, bárminő kivetésre biztos alapunk nincs, a megyékben, különösen Somogy megyében eddig divatozott elég igazságos eljárásra hivatkozott;

különben egy országos kataszter költségeit hat—kilencz millió pengőforintnál többre nem becsülte.

Természetes, hogy a «közálladalom» szempontjait is belehozza, a «közös» vagy «kölcsonös» érdekeket, az Ausztriával való «házasságot», mely miatt: «egymás nélkül nem élhetünk» stb. A papi javakra való «naiv» kacsingatást, melyeknek egyszerűen országos alappá változtatása itt-ott már szóba hozatott, némi gúnnyal, de mint a «forradalmi szellem nyilvánulását» benső aggálylyal is utasítja el magától; aztán sorra veszi ostor alá a fizetni nem akarók kibuvó ajtócskáit, olykor az ügy bukztatására czélzó ravasz túlhajtásait, műfogásait; illetőleg hibás «taktikáját» az ügy őszinte barátainak.

«Mit mívelek», mond, «ha megfizetnek, hogy az adót megbuktassam? Szórúl szóra azt, a mit Kossuth mível.»

A cikksorozat I—VII. és I—XXIV., számra harminczegy darab (*Jelenkor* június 8-tól december 31-ig 1843) egész könyvet tölt be; ma már csak történelmi érdekű, de mindenkep tanulságos és épületes.

Az, a mit Széchenyi feketelátásainak szeretünk nevezni, itt is mindenütt kiüti magát.

Panaszkodik a «terrorismus» ellen; hibáztatja a kormány «oktalan» gyanusítását, mely «sírba dönti a magyart». — Fél a birodalom «megrázkódásától», s hogy ez: «végórája a magyarságnak».

«A *Pesti Hírlap* iskolája = szétbontás iskolája.»

A gúny és tréfa fegyvereit sem hagyja elrozsdásodni.

«Magyarországon olly számtalan a nines, és olly számtalan a van.»

«Előbbkelő = később kelő.» . . .

«Nines nagyobb vis motrix, mint a hiúság.»

«Dicső korteseinktül a restség és tudatlansági minőséget a legméltatlanabb sem tagadhatja meg.»

«Ha olly káros luxus-articulusokra lehetne adót kivetni, mint ábránd, elfacsart ideák, mistificatio stb., akkor másra se volna szükségünk» — stb stb.

Nagyszabású indítványát két lelkes fölhívással támogatta «Magyarország kiváltságos lakosaihoz». Az első kelt Czenken, április 13., a másik Pesten, július 10. 1844. Amabban, az országgyűlés viselt dolgainak vázolósa után már alkuszik, a kezdetben kért öt—hat millió helyett kettővel is beérné, míg javasla-

tának öt pontját tartja szükségesnek kiemelni, úgymint 1-o, hogy nem örökre, hanem csak harminczöt évre szól, 2-o csakis szellemi és anyagi beruházásokra fordítható, még pedig 3-o a törvényhozás intézkedése szerint, 4-o Budapesten állítandó országos kincstár útján, 5-o számadás terhe alatt; a pénz mire fordítása iránt azonban csak általánosságban nyilatkozik. E hézagot bőven pótolja aztán a második nyílt level, mely a már összetült országos bizottsághoz benyújtott javaslatát is magában foglalja. Ez meglehetősen részletességgel, kilencz pontra terjed ki, s egy toldalékkal s alárendelt számos pontozatokkal van ellátva. A főbbek ezek: I. Kész kassza, mindig disponibilis pénzzel. II. Budapestnek árvíz ellen biztosítása, s igazi fővárossá emelése. III. Budapestből kiinduló öt-hat közlekedési sugárút. IV. Aldunai munkálatok folytatása s bevégzése. V. A magyar tengerpart ápolása s hozzájuthatás. VI. Öt reáliskola. VII. Lónevelés. VIII. Vizek szabályozása. IX. Adósságaink megfizetése. Ez alatt első sorban a «kincstár» által (mintegy idegen testülettől!) előlegezett 500,000 pfrt visszatérítését értette, nyilván a kormány jóindulatának megnyerése végett. Fölötte érdekes, hogy sem a fiumei kikötőnek egyéb hasznos törvények meghozása nélkül, sem a bár általa megkezdett Vaskapu-szabályozásnak, kelletinél nagyobb fontosságot nem tulajdonít, mert a Dunának, hogy a mi kereskedelmünk s jobblétünk hathatósab előmozdítója legyen, épen megfordítva, alulról fölfelé kellene folynia; különben a megkezdett munkálatok befejezésére a már elköltött 510,000 frton fölül egy milliónál többet nem kíván. Föltűnő, hogy azon egész idő alatt a Dunának nemzetközi fontosságát, mely napjainkban egy a mi kormányunknak adott európai mandátumban nyert kifejezést (lásd: a párisi béke 1856, londoni szerződés 1871, hajózási acta 1865, s berlini szerződés 1878, előzményein keletkezett 1882: XXXVI. t.-cz.) sem Bécsben, sem Budán, sem az országgyűlésen, az egy Czirákyt kivéve, de a ki Széchenyinek mindenben elvi ellenese, valóságos antipodja volt, senki sem feszegette. A mi Széchenyink, mint Naplőiből láttuk, a maga szakállára diplomatizált; sőt az aldunai tartományoknak, mint «Avulsáknak» a magyar koronához visszahódítása is megfordult agyában.*) Mindent mozgásba hozott, hogy tervét keresztül hajtsa, s a megyékkel pótutasítások alakjában, még

*) Gondolatát később leplezetlenül kifejezte a *Blickben* (445).

az országgyűlés eloszlatása előtt, elfogadtassa. Zalamegye volt első, mely hozzájárult, az a megye, melynek képviselőjétől Deák épen az adó miatti botrányos izgalmak következtében visszalépett. Czirógatta, taktikából a «vármegyét», mint utóvégre mégis szabadságunk s alkotmányunk «alapját» (*Világ*); volt mentegető szava még ez ősi intézmény ismeretes visszaéléseire is, hogy például, ha valakinek a foga fáj, azért nem fogja mindjárt a fejét leütni. (*Tisza v.*) Pestmegye gyűlésére maga lejött, s azt még kapuzárás előtt részére is hódítá. Ajánlotta javaslatát az újságírók, publicisták szíves figyelmébe stb. Hiába volt minden fáradsága: az országgyűlés eloszlott, a nélkül, hogy ebben tett volna valamit. Keserű leczke néki, a ki mindenek fölött a «siker» emberének szerette magát tartatni, s annak is tartatott; szomorú vigasztalás minden világboldogítónak, ki terveivel későn vagy korán jár. «Isten áldja meg őket», mondá elkeseredésében, «mert nem tudják, mit cselekesznek.»

A nagy hajótörésből elég volt egyet, a Tisza szabályozását, megmentenie. A többire is majd rákerül a sor!

Széchenyi hírlapi cikkei egybegyűjtve (1832—1848), két jókora kötetre fognak terjedni. Nagyobb részök polemikus természetű. Először Wesselényi ellen, az akadémiai beszéd alkalmából, majd egyenesen Kossuth s az egész ellenzék, majd Deák ellen is (a Védegylet keletkezésekor) egy-egy hosszú cikksorozatot tett közzé.

Bár mint vélekedjünk is ma már e vita-íratok tartalmáról s belértékéről: nemes önmegtágadásának s önzetlen hazafiságának egy-egy emlékjelét kell fölismernünk bennök.

Deákat fölhívta egy középpárt alakítására, mely megrázódás nélkül vigye keresztül hazánk újjáalakulását. Kész volt magát alárendelnie, beállani homokhordó napszámosnak a nagy mű létrehozására.

Szintoly készséggel rendelte alá magát a nagy válság óráiban a győzelemre került ellenzéknek, Batthyányinak, Kossuthnak, kikkel nem habozott belépni az «első» magyar miniszteriumba. Félretéve rajta korábban uralkodott pessimizmusát, fölveti a kérdést: (*Pesti Hírlap* és *Jelenkor* 1848.) *Mi lesz belőlünk magyarokból?* S költői elragadtatásban ily feleletet ad reá: «Dicső nemzet, mely hamvaiból kiemelkedve, mikor egész Európa bomladozik, az emberiség díszére úgy fog állani most

a rend, béke és szabadság fölött őr, valamint hajdanta a kereszténységnek volt védőfala.»

— — «Holott», így végzi ez arany betűkre méltó sorait, journalistai pályája szép hattýúdalát, — «inkább például szerettem volna arra szolgálni (azonban ennek is alkalmasint szaporán megjön ideje), hogy közlegény sorban állani és kitüntetés nélkül gyakorolni polgári erényt, néha szintoly magasztos állás és szintoly szent kötelesség, mint állani a dolgok élén!»

* * *

Homokszem az előadottakhoz képest a *Balaton*i gőzhajózás. Ennek is szentelt egy csinos füzetkét 1846. Nem az ő kezdeménye volt, de szívesen fölkarolta. Eszméket ad itt is, és kalapácsa szegre üt. Nem kecsegteti a részvényeseket, kiket összetoborzani ő is segített, valami dús osztalékkal; inkább a közvetett haszonra utal. Például hozza föl a budai alagutat, vagy esetleg egy új hídát a Dunán a Gellérthegy átellenében. Súlyt fektet a köszentelepekre, melyek kerestetvén, föl is fognak találatni, s óhajtja, hogy majd «széles e hazában» helyett «mély e hazában» s végre: «magas e hazában» szólamok honosúljanak meg nálunk. A Balatont le kell csapolni, azaz: természetes színvonalára leszállítani, miszerint a déli partján elterülő lápok kiszáradván, hasznavehetőkké válhassanak. Útat kell nyitni a Dunához. Gondolni kell a haltenyésztésre. Fűred is szebb jövőt érdemel. Ezzel körülbelül meg van mondva, a mit mondani lehetett; s mi nagy részben még valósulásra vár.

Eszmetöredékek a Tiszavölgy rendezése körül című röpirata 1846., teli van nagy és termékenyítő eszmékkal. Búsan ismétli ugyan, hogy «aggasztólag közelítünk a forradalom, az anarchia felé» — mindazonáltal megújuló lelkesedéssel karolja föl a «magyarság bölcsőjének» ez életkérdését. Védekezik a következetlenség vádja ellen, s újra erősíti, mit különben senki kétségbe nem vont, hogy: «soha más szempont nem vezérelte, mint nemzete üdve s a haza java». Fölsorolja a vállalat nehézségeit. 1. Roppant vízmennyiség. 2. Csekély eset. 3. Alacsony part. 4. Vásárhány. 5. Dologtalanság. 6. Föld csekély becse. 7. Paradicsomi egyszerűség. 8. Érdekek összeütközése, s végre, de csak talán: 9. Népesedés híjja. Ez utóbbira, mint már láttuk, mindig keveset adott. Azt tartván, külföldi példák után, hogy: «nincs nagyobb és nehezebben orvosolható baj, mint a túl-

népesedés.» — Nem áll ezzel ellentétben azon ismeretes mondanása, miszerint nálunk még apagyilkosnak is kímélni kellene életét; mert ezt a specificus magyar fajszeretet mondatta vele.

Teendőinket két csoportra osztja, anyagiakra és szellemiekre. Az elsőbe tartoznak: 1. Kimerítő terv; még pedig: 2. Egységes. 3. Egy parancsoló, sok szófogadó. 4. Közös kassza. 5. Éber s egységes fölügyázat a munkák jó karban tartására. A szellemiek: 1. Ősiség eltörlése. (Ez az ő Carthagója.) 2. Birtok-minimum. (Nem talált viszhangra.) 3. Ipartanodák. 4. Zálogos hitelintézetek. 5. Közlekedés. (Tudniillik törvény általi rendezése.) 6. Belfogyasztás. 7. Egyetértés a kormánynyal.

A tiszavölgyi munkálatok vázlatát adni, túl fekszik földadatomon.

1848 január 30-án közrebocsáthatta Jelentését a Tiszavölgy szabályozásáról. Nevezetes, hogy munkás kezek hiányáról panaszskodik, mi e tárgyban oly sokszor nyilvánított nézetei iránt kissé gondolkodóba ejthette. Az előirányzott 6—700,000 frtból csak 180,000-et tudott elkölteni.

Koronáját tette reá ez irányban kifejtett működésének híres Javaslatával a magyar közlekedési ügy általános országos rendezéséről. Az országgyűlés elé, már mintegy miniszteri minőségben terjesztett, s a «Fölséges hazának» ajánlott ez utolsó művével a magyar közlekedésügyi politikának Kossuth kedvenc eszméje, a vukovár-fiumei vasút leszorításával bár, nagy időkre alapját vetette meg. Nyomdokain haladunk! E két utóbbi műírásánál Kovács Lajos tollát vette igénybe.

Az *Üdvlede* eszméje (nevezzük Pantheonnak), melyet már a *Kelet Népében* megpendített, de bővebben kidolgozva a korán elhunyt gróf Dessewffy Aurél halála alkalmából (1843) bocsátott közre, Széchenyi e legszebb, legköltségesebb eszméje bizonynyal nagyobb viszhangot keltett volna, ha nem köti szorosán együvé azon szomorú cassandrai jóslattal, melynek kortársai hitelt adni nem akartak, hogy nagy válságnak megyünk elébe, s közel állunk végóránkhoz. Ezt a veszélyt ő két év előtt csak «sejté», de most világosan, «tökéletesen látja» maga előtt. Valamint egyes embernek, ha nem vétkeken könnyelmű, hátramaradóiról végrendeletileg gondoskodni kell, úgy a nemzet is csinálja meg ezzel mintegy a maga végrendeletét s egy közös nagy temetőbe, a budai hegyek egyikén, — leginkább a Gellért-

hegyre gondolt, — tegye nyugalomra, vallás-, rang-, párt- és nemzetiség különbsége nélkül, nagy embereit, kiknek emléke túlélje az ő (a nemzet) halálát!

«Egy közös temetőben legyen egyesülve vérünk java, meg pedig jutalmúl, ha diadallal menekülünk, vigasztalásúl, ha bukunk» . . .

Látnoki szellem, minő költőink legjobbjainál is nyilatkozott.

A legkomolyabban védi indítványát, még ha a bajor Walhalla utánzása akarna is lenni, a minden magasztoshoz oly könnyen hozzá tapadó nevetségesség látszata ellen.

Védi azon esetleges gyanúsítás ellen is, mintha önön magának akarna egy nemzeti mauzoleumot biztosítani. Noha úgy mond: «míg mások kincs és effélék után izzadoznak: — miért kellene nekem azon pirulnom, hogy én viszont egyedül vérem egy kis méltánylata után sóvárgok?»

Nagyon érdekes, mit e füzetben mellesleg az írói tulajdonról, a munka becséről, illetőleg saját művei tiszteletdíjáról mond, mely büszkeségének egyik legméltóbb tárgya volt.

VI.

Még nem értünk végére. A hatalmas szellem utolsó föllobbanásainak egy erős és egy kevésbé erős nyilvánulásáról, a német nyelven írt *Blick*ről és a posthumus *Önismeret*ről kell beszámolnunk.

A nagy catastrophá, melytől Széchenyi rettegett, melyet oly biztosan előre megjósolt, s melynek elhárítására «váltig nem érzett magában erőt», csakugyan bekövetkezett.

Széchenyi hosszú éveken át a döblingi elmegyógy-intézetben szenvedett, vezeklett. Utóbb lelki egyensúlya időnként legalább helyreállott; s kezdett ismét érdeklődni a közügyek iránt, habár azok behatóbb tárgyalása reá nézve mindig «excessus» számba ment. Mi sem természetesebb, mint hogy régi szokásához, az íráshoz, ismét visszatért. Próbára tette, van-e tollának hatalma még? A nélkül, hogy a romokból egy új föltámadásnak reménye éltette volna szívét. Szükségét kelle éreznie, hogy egyszer legalább kiöntse nemes epéjét.

Bach miniszter annyira bízott rendszere megszilárdulá-

sában, hogy a fejedelem egy országos körútját is, természetesen megfelelő környezetben, koczkáztathatni vélte. Ekkor történt, hogy egy 130 feddhetetlen előkelő név aláírásával ellátott petitio elfogadása megtagadtatott. Az intéző miniszter pedig czélszerűnek vélte saját rendszerének igazolásául a magyarországi állapotokat az ő hivatalos világitásában állítani, illetőleg állítatni a maga korlátolt közönsége elé. Ez a visszapillantás, állítólag egy magyartól, csak egy meghitt kör számára aránylag csekély számú példányokban nyomatott 1857-ben. Földézte a *Blick* című megsemmisítő választ (*Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher stb.* London, 1859.), mely czélzatosan epét jelző sárga borítéka miatt közönségesen a sárga könyvnek neveztetett, s melynek párja az e nemű politikai irodalomban alig mutatható föl.

Mindaz, mit egykor Dessewffy s egyéb ellenesei, mit utóbb Kossuth s a magyar ellenzék hevesebb töredeke ellen írt, szelíd enyelgésnek, jóakarató czirógatásnak nevezhető. Skorpiókból fonottnak nevezi Falk ezt a korbácsot, s nem mond sokat. Gyulai, mint művet bírálva, a fönségesnek és triviálisnak, a tragikainak és komikainak e nagy szatirikusoknál mindig jogosult összeolvasztását, egy Shakespere magaslatán állónak látja; csakis «egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy geniális lelek kétségbeesése teremthet ily munkát».

Hozzátehetjük, hogy roskadó egész lényének utolsó, de minden erejét belé lehelte e könyvbe, mely életpályájának zárköve, fejfája lön. Ő maga soha sem nevezte magát szerzőjének, de minden sorára annyira rányomta egyénisége bélyegét, hogy csakugyan járatlan vagy együgyű lett volna félrevezethető, mit különben ismerősei szorosb körében meg sem kísérelt. Béla fiára bízta a kéziratot, melyet ez sajátkezüleg le is másolt, hogy az eredetit, ez egyben az apai tilalom ellenére, mint drága ereklyét megőrizhesse. A másolattal útazott ki Londonba, s ott nyomatott a könyv egy megbízható jó barát, akkor emigrans Rónay Jácint, gondozása alatt. A kész példányok egy jó csomagát szépen sikerült bőrönd fenekén haza hozni; míg egy másik útjában, külön utasításból, szinte fehérneműig levetköztették, de mitsem találtak nála a lelkiismeretes kutatók.*)

*) Befejezésül, ily tollatlan állapotában még becsületszavát kérték, melyet, mint ez esetben fölöslegest, megtagadtott.

Állítsuk egybe azokat a szemenszedett epithetonokat, melyekkel Magyarország akkori sanyargatóját megtiszteli. Egy kis oldalt talán betöltenek.

Rendes, teljes czíme, melynek gúnyos ismétlését egy fordulatonál sem felejtí el: Excellenz, Baron, Minister und Favorit! Azután sorban jönnek: Parvenu, Tartuffe, Paravent (az uralkodó és népe közé tolakodó), Chameleon, Magyarfaló, Igaztalan, Szívtelen. Gyalázatos. Vak és részeg (lelkileg, mit nehezebb fölismerni, mint a physikai vakságot vagy részegséget). Torlaszhős. (Többszöri czélzásokkal a híres szürke lóra, melyen ülve egykor a Burg ellen támadást intézett.) Pirulni nem tudó. Szemtelen. Bankócsináló, (ki tudniillik a világot egy ideig bolondítja, de utóbb mégis rajt veszt). Pizskos kezű (minőnek valami vasútüzlet körül gyanúsították, de minek ő, Széchenyi, hitelt nem ad). Különben mégis (politikai) Impostor. Gensdarm. (Csakis erre támaszkodó.) Lucifer (már a ki egyedül lett volna képes nekünk buta magyaroknak világot gyújtani). Mephisto (hozzátéve Ligne herczegnő éleztét, hogy: plus veau, que démon). Mert eljárása inkább éretlenségre vall, «Knabenhaft», mert mindenféle ellenkező tarkaságok keveréke, «Misculanz»; miért is «Gasconade»-jainak többé senki sem hisz. Majd egy gonosz fordulatallal egyszerre viszont Magyarország benefactorának, (tudniillik à la Polignac, kinek makacssága megbuktatta a Bourbonokat) s igazi védangyalának nevezi, ki fölnyitván a nemzetnek szemét, tisztán láttatja vele, hogy semmi jót nem várhat többé stb. (A Dante mottója: «lasciate ogni speranza».) Mindez vastagon fűszerezve a *Hans Jörgeltől* eltanúlt bécsi lokális élecekkel s szójátékokkal. Bach névre csak egy echo van: Ach! — S a Miatyánk utolsó tétele: Szabadíts meg a gonosztól, — csakis ő reá vonatkozik . . . Valóban a Lear király derék Kent grófjára kell gondolnunk, ki a nyomorúlt Oswaldra szórt tömérdek csúfszavait azzal végzi, hogy mindjárt el is döngeti, ha csak egy betűt is eltagad mindezen czímeiből. Beismeri maga, hogy goromba és aljas (trivial, gemein), de, úgymond, olyan álszenteskedőkkel, hóhérokkal, gyilkosokkal nem is lehet à la fleur d'orange társalogni.

Ha Bachot, a nép emberét, pelengérré állítja, mit épen nem személyes ellenszemből tesz, úgy embereit, kik politikájának eszközeül adták oda magokat, a megvetés, lenézés, nevetéséssé tétel minden nemével sújtja. Ezek csak Hanswurstok,

Kakadúk, Sextus Baculusok, lelketlen subjectumok, s végre, a reájok galádúl erőltetett magyar egyenruha alkalmából «Bachuszarók», mely elnevezés évek hosszú során át rajtok ragadt. Haragja magasodik, epéje keserűbb lesz ellenfeleinek magasb állásával s nagyobb jelentőségével szemben s tetőpontját éri herczeg Schwarzenbergnel (blutigen Angedenkens), kinek még neveben is (oh Felix!) iszonyú ironiát lát. Hallgassuk el a többit.

Ellenben nagy kegyelettel emlékszik meg Metternichről s a tisztelet egy nemével Windischgrätzről, ki «az ő töviskoszorúját legalább emelt fővel viseli».

Nem a bár súlyos adót panaszolja, hanem a szolgaságot; tiltakozik a jogvesztés elmélete ellen, hivatkozik a *pragmatica sanctióra*, mint kétoldalú szerződésre s az ország egyéb sarkalatos törvényeire, melyeknek egész kivonatát a könyve végéhez mellekletül csatolja; utálattal tölti el az a nyegle dicsekvés, mely a korral vele járó minden anyagi haladást magának ró föl érdemül, de még inkább az a *hypocrisis*, mely a szabad sajtó ürügye alatt utólagos censurát hozott be, s minden bátor szót sokkal inkább lenyügözött, mint valaha volt. Mindez néhány evvel később, az alkotmányos élet első megnyíltával, az országgyűlésen, sokszoros változatokban, újra meg újra ismételtetett. Nem érhetette meg a jó ügy győzedelmét. Egyelőre — hattyúdálát zengé el. A sárga könyv minden betűje egy-egy koporsószeggé vált. A történeteket mindenki tudja; ne szakgassuk a régi sebeket.

Egy szomorú adomáját mégis, az akkori válogatás nélküli üldözések- és kivégeztetésekre vonatkozót, nem hallgathatjuk el. Az asperni ütközet után, úgymond, kirendeltek a gyászterre egy csapatot, a halottaknak, barátoknak, ellenségnek, szokás szerint közös gödrökbe leendő eltakarítása végett. Az ott fetrengők közt egy szerencsétlen föleszmél s könyörögni kezd, hogy ne temessék el, mert ő még nem halt meg. Eh, mond a vezénylő tiszt, azt mindenik mondhatná, le vele! . . .

A Széchenyi lakásán valamely képzelt összeesküvés miatt tartatott motozás s a rendőrségnek hozzá intézett fenyegetése után, miszerint döblingi czellája ezentúl nem lesz az összeesküvések egy asyluma, a megtört öreg magát is ily gödörbe szánt felholtnak nézte, s inkább önként vált meg a nyomorult elettől.

Az *Önismeret*, melyet halála után, a családnál talált irományokból állított össze meleg tisztelője, Török János (1875), épen nem tekinthető, mint kiadója állítja, a *Blick* folytatásának vagy talán magyar kiadásának. Nem sorolhatjuk e könyvet egyáltalában a politikai munkák közé, mert egy-két vonatkozás, csipős megjegyzés vagy kitérés, minőket bármely regényben, értekezésben, sőt köznapi társalgásban is eleget találhatunk, nem adja még meg e minősítést, s nem is eshetik oly szigorú bírálat alá.

Mikor, a többi közt, azt mondja, hogy «az uralkodás philosophiája: mindenkit a maga helyére állítani, a melyben legtöbb jót es hasznost művelhet», ha aztán élezzeket szór arra, a ki jó szabó vagy czipész lett volna, de miniszterré tették, — ha ily szerepcserében, ily ignorantiaiban oly karrikaturát lát, mely végtelen nevetséges, ha nem volna oly «átokteli», — ha ismét nemes haragra gerjedve, így fejezi ki magát: «Háború, invasio, elemi csapásokbul kigyógyúl a nemzet, de egy fő és szív nélküli kormányt, mely Tartuffetól és Macchiavellitől szedi föl egész tudományát s merőben csak zsoldosaira és bakóira támaszkodik, csak akkor fog elviselni, mikor utolsó csepp vérét lecsapolták» stb.; mindezekben a gyűlölet és kétségbeesés azon természetes kifakadásait látjuk, mely azon rossz időkben minden magyarnak szinte elválhatatlan kísérője volt.

Ilyenekkel az *Önismeret* számos lapjain találkozunk ugyan; de még sem feledhetjük, hogy a könyv, melyet forgatunk, címének megfelelőleg, a bölcselmi, illetőleg tartalma nagyobb részénél fogva, a neveléstani irodalom körébe tartozik.

Nem szorosan tudományos mű; kevés benne a rendszer, a szabatosság és következetesség: ily követelésekre, mondjam pedanteriára, a nagy hazafi egész írói működése, a *Loraktól* kezdve egész ez utolsóig, nem szoktatott reá. A kritika, az elmélet, a logika szemüvegén át nézegetve, elég hibát, ellmondást, képtelenséget fogunk benne meglátni, melynek csak benső kapcsolatát, erkölcsi rendszerét, finom vonatkozásait kell keresnünk, hogy keresve, könnyen meg is találjuk. Though this be madness, yet there is method in't.*)

Hogy élvezetünk tiszta és zavartalan legyen, ne is tekint-

*) Polonius híres mondása: «Örült beszéd, de van benne rendszer». (Shakspeare: *Hamlet*. Arany ford.)

sük könyvnek; hanem képzeljük, hogy a nagy embernek benső körébe bocsáttattunk: előttünk áll nemes, bár görnyedő alakja, s közvetlen ajkairól hallhatjuk, pongyola társalgás közben, minde szétszórt, eredeti, szikrázó gondolatokat. Ki ne számítana így eltöltött egy pár órát élete legnemesebb élvezetei s örökre felejthetetlen emlékei közé!

Néhány évvel ezelőtt *Gróf Széchenyi István mint paedagog* cím alatt egy kis értekezést koczkáztattam az *Önismeret* kivonatozásával egy iskolai lapban; úgy hiszem, helyes nyomon jártam. Örömmel vehetjük tudomásul, hogy a nagy gondolkodó e téren is az úttörők közé tartozik. Mint a nemzet nevelője szól hozzánk. Melyeket a tehetségek összhangzatos kifejtéséről, melyeket az egészség ápolásáról a testi erő és ügyességnek a hervasztó száraz tudakosság ellenében érvényesítéséről mondott, átmentek azóta az iskolába, az életbe.

Meg fogják ezért neki bocsátani az orvosok — alleo-, homeo-, hydropathák stb. — mindazon ártatlan élczeket, melyeket tapogatódzásaikra szórt, addig-addig folytatván a tréfát, míg utóbb mégis kénytelen nekik igazságot szolgáltatni.

Nagyon fontos mindaz, mit a kényelmes, jó lakásokról, mit a mérsekelt, egészséges táplálkozásról, helyenként elég terjedelmesen mondogat; bár részben ismétlések korábbi műveiből.

Számos gyakorlati tanácsai s útmutatásai után bizonynyal megható egyszerre azon naiv vallomása: «Én igen okos soha sem voltam, mert ha az lettem volna, most nem ülnék itt, a hol ülök» . . .

De minő világot vet a régi municipális rendszerre, s az egykori dicasteriális kormányzatra, mikor például a fővárosunkat ért nagy csapást, az 1838-ki árvízveszélyt, idézi vissza emlékezetünkbe, mely előre látott catastropha elhárítására akkor szinte semminemű intézkedések sem történtek.*) Előbbre vagyunk-e? — Akkor, úgymond, néha a bolondok adtak tanácsot; ma (értve a Bach-korszakot) úgy látszik, renaissance-korukat érik!

S ha csak tartózkodva helyeselhetjük, melyeket e könyvben is a túlnépesedés veszélyeiről annyiaszor ismételve, mond,

---

*) Azon válságos napokban mennyire elégtelen volt önmagával, naplói tanúsítják.

miert többek között határozott ellensége volt minden lelencz-háznak stb. e., bizonynyal engesztelődve fogjuk aláírni e lelkes sorokat:

«Egészségtül viruló egyén, ugyan van-e a világon ennél kellemesb látvány? Igen van, és vajon mi az? Egészséges család! Minél csak egészséges község gyönyörűbb; midőn egészséges nemzet, mennyekbe ragadó tünemény!»

* * *

A magyar tudományos akadémia kegyeletes kötelességének ismeri, s immár napirendre tűzte, dicső alapítója összes műveinek lehető teljes kiadását. Nem tartottam időszerűtlennek ez általános ismertetést, szemleképen, mintegy előrebocsátani.

ZICHY ANTAL.

NEW-ORLÉANS BEVÉTELE FARRAGUT-TŐL.*)

Örökké emlékezetes marad az az óriási küzdelem, melyet a rabszolgasági kérdés keltett az éjszak-amerikai Egyesült-Államokban. Tizenhárom állam, területre nézve nagyobb az Unióhoz hű maradt államokénál, bontotta ki az elszakadás lobogóját. A harc, mely 1861. évi márczius havában vette kezdetét, négy éven át dühöngött úgy a szárazföldön, mint a vízen, és miután több mint egy millió ember életének áldozatába került, az éjszakai teljes győzelmével végződött.

A harc, mint mondók, nemcsak a szárazföldön vívatott, hanem nagy arányokban és elszántsággal a vízen is.

Ámde az Unió flottájának nemcsak a tengeren jutott nagy szerep, hanem fontosságra nézve aligha csekélyebb azon hajózható folyókon is, melyek az Egyesült-Államok nyugati és délnyugati részét szelik, különösen azoknak főerén, a Mississippin.

E folyam fölfelé egészen az Ohio betorkolásáig a déliek kezében volt. A déliek a Mississippi mindkét partjának legalkalmasabb és stratégiailag fontos pontjain erődítéseket emeltek. Azonkívül még számosabb ponton parti ütegeket állítottak föl. Területök e részeit tehát az ellenfél szárazföldi hadseregei előtt úgy szólván megközelíthetlenné tették. A déliekre nézve ugyanis a legnagyobb fontossággal bírt a területöket átszelő hajózható folyók szabadon tartása. Ezek levének a legbiztosabb s egyúttal legalkalmasabb közlekedési utak, melyeken a harcban működő hadseregeik számára mindazt szállították, a mi

---

*) Fölvastatott a magyar tudományos akadémia 1893. évi márczius 13-iki ülésében.

élelmezésökre és hadi fölszerelésökre szükséges volt. E tekintetben legfontosabb volt reájok nézve: Arkansas, Texas és Louisiana államokat megtarthatni, ló, marha, búza, rizs, gyapjú és pamutban való kimeríthetetlen gazdagságuk miatt. A Mississippitorkolatától mintegy kilenczven tengeri mérföldre eső New-Orléans, a délnek e dúsgazdag emporiuma, képezte a mondott területek, valamint Alabama és Mississippitörzsi államok gócpontját.

Habár a déliek a vízen való harcokban nem voltak oly szerencsések, és nem fejtették ki azon rendkívüli ügyességet és arravalóságot, mint a szárazon való hadviselésökben, mindamellett bámulatra méltó e tekintetben is tevékenységök; nagy dolgokat vittek végbe akadályok előállításában, nemcsak a tengerpartjukon, hanem a belső harszi színtér folyóin és csatornáin is.

Kövekkel megterhelt hajókat süllyesztettek el. Fort Henry és Donelson eleste után Nashville alatt a Cumberland folyót sziklakkal próbálták elzárni, melyeket a partokon repesztettek. Sekély vizekben szálfacölöpöket alkalmaztak, azután úgynevezett spanyol lovasokat szálfából, avagy vasúti sínekből képezve, süllyesztettek le, melyeket az úgynevezett «mushroom anchors» (gomba-horgonyok) tartottak meg helyökben.

Sajátságosak voltak a sawyereket utánzó torlaszok. Éjszak-Amerikában sawyereknek neveznek oly fatörzseket, melyek nagy vizeknél a partról leszakadnak és az ár által lefelé sodortatván, a víz apadtával gyökereik az iszapban megfeneklenek, míg koronáik lefelé fordulva a folyóvíz felső részében úsznak. Ezek a sawyerek igen veszedelmesek a hajózásra; különben a Dunán is előfordúlnak. — Mesterséges sawyereket készítettek tehát, tudniillik erős fatörzseket négyével egy keretben összefoglaltak. A keretek azon részeit, melyek a folyó fenekére illesztendők, kövekkel terhelték meg, felső részöket nagy hordók tartották lebegőben. Az egyes kereteket lánczok tartották egymással összekötve.

Sokféle torlaszokat használtak a folyamok elzárására, lánczokkal összekötött fatörzsekből készítve. Tutajokat vagy pontonokat horgonyoztak le. Ezek fatörzsekkel vagy gerendákkal és nehéz lánczokkal voltak egymással összekötve és aknákkal, torpedókkal ellátva, melyek érintésnél fölrobbantak. Aknákat és torpedókat, különösen a parti városok közelében, a

kikötőkben és a folyók oly részében és fordulatainál használtak, merre a hajóknak okvetlenül el kellett haladniok. Az Unió hajói igen nagy számban estek ezeknek áldozatul. Az úszó torlaszokat a folyam mindkét partján ütegek és erődök védtek. Torpedó-sajkákat is használtak; természetesen nem a mostani automobil torpedókkal, melyek későbbi keletkezésűek, hanem a sajka orrából kinyúló, mintegy három-négy méter hosszú rúd végéhez erősített, úgynevezett contact torpedókat, melyek a fölöttök elhaladó hajókat a legkisebb érintésre fölrobbantották.

De nemcsak ilyen akadályokról gondoskodtak a déliek, hanem számos ágyúnaszádokat, monitorokat és hajókat is építettek a Mississippin, részint annak megvédésére, részint, hogy az Unió területét átszelő felső Mississippin az éjszakai kereskedési hajóit elpusztítsák.

Mikor a polgárháború az Unió déli és éjszaki államai között kitört, összevéve csak hetvenhárom hadi hajója volt az Uniónak. Ámde ezek közül harmincz távoli állomásokon volt, kilenczet a déliek a gosporti hadi kikötőben fölgújtottak, kettő kezökben maradt, a többi harmincz pedig oly állapotban volt, hogy kisebb-nagyobb javításokra szorultak, mielőtt szolgálatot tehetnének és csak öt állott rendelkezésre készen közeli kikötőkben.

De az Unió kormánya oly, a történelemben csaknem páratlan erélyt fejtett ki, hogy már néhány hónap múlva, tudniillik 1861 július 4-én, nyolczvankét, — ugyanazon év december 3-án már 264 hajó állott szolgálatban és a háború további három éve alatt még 417 hajóval szaporították a létszámot.

Első föladata a kormánynak az volt: a déli államok tengerpartjait sikeres blokáda által a külállamokkal való érintkezéstől és közlekedéstől elzárni. Mindaddig ugyanis, míg a déli államok szabadon cserélhették ki terményeiket és üzhettek kereskedést a tengeren-túli államokkal, természetes, hogy hadi szerekben sem szenvedtek szükségét. Mihelyt a blokádát legalább nagyjában keresztülvitte, azon kellett lennie, hogy azon nagy vízi útat, értjük a Mississippit, mely az elpártolt déli, az úgynevezett conföderált államok területét átszelte, hatalmába ejtse. Éjszakon a Missouri állam déli határáig az éjszakai kezében volt a Mississippit, de innen a torkolatig, mint már említők, a déliek birták.

Míg éjszakon Cairó és St.-Louis (Missouri államban) kikö-

tőiben ágyúnaszádok épültek és egy flottilla állítottatott elő és szervezetett, melynek főadatúl tűzték ki, éjszokról dél felé operálni; addig az Unió atlanti kikötőiben előkészületeket tettek, hogy egy másik flottával délről nyissák meg a Mississippit és mindenekelőtt hatalmukba kerítsék a déliek legnagyobb és leggazdagabb városát: New-Orléanst.

Azon férfiú, kit Lincoln elnök e nehéz és fő fontosságú főadat megoldására kiszemelt, a később, mint minden korszakok egyik legnagyobb admirálisa, halhatatlan hírnévre szert tett Farragut Dávid Glasgow volt.

A flotta, melyet rendelkezésére bocsátottak, hat korvetta, tizenhat ágyúnaszád, huszonegy shoner és öt másféle hajóból állott. A shonerek tizenhárom hüvelyk ürmeretű mozsarakkal voltak felszerelve. — Butler tábornoknak 15,000 emberével az volt a főadata, hogy azon pontokat, melyeket a flotta kivivott, megszállja és a hol szükséges, a flottával közreműködjek. A hadsereg és hadi készleteinek szállítására huszonhét hajó szolgált. A flotta közből vette ezeket és így indult el Farragut, azt minden oldalról fődözve. A Mississippitorkolata közelebe 1862 márczius 17-én érkezett meg.

A Mississippitorkolaton át ömleszti vizeit a mexikói öbölbe. Mint minden deltánál, úgy itt is a folyam hordaleka zátonyokat képez az öt torkolat előtt, melyek közt a legnagyobb és legfőbb Passe à l'outré néven ismeretes. A Mississippitorkolat két oldalán a szárazföldet számos laguna és mocsár szeli át. Azon a ponton, a hol a folyam éjszakra a torkolatoktól az első nagy kanyarulatot teszi, St.-Philipp és Jackson erődök fekszenek, első a bal, másik a jobb parton.

St.-Philipp négyszögű földmű volt, mely tizennyolcz láb-bal magasabban feküdt a folyam vízszintjénél és hatalmas árok fődözte. Negyvenhat vontesövű ágyúja volt, többnyire harminczkét fontosak, néhány mozsárral. Higgins alezredes parancsnoksága alatt állott.

Jackson, a nagyobbik erőd, ötszögű és bástyákkal ellátott eröme volt, téglából építve, kazamátákkal, glacisval és vizes árokkal ellátva. A hozzá tartozó parti ütegekkel együtt hetvenöt ágyúval rendelkezett. Ezek között voltak columbiádok, mozsarak és vontesövű, harminczkét fontos ágyúk; tizennégy ágyú a kazamátákban volt elhelyezve. Örsége 1500 emberből állott, Duncan vezérőrnagy parancsnoksága alatt.

Ez erődöktől éjszakra a conföderáltaknak tizenöt hajóból álló flottillájuk horgonyzott, köztük a *Manassas* nevű koshajó, a mely több hóval azelőtt a tengerparton két uniónista hajót harczeptelenné tett; azután a *Louisiana* nevű nagy, vasúti sínekkel páncélozott úszó battria. Közvetlenül az erődök alatt, a két parti üteg által flankirozva a conföderáltak egy úszó torlaszt helyeztek el, a mely két erős lánczczal összekötött pontonokból állott. Ily hatalmasan megerősített állást foglaltak el a déliek New-Orléans alatt, a melyet méltán megvívhatatlannak tartottak. New-Orléans meg is érdemelte, hogy védelmére minden lehető megtörténjék. Azonkívül 200 vadász, válogatott emberek, folyton járt a partokon, hogy az unionáltak mozgásait szemmel tartsák és azokról jelentést tegyenek az erődökbe.

Márczius 18-kán az unionáltak shoner-hajói (ezek vitorlások lévén), vontatva gőzösöktől, áthaladtak a torkolat zátonyain, de csak nagy nehezen. A legnagyobbikat a *Coloradót*, a víz sekélysege miatt hátra kellett hagyni. — Az előkészületek a támadásra egy hónapot vettek igénybe.

A támadást megelőzőleg öt nappal Farragut egy mérnökhari tisztet kellő segédlettel küldött előre a folyón az erődök felé, a terepnek minél pontosabb fölvétele végett, hogy annak alapján intézkedhessen a mozsarakat hordozó hajók kellő fölállítására végett.

Az *Owasco* hadi hajó küldetett előre a fölvételnél közreműködő tisztnek és legényeknek megvédésére. Habár folyton az erődök tüze alatt dolgoztak és ki voltak téve a partokon, a bokrokban elrejtőző lövészek golyóinak, többen közülök megsebesültek és el is estek, mégis három nap alatt tökéletesen megoldották földadatukat. Ennél fogva a mozsaras hajók állását pontosan meg lehetett határozni. Porter sorhajókapitány, a ki ezeknek parancsnokságával volt megbízva, mindenekelőtt három shonerjét állította föl, hogy mozsarainak hordtávolságát és kitarását 2700 méter távolság mellett kipróbálja.

Április 18-dikán már a shonerek valamennyije elfoglalta kijelölt állását készen a tüzelésre. Farragut parancsára az árbozczokat bokrokkal álcázták, hogy az erődökből meg ne láthassák. A positio is igen ügyesen volt megválasztva sűrű berek mögött, mely kitünő földözetül szolgált az erődök felé. Míg tehát a shonerek árbozczosaraiból az erődöket látni lehet-

tett, addig az erődökből az észlelők nem tájékozhatták magokat, ellenfeleikre nézve.

A shonerek három osztályt képeztek. Mindenek előtt az egyes divisiók szabályozó hajója állítatott föl és nyomukban állást foglalt a többi. Az első osztály szabályozó hajója 2565 méterre állott föl Jackson-erődtől és 3312 méter távolságban St.-Philipp-erődtől. A harmadik osztály ennek közelében vetett horgonyt. A második osztály pedig a folyam éjszakkéleti partján állítatott föl, legelől álló hajója 3312 méter távolságban horgonyzott Jackson-erődtől.

Jeladásra kezdetét vette a bombázás. A parancs szerint a hajóknak minden tíz perczben egyszer kellett tüzelni. Jackson és St.-Philipp erődök azonnal feleltek mindazon ágyúikkal, a melyek a támadás iránya felé használhatók voltak. Az erődök tüze oly heves volt, hogy ágyúaszádokat kellett a shonerek segélyére küldeni a végett, hogy az erődök tüzét részben magokra vonják. Sőt Porter délfelé szükségesnek találta a második osztály állását kissé eltolni. Öt óraker este észlelhető volt, hogy az erődben tűz ütött ki. A citadella és raktárak meggyulladtak. Ha Porter sorhajókapitány ismerte volna a tűz kiterjedését, bizonyára éjjel is folytatja a tüzelést; így azonban helyesnek találta kevéssel naplemente után azt megszüntetni, minthogy a legénység virradat óta nem étkezhetett. De azonkívül Porter meg akarta vizsgálni, mennyire szenvedtek a mozsarak ágyazatai és a hajók. A bombázás folytatását az éjjel át annál bizonytalanabb sikerűnek tekintette, mert erős szél is kezdett fújni.

Másnap, április 19-én, a tüzelés újra kezdetét vette. Az ellenség élénken viszonzta. Egy mozsár-shoner elsülyedt. A gyutacsok rosszaknak bizonyulván, Porter fölhagyott azok szabályozásával (úgynevezett tempirozásával). Habár ez némely tekintetben hátrányos volt is, de legalább kevesebb löveg veszett el időelőtti robbanás miatt. A bombák 18—20 lábnyi mélységre hatoltak be a nedves és puha talajba, azután kevés vártatva fölrobbantak, fölemelvén a földet, mely aztán ugyanazon helyre visszaesett. — Az ezáltal okozott kár aránylag nem volt nagy, ámde hatásuk a legénységre igen demoralizáló volt.

Három nap multával Porter a legénység kimerülése következtében azt az intézkedést tette, hogy annak csak egy harmada

tegyen főlváltva szolgálatot. (Jelentésében kiemeli azt, hogy látta a mint a tiszték és legénység a kimerüléstől elterülve, mélyen aludtak a földézetten, míg a hajón a mozsár mellettük dörgött és köröskörül mindent földrengésként megrázkódtatott.)

A harmadik és negyedik napon már kénytelenek voltak lőszerkészletüket kiegészíteni, mi a távolabb horgonyzó szállítóhajókkal történt és pedig akkép, hogy az átrakodás végett a gőzösök a shonerek oldalán foglaltak helyet. A mi ennél csodálatos volt, ez az, hogy a szállító gőzösök egyikét sem találta ellenséges golyó.

Még az ötödik napon is oly keményen tüzeltek az erődök, hogy Porter kénytelen volt egyes hajók horgonyzó helyét változtatni.

Farragut ezalatt ágyúaszádaival türelmetlenül várta a bombázás eredményét. De különben is a szél- és áramlati viszonyok olyanok voltak, hogy a flotta támadólag úgy sem léphetett volna föl ez idő alatt. Felszél fúván, a hatalmas folyamnak oly erős volt az áradata, hogy a hajók, különösen az akkori gőzgépek aránylagos gyöngesége következtében, midőn a technika nem volt még annyira kifejlődve mint ma, az ár ellen alig tudtak haladni. Sok horgony elveszett és számos hajó összeütközött. Azon kívül a confederáltak sem maradtak tétlenül. Öt talpat eresztettek lefelé. Ezek kátránnyal és terpentinnel bemázolt fával voltak megterhelve, a melyet az elbocsátás előtt meggyújtottak. Azonban csak egy collisio történt; mert vagy a tenger felé szálltak, vagy a csolnakok elczipelték a parthoz, a hol elégtek.

Mikor már három napig tartott volt a bombázás, Farragut a hajóparancsnokokat hadi tanácsra hívta össze.

Két út állott előtte nyitva New-Orléans bevételére. A két erőd között erőszakkal utat törni hajóival, vagy pedig előbb az erődöket kézre keríteni s azután a folyón fölfelé haladni. Ez utóbbi alkalmasabbnak mutatkozott és több biztosságot is látszott nyújtani; mert az első terv elfogadásánál a mozsaras hajókat hátra kellett volna hagyni s azokat az ellenségtől való megtámadtatás veszélyének kitenni vagy pedig őket vontatni, a mi azonban a flotta haladását meglassította és a keresztültörés veszélyeit komolyan fokozta volna. Azonkívül szükséges lett volna biztosan tudni, ha vajon az erődök fölött nincs-e egy második parti ütegektől védett torlasz. Mert ha ilyen létezik,

akkor a flotta azon veszélynek teszi ki magát, hogy két tűz közé jut. A második tervnél még azon előny is kínálkozott, hogy annál a hadsereg is közreműködhetett volna, hátul támadván meg az erődöket, míg a flotta előlről teszi.

Mindezt megvitatták a hadi tanácsban, mely a második terv mellett foglalt állást; mindamellett Farragut — mivel az ő meggyőződése szerint hiba lett volna időt veszteni — a keresztül rontásra határozta el magát. Mihelyt azután — így szötte tervét — a flotta elegendő része megérkezik éjszakon a torlasztól, hogy a szárazföldi csapatokat a folyó felőli oldalon fődözhessék, akkor azok a belvizeken keresztül a tengeréből a New-Orléanstól mintegy húsz tengeri mérföldre eső vesztgári épületeknél kiszállíthatatnának; innen pedig a vízi és szárazföldi erők együtt mennének a folyón fölfelé, egymást támogatva, úgy a mint az legelőnyösebb lesz.

Április 20-án, tehát a bombázás harmadik napján, Farragut Bell kapitányt előre küldte két ágyúszáddal, hogy a torlaszban útat nyisson a flotta számára — petárdák segítségével, melyek galvanicus batteriával voltak meggyújtandók. A petárdák azonban nem robbantak föl. E helyett azonban Caldwell sorhajó-hadnagy, az *Itasca* ágyúszád parancsnoka, többed magával a középső pontonra kiszállván, sikerült neki az ellenség leghevesebb tüzelése ellenére a lánczokat arról leoldani. Az így a torlaszban okozott nyílás elegendő széles volt arra, hogy a hajókat keresztül ereszsze.

A támadásra s illetőleg keresztültörésre való előkészületekről teljes képet nyerünk Farragutnak hajónagyi parancsából. Terünk nem engedi azok részletezését, melyek különben is csupán szaktengerészt érdekelnének és csak annyit jegyzünk meg, hogy az azon utasításokban nyilatkozó éleslátás és mindegre kiterjedő körültekintés bámulatba ejt.

A keresztültörés előtti nap, azaz április 23-ának délutánján, tehát a bombázás hatodik napján, Farragut szemlét tartott minden hajón, és meggyőződött arról, hogy mindenki jól megértette volt utasításait és szilárd elhatározással nézett a jövő események elé, habár a parancsnokok aggódtak azon, hogy az indulásnak éjjeli két órakor kellett megtörténnie.

Érdekes, a mit az admirális az egyes hajók utolsó külön készülődéseire vonatkozólag a kormányhoz tett jelentésében mond: «Minden hajó úgy és akként tette meg külön előké-

szülődéseit, a mint azt az egyes parancsnokok és tisztek élelműsége — a hajó és emberek megóvása végett — nekik sugallta. Talán még soha sehol sem történt — mondja az admiralis, hogy annyi leleményességet fejtettek volna ki, mint e kicsi hajórajban. Így Moore gépészmérnöknek az az ötlete volt, hogy a gőzgépek védelmére horgonylánczokat kell alkalmazni a hajó oldalain, a mely tervet azután valamennyi hajó elfogadta. Azonkívül minden parancsnokság még külön intézkedéseket tett, hogy a függő ágyak, köszén-, hamu-, homok- és montour-zsákokkal, valamint minden egyéb kigondolható eszközök alkalmazásával megakadályozza, hogy a lövegek előlről vagy hátulról a kazánokhoz és gépekhez hatolhassanak. A hajók belső falait függő ágyakkal, mások kötelekből készült hálókkal akasztották be védelmül. Némely parancsnokok iszappal kenették be hajóik külsejét, hogy kevésbé láthatókká tegyék; mások a födélzetet oly színnel mázoltatták be, hogy éjjel az ütközet alatt könnyebben különböztethessék meg a tárgyakat stb.

Végre éjjel után kettőkor a kitűzött órában Farragut parancsot adott a flottának az indulásra. Előbb azonban Caldwellt az *Itascával* előre küldte, utána nézni, hogy a nyílás szabad-e. Az utasításhoz képest egy röppentyűvel tudtúl adta, hogy igen. Ugyanazon időben az ellenség égő talpakat úsztatott lefelé és a parton a torlasz mindkét végénél óriási tüzeket gyújtott meg. Sőt ugyanakkor a parti ütegek is tüzeltek Caldwell hajójára, azonban nagyobb kárt nem okoztak.

A *Pensacola* és néhány más hajónak meggyűlvén a bajuk horgonyaik fölvonásánál, csak másfél órával később indulhattak. A hajóraj két hadoszlopban vonult előre. A jobboldali oszlopnak, melyet az első osztály képezett és nyolcz ágyúaszádból állott, főadata volt a St.-Philipp-erődöt megtámadni. Ezt Bailey sorhajókapitány vezette.

A bal oszlopot, mely három corvettából állott és a melynek főadata volt Jackson-erődöt megtámadni, Farragut maga vezette a *Hartford* corvettán. A hat ágyúaszádból álló, Bell sorhajókapitány vezette második osztálynak főadata volt a corvetták támadását Jackson-erőd ellen támogatni. Az ellenség által gyújtott tüzek, melyek a támadókat elárulták, egyuttal kalauzúl szolgáltak nekik. Csakhamar áthaladtak a láncztorlaszon. A jobb oszlop megkezdte támadását St.-Philipp-, a bal Jackson-erőd ellen. A csata általános lett. Az ellenség mindkét

parti ütegből és erődből felelt. Oly sűrű lett a füst, hogy a hajókról csak is az ellenséges ágyúk villámlása szolgált célirányul, és nehéz lett barátot ellenségtől megkülönböztetni.

Porter kapitány, a kapott parancsolathoz képest, ágyúnaszádjaival bizonyos pontig fölfelé haladt a Jackson-erőd partoldalán. Ugyanazon pontra rendeltetett a *Portsmouth* corvetta is. E hajóknak az volt a föladata, hogy a Jackson-erődtől délen és illetőleg keleten, tudniillik a Mississippin másik partján emelt ütegeket támadják meg, míg a mozsaras hajók a bombák valóságos záporát öntötték Jackson-erődre.

Egyszerre csak egy égő talp közeledett az admiralis-hajó, a *Hartford* felé. Csak később lehetett észrevenni, hogy a *Manassas* — a délieknek előbbi tengeri csatákból híressé vált — sarkantyús hajója, volt az égő talp másik oldalán és hajtotta azt az admiralis-hajó felé. A *Hartford* csakhamar tüzet fogott és a tűz már az alsó árbocok feléig ért föl. Azonban ügyesen hátrálva megszabadult az égő talptól és a tűzoltási szolgálat jeles szervezeténél fogva a tisztek és legénység rendkívüli megerőltetésével sikerült a tüzet eloltania. Azalatt azonban ütegei folyvást tüzeltek és a hajóraj St.-Philipp-erőd magaslatára érkezett, melynek ágyúit elhallgattatták. Csak itt-ott érkezett még egy lövés az erődből.

E perczben közeledett fölülről a déliek flottája, mintegy 13 ágyúnaszád. (A *Manassas* és *Louisiana* pánczélos hajók Jackson erődnél horgonyoztak.) Az éjszakaiak rögtön ellenök fordultak és rövid idő alatt tizenegyet közülök fenébe fúrtak.

Most már messze túl voltak az erődökön. A győzelem az éjszakaiaké lett. Csak imitt-amott küzdött még a déliek egy-egy ágyúnaszádjá. Kettő közülök a *Varunát* támadta meg.

Ez a hajó tudniillik sokkal nagyobb sebességénél fogva jóval megelőzte Farragut többi flottáját. Az ellenséges ágyúnaszádok neki iramodtak és jobbról-balról oldalba fúrva azt, elsüllyesztették. De a *Varuna* parancsnoka, Boggs kapitány, valamint tisztjei és legénysége oly hősiességgel küzdöttek, hogy a két ellenséget szintén elpusztították és a három hajó egymás mellett sülyedt el a Mississippin hullámaiban. Csak árboczaik nyúltak ki, mint megannyi emlékei a hősiességnek es teljesített kötelességnek.

A déliek még fönmaradó kevés hajói makacsúl folytatták egyenként a harcot, míg ezek is le nem győzettek. Mielőtt

azonban veget ért volna az ütközet, egyszerre csak a *Manassas* jelent meg, a mint teljes gözzel a folyamon fölfelé törtetett, hogy az éjszakiakat hátulról megtámadja.

Farragut parancsot adott a *Mississippi* nevű ágyúaszád parancsnokának, Smith kapitánynak, hogy forduljon vissza és fúrja fenékebe. A *Mississippi* egy pillanat alatt eleget téve a parancsnak, megfordult és teljes gőzerővel neki rontott a *Manassas*nak. Már csak mintegy 45 méterre voltak egymástól, midőn a *Manassas* egy ügyes manőverrel kitért a *Mississippi* elől és egyenesen neki futott a partnak. A *Mississippi* baloldali összes ágyúiból kétszer adott sortüzet reá és a rommá lőtt *Manassas* mint teljes roncs úszott a folyón lefele.

Így végződött e nevezetes vízi ütközet az éjszakiak teljes győzelmével. Farragut, ki sokban hasonlított jellemére nézve Moltkéhez, különösen szerénység tekintetében, jelentésében alig beszél magáról. De sőt azon kijelentésével végzi, hogy kevés parancsnoknak jutott még azon szerencséje, oly tisztektől támogattni, kik hivatásukban több bátorságot és nagyobb ügyességet tanúsítottak volna.

Azonban nem valamennyi hajó tört keresztül a torlasz nyílásán. Így a *Kennebekkel* az történt, hogy egy talppal összeütődött és oly sokáig tudott attól megszabadulni, hogy azalatt világos nappal lett s így nem kockáztathatta többé az áthaladást. Az *Itasca* Jackson erőddel szemben megérkezve, kazánjába kapott lövést. Vissza kellett tehát térnie. A *Winona* elhibázta a nyílást a torlaszban és már fényes nappal volt, mikor lőtávolságra jutott Jackson-erődhöz és a két erőd lövegeitől valamennyi tüzérét elvesztvén, végre visszafordulni volt kénytelen.

Az ütközet befejezése után Farragut előre küldte Bailey kapitányt a *Cayuga* ágyúaszáddal, az úgynevezett Quarantaine vesztegzári állomásra s ott egy ezredet ejtett foglyúl. Miután csak terhére voltak a flottának, a fegyverek, löszerek és egyéb kincstári vagyonnak átvétele után, Farragut úgy a tiszteket mint a legénységet becsületszóra haza bocsátotta. Néhány ágyúaszádot pedig a végből küldött előre, hogy a távirati sodronyokat minél több helyütt elvágják.

Bailey kapitányt azután ágyúaszádjával az úgynevezett Quarantaine lagunán Porter flottilla-parancsnokhoz azon utasítással küldte vissza, hívná föl a két erődöt a megadásra. Vele

együttal Butler tábornokhoz sürgönyt küldött, hogy részére az út a Quarantine lagunán át nyitva áll, ennél fogva az előbbeni megállapodáshoz képest, csapatjait partra szállíthatja és tudatta vele, hogy e művelet fődözésére néhány ágyúnaszádot hagyott hátra. Ez azért volt szükséges, mivel az admirális tudomására esett, hogy az ellenségnek az erődöknél három ágyúnaszáda állomásoz, valamint a 16 ágyúval felszerelt *Louisiana* nevű vértezett úszó üteg is.

Farragut flottájának megmaradt részével útját New-Orléans felé folytatta. Miután egynémely hajó csak lassan tudott haladni, de meg a folyami viszonyokat sem ismerték, csak másnap, azaz 25-én délelőtt érkeztek az «*Englisch Turn*»-hez. De már egész délelőtt a látható jelekből következtethetni lehetett a pánikra, mely New-Orléans lakosságát megszállta.

Gyapottal terhelt hajók lángba borítva úsztak lefelé a folyamon, valamint oly eszközök, melyek a hajógyárakban használtak. Borzasztó volt a tulajdon pusztítása, melyet a new-orléanski hatóságok vittek végbe, csakhogy az éjszakaiak kezébe ne essenek.

Csakhamar azonban új földművek tűntek föl a folyam mindkét partján. Erre Farragut parancsot adott a flottának, hogy zárt csatarendben kettős oszlopban sorakozzék és hogy mindegyik oszlop a maga oldalán található földművet támadja meg. Bailey kapitány, a ki nem vette észre az admirális hajó által a sorakozásra adott jelzést, ekkor naszádjával, a *Cayuga*-val már messze elől volt. Így a mindkét parti ütegek igen heves tüzet nyitottak meg ellene. Farragut segítségére sietett. Mint-hogy a Mississippi ott fordulatot tesz, a parti ütegeknek módjában volt a flotta hajóit több mint 2000 méternyi előhaladások alatt, hosszúságokban söpörni, holott a hajók előrészen csak két-két kilenc hüvelyk kaliberű ágyú volt fölállítva, a melyekkel viszonozhatták a tüzet. De nemsokára a hajók is képesek voltak gránátokkal, srapneillekkel és kartácsokkal elárasztani a földműveket és oldalütegeiket megnyitni ellenök; mire csakhamar elhallgattak a parti ütegek és a még épen maradt emberek futni kezdtek minden irányban. A flotta pedig most már a város elejébe érkezvén, ott horgonyt vetett. Farragut Bailey sorhajókapitányt küldte be a városba — melyet egy 6000 emberből álló hadosztály Lovel tábornok alatt őrzött — hogy azt a megadásra fölhívja. A polgármester válaszolá, hogy

ehhez neki nincs joga, minthogy a város a hadi törvények alatt áll. Lovel tábornok kinyilatkoztatta, ő mit sem fog átadni, hanem, hogy a várost az elpusztítástól megmentse, vissza fogja állítani a városi hatóságokat és csapatjaival visszavonul; a mit meg is tön. Farragut valamennyi gőzhajót lefoglalta és lefelé küldte Quarantaine állomáshoz, Butler tábornok seregének segélyére.

A város rakpartja a pusztulás borzasztó képét nyújtotta. Hajók, gőzösök, gypot, kőszén stb. egy lángtengert képeztek és ugyancsak próbára tette az éjszakaiak ügyességét, hogy az úszó lángtömegeket kikerüljék. Tudomása volt az admirálisnak arról is, hogy a déliek a new-orléansi hajógyárakban több erősen páncélozott koshajót építettek, melyek között a leghatalmasabb a *Mississippi* nevű volt. Ennek föladata lett volna rémévé lenni a tengereknek, elpusztítani az éjszakaiak kereskedelmi hajóit és szembeszállni hadi hajóikkal is. De csakhamar megpillantották e hatalmas hajót lángba borítva lefelé úszni. A déliek ezt is meggyújtották, hogy az éjszakaiak hatalmába ne kerüljön. Egy másik hasonló hajót közvetlenül a vámház előtt sülyesztettek el, több más épülőben volt.

Farragut flottájának egy részét Bailey parancsnoksága alatt a New-Orléans előtt hagyva, másik részével — minthogy azt hallotta, hogy Carrollton városa mellett, mely nyolcz mérfölddel följebb feküdt, más két erőd épült, haladéktalanul oda sietett. De a rémület, melyet az éjszakaiak győzelme és váratlanul gyors előnyomulása maga előtt terjesztett, már oda is elhatolt volt. Az ágyúkat beszegezve, azok talpait pedig meggyújtva találták. Egy mérfölddel feljebb másik két erőd emelkedett, de ezek még nem voltak ágyúkkal felszerelve. De ugyanitt a folyam jobb partján egy nagy erős talpat fedeztek föl óriási méretű vaslánczczal, a milyent, mint Farragut jelentésében fölemlíti, még sohasem látott és melyet a folyamon keresztül feszíteni, Farragut gyors megjelenése következtében a délieknek már nem maradt idejük. Farragut, hogy a rémületet tovább terjeszsze, több hajóját a folyamon föl Baton Rouge felé küldte, maga pedig New-Orléansba visszatért, hogy ott rendet csináljon.

Említettük, hogy Farragut mihelyt ápril 24-én a déliek flottáját megverte, mielőtt tovább haladt volna New-Orléans felé, Boggs kapitányt leküldte Porter parancsnokhoz, hogy az

erődöket a megadásra haladék nélkül fölszólítsa. Térjünk tehát vissza Porterhez.

Alig hogy Farragut flottájával keresztül tört volt Jackson és St.-Philipp erődök közt, Porter a tüzelést megszüntette és visszahúzta hajóit hadi állásaikból. Együttal pedig Guest ágyúnaszád-parancsnokot parlamentair lobogó alatt elküldte, az erődöket a megadásra felhívni. A válasz volt: «A követelés nem teljesíthető».

Porter erre előkészületeket tett a bombázás megújítására. Mint már tudjuk, a délieknek négy hadi hajó volt az erődök-nél, meg az említett vértezett úszó üteg. Porter az utóbbi ellen, melyről föltette, hogy az erőd művei közvetlen közelében horgonyoz és maga az erőd ellen irányoztatta mozsarainak tüzet. De az erőd nem tüzelt vissza; Porter erre mozsaras hajóit lefelé küldte a szükséges javítások eszközlése végett, hogy hajóit a közvetlen támadásra kész állapotba helyezze. A folyam mellékeit átszelő lagunákat (barákat) fölhasználva, hat shonert Jackson erőd háta mögé küldött, hogy összeköttetéseit elmesse, kettőt pedig a St.-Philipp-erőd mögé, hogy a szárazföldi hadsereg csapatainak partra szállítását elősegítse. Ez intézkedéseit éjjeli időben tette és akkép, hogy a hajók mindannyian egvidejűleg érkeztek meg rendeltetésök helyére.

Mikor kivilágosodott, az ellenség látta, hogy minden oldalról körül van véve. A Mississippin megmaradt hajóknak volt a föladata a déliek hajóit a megfutasban megakadályozni. Ugyanakkor érkezett meg Farragut küldöncze azon hírrel, hogy az erődök közti keresztül törése szerencsésen sikerült. Erre Porter újonnan parlamentairt küldött, az erődöket a megadásra fölszólítani. A föltételek ezek voltak: az örségnek oldalfegyverök meghagyatván, kötelezze magát, hogy mindaddig, míg rendszeresen ki nem cseréltetnek, az éjszakiak ellen újra fegyvert nem fog. Köteles továbbá az erődöket, összes ágyúkat, fegyvereket, élelmi és löszereket, a hajókat, ezek ágyúit es minden nyilvános tulajdont sértetlenül átadni.

Másnap, 28-án, érkezett a válasz, mely szerint készek az erődök a közölt föltételek alapján capitulálni.

Porter ennek következtében *Harriet Lane* hajóján és még három gőzössel az erődök közelébe evezett. Az erődök parancsnokai Duncan tábornok és Higgins alezredes a *Harriet Lane* földelzetére mentek, a capitulatio megkötése végett. Kijelentették

azonban mindenekelőtt, hogy a hajók azért nem foglalandók a capitulatióba, miután a tengerészisztek fölött nem rendelkeznek és nem felelősek cselekményeikért. Míg így alkudoztak, jelentették Porternek, hogy a *Louisiana* úszó úteget a déliek két hajója fölgyújtotta. Porter oly reményben volt, hogy e hajót az Unio számára megmenti, de miután hajóján, mint nemkülönböben a két erődön a parlamentair lobogó lengett, mit sem tehetett. Az égő *Louisiana* lefelé úszott az éjszakaiak hajói felé s megtüzesedett ágyú magoktól elsültek.

Mindezek ellenére az alkudozásokat a *Harriet Lane* fődélzetén egy perczig sem szakították meg. Az Unio hajói helyökből meg sem moczcantak, megelegedve azzal, hogy készületeket tettek az égő hajónak magoktól való távoltartására. Szerencsére a szél a *Louisianát* St.-Philipp-erőd felé hajtotta, a hol aztán a déliek légbe röpítették. Töredékei minden irányban szétrepültek és egy embert az erődben meg is öltek. A hajón sok lévén a lőszer, a robbanás oly borzasztó volt, hogy sok mérföldre látták és hallották. Az Unio hajói azonban sértetlenül maradtak. A capitulatio aláírása után a conföderáltak átadták az erődöket.

Porter most utána nézett, hogy hol vannak a déliek hajói. Három hajójok, a melyek közül azonban egy már kész volt az elsülyesztésre, fél mérfölddel följebb volt. Porter közeledvén, lövést adatott a hajók fölött, mire lobogójokat bevonták.

Míg a capitulatio iránti alkudozások tartottak, Porter már egy hajót leküldött szárazföldi csapatokért. Phelps dandártábornok megérkezvén, az erődök átadattak neki. Jackson erőd, mely ellen a mozsaras hajók a főtámadást intézték, nagyobb mértékben volt megrongálva, St.-Philipp kevésbé.

Porter az erődök őrségét becsületszóra szabadon bocsátotta; a conföderáltak hadi tengerészetének azonban föltétlenül kellett magát megadnia, minthogy árulókként cselekedtek, midőn ugyanakkor, mikor a parlamentair-lobogó föl volt vonva és az erődök a capitulatio fölött alkudoztak, hajóikat meggyújtották és elsülyesztették, a *Louisianát* pedig majdnem közvetlen közelében azon hajónak, a melyen az alkudozások folytak légbe röpítették. A déli hajók tisztjeit tehát fogva küldték Washingtonba, hogy ott a hadbírótság ítéljen fölöttök.

Este 29-én hozta Bailey kapitány Farragutnak az örven-

detes hírt, hogy az erődök Porternek megadták magokat és minden közvagyonot átszolgáltattak.

Ugyanaz nap megérkezett Butler tábornok is New-Orléans előtt, kivel Farragut a csapatoknak fölfelé való szállítása végett tette meg együttesen a szükséges rendelkezéseket. Aztán pedig a vámházon fölvonatta az amerikai lobogót. Minthogy pedig a városházán még mindig a déliek lobogója lengett és a polgármester üzenete szerint, nem tud embert találni New-Orléansban, a ki azt levette volna, mert bizonyára meggyilkolják, egy szakasz tengerészt küldött a déliek lobogójának levonására. Farragut azután átadta a várost Butler tábornoknak, kinek csapatai azt megszállták.

Ezzel New-Orléansnak meghódítása befejeztetett.

* * *

New-Orléansnak Farragut-tól történt bevétele újabb bizonyosságát szolgáltatja azon nagy igazságnak, hogy lélekjelenlét, a gyors választás adománya és rögtöni elhatározottság azon tulajdonságok, melyek a sikert nemcsak a szárazföldön vívott háborúban, hanem még fokozottabb mértékben a vízen való műveletekben biztosítják. Láttuk a déliek hatalmas erőfeszítéseit, hogy New-Orléanst megközelíthetlenné tegyék s az éjszakai flottájának előnyomulását megakadályozzák. Ha Farragut bárha csak néhány nappal tovább késlelteti a keresztül törést, New-Orléans bevétele — ha még egyáltalán — már csak sokkal nagyobb áldozatok árán lett volna keresztül vihető. Farragutnak példája igazolja azt is, hogy a lángész aránylag csekély eszközökkel is képes nagy dolgokat keresztülvinni.

Nem lehet föladatunk e helyütt Farragut további hadjártait a Mississippin s egyéb harci színhelyeken ecsetelni. New-Orléans bevételenek vázlatos ismertetésével célunk az volt: egy újabbkori hadi tény világosságánál szemünk elé vezetni, mire képesek hadi hajók folyamokon, még erődökkel, torlaszokkal és aknákkal szemben is. Föltüntetni továbbá azt, hogy aránylag kevés eszközökkel és emberanyaggal mily hatalmas támaszt nyújthat a hadi tengerészet a szárazföldi hadseregnek a háborúnak oly színterén, melyet hajózható folyók szelnek át vagy határolnak.

* * *

A mi Dunánkat is már a rómaiak, a nekik oly nagy mértékben sajátos katonai éleslátásukkal — mint tudjuk — nemcsak castrumokkal, hanem hadi flották segélyével is védték meg. Carnuntumnál állomásozott a Classis Flavia Pannonica, Florentiánál, a mai Szt.-Endrénél, pedig a Classis Pannonica. Hazai történelmünkben is ismerjük azt is, hogy mily lényeges szolgálatokat tettek háborúinkban a naszádosok. Ha Hunyadi János 200 naszádjával 1456 július 14-én nem veri tönkre Belgrád előtt a törökök gályáit, Nándorfehérvár akkor elesik és Mohammed szultán seregeivel föltartóztathatlanul elárasztja a nyugatot. Mátyás királyunk számos és jól szervezett dunai flottája segélyével vette be az osztrák dunai várakat, sőt magát Becset is.

A naszádosok megszűntével helyöket azután a királyi sajkások foglalták el, legvégül a csajkisták. Érdekes adat, hogy a Fejerváry bárói család egy őse, Fejervári László, volt az utolsó magyar sajkás fővajda. Mária Terézia nevezte ki fővajdának 1746-ban. Még gyermekkorában I. József alatt kezdven katonáskodását, összesen 40 évet töltött vízen az uralkodóház és a haza szolgálatában. Arczképe a történelmi arczképcsarnokban őriztetik. Méltósága jelvényeül távcsövet tart jobb kezében.

Manapság a monitorok hivatvák a Dunát delen és délkeleten megvédeni. Tíz—tizenkét monitor, melyekhez a földérintő szolgálat teljesítésére elegendő számú apró és fürge gőzsajkák lennének beosztandók, lehetetlenné tennék az ellenség átkelését a szerb partról, a Drina torkolatától kezdve Orsováig 350 kilométer hosszban; de megakadályoznák azt is, hogy az ellenség netalán a Vaskapun alul kísérelné meg a szerb parton csapatokat kiszállítani, avagy pedig hadi hajókkal a Dunán fölhatolni. Legalább is egy hadi lábra állított hadtest a hozzátartozó honvedséggel és népfölkelőkkel lenne szükséges a mondott czelokra, mely azután kenyszerülne Szerbiát habár csak ideiglenesen is occupálni; a mi pedig politikailag nagy hiba lenne. Mindez pedig elkerülhető lesz egy megfelelő számú dunai flottilla segélyével. Helyesen cselekszik tehát a hadügyminiszterium, midőn újabban a monitor-flottilla kellő számban való szaporítását programmjába fölvette.

REMÉNYI ANTAL.

COLETTE FOGADALMA.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény. *)

Ápril 28.

Civreuse úr elútazott tegnap: ezzel minden meg van mondva. S én nem tudom föltalálni többé itt magam.

Pedig megszoktam már d'Erlanget üresnek és csöndesnek ismerni, tudom mint visszhangzanak lépteim a folyosókon, s hangom a fali táblázaton, de mégis minden megváltozott most.

«Ezelőtt csak úntam magam, de most szomorú vagyok; már pedig e két dolog nem egyforma teherrel nehezedik az emberre.

Néha-néha erőt veszek magamon, valósággal áltatni iparkodom magam. Rendezgetek, jövök, megyek, víg dalocskákat dúdolok, aztán leülök kutyám mellé, fejét térdemre fektetem, s úgy kezdek vele beszélgetni, mint azelőtt; csakhogy még vele szemben is azon veszem észre magam, hogy a legcsúnyábbul hazudom.

— Hat hét egy csonttörés összeforradására, látod, Egy, ez roppant hosszú idő, mondtam neki az imént, úgy-e sohsem hittük volna, hogy ilyen soká tarthat?

Pedig nem igaz, a legkevésbé sem igaz, mert legalább is kétannyira számítottam a jelenben, a jövőről illetőleg meg épen azt hittem, örökre szól . . .

Benoíte nyugtalanul kísér tekintetével. Bizonyosan kitálta, vagy legalább fél tőle, hogy kedélyem föl van izgatva, s

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 192., 193., 194. és 195. füzetében.

szívesen maga mellett tartana egész nap; de nekem ez nem tetszik, tehát ráfogom, hogy vissza kell hordanom holmiaim szobámba, s megszököm mellőle.

Tényleg azonban semmit sem csinálok a világon, mindezt a maga helyén hagyok, mert nem merem újra elfoglalni régi szobámat. Anyi emlék leselkedik ott minden felé, s oly erővel rohannak meg, midőn oda belépek, hogy nem tudnek most ott aludni. Félnék, hogy ezek a kísértő szellemek kitalálnák titkomat, s elbeszelnék Pierre úrnak, ki talán nevetne rajta: tehát inkább csak álmodozni jövök ide. A könyvtárban sírok, búsulok, haragszom, szóval teszek a mit akarok; aztán ha már okosabbnak érzem magam, következnek a szórakozás perczei, midőn végig menve az ismert úton, leülök szokott helyemre, nézem az üres ágyat, a karszéket az ablak mellett, melyben senki sem ül, s visszaemlékezem mindenre! . . .

Sokszor aztán elfog a harag is. Végre is, minek jött ide ez az ember? miért férközött úgy be a fejembe és szívembe, hiszen úgy sem vett engem semmibe, s miféle az az égi hatalom, mely így megízlelteti velünk a boldogság előízét, csak épen annyit, a mennyi ép elég arra, hogy lelkünket megerintse, s egész értékét és mivoltát ismernünk engedje s aztán, midőn azt hisszük, hogy már fogva tartjuk kezünkben, egyszerre csak elragadja előlünk?

Ezt nevezik gondviselésnek?

Ámbár, ha igazságos akarok lenni, Civreuse úr nem tett semmit arra nézve, hogy érdeklődésemet fölkeltse maga iránt, sőt azt hiszem, talán épen hideg modorával ragadt meg s varázsolta el.

Akármily komor is volt rendszeren, néha mégis mosolygott, s az ily hideg, komoly emberek mosolyában különös báj rejlik. Olyan, mint a téli napsugár, vagy az aloe virága, melyről Pierre úr beszélt nekem, s mely száz évben csak egyszer nyílik, de ep ez a ritkasága teszi oly becsessé . . . Miért vágyom is én ilyen ritka virágra? . . .

Ittlétének utolsó napja jobban telt el mint bármelyik s nem mernék megesküdni, hogy nem érzett ő is egy kis megindulást.

Reggel, a mint a szokott órában bementem hozzá, egy asztalt találtam karszéke mellé állítva, melyre papír, festekdoboz, es egy csomó irón meg ecset volt helyezve. Benoit

pedig egy pohár vizet hozott neki, s mihelyt ez kiment, így szólt hozzám, gyorsan beszélve:

— Megengedi, hogy lerajzoljam egy pár vonással arczképet vázlat-könyvembe? Az imént lekaptam a kastélynak ezt a reszet, de erlangei emlékeim nagyon hiányosak lennének, ha kis ápolónóm nem foglalná el az első helyet köztök.

Persze igennel feleltem, s hozzá mentem, hogy megnézzem a kezében tartott rajtot.

— Milyen helyzetet vegyek? — kérdeztem tőle. — Jó lesz állva, ülve, profilban, vagy szemben? — S egyúttal meg is próbáltam mindez állásokat...

Ő nevetni kezdett, s egy percnyi gondolkozás után így szólt:

— Legjobban szeretném, ha ebbe a nagy karszékbe szíveskednék ülni, oda húzva a kandalló elébe, s úgy helyezkednék el benne, mint a hogy első ébredésem estéjén láttam volt.

— Csakhogy persze más ruhában.

— Fájdalom, más ruhában!

— Fájdalom?... Akarja, hogy fölvegyem?

— Oh! nem merném...

— De egy perc alatt készen leszek!

S meg mielőtt felelhetett volna, már künt termettem.

A mint ígértem, egy perc múlva már vissza is tértem. Csakhogy az én ösdédanyámnak, kit en sosem ismertem, igen hosszú volt nekem a szoknyája; hiába emeltem föl két kézzel, lábam megis belebonyolódott az aljába, úgy, hogy folyton belebotlottam a mint mentem, s midőn végül leeresztettem, hogy Civreuse úrnak egy igazi szertartásos bókot csináljak, a kandallóhoz érve, valahogy megakadtam benne, s hirtelen térdre buktam.

Pierre úr ijedtében majdnem fölkiáltott, meg pedig úgy, a mi mondhatom, nagyon jól esett nekem, s olyan mozdulatot tett, mintha hirtelen föl akarna ugrani helyéből.

— A térde! — kiáltottam oda neki. — Ne is mozduljon!

Aztán sietve talpraugrottam, s leültem székembe. De ő nyugtalanzkodott.

— Nem sebesült meg, biztos benne? — kérde — Istenem! micsoda szerencsétlen gondolat is volt tőlem ezt a ruhát fölvetetni önnel!... Igazán, nincs semmi baja?...

Azt feleltem, hogy: nincs, bár kis szívdobogás bántott...

mit nem az esés okozott, de az az aggodó hang, melyen kérdezett; erre egy negyed óráig pihennem kellett, hogy magamhoz térjek és csak azután fogott munkához.

Nagy odaadással dolgozott, minden pillanatban föltekintve, oly sokáig és merően szögezte rám szemeit, mi rendkívül feszélyezett; minden negyedórán pihenni hagyott, s ilyenkor mozognom kellett kissé. A reggeli alkalmával persze szünetet tartottunk, de két órára már kész volt a kép. Ekkor odahívott magához, s én nem állhattam meg, hogy föl ne kiáltssak, a mint előmbbe tartotta a lapot:

— Én vagyok! Jaj beh szép!

Tény, hogy ez a kis rózsaszínű hölgyecske, ki a nagy karokból mosolygott felém, mögötte a nagy, komor kandalló, tisztán kivehető rácszatáival, s a fali táblázat faragványaival: valóban csinos kép volt a maga egészében; egészen el voltam ragadtatva tőle.

— Mi szép? — kérdezte Civreuse úr, kissé gúnyos hangon: — ön, vagy a kép?

— Persze, a kép! . . .

Egy pillanatig mosolyogva nézett rám, aztán egész más hangon, mint melyet valaha hallottam tőle, így szólt:

— A kép, az annyi mint ön, mert szerencsére elég jól talál. Nem kell kiigazítania fölkiáltását.

Erre csak hallgatással tudtam felelni, talán másodszor történt, hogy dicséretet hallottam szájából, s ez sokkal jobban fölízgatott, mint óhajtottam volna. Pedig majd megölt a vágy, bár bírhatnék én is, mint ő, egy emlékekkel e kedves napokból, melyeket föltartóztathatatlannul tovatűnni láttam, és ideges izgatottsággal törtem a fejem, mit mondhatnék neki, hogyan álljak elő vele.

— És ha én is lerajzolnám önt? — kezdtem el, tréfás hangon.

— Mi? ön lerajzolna! — felelte egész komolyan — hisz az nagyon kedves lenne; oly nyugton fogok ülni, mint egy szobor.

— Csakhogy én nem rajzolok valami jól, dadogtam, ropant megíjvedve, hogy szavamon fogtak; . . . más arczképet, mint az Egyét, még soha életemben nem csináltam.

— Legalább — felelte — kitűnő társaságban leszek.

Ezzel egy kemény lapot, rajzpapírt, rajzszenet, és írót

nyújtott nekem, és háromnegyed profil-állásba helyezkedve, kérdezte :

— Jó lesz így ?

Én azt feleltem :

— Nagyon jó.

Oly roppant zavarban voltam, hogy akár a feje tetejére állhatott volna tőlem, még sem feleltem volna egyebet.

Hanem azért mégis elkezdtem gepiesen rajzolgatni, időnként rá-rá nézve, mint a hogy tőle láttam és oly szépnek találtam őt, mint milyennek szerettem volna, hogy ő, csak ő találjon engem.

De egy negyed óra múlva már ki voltam fáradva, idegesedve, s nem tudtam tovább folytatni. A papiron levő alak akármit ábrázolhatott volna, egy bíró parókáját, madárijesztőt, vagy egy szerecsen-királyt, s eszembe juttatta múlt téli kísérleteimet, midőn azzal mulattam, hogy lerajzoltam kutyámat, s mikor aztán minden erőfeszitésem daczára is kedvenczemnek juhfeje, medvebundája s négy olyan vékony lába lett, melyek egy fűrjészebecskét sem bírtak volna el.

Bármely más alkalommal nevettem volna a dolgon ; de most, midőn a perczeket számláltam, melyek az elütazás pillanatától elváltak, egészen megzavarták eszem, s éreztem, hogy könnyekkel telnek meg szemeim. Pedig megesküdttem, hogy ennek nem szabad megtörténnie és a kandallóhoz futottam, hogy beledobjam a rajzot.

— Lehetetlenség, nem tudom megcsinálni ! — szóltam.

De Civileuse úr megállított.

— A kepeket ! — kiáltotta — mutassa meg a képeket, jogom van látni !

A legkisebb ellenvetés nélkül odavittem neki ; ő pedig elvette, hosszasan és komolyan nézegette, aztán ép oly komoly hangon kérdezte :

— Megengedi, hogy megigazítsam kissé ?

Fejemmel igent intettem, s ő zsebkendőjével egy csapásra eltüntette az egészet. Aztán négy vonással egy profilt vetett oda, mi csak karikatúrája volt az övének, de oly mulatságosan hasonló mégis, hogy lehetetlen volt nem nevetni, ha ránézett az ember.

Ezt írta alája határozott, nagy betűivel :

«Tisztelete jeléül a pátiens a szerzőnek» s ezzel visszaadta a lapot.

E perczen az orvos lépett be. Szívem összeszorúlt; tudtam, hogy most már vége mindennek, és midőn kimentem a szobából, hallottam, a mint a Civreuse úr számára rendelt koci behajtott az udvarra. Rajzommal kezemben rejték helyemre menekültem, s csak ott, midőn egyedül voltam, kezdtem el újra nézegetni. De itt aztán, a helyett, hogy nevettem volna, mint egy pillanattal előbb, éreztem, mint folynak könnyeim e valószínűtlen orra, e tüskés bajuszra, melyeket Pierre úr magának rajzolt; s ez természetes is volt, mert nem volt-e symbolikus értelme rám nézve e rajznak, mely úgy hasonlított hősömhöz, mint a valóság hasonlított ábrándjaimhoz?

Egy pillanat múlva az orvos visszahívott. Civreuse úr a szoba közepén állt, két fekete mankóra támaszkodva, melyek borzasztó hatással voltak rám. Úgy tetszett nekem, hogy egész életére nyomorékká tettem; éreztem, hogy elsáppadok, s akaratlanul az orvos felé fordultam, feléje nyújtva kezeimet.

— Csak az első napokra valók — szólta mosolyogva — mert megértette, mitől felek.

A fa lapoczkák, melyek két hét óta a gypsz-kötést helyettesítették, a földön heverték.

— Égessük el őket együtt — mondta Civreuse úr, rájok mutatva.

Kívánsága szerint fölszedtem őket, s vele együtt a tűzhöz mentünk.

Nagyon ügyesen használta mankóit, de tompa kopogásuk a padlón annyira hatott rám, hogy azt sem tudtam többé, mit teszek. Az orvos kiment, hogy behívja Benoite-ot, és én az első, aztán a második lapoczkát is a tűzbe dobtam.

A harmadiknál összeszedtem bátorságomat s Pierre úrra emelve tekintetemet, sikerült végre egész halkán, de biztos hangon e szót kiszorítanom:

— Megbocsát?

— Oh kisasszony! — kiáltott föl — azt reméltem, hogy ilyesmi nem fog többé szóba kerülni köztünk . . .

Egy fejhajtással köszöntem csak meg szavait, s minden további szó nélkül raktam a tűzre a többi fadarabot is, a kandalló előtt térdelve, szinte lábainál, míg ő a kandalló párkányzatához támaszkodva állott, s alakja egész magasságában egye-

nesedett ki fölöttem . . . Milyen másként képzeltem én magamnak egykor e helyzetet!

Ezalatt Benoîte bejött. El akart búcsuzni a távozótól, s bókolva közeledett hozzá, egy kis beszédbe kezdve, melyben sok szerencsét kívánt neki, meg hogy «az Isten áldja meg!»

Civreuse úr hagyta, hogy bevégezze mondókáját; aztán letéve mankóit, beteg térdével egy karszékre támaszkodott, s így szólt vidáman:

— Szavakkal nem tudnék köszönetet mondani, mindazért a sok jószágért és önfeláldozásért, melyet irántam tanúsított; meg kell engednie, hogy megcsókoljam.

Ezzel vállon fogva az én szegény, rettenetes zavarba jött öregemet, mindkét arczán jól megcsókolta . . . Aztán, mivel az orvos alulról ezt kiáltotta: «Induljunk uram, mert különben az éj beállta előtt meg nem érkezünk!» felém fordult:

— A jó orvos szíves lesz átadni üdvözetemet d'Epine kisasszonynak — így szólt — nem akartam önnek lenni terhére ezzel! . . .

Itt kis szünetet tartott; aztán lassabban, mintha keresné a szavakat, hozzátette:

— Engedje meg kisasszony, hogy kifejezzem önnek legmélyebb hálámat, nem csak sok fáradozásáért, de mindazért a sok bájért és szellemért, mivel fölvidította betegszobám egyhangúságát. Így ápolni engem, kétszeres jótétemény volt öntől.

Kezet nyújtottam neki, képtelen lévén egyetlen hangot is kiszorítani torkomból, melyet mintha valamely láthatatlan kez teljes erejéből fojtogatott volna. Megfogta újjaim hegyét, egy pillanatig habozott, mintha mondani akarna valamit, aztán hirtelen lehajolt, s megérintette ajkaival . . . Nem volt fogalmam ehhez fogható érzésről, és oly különösen és oly váratlanul hatott reám, hogy szemeim egészen elfátyolozódtak.

Midőn fölnyitottam őket, már az ajtónál volt, és Benoîte követte táskájával. Elég gyorsan és igen ügyesen haladt le a lépcsőn, egy szó nélkül kocsiba ült, s csak midőn a kocsi indulni készült, kihajolt, megemelte kalapját, s rendkívül komolyan szólt:

— Isten velünk, kisasszony!

Úgy tetszett, mintha nehéz követ gördítenének szívemre, mintha engem is koporsóba zártak volna, mint azokat az apácákat, kiket a zárdában láttam volt, mikor fölvettek a fátyolt,

s eszembe jutott a hógödör is, melyben azon téli napon majdnem örökre elaludtam. Miért is nem hagytak ott akkor? . . .

Míg a kocsí látható volt, az ajtóban maradtam állva.

— Nem jössz egy kicsit melegedni? — kérdezte Benoite, midőn a kocsí aztán eltűnt; ő csak mind engem nézett.

— De megyek, — feleltem.

S azzal elfutottam, egész a park végébe, a fenyűhöz, melybe pár nappal előbb egy nevet véstem.

A forrongó tavaszi nedv kicsordult minden vágás helyén, s a névnek minden betűje sírni látszott. Fejemet a hideg kéreghez támasztottam: egészen körülvert a néhol még hóval borított cserjes; egyedül voltam! Szorosan e jó barátokhoz simúltam, kik így résztvettek fájdalmamban s én is szép csöndesen velök együtt sirtam.

PIERRE JACQUESHOZ.

«Tehát a falusi vendéglőből írok neked, hol két nap óta lakom.

«Ha azt mondanám, hogy mostani lakásom fölér Erlangebeli fészkekkel, és hogy oszlopos ágyam, meg XIII. Lajos korabeli kandallóm van, nem szólnék igazat. A padozat gerendái füsttől feketék, a falak meg fehérre vannak meszelve, mi meg is látszik minden ruhámon, s kabátom újja úgy néz ki, mint valami dolgos molnáré, ki csak az imént jött ki malmból.

De hát útasembernek mindenre el kell készülvén lennie, csak nem várhatja, hogy minden állomáson valami várkastélyba szállásolják el!

«Hanem a legörvendetesebb a dologban az, hogy a térdem nagyon jól viseli magát. Oly ügyesen tudok mankóimmal bánni, mint valami professionatus invalidus, s gyakrabban kimennék sétálni, ha egy csapat suhancz nem csatlakoznék azonnal kísérmül, mihelyt kidugom az orrom.

Boldog vidék, hol egy sánta ember ilyen nagy bámulat tárgya lehet, s hol összecsoportosúlnak az emberek, hogy mankóimat láthassák! Úgy látszik ritkaság számba mennek itt.

Unalomüzesből össze-vissza rajzolgatok mindenfelét. Ide egy templomtornyot, oda egy felleget, hozzá egy juhót, mely a

fellegesen legelesz. Nagyon phantastikus alkotások, de hát nem a műtárlatra készültek, sőt még azt sem fogom benyújtani; a mit bizonyára szívesen fogadnának, a d'Erlange kisasszony képét, mely negyed életnagyságban készült, s mondhatom, nem a legrosszabbul sikerült! Említettem-e már neked, hogy megkértem üljön nekem, s ő szíves volt ez alkalomra fölvenni azon régi ruhát, melyet az első este viselt volt? . . . De mégis, nem említettem még, mivel elutazásom előtt három nappal beszéltem veled utoljára.

Tehát, azon hétfő reggelén, midőn távozni akartam Erlangeból, eszembe jutott régibb szándékom, hogy megkísértem megörökíteni ezt a szeszélyes arczocskát s ez minden reményemen fölül sikerült is nekem. Csak úgy könnyedén van odavetve, alig több az egész kép vázlatnál; de azt hiszem, ép annyit vesztené bájából, mint mennyit nyerne bevégzettség dolgában, ha jobban kidolgoznám. Egy mosolyt lehet jelezni, de nem lehet A+B által megrögzíteni, különösen egy olyan mosolyt, mint ez, s tekintve a színezést és a hasonlatosságot, álszerénykedés nélkül mondhatom, valóságos kis remekmű lett belőle!

«Meg fogod látni különben, mert megérdemel egy kis utazást, s el fogom vinni hozzád, hogy halljam, mint vélekedel felőle.

Félig trefából, félig komolyan d'Erlange kisasszony udvariasságomat hasonlóval akarva viszonzni, a képzelhető legrettentőbb kis mázsolmányt csinálta rólam, miből azt következtetem, hogy sohsem viseltethetett valami igen nagy előszere-ttel a rajz iránt, ha ily módon gyakorolja.

«És így teltek az utolsó órák, csevegés és nevetgélés közt, mintha nem hallatszott volna az udvaron a rám váró szekér zörgése.

«Egy «ünnepélyes és engesztelő áldozati» máglyán elégettük együtt a falapoczkákat, melyek annyi napon át fogva tartottak, s kezdetét vette a búcsuzódás.

«Kétségkívül hármunk közül Benoite volt a legjobban megindulva, kit szépen megcsókoltam, s kinek mintha könnyet láttam volna szemében megcsillanni. De persze az ilyen magunkforma aczélozott jellemű lények társaságában nem csordulhatott ki! A mi túlságos hidegvérünk megfagyasztotta.

«Aztán Colette kisasszonytól búcsúztam el, pár igen ud-

varias, igen csinos bókka, melyekre azonban ő egy hangot sem felelt, csak kezét nyújtotta viszonzásúl, s «hajts kocsis!»

Sajnálod-e még ezek után is, hogy nem követtem tanácsod s nem tettem holmi szerelmi vallomást az utolsó pillanatban? Milyen nevetséges egy helyzet lett is volna? Egy férfi, ki szerelemről kezd beszélni, mind jobban belemelegszik, esdekel, leplezetlenül kitarja egész lelkét, azért, hogy a válás percében egy jó szót vagy egy tekintetet nyerhessen, s kit a szeleburdi, üres szívű teremtes ezért jól kinevet! Mert fogadni mernék, hogy nevetett volna.

«Az igazat megvallva, sohse örültem annyira, mint most, hogy túl vagyok már azon koron, midőn az ember könnyen hajlandó e fajta vallomások tételére, és hogy szívemet annyira nyugodtnak és csöndesnek érzem, mint valami nyugalomba vonúlt aggharczos, ki lemondott a dicsőség zajáról. Ennek köszönhetem, hogy álmok nem háborgatják alvásomat, még ha egy zsup szalmán hálnék is, már pedig sok mindennel fölér a jó, nyugodt alvás.

«D'Epine kisasszonytól közvetve búcsuztam el. Az orvos áldozta föl magát értem, Egyről pedig nem beszélek; nem megmondták-e régóta, hogy «az emberben a kutya a legjobb»?

«Most pedig nem írok többet; ebben az órában szokott a nyáj a faluban künt kószálni, mialatt istállóikat takarítják; szórakozásúl nézem őket, s pompás vázlatokat veszek föl rólok...»

PIERRE JACQUESHOZ.

«Ugy-e Jacques, nem hiszed a miket írtam? Te láttad, hogy áll a dolog, s tudod, hogy egy hónap óta hazudozom neked, magamnak, szívemnek, lelkemnek, szóval mindennek, még magának ennek a szerelemnek is, mely egész lényemet fogva tartja, és melyet mégis el akarok rejteni, mintha az a hasonlíthatatlan boldogság, szeretni az örülésig, valami szégyenletes dolog lenne.

«Igen, én szeretem őt! igen én imádom őt! És azon főnhéjazó sorok, melyeket ma reggel kaptál, az utolsóak voltak. Meg vagy elégedve?

«Alig küldtem el iménti levelem, már visszahívtam a

gyermeket, ki a postára vitte; nem akartam hogy elmenjen, vissza akartam venni; büszkeségem porba omlott, s annyira szetfoszlott, hogy nyomát sem találtam, és azt kérdeztem magamtól: miféle ostoba egy érzés volt az, mely nem engedte bevallanom, hogy hetek óta szeretek, mert azelőtt gyűlöletet esküdtem az emberi nem ellen, és mert bezártam szívemet, fölébe írva: *De profundis!* most pedig ez a hirtelen meghódítottatás egy gyermek által, föllázította büszkeségemet!

«Szóval itt is ismétlődik a tündérmesebeli virágfűzér története, melyen a legélesebb kard is kettétörik! Ezúttal egy tizennyolcz éves lány mosolya győzte le minden világgűlöletet, minden bizalmatlanságomat.

«És én, mint egy bolond, a helyett, hogy örültem volna neki, tovább is kételkedni akartam, csak mert ez a piedestál, mit világmegvetésből és skepticizmusból állítottam magamnak, hízelt hiúságnak, s fölemelt saját szemeimben!

«Tudom, hogy fölháborítlak e szavaimmal . . . De láthatod Jacques, kész vagyok minden vezeklésre, s ha szívemmel az égbe emelkedtem, homlokom a földre hajtom le . . . Mit akarsz még többet?

«Igen, hiszek a visszatérő ifjúságban, mert ma este húsz évesnek érzem magam és mert illúzióim is újra föltaláltam. Hiszek mindenben, még a jóban is! de különösen hiszek a szerelemben, s ezzel meg lehetsz elégedve, mert magában foglal mindent, l ölcseséget és esztelenséget egyaránt.

«Hanem hát csakugyan elhitted volna-e barátom, hogy én két nap óta fellegeken legelő juhokat s kurta szoknyás paraszt asszonyokat rajzolok? A dolog úgy áll, hogy az imént a huszadik levelet szakgattam szét, mit tegnapelőtt óta neki írtam, s megint hozzá fogok mindjárt; és ha nem sikerül oly nyelven elmondanom neki mind azt az édes örültséget, mire szívem késztet, mint a hogy óhajtanám, úgy ma este fölme gyek Erlangeba, letérdelek elébe a nagy szobában, hol megismertem, s megmondom neki, hogy imádom.

«Mankóimra akarsz emlékeztetni, tudom! A mankóimból Jacques, nagy örömtűzet gyújtottam, egy olyan tüzet, melybe beledobtam minden kétségemet, egész múltamat, hogy ne emlékezzem egyébre, mint a mára és holnapra; arra, hogy megmászhasam azt a hegyet, nem hiszed-e, hogy eléggé segélyemre lesznek a szerelem szárnyai?

«Mennyire szeretném, ha megismerhetnéd őt! Jól írtam-e le neked mogorvaságomban, s megértetted-e, hogy épen széleségei s gyermekeségei, melyek miatt annyit panaszkodtam neked, épen az, a mit talán legjobban szerettem benne? Semmi más egyéb, mint ez az eredetiség és üde természetesség föl nem kelthette volna így újra bennem a megdermedt ifjúságot s életkedvet. ép úgy, mint csak azon új illatok, melyek nem hasonlítanak semmi máshoz, képesek hatni a legeltompultabb érzékekre is.

«Egy bájos mezei virág ő, ki ég és föld között nőtt itt az én számomra és egyedül csak az én számomra, ki még semmi mást nem szeretett, mint a csillagokat és ábrándokat, kit egyéb meg nem érintett, mint a hegyi szellő, és a ki egyesít magában minden nőies bájot, a nagy természet minden üdeségeivel.

«Egyik kezemben az ő kezével, a másikban a tieddel a világ telve van számomra, és boldogságom oly teljes, hogy nem hasonlíthatom egyébhez, mint a végtelenséghez!

— — — — —
 «Gondolj rám ma este Jaques; fölmegyek hozzá, nem tudok többé itt maradni, mert Erlange levegőjére szomjazom! Ha írni leszek kénytelen, a helyett, hogy beszélhetnék, nos úgy majd találok ama romok közt egy zúgocskát, hova meghúzódom, s kell-e jobb világítás szerelmi szavak leírásához, mint e szép holdvilág? . . .

«Itt küldöm neked arczképét, akarom, hogy lásd őt: holnap enyém lesz eredetije vagy pedig megtarthatod örökre a képet, mint végső hagyományomat . . .»

Ápril 30.

«Istenem, boldogságom igen nagy, igen hirtelen jött, lerokadok alatta. Segíts, hogy elviselhessem!» Így kiáltottam föl az első perczben, és mégis egy félóra múlva már feledém, hogy sírtam is valaha; es az öröm oly mélyen behatolt szívembe, mintha örökké ott lakozott volna!

Tegnap este, azt hiszem, körülbelül tíz óra lehetett, egész egyedül ültem a Civreuse úr szobájában, — még most is így nevezem — s kezeimet tetlenül térdemen nyugtatva, elmerültem gondolataimba.

Benoité rég lefeküdt volt; még a lég sem lebbent meg

körülottem, s annyira egyedül éreztem magam, hogy a saját mozdulataim neszére összereztem ijedtemben.

Egyszerre, künt, a faluba vezető úton, a kavicsok elkezdtek gurulni, s en tisztán hallottam egy ferfi léptei zaját.

Szívem oly hevesen kezdett dobogni, hogy megszámálhattam üteseit. «Valami megkésett paraszt, szólítam magamban, vagy egy hazaterő házaló.» De midőn ablakomig értek a lépések, s a ferfi megállott, izgatottságom oly magas fokra hágott, hogy a karszék fája, mit önkénytelenül szorongattam kezemmel, mély nyomot hagyott tenyeremben.

— Ez ő! — gondoltam.

Ő! — Ki? — Civreuse úr, ki tegnapelőtt mankóival távozott? Ez lehetetlen volt. És mégis egy pillanat múlva, egy fojtott, de oly jól ismert csengésű hang hatolt fülembe, s e szavakat hallottam:

— Ne ijedjen meg!

Ha mindjárt életem forgott volna szóban, még sem tudtam volna egy szót szólni bár, sem moczczanni; egy pillanat feszült várakozásban telt el; aztán egy diónyi nagyságú kő, a legnagyobb ügyességgel hajítva, röpült be az egyik kis ablaktáblán és gurult lábaimhoz.

Egy papirdarab volt rátekerve; a mint magamhoz tértem meglepetésemből, rögtön fölkaptam a földről.

Civreuse ur írásával volt tele mindkét oldala; ez állt rajta:

«Colette, bocsássa meg e sorok örültségét, s különösen a módot, melylyel kezeihez juttatom azokat, de hasonlithat-e köztünk valami ahoz, a hogy mások cselekesznek?

«Aztán úgy áll itt Erlange ez esti órában, mint valami elbűvölt kastély; mindenütt zárva, s sehol a legkisebb nyílás. hol kopogtatni mernék.

«Gondolom, Benoite alszik már, s nem világít más lámpa, mint melyet oly jól ismerék, mert már két órája irányzom lép-teimet e pont felé, mely csillagként fénylik szívemnek.

«De csillogott volna még messzibbről és még magasabbról felém, még is hozzá siettem volna ez éjjel, nem várhatva be a reggelt, mert az a szó, mit önnek mondani akarok, már régóta szívemben es ajkamon van; már hat hete ismétetem folyton, egész halkán, reggel és este, és miután annyiszor suttogtam, hogy imádom önt, a nélkül, hogy bár egyszer ön

meghallotta volna, most oly hangosan akarom mondani, hogy szavaim ne csak fülébe de szíve legmélyébe hatoljanak.

«Szeretem önt . . . de nem akarom most megmondani, hogyan szeretem; látni akarom mosolyát, tekintetét, mialatt beszélni fogok, és egyetlen pillanatra sem akarom nélkülözni többé bájos lényének varázsát. Tudom, mit tesz, két egész napot tölteni távol köréből!

«Most pedig ne mondja, hogy nem törődik szerelmemmel, hogy visszautasítja ez életet, lelkemnek egész hevét, mit ön lábailhoz rakok . . . Sohsem gondolta meg, szegény gyermekem, mily könnyű lenne egy elszánt embernek egy a maihoz hasonló éjjel, behatolni e magányba, karjaiba ragadni önt, s elvinni oly messze, hogy soha senki sem találjon nyomára? . . .

«Aztán erősen hiszem, hogy vannak dolgok, melyek öröktől fogva meg vannak írva az égben. Talán ritkán fordulnak elő, de annál tökéletesebbek, mert a jó Isten maga írta meg saját kezével, és a mi házasságunk is ezek közé tartozik.

«Colette, itt künt, ez úton, hol egy napon akaratlanul is térdre rogyinom kényszerített, várom válaszát, ép mint mikor itt talált azon téli reggelen.

«Bocsássa meg, hogy betöröm ablakát; azt hiszem, épeu ez az üvegtábla, mely már egyszer áldozatul esett az ön révén, és szándékosan választom ezt, mert babonás előszeretettel viseltetem ez út iránt, melyen át a boldogság szállt felém . . .

«Ha majd elútaozunk innen együtt, — ha oly boldog leszek, hogy magammal vihetem önt, elviszszük azt a bizonyos kis szobrocskát is, mely iránt a legmélyebb hálával viseltetem, mert nélküle, Colette, akkor tova mentem volna utamon . . .»

A mint olvastam, lángoló öröm tölté el szívemet és még sem tudtam hinni e boldogság valódiságában. Lehetséges volt-e? Ő volt-e ez? én voltam-e én? Ő szeret engem! régóta szeret, álmaim teljesültek, s minden szenvedésem eltűnik, mint valami rossz álmom?

S egyszersmind folébredt bennem a csodálkozás, miként tudhatott ily hosszasan hallgatni. Miért szólalt meg csak ily későn? És miért hagyott engem annyit sírni?

Aztán a boldogság érzetével együtt régi énem is újra foléledt, s mindaz a pajkosság és hamisság, mi könnyeimbe fült két napon át, kibontotta szárnyait s körül-röpdesett.

Részvétellel viseltettek irántam, midőn sirtam, és szépen

felrehúzódtak; de az örömnök ez órája őket illette, követelték jogaikat, s mindenik előállt a maga bolondos eszméjével, hogy csak úgy zsbongtak agyamban!

«Mondj igent rögtön!» tanácsolta gyáva szívem.

«A viláért sem!» kiáltottak amazok; «ne feledd terveinket, Colette; bűnhödni kell, ne nyújtsd oly hamar feléje kezdet!»

Úgy, hogy végre nem tudtam, melyikre hallgassak, s könnyes szemmel nevettem, mint az ég szokott azon napokon, midőn egyszerre esik az eső és süt a nap, és nem tudja az ember, ha szép idő lesz-e, vagy vihar.

Végre még is az ablakhoz mentem s kinyitottam. A zár csikorgásának zajára, ott lent a sötétségből előtünő árny hirtelen mozdulatot tett. Nem tudtam jól megkülönböztetni, mert engem egészen megvilágított a hold, ő pedig árnyékban állt. De azt mégis kivettem, hogy beszélni akar; tehát kihajoltam, és hirtelen oly élénken hatott rám e helyzet különösége, a mint így a távoból igazítjuk el egymással dolgunkat, hogy nevetésbe törtem ki:

— Civreuse úr, — kiáltottam, — térdel már?

— Colette, — csak ennyit mondott, — az Istenre kérem, feleljen nekem! . . .

Oly kifejezéssel voltak mondva e szavak, mire nem voltam elkészülve. Behatoltak szívem legmelyébe, és én megzavarodva, magamon kívül, azt sem tudva mit mondok, gépiesen kezdtem kifecsegni előbbi gondolataimat.

— Csakhogy en megesküdtem, hogy jó sokáig fogom ott térdelni hagyni, mert . . .

— Mert, ismételte aggódó hangon . . .

— Mert oly sokáig váratott! . . .

De ő nem értette mit mondok; nagyon halkan beszéltem, és különösen, mert hangom nagyon reszketett.

Egy percig még várt, aztán újra szólított, hangjában az imenti kifejezéssel, mi annyira hatott rám.

Képtelen lévén felelni, elfutottam az ablaktól, csak ennyit kiáltva le még:

— Várjon!

Füzetemben még volt két tiszta lap, ez, melyre most írok és még egy másik: az utóbbira sietve, minden meggondolás nélkül ezeket írtam:

«Ne szöktessen meg Civreuse úr; ez, azt hiszem, igen sok kellemetlenségbe sodorja az embert a törvényszékkel szemben, és különben is, nincs az a hely, hol engem meg tudna valaki tartani, ha én nem akarnék maradni!»

«Hanem megmondom, mi fog engem sokkal biztosabban megőrizni minden zárnál: az, hogy bár hova is visz, mindig ott lesz a szívem is!

«Biztos lehet felőle, hogy nem fogom elfeledni szent Józsefemet; többet tett ő értem, mint ön gyanítja, s van egy öreg asszony is, kiről szintén el fogom mondani önnek, mivel tartozunk neki, ha már halás akar ön lenni.

«A dolog hosszú történet, mit egy olyan holdfényes este mint a mai, el fogok majd beszélni önnek, mert szeretem ezt a fényt, és aztán, mert ha önt a boldogság egy téli reggel kereste föl, hozzám egy tavaszi este érkezett!»

PIERRE JACQUESHÓZ.

«Jacques, jegyesek vagyunk, nyújtsd kezed; ha velem jössz, a paradicsomba fogsz jutni.

«A fond-de-vieuxi plébános beleegyezett, hogy feljön ide megesketni bennünket; a kápolnát sietve hozzák rendbe a munkások: három hét alatt kész lesz, s juniusi virágok fogják beillatosítani.

«Hogyan csikartam ki a d'Épine kisasszony beleegyezését, már nem tudom, és nem vagyok bizonyos benne, nem használtam-e erőszakot; meg is boszulja magát, s azon ürügy alatt, hogy az illem úgy kívánja, egy pillanatra sem hagy magunkra!

A míg idegenek s jó pajtások voltunk egymásra nézve, szabadon tehattük, a mit akartunk; most hogy jegyesek vagyunk, s nemsokára házastársak, örködnek fölöttünk, és ez a nő valósággal hóherom!

«Eleinte arra gondoltam, hogy eltöröm a másik lábam is; most meg latinul tanítom Colette-et . . . Különben nem sok szóra van szükségünk, mert legtöbbször ugyanegyet ismétlünk.

«Házasságunk estéjén, híven régi tervemhez, magammal viszem őt, ha nem is Indiába, de legalább meg Erlangenál is feljebb a hegyek közé. Néha egy-egy kecskepásztor jár erre, s

én nem akarom, hogy emberi szem bepillant hasson édembe!

«Azt hiszem, őszig minden kész lesz. Fölépítettjük romjainkat és neked még a napokban ki kell választanod lakosztályodat a düledező tornyokban, vagy másutt; minden rendelkezésedre áll.

«Csak egyetlen helyen nem szabad semmit változtatni; tudod melyiken, s te vigyázni fogsz rá barátom, ha néha távollétemben helyettesítsz itt engem: ez a nagy tölgyfatáblázatú szoba, hova Benoite és az orvos hoztak engem egykor eszméletlenül.»

SCHULTZ JOHANNA után, *franciából*

L. N.

EGY IFJU EMLÉKKÖNYVÉBE.

Szólj, tégy, törekedj', hass,
Világra ne hallgass,
Ha dicsér, ha gyaláz ;
Mit tartasz igaznak,
Szolgálj hiven annak,
S csak erre vigyázz.

Bús harc ez az élet,
De vidoran éled,
Ha győzzük a bajt ;
Állj bátran a gátra
Mert gyáva, ki hátra
Fordulva sohajt.

S mégis ha csalódba,
Szerencse se' volna
Sokára hived :
Uj kedvvel, erénnyel,
Hű régi reménnyel
Tápláld a hited.

Az elvhez a hűség
Örök kötelesség,
S ha messze a cél,
Enyhítsen önértet :
Bár kebeled vérzett,
Az eszme — az él.

GYULAI PÁL.

OKTÓBERI ÉJ.

A KÖLTŐ.

A baj, a mely gyötört, eltűnt, miképen álom,
S emléke már olyan, minő a ködlepel,
A mely ha jó a reg, ott leng a rónatájön,
S mint a reg harmata, oly gyorsan oszlik el.

A MÚZSA.

Oh dalnokom, mi bánta téged?
Mi seb volt, mely szivedben égett,
Hogy nem törödtél már velem?
Még most is fáj a gondolatja . . .
Mi volt a gyász, melynek miatta
Árvúlva sirtam szüntelen?

A KÖLTŐ.

Ejh, köznapi baj az, milljóknak ád az gondot;
De olyan a szivünk: ha szenved bármiért,
Oly könnyen képzeli — oh mi szegény bolondok —
Hogy nem volt senki még, kit az a bánat ért!

A MÚZSA.

Nem; köznapi búbánatot
Csak köznapi sziv érez.
A bajt, mely téged vérez,
Bízvást élémbe tárhatod.
Oh szólj, hogy ajkad felfödözze!
Tudod, ki a Halálnak öcsse?
A zordonképü Hallgatás.
Hisz a panasz vigasztaló is!
Eleg lehet egy árva szó is,
Hogy mindent enyhébb színbe' láss!

A KÖLTŐ.

Mint mondjam néked el, jó Múzsza, szenvedésem,
 Mikor azt sem tudom, hogy' híjjam azt a bajt?
 Szerelem-, büszkeseg- vagy örületnek nézzem?
 És kétlem, bárkit is példám megóv-e majd?
 De jó. Mégis talán elmondhatom mi volt hát . . .
 Hisz kandallóm előtt magunk ülünk ma itt;
 Jöjj errébb — itt a lant; hallasd néhány akordját
 S támaszd föl édesen emlékim holtjait.

A MÚZSA.

Még nem! Csak akkor fösöd le gyászod',
 Ha sebed immár behegedt.
 Se gyűlölet, se szeretet
 Ma ne sugallja vallomásod!
 Csak egyre vágyom, tudhatod:
 Vigasztalóként lenni véled,
 S nem: újra szítani szenvedélyed',
 A mely romlásba juttatott.

A KÖLTŐ.

Ne félj; a kór után már úgy magamhoz tértem,
 Hogy olykor azt hiszem, csak álmodám e kint.
 S' élém ha tün' a hely, hol koczkáztattam éltém':
 Úgy rémlik, hogy felém idegen arcz tekint.
 Oh Múzsza, hát ne félj; oh hagyj dálnak eredni,
 Az ihlet perczinek engedjük át magunk';
 Édes, akár sirunk, akár mosolyghatunk
 Oly multon, a melyet el is birnánk feledni.

A MÚZSA.

Miként a gondos jó szüle
 Ráhajlik szendergő fiára:
 Úgy hajlok én szivedre le,
 Hogy végre ím lepattan zára.

Kezdd el hát; ím kiséri lantom
Édes-kesergő, gyöngye hangon,
Mit ajkad most dalolni fog.
Fényébe' rezgő napsugárnak
Ám tűnjenek fel hát ez árnyak,
Ám jöjjenek e fántomok!

A KÖLTŐ.

Oh munka napjai! Áldott magány!
Csak bennetek volt élet éltém!
Mi jó, te régi, szűk irószobám
Hogy hozzád újra visszatértem!
Ti olyan sokszor elhagyott falak,
Porlepte zsöllyék, nyájas lámpa,
Te en világom, te királyi lak,
S te Múzsám, örökeltű lányka:
Istennek hála, dalolunk megint!
Igen, kitárom most keservem,
S megtudtok mindent, meg, hogy mennyi kint
Fakaszthat egy nő férfi-mellben.
Mivel (tán mindegyőtök tudja rég!)
Nő volt, ki mellett hetek oltá
Alázatos homlokkal térdelék,
Miként ura előtt a szolga . . .
Oh átkozott nyűg, mely alatt erőt,
Meg ifjuságot veszte lelkem!
— Pedig azt hittem lábai előtt,
Hogy tőle boldogságot nyertem!
A forrás mentén ott sétálgatánk
Ezüst fvényben minden este,
Hol a távolbul szellemhad gyanánt
Utunk' a nyárfasor jelezte.
Hogy' símult hozzám az az ifju test
A hold fényében — most is látni vélem!
De hagyjuk, Múzsám! . . . Beh nem vártam ezt,
Hogy sorsom így fog bánni vélem!
Valamely áldozatra szomjazék
Ama napon a bosszus mennybolt,

Büntetve, bárha bűnöm nem volt —
 Vagy bűn, hogy boldogságot keresék ?

A MÚZSA.

A mult szivedben újra ébredt,
 Egy képet láttál, mely vidám ;
 Hát mert szalajtod el e képet,
 Hát mert nem indulsz el nyomán ?
 Szép napjait ki megtagadja,
 Nem mondja híven el baját !
 Tegy úgy, mint sorsod ; hisz haragja
 Szerelmed végin nőt csak nagyra —
 Mig kezdetén mosolyga rád !

A KÖLTŐ.

Nem ! nekem mosolyom csak bűm számára leszen.
 Igérttem — nos tehát, hűn tárom majd eléd
 Ábrándos vágyaim', fájdalmam, örülésem',
 Elmondom az okát, az idejét s helyet. —
 Még jól emlékezem. Ősz volt, szomorú, zordon,
 S az éjtszaka hideg, minő ez a mai.
 Bús altató dalát a szél dudolta folyton,
 S nem tudta gyászomat már elcsitítani.
 Kis ablakom előtt, a kedvesemre várva,
 Figyeltem untalan : talán már végre jó ?
 És elszorult szívem, kinézvén a homályba,
 S fölébredett gyanúm, hogy hátha hitszegő ?
 Sötét volt s elhagyott az úteza, melybe' laktam,
 Csak olykor jött egy árny, lámpával s elsuhant ;
 Mig ajtóm résin át a szél fútt szakadatlan
 S mint emberi sohaj, úgy szólott az a hang.
 Most sem tudom, miért — talán jövőmbe láttam —
 Valami sejtelem úgy fájt, úgy elnyomott.
 S bár unszolám magam : «Eh ! nézz eléje bátran !» —
 — Ütött az óra már, s remegve álltam ott.
 Nem jött el. Egyedül, búsan leszegve főmet,
 Csak néztem az utat, néztem a házakat . . .
 Oh, mert nem mondtam el, szemeitül e nőnek

Bennem miféle tűz, mily örület fakadt!
 Csak öt szerettem, öt, s hogy nála nélkül éljem
 Bár egyetlen napom', azt hittem, kész halál.
 S mégis, erőlködém ama kegyetlen éjen,
 Hogy végre lánczomat téphessem össze már!
 Elmondtam százszor is, hogy becsstelen, hitetlen,
 Számláltam, mennyi jajt zúdíta már fölém —
 De ah! mindazt a jajt egy perc alatt feledtem,
 Mihelyt csak végzetes szépsége tűnt elem.
 És jött a szürkület. Zsibbadva, kimerülten
 Szunnyadni kezdtem ott, kicsiny erkélyemen.
 Pillám midőn kinyilt, világos volt körültem
 S kábultan, álmosan tekintte szét szemem.
 De hirtelen, imé, az utca-fordulónál
 A járó kövein lépések zajja kél. —
 Szent Isten, el ne hagyj! . . . alakja látható már —
 Ő az! Szobámba lép. — Beszélj, honnan jövel?
 Az éjjel hol voltál? Mi kell? Miért jössz mostan?
 Szép tested özvegyen mért hagyta nyoszolyám?
 Míg én itt egymagam könnyezve várahoztam,
 Mily ágyba' s ki örült ajkadnak mosolyán?
 Orczátlan léha te! S eljössz szinem elébe
 S kínárod ajkadat, hogy most csókoljam en?
 Minek vagy itt, oh mondd, mi szörnyü szomjtuul égve,
 Elbágyadt karjaid mit tárod most felém?
 Szeretöm árnya te, mi dolgod e világon?
 Ha elhagyád sirod', térj vissza ezután!
 Oh hadd feledjem el örökre ifjuságom,
 És rád ha gondolok: hadd hígyem, álmodám!

A MŰZSA.

Oh csillapulj, költő barátom!
 Nézd, megremegtetett szavad.
 Még fáj a seb szivedbe', látom —
 Vigyázz, mert újra felfakad.
 S valóban olyan mélyen égett?
 Valóban földi veszteséget

Olyan nehéz felejtani?
 Szivedbül oh törüld ki nyomban,
 Oh írtd ki azt a nevet onnan,
 Mit ki se' bírok ejteni!

A KÖLTŐ.

Gyalázat rád, a ki által
 Ismérem a hitszegést,
 Ki eltölte borzadályval
 S megrontá bennem az ész!
 Gyalázat rád, te asszony,
 A kinek szerelme miatt
 Temetém el — sirva panaszlom —
 Én ifju napjaimat!
 Szemed, szavad, nevetésed,
 Azt hittem, az üdv maga —
 De csak jajjal tetézett
 Az üdvnek e látszata!
 A te bájad, a te deliséged,
 Az volt, mi nyomorba vitt. —
 Ki hígyen könnybe', ha néked
 Lehettek könnyeid!
 Gyalázat! Láttál az nap,
 Még szinte gyermeket,
 S miként virág a tavasznak,
 Úgy nyilt ki szívem neked.
 A védtelent szemeiddel
 Legyőznöd könnyű volt,
 De könnyebb lett vón', hidd el,
 Hogy nyugtát el se rabold.
 Gyalázat rád! Szivemben
 Az első jajt te szüléd,
 Te inditád szememben
 A könnyek csörgetegét.
 Most egyre-egyre ömlik,
 S elapadni sohse bír,
 Mert olyan sebbül özönlik,
 A melyre nincsen ír!

De tisztit keserű árja,
 És évek mulva, lehet,
 Elmossa majd valahára
 Gyülölt emlékedet !

A MÚZSA.

Költöm, elég-elég ! Habár a hűtlen mellett
 Nem élél boldogan, csupán csak egy napig :
 Még ezt se káromold. Becsüld meg hűn szerelmed',
 Ha szerelemre még szived kívánczozik.
 S ha nincs ahoz erőd, hogy némán megbocsássad
 A bánatot, a jajt, a melylyel más tetéz :
 Tartsd mentve legalább a gyűlölettül házad,
 És a bocsánatot pótolja feledés.
 Csöndben pihen a holt, ha föld ölébe tették —
 Kihült érzelmidet te is nyugodni hadd.
 Oh hadd porladjanak e szívbeli ereklyék :
 Ne háborítsd, fiam, megszentelt hamvokat.
 Kínodrul, szólva, mért csak a csalódást látod,
 Az álmat, mely után bús volt az ébredés ?
 Talán azt gondolod, az Űr ok nélkül ártott,
 S az, hogy lesujta rád, csak pusztá tévedés ?
 Tán ép azért gyötört, hogy élted' jobban ójja ;
 Hisz, hogy megnyilt szived, ennek köszönheted !
 Az ember kis diák, a bú a tanítója —
 Nem ismeri magát, ki még nem szenvedett !
 Bármilyen zord legyen, hidd isteni hagyásnak,
 Mely régi, mint a föld, regibb mint végzetünk :
 Fölvenni tartozunk kereszttségét a gyásznak —
 Bús ár az, a mivel a jóert fizetünk.
 Ha nem kap harmatot, elfonnyad a mezőseg :
 Nem élhet meg a szív, ha könnye nem akad.
 Az üdv jelképe fa, min reszket az eső még,
 S a letört galyakon mégis virág fakad.
 Nem mondtad, hogy szived már ép és meg van edzve ?
 Hát nem vagy fiatal ? nem kedvel-é kiki ?
 Ne sirtál volna csak, vaj' tartanád-e becsbe'
 A sok muló gyönyört, mely éltünk szepíti ?
 Ha borozgatva ülsz egy jó barátod mellett,

A réten, míg a nap készül leszállani:
 Kancsód' lehetne-e olyan vigan emeled,
 Ha nem érzéd vala: e vigság ára mi?
 Rózsát vagy zöld mezőt kedvelne-é a szíved,
 Petrarcat s fülmilét szerethetnél e majd,
 Vagy Michel-Angelót, avagy shakspeari művet,
 Ha ki nem érzenél mindenbül egy sohajt?
 S megértnéd az egek csodás harmoniáját,
 Habzsongást, néma éjt, ha egyszer idelent
 Álmatlan', lázasan végigtekintve pályád',
 Nem vágytál vón' oda, hol örökös a csend?
 Hát nincs-e mostan is szép kedvesed, mint régen?
 És fogva kis kezét, midőn elaluszol:
 Nem édesíti-e — hogy álmod enyhe légyen —
 A mult emlékeit ajkárul egy mosoly?
 Nem megy-e el ma is andalgni minden este
 A kis berek felé, ezüst homokon át?
 És szellemhad gyanánt mely útatok' jelezte,
 A rezgő nyárfasor elhagyta-e honát?
 A hold sugáriban ma nem simúl-e melléd
 Egy szép nő termete, ép úgy mint hajdanán?
 S utadba' hirtelen Fortúnát hogyha lelnéd,
 Nem lennel-e azon, hogy járhass oldalán?
 Hát mit panaszkodol? A balsors kalapácsa
 Megedzé szívedet, hogy a mig élsz, remélj!
 Hát ne gyülölve nézz ama tapasztalásra,
 Ne vesd meg azt a bajt, mely által jobb levél!
 Oh szánd, fiam, e nőt, ki könnyeid' folyatta,
 E csábos hűtelent szűnj végre bántani!
 Oh szánjad — asszony ő; s bár szenvedél miatta,
 Megtudtad legalább, az üdvnek ára mi!
 Kinos volt helyzete; tán boldog is volt véled,
 De sorsa rendelé, csaljon meg hitszegőn;
 Ő megtaníta rá, mi voltakép' az élet
 S aztán, — mi búd vala, a más öröme lön.
 Oh szánd! Szerelme tűnt, szétfoslott, mint a pára;
 Ő írt nem adhatott, bár látta: sebed ég!
 Nem mindig esalt, oh hidd, szeme könnyének árja —
 S ha mindig: szánd azért . . . te tudsz szeretni még!

A KÖLTŐ.

Jól mondod, Múzsza ! Szörnyü érzet,
 A melytül megborzong a test,
 Midőn a gyűlölet felébred
 S kigyó-fogával marni kezd. —
 Oh halld tehát, leánya mennynek,
 Halld eskümet, szent hajadon !
 Im kék szemére kedvesemnek
 S ama kék boltra fogadom,
 S az enyhe fényre, mely az égen
 Vénusnak hordja szép nevét,
 S mely ott a ködlő messzeségben
 Mint reszkető gyöngy tün eléd ;
 Az Isten irgalmas nevére
 S a nagy mindenre mondom el,
 S ama csillagra, mely vezére
 Mindenkinék, ki útra kel ;
 Erdő-, mezőre és virágra,
 A melyen harmat gyöngye rezg,
 Az élet-nedvre, melynek árja
 Az egész alkotásba' pezsg :
 Én számkivetlek, meggyógyultan,
 Szerelmem bús emléke te —
 Aludjál csöndesen a multban,
 Titokzatos, borús rege !
 S kit ajkam a legkedvesebbnek,
 «Barátnöm»-nek szólíthatott:
 Te most, midőn már elfeledlek,
 Vedd tőlem a bocsánatot!
 Mely hozzád fűzött baj- s örömben,
 Megrontva im a bűvölet —
 Ez érted legutolsó könnyem,
 Ez az utolsó «ég veled» !
 — S most jer, aranyhajú merengőm !
 Oh Múzsza, rajtunk most a sor.
 Dalolj egy víg dalt, olyan csengőn,
 Mint hajdanában annyszor !

A kert a hajnal friss legeben
Üdülve ontja illatát —
Jer, keltsük dallal ifjú szépem',
Szedjünk virágot odaát!
A természet most dobja felre
Az álom leplét — jöszte már!
Ujjá fogunk születni vele,
Ha kél az első napsugár!

MUSSET ALFRED *után, francziából*

RADÓ ANTAL.

«A DALOK KÖNYVE» HEINÉTŐL, MAGYARÚL. *)

Régóta föltett szándékom, műfordítóink újabb nemzedékéről melyhez Dóczi Lajost, Vargha Gyulát, Radó Antalt, Endrődi Sándort is számítom, összehasonlító bírálatot adni. Összehasonlítani őket magokkal (műfordításaikat eredeti költeményeikkel), egymás közt s végre régibb műfordítóinkkal, a kiknek nyomdokába léptek. De az ember sokat föltesz magában a mit aztán nem hajthat végre. Homo proponit, Deus disponit — mondja a latin, s szegény ember szándékát boldog Isten bírja — a magyar közmondás.

Hogy mégse maradjon e régi szándékom egészen teljesületlen, egyelőre (mert a többiről sem mondok le végkép) legalább e szép könyvet akarom ismertetni, melynek czímét ide írtam. Szép könyv valóban! Szép a külseje, ízléses kiállításával, Thumann Pál — bár nem mindig találó, de mindig kitűnő genialis rajzaival; és szép a belseje, mert *Heine dalos könyve*, ha nem tetőpontja is költészetének — de legszebb virágos völgye, örökre szép marad, míg szerető szívek s ábrándos kedélyek lesznek a világon. S bár a dolog természetében van, hogy a virágok hímporából és színpompájából minden fordításban több-kevesebb elvész, a mi leginkább az eredetivel való gondos összehasonlításnál tűnik ki, bár gyakran az eredetit nem ismerve is érezhető: egészben véve Endrődi fordításában is ráismerünk a Heine szellemére és hangjára s azért a könyv tartalmát — magyar alakjában is szépnek mondhatjuk.

Endrődi költői egyéniségében eredetileg is van némi rokonság a Heineéval. Van benne érzés is, kedély is, humor is: Heine költői egyéniségének e fő jellemvonásai. Csakhogy érzése nem oly

---

*) Heine, *Dalok könyve*. Fordította Endrődi Sándor, Thumann Pál rajzaival. Buda-Pest, az Athenæum irod. és ny. társ. tulajdona.

meleg, kedélye nem oly mély, humora nem oly élénk. Egyes költeményeiben megközelíti ugyan s az újabbakban, melyeket szívének elvesztett kedvese utáni bánata sugallt, leginkább; ezekben az érzés melegsége s a kedély mélysége sokkal rokonabb a Heineével. A lyrai humorra is kezdettől fogva volt tehetsége, bár ez a Heineét soha sem közelítette meg, kinél az — a maró sarcasmus, sőt a satira erejéig megy. A mi a Heine költészetének jellemvonásai közt leginkább hiányzik Endrődiben: az a Heine csodálatos formaezéke s a nyelv és verselés azon dallamossága, mely a Goetheével legalább is versenyez s azon föltétlen uralom a nyelv fölött, melyet a magyar költészetben csak Arany Jánosnál találunk, a ki azt nem csak eredeti verseiben — a hol a gondolat a formával együtt születik vagy kölcsönösen idomúl egymáshoz — hanem műfordításaiban is, a hol az idegen gondolatot kell a maga nyelvén kifejeznie, teljes mértékben tudja érvényesíteni. S hogy Endrődi költészete többi tulajdonai mellett, épen ebben a legfogyatékosabb: az nagy baj, mert a műfordítónak a költő összes tulajdonai közül talán erre van a legnagyobb szüksége. Mert ha saját gondolatát nem tudja, nyelvi nehézségek miatt, tökéletesen kifejezni, módosíthat azon, s ha a forma nem tud az eszméhez teljesen idomúltni, idomúlhat ez amahlhoz. De a fordító ezt nem teheti a nélkül, hogy az eredetit meg ne hamisítsa egy, talán szép, talán még annál szebb, de attól idegen kifejezéssel vagy oda nem illő részlettel; vagy ha híven, de tökéletlenül, mert kevésbé szépen s kevésbé költőileg adja az eredetit.

Endrődi Heine-fordításai nem ritkán esnek e hibák mindkettejébe; sőt az is megesik rajta, hogy maga nem tudván megtalálni az igazi kifejezést, valamely előzőjétől (a ki ugyanazt már fordította) kölcsönöz néha egész sorokat, a mi még legkisebb hiba a három közt, mert csak az utóbbi fordító eredetiségének árt, pedig a fordító legkevésbé akar eredeti lenni — úgy-e?

A műfordítók leggyakoribb hibája — s nálunk csak úgy mint másutt mindenütt, mert nem az emberek gyöngeségében, hanem a dolog természetében fekszik — hogy vagy többet, vagy kevesebbet, vagy mást mondatnak az eredeti szerzőjével, mint a mit valóban mondott s akart mondani. Hogy ez olykor elő ne forduljon, el sem lehet kerülni; de Endrődinél gyakrabban fordul elő, mint kellene s elnézhető volna. Ő az eredeti egy-egy sorát ép oly gyakran pótolja meg a magáéból, mint elhagy abból valamit a mi pedig benne volt s akárhányszor mond egyebet mint az eredeti mondott, néha — a

min csodálkozom — az eredeti szöveg félre- vagy meg nem értéséből is.

Hogy mindezt példákkal is bizonyítsam, elől kezdem, ha bár a hosszú sor közepéig lejutva, bele fáradnék is.

Az egész könyvhöz szóló *Előszónak* már első sora sem helyes «Das ist der alte Märchenwald» — nem azt teszi, hogy: *ez a regék vén erdeje*, hanem, hogy ez a régi (vagy ős) rege-erdő; mert a *vén* (vagy régi) jelző nem az erdőre magára, hanem a regékre is s az erdőnek rege-erdő voltára vonatkozik.

Sie (t. i. a csalogány) singt von Lieb' und Liebesweh'
Von Thränen und von Lachen.

Dalol a bánat s szerelem,
Sír, újjong, szinte reszket.

Itt a *szinte reszket* merő toldalék; s nem is tudjuk ki sír, újjong és reszket? Az eredetiben a csalogány dalol szerelemről, szerelmi fájdalomról, könnyekről és nevetésről. De Endrődinél nem a csalogány az alany; ő azt már az előző versszakban elvetette, a hol a csalogány helyett, a «csalogány-dalban zeng felé a szerelem, a bánat» — s most ez a *bánat s szerelem* dalol, sír, újjong, szinte reszket. Mellesleg megjegyzem, hogy a bánat, így általánosságban, nem fejezi ki a Liebeswehe-t, a mit Heine ismételve mond s Endrődi ismételten kikerül. — Hasonló kicserélése a fogalmaknak alább, mikor Heine e sora helyett

Entzückende Marter, wonniges Weh
ezt kapjuk:

Édes vérhullás! gyilkos üdv!

vagy az a természetrajzi képtelenség, hogy a sphynx alakján «oroszlán a paták» — patája a lónak (avagy szarú-körműeknek) van, a mint később Endrődi is *die Tatzent* helyesen karmoknak és körmöknek fordítja. S hogy ezzel az egy verssel végezzünk, a mint az erdőbe bele megy, egy nagy tisztáson «auf freiem Platz» azt mondja, «az erdő közepébe», mintha csak a sűrűben látná azt a kastélyt, mely pedig szabad téren áll.

A *Buch der Lieder* első cyclusa *Junge Leiden* címet visel; Endrődinél Ifjú-kori szenvedések. Persze Heine akkor (1817—21) még ifjú korát élte; de ha azt akarná mondani a mit Endrődi mond, azt mondaná *Jugendliche Leiden*, ő azonban nem korát,

hanem szenvedéseit akarja a *junge* jelzővel jellemezni. Nem tudom e különbséget kellőleg megmagyarázni, de világosan érzem azt.

E különbséget leginkább érezteti a *cyclus* első kisebb csoportja: az *Álomképek*, e phantastikus képek sorozata, melyekkel a legerősebb küzdelme lehet (úgy képzelem) bármely fordítónak s sietek már itt kijelenteni, hogy e csoport legnehezebb darabjával, a 7. számúval, fordítónk igazán teljes sikerrel küzdött meg s a legnagyobb virtuozitást egész kötetében, épen e legnehezebb darabon tanúsította. Apró hibákat, ha keresnénk, találhatnánk ebben is; de én nem vadászok kis hibákra ott, hol ekkora erőt látok.

Az *Álomképek* negyedikében (melynek sonett-mivoltáról később szólok), az eredeti e szavait: *ging auf Stelzen, Schritte ellenweit* (falábakon járt, singes léptekkel), épen ellenkező értelemben adja a fordító: *mankón bandukolva*. — Az 5. számban, a legszebbek egyikében e *cyclus*ból, e két sort:

Dicht hinter'm Ehrenstuhl der Braut,
Da blieb ich stehn, gab keinen Laut.

fordítónk így bővíti ki:

Néztem a nőt, szinte zúzottan,
És loppal melléje húzódtam.

Zúzottan, húzódtam: pompás rím! de annak a kedvéért ily betoldást még sem lehet megengedni magunknak! (Szász Károly — *Kisebb műfordításai* I. k. 229. l.) ezt így adja:

S a mint az ara dísz-székén ül,
Mögötte megálltam szó nélkül.*)

A következő 6. sz. tele van önkényes változtatásokkal; elég legyen azok közül csak egyet idézni. E két sort

Ich aber wollt' in Lust vergehn,
Ich hielt im Arm mein Liebchen schön —

így fordítja:

«Az én halálom üdv legyen!»
S keblemre vontam kedvesem';

itt az első sort úgy veszi, idéző jel közt, mintha fölkiáltás volna;

---

*) Egyszer mindenkorra bocsánatot kérek Sz. K.-tól, ha őt néhányszor idézni vagyok kénytelen.

pedig az álmodó csak a maga lelki állapotát rajzolja. A fordítót az *ich wollte* tévesztette meg, mely akaratot is jelent s azért parancsoló (vagy óhajtó) módba tette a *legyen* szóval; pedig az a két sor csak annyit jelent: majd elolvadtam (vagy odalettem) a gyönyörtől, hogy szép kedvesemet karomban tartám.

A 7. számúró, mint legnehezebbbről s legsikerültebbbről már dicsérőleg emlékeztem. A 8. sz. nem sokkal könnyebb foladat a fordítónak; de közel sem oldotta meg oly jól. Hiányzik a fordításból az eredetinek, a váltakozó szereplők különböző hangjainak szeszélyes, de ép oly jellemző genialitása; bár itt-ott el is találja. Csak egy pár mellékes megjegyzésre szorítkozom. Ezt a remek három sort:

«Die Engel, Die nenen es Himmelsfrend',
Die Teufel, Die nenen es Höllenleid,
Die Menschen, Die nenen es — Liebe»

így adja vissza:

Neve mennyei kéj, angyalok ajkán,
Pokolbeli kinnak mondja a sátán,
Az emberek úgy híjják: szerelem.

Prózának elég hű volna; de hol van a tiszta rhythmus; hol van a hármasság párhuzamosság a három mondat szórendében? Még mellékesebb, hogy *Schinderhanns* (vagy Schinderhans) magyarul nem Sinderhans, hanem lehetne Hóhérjankó. — Alább a holló azt krakogja: «Kopf — ab!» s ismétli háromszor; ez hangutánzat, a mi a magyarban: Le a fejjel! Le a fejjel! — sehogy sincs eltalálva.

A 9. így kezdődik:

Ich lag und schlief, und schlief recht mild,
Verscheucht war Gram und Leid.

Mennyivel kevesebbet mond a fordítás:

Nyugodtan, édesen aludtam,
Sok szenvedés után.

A *schlief* szó ismétlésében szembetűnő nyomaték van; először csak annyit mond, hogy aludt, aztán azt: hogy' aludt. Ha nem fér a sorba kétszer, inkább maradjon el az *ich lag*, mert az önként értetik, hogy fekvé alszik — s a *recht mild* ne legyen két synonym szóval jelölve: nyugodtan, édesen, elég egyik is. Még hibásabb a második sor: Sok szenvedés után. Heine nem azt akarja mondani, hanem azt, hogy búját, bánatát édes álma üzte el. A két sort (bár nem vagyok versíró), így gondolnám hívebbnek a költő gondolatához:

Aludtam, édesen aludtam,
Oszolva bűm, bajom.

De már e hanggal a dalok körébe érünk. Nézzünk hát egynéhányat a *Dalok* közül is; egyelőre csak a hűség s a gondolat kifejezésének teljessége szempontjából.

A 3. így kezdődik:

Ich wandelte unter den Bäumen
Mit meinem Gram allein.
Da kam das alte Träumen
Und schliech mir ins Herz hinein.

Magyarul:

Nagy, lombos fák alatt bolyongtam,
Mély bánatommal *csöndesen*,
Egyszerre: jött a régi álom
És fájni kezdett a szívem.

Csak mellékesen említve itt, hogy a keresztrím (mint Endrődinél öt esetből négyszer) itt is elesett: kérdem, miért kellett a sorok rhythmusát, 2—3 szótag-többslettel meghosszabbítani? Hogy a fák előtt a *nagy, lombos* jelzők, a harmadik sorban az *egyszerre*, melyekről Heine mit sem tud, beférjen? Nem lett volna elég egyszerűen, az eredetivel, azt mondani: a fák alatt bolyongtam —? A második sorban Heinenak elég: mit meinem Gram — Endrődinek ide is jelző kell: *mély* bánatommal; Heinenak *allein*, Endrődinek: *csöndesen*; pedig Heinenak az *allein* azért kellett, mert a harmadik sorban oda jó a régi álmadozás (nem csak álom) s szívébe besuhan — hogy bánatával ne legyen egyedül; Endrődinél, nem suhan be szívébe, hanem a helyett fájni *kezd* a szíve. Kezd? hiszen előbb is mély bánata volt. Íme, hogy lehet egy egyszerű, igazi dalt formájából is, lényegéből is kivetkőztetni! Az utolsó versszak második sora

Ihr Vöglein, wunderschlau —

egyszerűen kimaradt, mert a néhány szótaggal megtoldott versszakba sem fért bele — pedig lényeges volna, (a minthogy Heinenál egy szótag sem fölösleges!)

Áthaladok a 6. dalon, melyben Heine — mielőtt hajóra szállna — el akar búcsúzni «von zwei Jungfrauen», de ezek a fordító tollában maradtak s csak neveikkel kell megelégednünk: «Európa s kedvesem» — ámbár ez utóbbit Heine csak *ő*-nek nevezi — s áttérek a *románczokra*.

Az első, melyet Heine *Der Traurigenek* címez, de Endrődi jónak látta a *gyász*-nak címezni (nem tudom miért?) azon kezdi, hogy a kit benne Heine der bleiche Knabe-nak mond, azt Endrődi a halvány gyermeknek mondja, pedig itt a *fiú* nem gyermek, hanem *ifjú*. Mindenkinek megesk rajta a szíve, még a *szánó szellő* is hűsen legyezgeti, de Endrődinek a «mitleidsvoll» jelző helyett jobb a szelíd, pedig a szánó is ép úgy belefért volna a versbe s még az alliterációt is úgy megadta volna, egyúttal pedig kifejezte volna, a mit Heine akart. Hát azt nem tudná-e Endrődi, hogy a *Stadt* (város) szónak a többese *Städte* és nem *Städter*, a mi városiakat jelent, hogy e sort

«Aus dem wilden Lärm der Städter»

így fordítja:

A városok vad zajából

pedig a szegény, szomorú fiú, csak *egy* város zajából szökött (flüchtet) vagy menekül, a mi mindegy, de városok és városiak, az nem mindegy.

A *Bergstimme (Visszhang)* című románczban, a lovag a völgyön át üget.

Im traurig stillen Trab.

E sor helyett egészen mást találunk; Endrődi ezzel lep meg:

Sebére nincsen ir.

Hogy jó ez ide? A rím vonzza, mely sír (Grab) előre meg van állapítva!

A *két testvér* ritka szép románczán is átsiklom, csak azt jegyzem meg, hogy e remek alkatból is hiányzik az itt összezapó kardok csengését jelképező s azért kétszeresen nélkülözhetetlen kereszt-rím, melynek értékét Endrődi, úgy látszik, nem sokra becsüli, mert csaknem mindenütt mellőzi. Hanem biz' a *Szegény Petivel* (Der arme Peter) is meglehetősen mostohán bánt. Hogy Hans und Grete-ből Bandi és Julcsa lett, azt nem bántom; a mily jó német nevek azok. olyan jó magyarok ezek. De az bánt engem is, hogy a szegény Petit az bántja, hogy

«Julcsa lett a Bandi felesége» —

holott a dolog természete szerint az bánthatja, hogy Julcsa a *Bandi*

felesége lett s nem az övé. A szórend, ezt Brassai s minden grammatikus, de nyelvérzékünk is tanítja s magyarázza. Különben Heine szerint Julcsa nem is lett a Bandi felesége, mert

Der Hans und die Grete sind Bräut'gam und Braut.

Szegény Peti azt mondja, megölné magát, ha nem volna «oly czudarúl józan» — a német fiú nem beszél oly betyárosan: «wenn ich nicht gar zu vernünftig wär —» vagy a nevekkel együtt ezt is meg kellett magyarosítani? A bánatáról is azt mondja:

«Es treibt mich nach der Liebsten Näh» —

de magyarul már nem hajtja, hanem *oda hajszolja*. — Az «Armer Peter» csak a szemébe néz kedvesének, de a Szegény Peti a *sötét* szemébe. Ha a szótag-szám jelzöt követel a név elébe, teszünk valami általánost, minden szemre illöt; de hátha a *sötét* épen nem illik a Julcsa szemére? A Gretchen fogalma inkább világos kék szemet tesz valószínűbbé. Ezek apróságok, de Heinenál az apróságokkal is csinján kell bánni.

Örömmel ismerve el, hogy e kívánatnak is teljesen megfelel a *Lied des Gefangenen (Akasztófavirág)* című románcz fordítása, sajnálom, hogy a *Két granátos* fordításától azt csak némi föntartással mondhatom. Igaz, hogy egyike ez a legnehezebbeknek, de a fordítás nehézségeit Endrődi itt csak kevésbé győzte le. E fordítás tökéletlensége azonban inkább az erős rhytmus fogyatkozásaiban, mint a fordítás elégtelen hűségében s a kifejezések kevésbé találó voltában áll. Ezek közül csak egyet akarok megjegyezni: a katona nem hívja társát *testvérnek* hanem *pajtásnak*, s a német Brudernek itt ez a magyar szó felelne meg. Belszárnak utolsó pár sora ellen van érdemleges észrevételem. Heine egyszerűen azt mondja

Belsazar ward in selbiger Nacht
Von seinen Knechten umgebracht;

a mit például Szász K. így fordít:

Belszárt pedig reggelre még
Saját szolgái megölik:

de Endrődi így bővíti s cifrázza:

De Belszárnak *zsarnok* életével
Szolgái számoltak még aznap éjjel.

A románczok e cyklusában talán egy sincs szebb, mélyebb s meghatóbb, mint a *Der wunde Ritter* című. Kénytelen vagyok (ismét idegen tulajdonhoz folyamodva), e kis románczot eredetiben s úgy az Endródi mint a Szász K. fordításában közölni összehasonlítás végett.

Der wunde Ritter.

Ich weiss eine alte Kunde,
Die hallet dumpf und trüb':
Ein Ritter liegt liebes-wunde,
Doch treulos ist sein Lieb'.

Als treulos muss er verachten
Die eigne Herzliebste sein,
Als schimpflich muss er betrachten,
Die eigne Liebespein.

Er möcht' in die Schranken reiten,
Und rufen die Ritter zum Streit:
«Der mag sich zum Kampf bereiten,
Wer mein Lieb' eines Makel's zeiht.»

Da würden wohl Alle schweigen,
Nur nicht sein eigener Schmerz;
Da müsst' er die Lanze neigen
Wider's eigne klagende Herz.

A beteg lovag.

Egy régi bús rege *cseny-bong*
A fülembé szüntelen:
Szerelem öl egy lovagot
És kedvese hütelen.

Mint hütlen, *csalpa* teremést
Meg kell vetni kit imád,
Aljasnak kell tartania
Saját szive indulatát.

Kész volna sorra kihívni
Minden vitézt — *igy betegen*:
«Ki vádolni meri lánykám' —
Álljon elő, vívni velem!»

A beteg lovag.

Fülembé cseny egy régi rege,
Oly bús, bús végtelen . . .
Egy lovag szerelem betege,
De kedvese hütelen.

Megvetnie kell, mint hütelent,
Kit szentjeként imád;
Gyűlölnie kell, mint becstelent
Saját indulatát.

Szeretné sorompók elé
Kihívni mind ki vitéz:
«Ki szépemet vádolni meré:
Álljon ki ha vívni kész».

Mélységesen hallgatna mind,	Hallgatna mind, azt hiszem én,
Csak egy nem: a saját szive;	Csak egy nem: önszive,
Saját vádló szívére kén'	Saját vádló szívére kén'
Láncsáját fölemelnie.	Láncsát emelnie!

Endrődi.

Szász.

Bár az utóbbi (korra persze előbbi) fordítás sincs fogyatkozás nélkül; például benne is toldás a *jülembe cseny*, a mit utóda is átvett s még meg is toldott; a *saját indulatát* helyett is jobb volna: saját szívánátát, de Endrődi azt is átvette, mert egyikök sem vette az eredetiből, hol *Liebespein* áll. Átvette a három végső sort is szóról szóra, csak két fölösleges szótaggal meghosszabbítva az utolsó sort. De itt is, mint rendszeren, elejtette a keresztrímeket, a mi mindig kár; elrontotta a rhythmus egyenletességét és szabatoságát, sőt adott (a mit máshol is gyakran tesz), merőben rhythmustalan sorokat, például az első versszak 3. — a második 2. 3., a harmadiknak 4. sorában. S végre mi az az *így betegen!* a mi igaz ugyan, de nincs benne az eredetiben.

Nem folytatom. Még csak a sonettekről szólok — s ezzel áttérek a forma és rhythmus elleni vétségek általános jellemzésére. Endrődi kötetében tizenhét sonettje van Heinenak; kettő az *Álomképek* cyclusában, tizenöt *Sonettek*, külön cím alatt. Csak az a baj, hogy ezek közt egy sonett sincs. Igaz, hogy Shakspeare is sonetteknek nevezi a tizennégy (háromszor négy s még egy pár) soros verseket, s magyar fordítói ezeket szintűgy adták vissza is; de a Heine sonettjei mind igazi, szabatos sonettek, két négysoros versszakban négy-négy, két-három sorosban két-két rímmel; ezeket nem szabad megfosztani petrarkai sonett-mivoltuktól, csupa kettős rímekkel. S milyen rímek! Sok helytt meg sem lehet találni, vagy nehéz ráfogni, hogy rím. S milyen rhythmus, vagyis annak teljes hiánya!

Endrődinek legnagyobb gyöngéje a rhythmus-érzék fogyatékosága s nem sokkal kisebb a rímek átlagos gyöngesége. Heine *épen ebben* a két dologban a legerősebb, igazi virtuóz. S ha a külforma fogyatékoságát eredeti versben — eszmékkel és érzésekkel feledtetve — elnézhetjük, mert jobban szeretjük az erős érzést s felséges költői gondolatot az üres szavak bármi szép és fülbemászó csengésénél: de nem nézhetjük el egy eredetiben szép formájú s dallamos vers fordításában, legkevésbbé pedig Heinenál.

Ha Heine egyik románczában (*Die Heimführung*) ezt olvassuk:

Nach der lieben, alten, schaurigen Klause,
In dem trüben, kalten, traurigen Hause —

a sorvégi rímen kívül a sorban is a hármas rímmel: lieben—trüben, alten—kalten, schaurigen—traurigen; s a következő versszakban ismét:

Dein Odem *glüht*, deine *Hand* ist *Eis*,
Dein Auge *sprüht*, deine *Wang'* ist *weiss*;

s a harmadikban ismét:

— weiswallenden Schleier,
— der schallenden Leier —

a minék természetesen mind semmi nyoma nincs a fordításban; vagy ha olvassuk az *Intermezzo* 3. dalában:

ich liebe alleine
Die Kleine, die Feine, die Reine, die Eine ...

s a magyarban e rím-játéknak nyoma sincs, a minthogy nem is igen lehet; részemről nem követelem, hogy az ilyeneket valaki jól visszaadja, csak annyit kívánok vagy legalább tanácsolok, hogy ha ezt nem teheti, hagyja fordíthatlanul Heine ilyen verseit, melyeknek — igazán szólva, kivált ez utóbbi kis dalnak — minden becse, sőt egész mivolta is elvész, ha ezek nem csengnek-bongnak benne.

De az ilyen lehetetlenek utáni hiú törekvésen kívül is van elég fogyatékoság a magyar Heine verselésében, rímeiben, rhythmusában. A keresztrímek általános hiányát, ott is, a hol leginkább kellene, mert különösen jellemző: már ismételten említettem, s ígérem, hogy nem ismétlem többé, bár fájlalni meg nem szűnöm. Gyöngé rímekből s rhythmustalan sorokból még idézek néhányat; csak a mint forgatva a könyvet, véletlenül a szemembe ötlenek.

rezedák—melódiák (5. l.)

dolgozott—dudolgotott; virág—ruhát (6. l.)

szörnyűkép—beszélt; isten—engem (10. l.)

árnyak—tánczot; bubánat—uraságok (13. l.)

kalap—bokáitokat; szavamat—kapukat (14. l.)

kértem én—vágytam én (27. l.)

aludnék—nyilnék; őket—ébred (29. l.)

kutyákkal—csaholással; velem—körülem (58. l.)

szállni—mászni; buzog—roskadok (59. l.)

városa—hullámiba; virág—fátyolát (69. l.)

szabadba megy—természetet (78. l.)

«beim Thee-tisch—ästhetisch» ez pompás igazi Heine-rím, de hogy hangzik ez magyarul: hosszasan—ästhetikusan (84. l.)?

S legyen elég ez a tarlózat, melynek példáitól s hasonlóiktól hemzseg az egész könyv — a Heine *Dalok könyve!*

A rhytmus-érzék hiányára csak egy pár példát idézek, egy kis magyarázattal. A románczok 1. számának (*Gyász*) a rhytmusa ez : az 1. és 3. sor négy trochäus, a 2. és 4. negyedfél trochäus. Mindenki tudja, hogy a trochäus kevesebb szabadságot enged, mint a jambus a magyarban ; de ha enged is : legalább az utolsó (itt negyedik lábon), tiszta jambust semmi esetre nem tűr. S e négy versszakból álló románczban a fordító háromban vét e szabály ellen : látja—fájdalom ; legyezgetik—részvevően ; gyermek—madár. E soroknak rímelniök is kellene (mint az eredetiben), de hagyján ! legalább megőriznék a rhytmus zenéjét !

A *Lorley* ismeretes románczában majd minden versszakban, sőt sorban változik a rhytmus — s ez a verset, pedig szépen van fordítva különben, nehezen olvashatóvá teszi. Szépen van fordítva, s ilyen sok van a kötetben, mely egészben véve szép, ha rím-, rhytmus-s hasonló csekélységek (?) hiányát nem vesszük számba. De fordúl elő néhol, a mi nem szép, sőt határozottan ízléstelen is — az eredeti ellenére. Például egy szép nő, a ki fon — «s néha felhüpög». Ez utolsó szót, megvallom, nem ismerem, a kifejezés alatt, hangutánzatból, a bőfögsre emlékezve, valami ízetlent gondolok. Az eredeti nem igazít el ebben, mert az így szól :

«Die schöne Spinnerin weinet
Und feuchtet mit Thränen den Flachs»

(könnyeivel áztatja a lent, vagy kendert, a melyet fon), ez világos és érthető — s el sem gondolható, hogy jó helyébe az az ízetlen hüpögés ? Ugyan e románczban, s a románczok egyik szebbikében — melynek három első versszaka fordítva is igen szépen van, fordúl elő ez is :

Fluchend geht auf und nieder
Des Försters rothköpfiger Sohn.

magyarúl :

De annál jobban dúl-fúl
Egy rőt-szin vad alak —

vajon ki lehet ? hát az erdésznek (kinek családi drámája a szinte balladaszerű románcz) *róthajú fia* ; ezt Endrődi, úgy látszik nem vette észre.

A szép halászleányka románczában, melynek fordítása fele-részben az Iduna fordításának az ismétlése, a «Hajtsd partra csolnakod» sor így van módosítva: «Lökd partra csolnakod»; ez bizony ízléstelen szó, mely helyett az eredeti: *Treibe*, egyenesen hajtást és nem lökést jelent. A következő két sort is jobb lett volna Idunától venni át, a ki az eredetit:

Komm zu mir und setze dich nieder,
Wir kosen Hand in Hand,

így fordította szóról-szóra

Ülj mellém, átenyelgjük,
Kéz kézben, a napot,

mint így módosítani:

Töltsük el öleléssel,
Csókokkal a napot.

Az utolsó versszak úgy is csaknem egészen az Idunáé:

Szívem is mint a tenger:
Dagálya, vésze van,
S egy-egy szép gyöngy is nyugszik
Sötét hullámiban;

Endrődinél:

Szívem is mint a tenger:
Dagálya vésze van,
És egy-egy drága gyöngy is
Reszket hullámiban

az igen csekély változtatás is csak eltérés az eredetitől, mely így szól:

Und manche schöne Perle
In seiner Tiefe ruht.

Ilyen föltűnő átvétellel találkozunk az *Intermezzo* 20. darabjában is, melynek két kis versszaka, a páratlan sorok rímeinek elejtésével s ráadásul az első sorban még a rhythmus megbénításával, nem csak mind két versszak páros sorainak a rímeit, de egész sorokat is Szász Károly fordításából vesz át.

De nem érnék véget, ha minden kifogásomat el akarnám mondani! Bizony még egy annyit hozhatnék fel! De ha már ennyit hibáztattam, lelkiismeretes kötelességemnek tartom megmondani azt is, hogy Endrődi e Heine-kötetében ugyan annyi, vagy még több dicsérni valót is találok s annyi szeplő és felhőske mellett is, irodalmunk nyereségeül számítom, hogy Heine egész *Dalok könyve* — így a mint van — be van kebelezve költői irodalmunkba. Közel két-

száz ötven költeményét Heinenak adja itt egy csomóban a fordító s a mi munkáját még nehezíti, nem kedve szerint válogatva az összesből, mint eddigi fordítói tették, kinek-kinek a mi leginkább tetszett s hangulatához talált; hanem válogatás nélkül mind, a mit a költő a *Buch der Lieder* című kötetben foglalt össze, csak azokat mellőzve, melyeket maga Heine is kihagyott a *Dalok könyvének* általa rendezett külön-kiadásából. E teljességből következik aztán, hogy a fordító sok oly darabra is akad, melyek fordítását, ha szabadon választ, mellőzte volna, így — bár nem neki valók — nem mellőzhette. Mellőzte volna kétség kívül a sonetteket, melyek sehogy sem akartak sikerülni, mellőzte volna azokat a finom rímjátékokat, melyek bárkinek is legyőzhetetlen nehézségeket nyújtottak — a milyenekre, néhányra, rámutattam. Sőt mellőzött volna bizonyára több olyat is, melyet előtte mások sikerültebben fordítottak már. Nem volna méltányos ezekért — mert föltett céljának érdekében ezeket nem mellőzhette s ezeknek kétesb sikeréért — pálczát törni föltette. Így tett Lévay is, teljes Burnst akarván adni, nem tért ki az elől a nehézség elől sem, mely még Arany János egy pár remek fordításaival is összehasonlításba tegye a maga kevésbbé sikerült fordítását.

S ha már azt tekintjük, hogy Endrődi a teljes *Dalok könyvét* ülteti át irodalmunkba, s ha nem feledjük, hogy az általam föltüntetett hibák s gyöngeségek elég hosszúnak látszó sora az egésznek még is csak igen kis része s ha még egy annyit kijegyezhettem volna, akkor is jóval több marad a mi nem csak kifogás alá nem esik, de sőt minden dicséretre méltó: ismertetésem facitja az lesz, hogy Endrődi szép és becsületes munkát végzett s hálára kötelezte mindazokat, a kik Heinet szeretik s őt magyarul olvasva, nem a sör-ről sorra összevető bírálónak hibakereső szemével olvassák, hanem összeségében s egész hangulatát élvezik, melyet a gyűjtemény túlnyomó részében bizonyára föl is fognak találni.

m. p.

É R T E S I T Ő.

*A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában,
írta Paul Janet. Fordította és kiadta a magyar tud. Akadémia.
3 köt. Buda-Pest, 1891—2.*

Már a munka czíme mutatja, hogy P. Janet jól érezte korunknak azon nagyon elterjedt hibáját, azt az eszmezavart, mely azt gondolja, hogy a politikában a becsületes eljárással semmire sem megyünk, hogy az vesztünket idézné elő. Ő bátran harczol e ferdeség és előítélet ellen. Ő az erkölcsöt a politikához positiv viszonyba helyezi. Ő mint tiszta keblű író kimutatja azon hamis tant, hogy a magán és a családi erkölcs szűk szabályaiba nem lehet az államok, a fejedelmek cselekedeteit befoglalni. Mintha az erkölcs világa szűk korlátok közé volna szorítva, mintha a magán és a nyilván életű cselekedetek tartalom tekintetében nem volnának ugyanazok. A szép, korszerű tárgyat mély philosophiai elmeéllel adja elő s a világ legmélyebb gondolkodóiban fölismeri az eszmék mélységét, finoman észreveszi azok hiányait és ezeket helyre igazítja, élesen kiemeli az egyes korszakok között a különbséget és logikai kapcsolatot. De nemcsak a mély philosophiai ítélet teszi a munkát becsessé, hanem a terjedelmes tárgyismeret is. Ismeri az ó-, közép- és újkori philosophiai és a vallási rendszereket mind, a bibliát, az egyházi atyákat és a közönséges történetet. Ezzel nem mondom azt, hogy egyes tévedések nincsenek Janetnél. Munkájából megtanuljuk, hogy az emberiség az erkölcsben és a politikában is csak lassan, fokonkint haladt a magasabb czél felé. Például a görögök az erkölcsstanban és a politikában sok szépet teremtettek, de a magas műveltségű Plato és Aristoteles erkölcsstanán és politikájának gyökerén ott rágódik a rabszolgaság és az állami absolutismus, mert az állammal

szemben az egyén semmi sem volt. Őszintén elmondja az újkori írók erkölcsstanában és politikájában a hibákat, de a szebb jövőnek biztos reményében. Előadása szerint Krisztus a világtörténet központja, ő a szeretet és föláldozás eszménye, ő a legtisztább és a legmagasztosabb eszmény, melyre vallási s philosophiai tan valaha emelkedett. Olvasni kell, mit mond szenvedéséről és haláláról. A vallásosságtól mélyen áthatott theologus nem írhat Krisztusról szebben, mint Janet. A könyvet olvashatja a király, az államférfi, a törvényhozó, a bíró, a pap, a tanár s mindegyik tanulhat belőle. Sajnálni lehet, hogy a fontos tárgy története a XVIII. század végénél megszakad. Lássunk közelebről valamit a könyv tartalmából és irányából.

Janet azt a tudományt, mely az állam lényegét, törvényeit és főbb alakulatait kutatja, *politikai philosophiának* nevezi. Ő ennek történetét írta meg. Helyesen állítja hogy a politikai philosophiának, mint tudománynak saját törvényei vannak. És noha ezeket más tudományéval összezavarni nem szabad, mégis nem kell azt elválasztani attól a tudománytól, melylyel szoros kapcsolatban van — az erkölcs philosophiájától. A két tudománynak története is közös. A bevezetésben igyekszik a két tudománynak egymáshoz való viszonyát kifejteni s rámutatni azon pontokra, hol egymástól szétváltnak és azokra, hol összetalálkoznak. A bevezetést azért ismertetem meg bővebben, hogy lássuk a szerzőnek e fontos tárgyról való saját fölfogását s így már előre is megismerkedjünk — a mint azt maga mondja — a könyv szellemével. A politika történetének előadásába, a mint az az idők folyamában lassanként kifejlett, a hely szűke miatt, belé nem bocsátkozhatom, noha a szerző alapos tanulmányozása, mely philosophiai szelleme itt tűnik ki. Azt állítja, hogy mi a politika és az erkölcsstudományhoz való viszonyát illeti, e tekintetben a történetben két ellentétes fölfogással találkozunk. Egyik irány teljesen elválasztja a politikát az erkölcsstantól, a másik a kettőt egybefoglalja. Az első a Machiavellié, a másik Platóé. Machiavellismusnak nevezi azt a tanelvet, mely az erkölcsöt föláldozza a politikának, platonismusnak pedig azt, mely a politikát föláldozza az erkölcsnek.

Machiavelli és mind azok, kik nyomdokain járnak, úgy gondolkodnak, hogy a magán és a családi erkölcs szűk szabályaiba nem lehet az államok, a fejedelmek és népek életét és cselekedeteit beszorítani, hogy az állam fejének kötelességei mások, mint a család-főé, hogy ha nem tenné magát túl a szigorú erkölcs aggodalmaskodásán, elvesztené önmagát és magával együtt népét is. Ha magad

nem csalsz, meg fognak csálni, ha alkalomadtán nem élsz erőszakkal, téged fog az erőszak eltiporni. Ha a történelmet a közönséges erkölcs szempontjából olvasnók, minduntalan föl kellene lázadni erkölcsi érzésünknek. De a fölvilágosodott ember előtt mindent megmagyaráz, mindent igazol a magasabb rendű elv, mely a politikának mysteriuma: az államcélzél alapelve. Machiavelli bámulóinak az okoskodására azt feleli: noha a tapasztalat látszólag mellettök szól, a tudomány meg a lelkiismeret nem ad nekik igazat. Nem valószínű ugyanis, hogy az egyéneknek és a népeknek legfontosabb érdekei homályosak és titokzatosak lehetnének. Az állam céljának háttérbe kell szorúlnia a közcélzél előtt, e célzél pedig nem állhat ellentétben a közlelkiismerettel. És, bár az időt, mikor a politika teljesen ki fog békülni az erkölccsel, még nem lehet meghatározni; még is el kell ismerni, hogy az utolsó három század óta nagy haladás történt. Ha nem a becsületesség szolgál az emberek cselekedeteinek törvényeül: úgy megsemmisítünk minden szabályt és a népek sorsát az emberek szenvedélyeinek dobjuk oda zsákmányul. Minden cselekedetről állíthatni, hogy az a nép üdvé érdekében szükséges. Janet szerint mindegy, akár a fejedelem, akár a nép gyakorolja a machiavellismust. Ilyen volt a rémuralom. Szerinte a machiavellismus nemcsak azon furfangban rejlik, mely a szót csak a gondolat palástolására használja, hanem az oly alattomos és erőszakos politika, mely a szükséghez képest hol lappangva, hol nyíltan működik, ép oly kedvteléssel alkalmazza a fegyvert és a kegyetlenséget, mint a csalárdságot és az áruást.

A másik véglet azon tan, melyet ő platonismusként nevez. Ez a politikát teljesen alárendeli az erkölcsnek s azt állítja, hogy az államnak ép úgy erény a végcélja, mint az egyénnek. Plato politikája meg van írva a köztársaságról és a törvényekről szóló könyvében. *Köztársaságában* Plato az erényre a törvények segélye nélkül, csupán a nevelés által akar szert tenni. Ellenben a *Törvények* című könyvében az erény a törvényhozó műve, az állam fölügyeletének, szóval a kényszernek eredménye.*) Így kétféle platonismus van, az ábrándozó, mely egy eszményi állam tervezetével foglalkozik. Ez összehavarja a politikát a pädagógiával és a tudomány mindenhatóságában és csalhatatlanságában bizakodik. A másik a zsarnoki platonismus. Ez az állami hatalommal akarja az embereket boldogítani és erényesekké tenni, akár beleegyeznek,

---

*) Kényszerítő eszközökről már a *Köztársaságban* is szól.

akár nem. Janet azt mondja, hogy első tekintetre nagyon igaznak és tetszetősnek tűnik fel azon tan, hogy az állam az erény uralma alatt legyen, de alkalmazásban annál veszedelmesebbnek mutatkozik. E szerint az állam betolakodik a családba, az egyéni életbe, sőt a lelkiismeretbe is. Szóval a szellem, a szív, az egész ember szorongató és elnyomó censura rabjaivá lesznek. Az egyén elvesztvén kezdeményező jogát és felelősségét, elveszti tevékenysége kedvét is.

Ezek nyomán azt állítja, hogy az erkölcs úgy a gyakorlatban, mint az elméletben a politikának egyik föltétele ugyan. de az állam nem arra való, hogy az erény uralmát megalapítsa, noha erény nélkül el nem lehet. Tegyük föl, hogy egy ideig semmit sem gondolkodik a tisztességgel, igazságérzettel, honszeretettel, majd látni fogjuk, mivé lesz az erkölcsi erejétől megfosztott állam. Erény nélkül a népek despotismusba süllyednek. Nincs tantétel, melyet oly általánosan elismerne csaknem minden publicista, mint az, hogy erény nélkül nincs szabadság. Az erény az emberek akaratanak szabad nyilvánulása. Ha jó az állam szervezete, oltalma alatt az erkölcsi képességek szabadabban fejlődhetnek. De törvénnyel nem parancsolhatja ránk, hogy erényesek legyünk, az erényre nem kényszerítheti a polgárokat. Megvédheti mindenkinek a jogát, de ennél többet nem tehet, ha zsarnok lenni nem akar. De az a kérdés, honnan van az, hogy az állam az erényre nem kényszerítheti a polgárokat. Az erkölcsiséghez, az erényhez megkívántatik az érzület, pedig érzületre kényszeríteni nem lehet. Ezt Janet elhagyta.

De Janet szerint a politika elméleti szempontból sem lehet meg erkölcs nélkül. Szilárd politikai elméletünk nem lesz, ha nem az erkölcshez folyamodunk elveként, vagy ha nincs az igazságról és az igaztalanságról helyes fogalmunk. De azt fogja valaki kérdezni: lehet-e a politika egyéb, mint tapasztalati tudomány, mely pontosan megfigyelve a tényeket, azaz a népek jellemét, erkölcsseit, származását, országuk éghajlatát, megmutatja, hogy ezek hatása alatt mennyire kell módosulniok a politikai formáknak? Hiú tehát ily dolgokra nézve absolut elvet keresni. Janet úgy felel, ha még oly nagyra becsüljük a tapasztalati politikát, ő megmarad a mellett, hogy van valami, a mi önmagában helyes és igazságos, hogy ennek föl kutatása, történéjk akár a tudomány, akár az állami téren, nem ábránd. Az állam nem gépezet, hanem személyekből, erkölcsi lényekből áll, kikkel nem lehet a szeszély tetszése szerint játszani. Minden emelkedett szellemű politika mélyén erkölcsi eszme rejlik. Az a kérdés, mi ez az eszme? A politikának két nagy válfaját külön-

bözteti meg, az absolut és a szabadelvű politikát. Absolutistikusnak azt nevezi, mely az egyénnek több jogot nem ad, mint a mennyit a polgári hatóság önkényesen engedélyez. Szabadelvűnek azt a politikát tartja, mely elismeri, hogy az egyéneknek velök született, az állam hatalmától független jogaik vannak, melyeket az állam véd és biztosít ugyan, de melyek nem tőle erednek, melyeket tehát se meg nem rövidíthet, se ei nem törülhet. Janet szerint az minden ó- és újkori publicistának közös tévedése, hogy az államnak korlátlan hatalmat tulajdonít. Ha minden szabadelvű politikának első föltétele az, hogy elismerjen bizonyos jogokat, melyek az ember természetétől elválaszthatatlanok: úgy Janet bátran állíthatja, hogy a világtörténelemnek legnagyobb eseménye az emberi jogoknak azon ünnepélyes kihirdetése, melylyel az alkotmányozó gyűlés az 1789-ki forradalmat megindította.

• Vannak, kik félrevetik ugyan az állam teljhatalmáról szóló tant, de azt tagadják, hogy velünk született jogokról beszéljünk. De ha az állam nem mindenható, akkor létezik rajta kívül jog, mely mivel nem ered a positiv törvényből, az velünk született vagyis az ember természetéből, azaz lényegéből közvetlenül folyó. Személyem, életem, javam, munkám, lelkiismeretem, gondolkodásom enyém azért, mivel ember vagyok, azok alapja nem adománylevél vagy positiv törvény. A positiv törvény azokat elismeri és biztosítja s ekkor polgári szabadságokká válnak. Ezek nyomán szabadelvűnek nevezi azt a politikát, mely e lényeges szabadságokat megoltalmazza. S ez a politika a helyes és igazi, mert egyedül ez ügyel az ember méltóságára, boldogságának valódi alapelvére. Ezt a politikát az erkölcs-tantól elkülöníteni nem lehet. Az erkölcsi törvény parancsol ugyan, de erőszakkal nem kényszerít. E törvény épen az által, hogy a szabad akaratra hat, teszi az embert személylyé. A személyiség elidege-níthetetlen voltában rejlik alapja a jognak.

A politikára ép úgy, mint az erkölcsre nézve, létezik egy optimum, melyhez a népeknek közeledniök kell. Ez az optimum a nép közreműködése a kormányzásban, a politikai szabadság, mint minden szabadság, oltalmazója. A szabad nép az értelmi tekintetben nagykorúságra jutott személy. Vannak, kik a politikai szabadságban csak eszközt látnak a nép boldogításának biztosítására. Janet szerint a politikai szabadság magában véve is kincs. Főleg az erkölcsi fölény az, a mivel a politikai szabadság az absolut hatalom fölött diadalmaskodik. Ez Janet részéről helyes fölfogás, mert a polgári szabadság az alkotmány, a jognak és az erkölcsiségnek országa, mely

föltétlen érvényű hatalommá fejlett ki. A mi pedig a politikai szabadságnak az anyagi jólétre való vonatkozását illeti, a történelem tanúsítja, hogy a legszabadabb államok a leggazdagabbak és leg-hatalmasabbak.

A kiinduló pontra visszatérve, Janet állítja, hogy a mi a politikát és az erkölcsöt egymáshoz fűzi, az a jog eszméje. A politika főadata nem abban áll, hogy az erényre rászorítson, hanem hogy a jogot oltalmazza. Igaz, hogy az állam az erényen alapszik, de az erény nem alkotja az állam czélját. Lehet tehát látni, hogy a rend és a béke megteremtésére miként szövetkezik a jog és az erény s hogy a politika és az erkölcs tan mint különülnek, el a nélkül, hogy összezőrdülnének s mint egyesülnek, a nélkül, hogy összevegyülnének.

Maga is érzi, hogy az állam hatáskörét túlságosan megszorítja, ha az nem volna egyéb, mint az egyesek jogainak fegyveres őre és a szabadság szabályozója. Azonban azt nem állítja, hogy az állam működése a mondottakkal végét éri. Azt elismeri, hogy az állam különféle érdekeknek lehet gondviselője, mert teljesíti a közmunkákat, vezeti a nevelést, ápolja a művészetet és a tudományt. Így lesz a haladás létszerve. De ez a szempont nem függ annyira össze az állam eszméjének lényegével, mint az előbbi. Azt mondja, hogy elég nemzet van, mely az egyének vagy testületek kezdeményezésének köszöni mindazt, a mit mi az állam közigazgatási tevékenységétől szoktunk elvárni. Azután ez a szempont nem annyira az erkölcs tan, mint a közigazdaság körébe való és így nem tartozik a bevezetés tárgyához. Az igaz, hogy az egyesek, a testületek, a társadalom, sokat tehetnek az állam érdekében, mit különben ennek kellett volna megtennie, de az állam, melynek főadata egy nemzetnek összes erőit a szabadság megvalósítására emelni, nem szorítkozik azon teendőkre, melyeket számára Janet kijelöl.

Tiszteletreméltó azon hév és lelkesedés, melylyel Janet az egyéni és a politikai szabadságról szól, ebben találja ő az egyeseknek és a népeknek méltóságát. Ez a férfias, mély gondolkodásán alapuló meggyőződés mintegy elősegíti azt, hogy a szép könyvnek figyelmes olvasásában annál tisztább legyen élvezetünk.

D. E.

Budavár keletkezése és hadtörténeti múltja. Írta Újhegyi, nyug. m. kir. őrnagy. Temesvár, 1892.

Ily című 246 lapot tartalmazó s három hasonmás- és képmelléklettel fölszerelt érdekes munka jelent meg a Szabó Ferencz német-eleméri plébánostól kiadott *Történeti nép- és földrajzi könyvtár* L-ik kötete gyanánt.

A könyv XII fejezetben felöleli Budavárnak egész történetét, sőt az I. és II. fejezetben nagy vonásokban rajzolja a római kori Pannoniát, Aquincumot, a népvándorlás korát és Etelvárárt is. Különösen érdekesen írja le Budavárának a török hódítások alatti történelmét, Martinuzzi viselt dolgait, Budának Roggendorf általi ostromát, a törökök általi elfoglaltatását és dicsőséges visszavételét, bár ez utóbbit korántsem oly részletesen, mint dr. Károlyi Árpád ezt tárgyazó nagy díszművében, a mi azonban egész természetes, mert a Károlyi munkája csupán ez epochát tárgyalja, míg az Újhegyié Budavár egész történelmét öleli fel s így egy epochára, bármily dicsőséges és nagyjelentőségű legyen is az, nem szentelhet annyi tért.

Minket azonban a munkának az utolsó öt fejezete érdekel kiválóan, mint mely Budavár 1848/9-ki történelmével s ebben a honvéd fegyverek hősiességével foglalkozik.

Szerző Budavár utolsó megvívásának leírásánál a cs. és kir. 60-ik (akkor Wasa Gusztáv nevét viselt) gyalogezred történelmét, Horváth *Magyarország függetlenségi harczának történelmét* s Klapka *Emlékeimből* című művét s nem egy helyen saját személyes észleleteit használja forrásokul. Az utóbbiak ugyan csak egy fiatal gyermek észleletei, de azért mégis értékes adalékok.

A munkának még nagyobb előnyére szolgált vala, ha forrásaiúl fölhasználja a Budavárt megvívott honvédség fővezérének még 1852-ben, és annak fivérének, Görgey Istvánnak, a múlt évtizedben közrebocsájtott műveit s a Némedy-féle *Die Belagerungen der Festung Ofen* című, 1853-ban megjelent művet is, melynek az 1849-iki ostromra vonatkozó részét, mint köztudomású dolog, maga Bayer József, Görgeynek akkori tábornokari főnöke, írta. Ez utóbbiról ugyan azt sejtjük, hogy azt, habár nem említi is szerző, mégis használta.

Azonban így is elismerésre méltó, derék munkát végzett szerző. Leírása nem dagályos, hanem katonailag szabatos. S nem

egyszerű. krónikás leírás, de higgadt megfontolással, katonai tanulmányok alapján megírt kritika, a mely nem egy érdekes véleményt s nem egy új adalékot tartalmaz.

Megállapítja nevezetesen, hogy Görgeyt Kossuth utasította egy ápril 15-én kelt, Ludwigh kormánybiztos által küldött s ez által Léván ápril 19-én kézbesített rendeletében, Buda és Pest elfoglalásának mihamarább és minden áron leendő megkísérlésére, s hogy akkor, midőn Görgey Klapkának az ostrom nehézségeit föltáró levelét elkésetten Bajnán megkapta, már nem térhetett vissza a Budavár elleni menet feleútjáról, mert — mint szerző találóan mondja — «mindenki beláthatja, a ki azt fölfogni képes, hogy az ily tétovázó eljárás a hadvezérhez való bizalmat mennyire képes, győztes seregben is, megingatni, kivált midőn Kossuth idevonatkozó rendeletét vissza nem vonta».

Megállapítja Hentzi mulasztását, hogy a Gellérthegy tetején fönnállott csillagásztornyot a vár védelmi körletébe nem vonta be, hogy a Sándor-bástyán lévő három harminczfontos és három hatvan fontos bombamozsarat czélellesen Pest ellen fordította, a vigatónyok építésének megakadályozása helyett, s hogy alap nélkül számított Hentzi fölszabadító seregre.

Megállapítja, hogy Guyon, a komáromi új várparancsnok elmulasztotta azonnal teljesíteni s utóbb is csak a hadi törvényszéki eljárással való fenyegetés után teljesítette azon parancsot, hogy Komáromból hat hatvanfontos bombamozsarat és hat huszonnégy fontos ágyút küldjön le teljesen fölszerelve és a szükséges legénységgel ellátva Buda alá.

Megállapítja, hogy Welden báró tábornoszernagy ápril 20-án kelt rendeletével Hentzit Pest kímélésére utasította, s hogy e rendelet megtartására Hentzi magát, a Pest felől történt hasztalan puska-
lövések miatt nem érezte kötelezettnek; a mi azonban részéről nézetünk szerint egyáltalán nem elfogadható indok, mert Görgey biztosította Hentzit arról, hogy Pest felől támadás nem fog történni.

S megállapítja, hogy Nagy-Sándor azon erőszakolt tette, hogy a támadás Pest felől is intéztessék, képtelenség volt, mit a későbbi események is igazolnak; s hogy Horváth a budavári ostromot félszegen, több helyen czélzatosan elferdített értesítés alapján, nem helyesen írja le.

Másrészt azonban rosszszalja a május 16-án megkísérelt hágcsórohamot, mint mely a későbbi vállalatokra visszahatással lehetett volna; s érthetetlennek jelzi azt, hogy miért követte május

21-re virradólag a rohamtartalékot a 2-ik huszárezred egyik osztálya egészen az eltorlaszolt fehérvári kapuig. Nézetünk szerint e két kifogás egyike sem állhat meg, mert a komoly ostromot siettetni s esetleg ismételni kellett s erre nézve a hágsóroham alkalmazására föltétlenül szükség volt, a mint azt május 21-ének hajnala fényesen igazolta; s mert, mint a szerző által közlött napi parancsból is kitűnik, a huszárság közül egyetlen egy ember sem volt a rohamtartalék kísérésére utasítva; ha tehát mégis kísérte azt néhány huszár, az önkéntesen történt, valószínűleg azért, hogy legalább közelről láthassák a honvéd gyalogság dicsőséges fegyvertényét.

Szépen és részletesen leírja mindegyik rohamot. A május 4-iki vízivárosi ostromnak, melyet Kmetty a bihari 10-ik és a 33-ik zászlóaljjal hajtott végre, szerző szerint vagy csak az erőszakolt kémszemle, vagy a tüntetés lehetett a célja, s mindkét cél eléretett. A május 21-iki rohamnál rámutat arra, hogy elsőül a 34-ik honvédzászlóalj hatolt be a résen, de ez visszanyomatott, így aztán a 47-ik és 19-ik honvédzászlóalj tört be először a várba.

Sok, eddig kevésbé ismert vagy egészen új adatot is közöl szerző. Így például Görgeynek Bajnán kelt május 2-diki napi parancsát, melyben már akkor arra az esetre, ha az ellenség Pestet is bombázná, «mi magának az ellenségnek semmi előnyt nem hoz, irányunkban pedig aljasság», a honvédség az egész ellenséges helyőrség lekasabolására utasítatik. Közli a május 16-diki rohamra kiadott fővezéri parancsot is, melyben Pestnek időközben bekövetkezett bombáztatása következtében most már föltétlenül erre van utasítva a honvédség, s egyszersmind azoknak, kik Hentzit élve elfogják s átszolgáltatják, 5000 pengő forintnyi díj van biztosítva. (Mint a Görgey munkájából tudjuk, Görgey Hentzit azért akarta élve elfogatni, hogy benne példásan megbüntesse mindazokat, kik a háború iszonyait cél nélkül szaporítják. Tudjuk azt is, hogy a helyőrség még sem hányatott kardélre. «Köszönje ezt — mint Görgey említett művében írta — Austria azon tiszteknek, kik azolta részint a vérpadon végezték életüket, részint Austria államfogházaiban senyvednek; tisztelje nemeslelkű elleneinek emlékét.»)

Közli továbbá szerző Hentzinek egy ápril 30-án kelt hirdetményét, mely így kezdődik: «A f. é. ápril 14-diki határozat következtében most már a lengyel-magyar köztársaság elnöke, Irányi Dánielt nevezte ki Pest kormánybiztosává», s melyből kitűnik, hogy már ekkor tudomással bírt Hentzi az ápril 14-diki szerencsétlen határozatról, minek híre Bécsbe azonban csak május 2-án jutott el.

S közli, és pedig a mellékletek között hasonmásban is, Hentzinek utolsó levelét, melynek kuszált vonásai s a benne észlelhető tollhibák és rövidítések nagyon elárúlják az izgatott lelkiállapotot. E levél magyar fordításban így hangzik :

«Küldjön ön tartalékmunkásai közül 12 embert egy tizedessel Pudorovich hadnagynak, búzás zsákok megtöltése és harányok (Traversen) javítása végett.

«A beépítésben igyekezzék a földkiemelést a hátsó házakig elvégezni, e házak tetőzeteit föltétlenül le kell bontani.

«Buda, május 21-én, 1849, reggeli 4 óraker.

«Hentzi s. k. vezérőrnagy.

«Gorini cs. k. mérnök százados úrnak.»

E levél azonban már nem jutott el rendeltetési helyére, mert már akkor a honvédek bent voltak a várban, a küldönczöt lelőtték, a levelet elvették s átadták tisztjöknek, Giergl Gyula, mostan m. kir. honvédelmi miniszteri számtanácsosnak, kinek az keretbe téve, ma is birtokában van.

Azonban vannak nevezetesebb és csekélyebb tévedések is e műben.

Szerzőnek legnagyobb tévedését a mű e következő mondatában látjuk : «... de Görgey és mind azon legképzettebb tisztjei, kik az 1849 január 5-dikei váci nyilatkozat (t. i. az 1848-iki szentesített alkotmány) hívei valának, az ápril 14-dikei függetlenségi nyilatkozattal ellentétben lévén... különösen Görgeyn oly mérvű közönyösség vett erőt, hogy ő a hadtestparancsnokokat önállóan működni engedte; minek következtében fejetlen, összefüggés nélküli műveletek történtek, melyek június 16-tól 21-ig Zsigárdnál és Perednél csatavesztéseket, sőt oly hátrányokat eredményeztek, melyek pótolhatatlansága csakhamar mutatkozott...»

Szerző a 234. lapon idézi Klapkából «Kossuthnak Debreczenben 1849 május 20-án kelt és valamennyi hadsereg és hadparancsnokhoz intézett levele» kezdő sorait. — Nagyon kár, hogy ott, a hol elhagyta szerző, nem idézte Klapkából még legalább e pár sorát. Kossuthnak : «Ez arra bír, hogy a következő, Klapka tábornok hadügyminiszter által fogalmazott javaslatot elfogadjam.» E szavak komoly figyelembe vétele arra ösztönözhetne volna szerzőt, hogy ezt a «javaslatot» is nyomozza. Ráakadhatott volna *Kossuth I. leveleiben Bem tábornaggyhoz* stb. (Kiadta : Makray Aladár. Pest. Heckenastnál, 1870. 69—71. l.) és id. Görgey István II. kötete 327—329. lapjain (1848-ból és 1849-ből. Buda-Pest, Franklin t. 1888.) teljes szö-

veg szerint. S ez utóbbi munka újmutatása után rá akadt volna magára az eredeti okiratra a nemz. Múzeumban. E «javaslat» pedig nem kevesebb, mint Kossuth kormányának minden hadsereg és hadparancsnokhoz szigorú mihez tartás végett szétküldött védelmi hadi terve 1849 május 21-ről. Címe: «Honvédelmi tervezet az osztrákok és oroszok betörése ellen»; bekezdő pontja így szól: «Az ellenséges erők túlsúlya a szükséges erősítések megérkezéig, következő védő-állást parancsol.» E hadi tervben a feldunai hadsereg fővezérsége, melyet Görgey vitt eleddig, nem minden siker nélkül — Bemnek volt föntartva; Bemnek — az új offenzíva megindítása. Görgeynek ezután egyetlen katonát sem szán ez új hadi terv; őt hadügyminiszterré nevezte ki Kossuth; és Görgey elfogadta a tárczát, hogy a nagyon is szükséges hadkiegészítés főbenjáró ügyét a jó tehetetlen Mészáros kezéből erélyesebb kezébe vegye. (Mert és míg Görgey Budavárát vívta, csak mint ennek helyettese vitte Klapka a hadügyi tárczát és ekkor fogalmazta e hadi tervet is Görgey megkérdezése nélkül). Nem csak az erősítéseknek a harc vonalba bevonulásáig tehát — hanem Bemnek Erdélyből a felső Dunához fölérkezéig is, melyet Kossuth igen közelnek képzelt, parancsolt e hadi terv védő-állást a felső hadseregére. Görgey pedig ez idő alatt, május utolsó hetétől június utolsó hetéig, megoszlott, meg kellett oszlania, a hadkiegészítés s a hadügyi miniszter többi teendői, meg a hadsereg között — Debreczen, Buda-Pest, meg a Vágtól a Marczalig félkört képező hadvonal között. Mert tőle várták, rá bízta a Bem által indítandó támadó hadjárat előkészítését; és miután Bem csak nem jött és telt az idő, bízta rá utóbb szükségből Görgeyre az új támadás vezetését is.

Mindezeket azért kellett fölemlíteni, hogy kimutassam, mennyire téves szerzőnek azon véleménye, hogy Görgeyn április 14-ike után a közönyösség vett erőt. Épen az ellenkezőről kénytelen meggyőződni, a ki ez időszakot és benne Görgey fáradhatatlan sokoldalú tevékenységét, ennek nehézségeit, körülményeit alaposan kutatja és tanulmányozza. A hadtest-parancsnokokat (harczásatilag, tactice) önállóan működni nem közönyből engedte Görgey, hanem mert ily hosszú harc vonalon a fővezér maga személyesen mindenütt egyszerre jelen nem lehet. Hadászatilag (strategice) egyetlen kapcsolatos átgondolt terv szerint indult meg Görgeynek nyári támadó hadjárata. A fejetlenség, a kivitellel megbízott, kivált két hadtestparancsnok fejében volt meg; mert hát — kevés volt az arra való emberünk! Két hadtestparancsnok elégtelensége okozta a Vágnál a jún.

16-diki meghibbanást — az egyiké, meg az orosz Paniutine hadosztály váratlan és meglepő első föllépése — a június 21-dikét.

A szabott kapcsolatos terv szerint különböző pontokon önállóan működni engedte volt Görgey a hadtest-vezéreket a szorencsés tavaszi hadjáratban is: így Aulichot Isaszegnél és a Rákoson; így egyidejűleg Damjanicsot Vácznál ápril 10-én, utóbb N.-Sallónál 19-én. De Damjanics kidőlt már Komáromvár fölmentése után, Aulich Budavár bevétele után. — Az altábornokok önálló működtetése rendszer volt Görgeynél, és helyes előre gondoskodás volt ez, egy ember részéről, a ki ott, hol ő személyesen vezényelt, önmagát a kellő pillanatban föltétlenül ki szokta tenni az elesés veszélyének. Hadd legyen ön-eszén és lábán állni tudó vezér — az önálló vezetésben kifejlődött tehetség, a ki a helyébe lépend. Ez elvét, szándékát nem tudták sokan megérteni!

Vajon mentségül szolgál-e szerzőnknek, hogy az említettem kútfőket nem ismerte és csak Klapka *Emlékirataiból* szedte adatait a fönti — téves megítéléshez? ! (Klapkára nézve nem létezik mentség, a miért ez időszak legfontosabb okiratait nem közölte híveiben, teljesebben, vagy készakarva dugaszban tartotta.)

Az említettek ellenére, és csekélybe véve azon két tévedést, mintha 1849 január 4-dikén szerző szerint Komárom fölszabadítása végett vonúlt volna Görgey Vác felé, mi már annál fogva is tévedés, mert akkor Komárom még nem is volt ostromolva; és hogy május 13-án pünkösöd vasárnapja lett volna, holott ez május 27-ére esett 1849-ben: teljes elismeréssel kell nyilatkoznunk e mű iránt, mely oly sok érdekest tartalmaz. És ki kell fejeznünk azon okadatolt véleményünket, hogy Újhegyinek e munkáját utolsó szabadságharczunk történelmére nézve is nyereségnek tekintjük. *H. M.*

Károlyi Ferencz gróf és kora. 1705—1758. A grófi nemzetség levéltárának adatai alapján írta Ébly Gábor. Első kötet. Buda-Pest. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája 1893.

Ez a könyv nem csupán Károlyi Ferencz életének történetét beszéli el. Inkább családi történetnek nevezhetnők, melyben Károlyi Ferencz pályája körül csoportosúlnak a tények is. A családi történethez még országos történet is fűződik, mert a mi nevezetes mozzanata volt az országos történetnek 1705—1841-ig, abban a Károlyiaknak mindig része volt s így a szerző mindig tud az országos

eseményekről is valami újat mondani, «a grófi nemzetség levéltárának adatai alapján».

A szerző példás buzgalommal kutatta át e levéltárat s becses közleményeivel hálára kötelezte a magyar történetírást. Ha művének második kötete is meg fog jelenni, a korról, de kivált Károlyi Ferenczről sok tekintetben új képet alkothatunk majd magunknak.

Az első, bár eléggé testes kötet, csak 1741-ig terjed. Még ekkor élt a szathmári pacificator s legelőször is az ő alakja köti le az olvasó figyelmét. A szerző annyi érdekes dolgot mond el róla, hogy szinte szerettük volna, ha Károlyi Sándort választja életrajza hőségnek. Igen helyesen jegyzi meg, hogy «Károlyi Sándorról a történeti följegyzések csak a szathmári békéig terjednek. További harmincz éves közpályájáról mentül kevesebbet mondanak a történetírók».

Abban is igaza van a szerzőnek, hogy a «kuruczvilág története földolgozásra s katasztrófája igazságos méltatásra vár». Azért óhajtanók, hogy valaki megírná Károlyi Sándor életrajzát, fölhasználva a nemzetség levéltárának kincseit. Ez által talán népszerűbbé lehetne tenni a Károlyi Sándor nevét, ki minden esetre kiváló ember volt s korának egyik legérdekesebb alakja.

Annai józanság és politikai bölcsesség jellemzik tetteit, íratait és beszédeit, hogy talán nem igen túlozunk, ha azt állítjuk, hogy Károlyi Sándornak Rákóczyhoz való pártolása már magában is igazolja a magyar önállóság fegyveres védelmének szükségességét Leopold uralkodásának vége felé. Ő volt Rákóczy egyik jelesebb tábornoka. Nagyon jól tudta, hogy miben áll a magyar hadi szokások felsőbbsege a német stratégiával szemben s kitünően használta föl a könnyű lovasságot. Sokáig, az «utolsó reménységig kialvásáig» — mint szerzőnk mondja — Rákóczy mellett maradt, hanem azután megkötötte a szathmári békét, melyre az országnak oly nagy szükségére volt. Nagy örömmel tudósította nejét, Barkóczy Krisztinát, 1712 május 8-dikán, hogy III. Károly ratifikálta a szathmári békét.

«Méltó magadnak is vígan lenned — így ír neki — én Istenben csak oly hiszemben vagyok, hogy az mint eő Felségét hozzánk édesíttette, úgy magunkat jóra vezérel, hogy az által mutassa meg h hisse el velünk, hogy egyedül eő szent Felsége az szabadító s nem az *Muska, sem Sultan Soliman.*» Itt az emigratióra czéloz. Nem hitte, hogy csak egy út vezet a célhoz. Tudott fegyverrel küzdeni, mikor igazán kellett, hanem azután III. Károly «hosszánk édesítésében» kereste az ország jóllétének legbiztosabb alapját. A király

nagyon megszerette. Midőn 1722-ben az országgyűlés küldöttségével Károly elé «kézcsókolásra» ment, «az midőn reám került a sor» — így írja le a jelenetet nejének — «fölemelvén kezét, megh csapta tenyeremet s mind az többi hallatára azt mondván: az te hívséged nincs s nem is lesz elfelejtve előttünk».

Itt Károly nemcsak a szathmári békét értette, mert Károlyi Sándor a béke megkötése után ép oly buzgalommal dolgozott az ország újjászervezésén, mint a hogy Rákóczy alatt buzgólkodott karddal a kezében. «Dolgozom, mint Ferencz (azaz Rákóczy) idejében» — írja haza az 1722-ki országgyűlésről, melynek «systemális munkáját» nagyrészt ő dolgozta ki. S az íróasztalnál ép oly gyors kézzel s biztos pillantással dolgozott, mint a harcztéren. «Az egész ministerium is csudállyá ily kevés idő alatt egy országnak mindenekben leendő regulatióját így elaboráltatva lenni.»

Hanem azért Károly kegyeltje magyar maradt nemcsak érzelmeiben, hanem minden szokásában és egész viseletében is. Németül nem beszélt. Nagyon mulatságos jelenet volt audientiája 1712 elején, midőn németül felelt a megszólításra. A császárné s «az Dámák kaczagásra indultak» a volt kurucz «német szaván». Fiát nagyon gondosan nevelte, hanem inkább még a régi mód szerint. Sokaknak nem tetszett, hogy fiának nem «fodorítják az haját». Erre ő azt felelte, hogy «neki meg az nem tetszik, hogy mások úgy asszonyoskodnak, az kiknek eleji vérrel keresték vagyonukat s oltalmazták hazájukat, most majd Dámákat reпреsentálnak». A «hajporozás Bécsbe való», így inti fiát.

Fia valóban apja nyomdokain járt magyarság dolgában s más tekintetben is. Pályája 1741-ig elég változatos s tanulságos. A Rákóczyval emigrált Csáky Mihály leányát, Krisztinát vette el, kivel oly boldog házasságban élt, mint atyja Barkóczy Krisztinával. Igen megható a szegény Csáky-leány története, kinek életére oly nyomasztóan hatott atyjának száműzetése s kit az ifjú Károlyi szerelme még sokáig boldogíthatott volna, ha gyöngye testalkata meg bírt volna küzdeni a bánattal, melyet férje eltávozása miatt érzett. Férje ugyanis az új Károlyi-ezred élén részt vett az 1734-diki francia háborúban. Károlyi Ferencz nemcsak a francziák ellen küzdött, hanem a «kopaszszal» — így hívta a törököt — is megmérkőzött Boszniában és az ország délkeleti határán. A szerző a legnagyobb részletességgel beszéli el Károlyi Ferencz részvételét e háborúban, mindenütt világot vetve általános érdekű események történetére. Reméljük, hogy művének folytatása meg fog jelenni. Akkor talán

még lesz alkalmunk bővebben is szólni Károlyi Ferencz életéről és koráról. l.

Helyreigazítás.

Simonyi Jenő úr szíves volt a *Budapesti Szemle* áprilisi füzetében *Három szép új fali térkép* cikkében megemlékezni azon kis füzetéről, a melyet a Hölzel és társa kiadásában megjelenő fali térképek földrajzi neveinek gyűjteményeként alulírott szerkesztett, a füzetéről a következő két lényegesebb megjegyzést tevén: a) «Kár volt a már nagyon elterjedt nevek helyesírását olyan mereven egy alakra szorítani», Sz. Ilona, Algir és Egyiptom helyett, St. Helenát, Alger és Algeriát meg Egyiptomot írni. b) maga a füzet is következtelenségekbe esik, mert egy helyen «Jóreménység-fok»-ot, másutt pedig Verde-fokot, egy helyen Uszambarát, Uszagarát, másutt pedig Kazembét és Kizengovot stb. ír.

A következetesség és a földrajzi társaság által az idegen földrajzi nevek helyesírására vonatkozólag föllállított elvek kívánják meg, hogy a kultur-népektől eredő helyneveket lehetőleg úgy írjuk, miként ők magok, és csak teljesen megmagyarosodott nevek tartathatók fenn, (például Bécs, Velence stb.). Ezért kellett a kérdéses füzetnek St. Helenát, Algert, Algeriát írnia. (Egyiptom nevének ilyenén írását a középiskolai tanterv kívánja meg.) Hogy hová jutnánk, ha az idegen nevek megszokott helyesírásához ragaszkodnánk, még ha hibás voltukról meg is győződünk, mutatja Algir neve. E nevet köztudomásúlag a németektől vettük át; a francziák az El-Dsezairt mindig Alger-nek (és ebből lett Algérie) transscribálták. Időközben a németek (a kik közbevetőleg legyen mondva, a blato-ból Plattent csináltak, a mi Balatonunk helyett) is észrevették tévedésüket és újabb munkáikban, meg térképeiken már Algert és Algerient írnak, (l. Berghaus: *Physikalischer Atlas*); nincs kétség benne, hogy ez alakok tudományos irodalmukban és nem sokára népszerű írataikban is a régi alakot ki fogják szorítani. Nekünk kelljen tehát az ő hibáikat megörökítenünk? Magam részéről ezt nem javasolnám.

A füzet ellen emelt következtelenség vádját még nem okolja meg az, a mit S. úr a kérdéses füzetéről mond, hogy Jóreménység-fokot és Verde-fokot, hogy egy részt Uszagarát és Uszambarát, más részt Kazembét és Kizangovot ír. A Jóreménység-fok neve portugaloctól ered, de most angol birtok, ellenben a Verde-foki-szigetek

még most is a portugalok tulajdonában vannak; az előbbi nevet a nyugati népek mind lefordították a magok nyelvére, az utóbbit ellenben tudományos irodalmukban megtartották. Az Uszambara, Uszagara, Kazembe és Kizangov nevekben S. úr alkalmasint azért lát következetlenséget, mert a füzet a sziszegő mássalhangzót az első két szóban élesen, a két utóbbiban pedig lágyan írja; azonban t. kollegám figyelmét kikerülte az, hogy Kazembe és Kizangov egyszerű nevek, Uszagara és Uszambara pedig összetett szavak U(= ország) előragból és Szagara meg Szambara szókból, épen úgy mint Szuaheli, Vaszuaheli (= szuaheli-k), Kiszuaheli (= szuaheli nyelv). Hogy mily nehéz ilyen nevek összeállításánál a sajtóhibákat kikérülni, legjobban bizonyítja S. úr cikke, a melyben nincs ugyan oly sok név mint a kérdéses füzetben, de azért a sajtóhibát még sem nélkülözi, (a 131. lapon El-Taser, El-Faser helyett). Egyébként készségesen elismerem, hogy az idegen földrajzi nevek kiírásában szigorú következetességgel eljárni, igen nehéz; és ezért csak köszönettel tartozom S. úrnak, hogy éber figyelemre intett.

Brózik Károly.

* * *

Nem szeretem a polemiát és nem tartottam volna szükségesnek a *Helyreigazításra* válaszolni, ha legutolsó szavai arról nem tanúskodnának, hogy Brózik tanár úr megjegyzéseimet félreértette. Csak subjectiv érzelemmel, a sorok között olvashatta B. úr azt, hogy én éber figyelemre intem; ha objective csak soraim értelmét tekintette volna, akkor azt olvasta volna ki belőle, hogy épen ellenkezőleg túlzásnak tartom azt a nagy figyelmet és a végletekig vitt következetességet. Azt hiszem, hogy azzal a kis gyűjteménnyel azoknak a magyar törvényeknek a számát szaporítottuk, a melyekhez a közönség nem tartja magát. Mi magunk meg nem tarthatjuk és másokkal meg nem tartathatjuk. Legalább egész terjedelmében meg nem tarthatjuk. Szükségesnek tartom a korlátozást, hogy elejét vegye egy bábeli zürzavarnak. De nem az olyan korlátozást, a mely modularitásra kárhoztat bennünket. Állítsunk olyan korlátokat, a melyek között szabadon lehet mozogni. A szabadságot kérem, az irodalmi szabadságot. A szabadságot, nem az Afrika új térképével bevonuló nevek számára, hanem mindenek előtt a régen meghonosult neveknek. Ne mondjunk ki dogmákat, ne azt, hogy csak azok szerint lehet üdvözülni. Ne felejtjük el, hogy a nevek, a szavak csak eszközök. és hogy *egy* szellemi célra szolgáló eszközöknek nem

kell okvetlenül hajszálig összeválni, mint a Manlicher-puskák alkatrészeinek; csak czélszerűek legyenek.

Szigorú következetességgel eljárni pedig nemcsak nehéz, hanem lehetetlen. A mi gyakorlati czélra törekszik, a mit a gyakorlati életnek szánunk, annak idomíthatónak, a körülményekhez simulónak kell lennie. Hogy szigorú következetesség lehetetlen, az — nem kell példakért messzebb mennem — magából a *Helyreigazításból* is teljes világossággal kitűnik. «A Jóreménység-fok neve portugáloktól ered, de most angol birtok, ellenben a Verde-foki-szigetek még most is portugálok birtokában vannak.» Ebből azt következteti B. úr, hogy a Verde-fokot Verde-foknak kell neveznünk. De hiszen az francia birtok! Nos? Tehát Zöld-foknak nevezük? A szigeteket pedig Verde-foki-szigeteknek? Abban pedig téved B. úr, hogy a nyugati népek elfogadták a Verde-t. Épen Levasseur — talán elég jó név — egy könyve van előttem, melyben mindenütt Cap Vert áll. Előttem egy angol atlasz, az mindenütt így írja: Verd. Ha érdemes volna keresni, bizonyára elég ilyen példát találnék. De folytassuk a következtetést. Ha új gazdája lesz valamely területnek, akkor új nevet is adjunk neki? Hová vezetne ez?

Megmondom, hogy miért vett B. úr Verde-foki-szigetek mellé Verde-fokot. Nyilván nem azért, mert ez vagy az a birtokos, hanem azért, mert öntudatlanul, önkéntelenül érezte, hogy furcsa volna a kettőt kétféleképen nevezni: mert mindenki érzi, hogy a két név logikai kapcsolatát nem szabad megbontani. De ha itt vizsgás a kétféleség, még mennyivel visszásabb — ne felejtjük, hogy a névgyűjtemény főképen az iskolák számára készült — ez a háromféleség: *Jóreménység-fok*, egészen magyar; *Cape-föld* = eddigi Fokföld, félig angol; *Cape-Town* = eddigi Fokváros, egészen angol.

Hogy pedig hova vezet az, ha a név helyesírásának túlságos fontosságot tulajdonítunk, arra jó példa van a gyűjteményben és az Afrika-térképen. *Walfish-öböl*. Milyen nyelven van ez? Angolul? Az angolban van ugyan *whalefishery*, de a német Walfisch = angol *whale*. Egy jeles angol író, Chisholm földrajza fekszik előttem; abban az öböl neve «Walvisch Bay», tehát az angol megtartja a hollandi nevet. Angolabbak legyünk az angolnál? És így?! És mely nyelvből van átvéve a *Cape-föld*? Nyilván angolból. De én még angol könyvben és térképen nem láttam máskép, mint *Cape Colony* vagy *Colonyof* stb. Tehát a magyar név első fele angol, a második fele magyar fordítása — talán az angol névnek? Nem, — a németnek vagy hollandinak. Ugyanott a hollandi neveket hogy csonkítja

a gyűjtemény: *Draken-hegység, Zwarte-hegység*. Az angol hogy nevezi: *Drakenberg Mountains, Zwarte Bergen*; tehát megtartja a hollandi nevet. Hogy tetszene, ha a magyar Sashegyet és Cserhátat a német térképek *Sas-bergnak* és *Cser-Rückennek* írják?

«Hová jutnánk, ha az idegen nevek megszokott helyesírásához ragaszkodnánk» — íme Algir, az elrettentő példa. Odajutnánk, hogy nem küzdenénk olyas ellen, a mi ellen úgy is hiába küzd akármilyen tekintélyes egyén vagy testület. Nem érdemes ezért egy percünket elveszíteni. A jó öreg Hunfalvynknak hányszor okozott keserűséget az, hogy a megszokott helytelen Khina helyett nem akarták elfogadni a tőle ajánlott helyesebb, de szokatlan Sinát. A tanárok egész nemzedékét nevelte Hunfalvy, azok meg a tanítványok egész nemzedékét és a Khina ma is az. Egiptomot írjunk, mert a tanterv kívánja? Micsoda nekünk a tanterv a bibliához és az évszázados nyelvszokáshoz képest? Előttem a tanterv, a reáliskolai és gymnasiumi, Egyiptom nevét nem találom benne. Talán az utasításokban van? A reáliskolai Bonapartenál csakugyan így említi «Egyiptom», de Kambyesnél már Aegyptus és Egyiptom. A gymnasiumi utasítások a földrajznál Egyiptom alakot használ, Kambyesnél Egyiptust.

A kulturnépektől eredő helyneveket úgy írjuk, mint ők magok. — Hogy a kulturnépek magok hogyan írják, arra nézve tanulságos a folyó évi *Földrajzi Közl.* 97. lapja, a melyből kitűnik, hogy az orsz. statisztikai hivatal kiadásában megjelent hivatalos helységnévtár és az orsz. statisztikai hivatal ellenőrzése mellett, Jekelfalussytól szerkesztett helységnévtár sem írja egyformán a helyneveket.

Befejezem. A megszokott neveket, mi geográfusok, ha bármit teszünk is és bármilyen hatalom támogat, az új nevekkal, ha azok bármilyen jók is, kiszorítani nem fogjuk. Az írói hagyományt ne korlátozzuk túlságosan, mert itt is, mint mindenütt, bizonyos fokig hasznos lehet ugyan a szabadság korlátozása, de azontúl okvetlenül káros. A tudományban az egymás nézetei iránti türelem legalább is olyan szükséges, mint a vallásban. Ne mondjuk ki azt, hogy csakis egy írásmód helyes. Ne keserítsük egymást apróságok miatt, mert csak a fontosabb teendőink fogják kárát vallani.

Habár hibás név, a kinek tetszik, írja Walfish-öböl — angol térképeken is látni hibásan Walvish, sőt Walwich alakban; de tessék megengedni, ha hibás is, hogy a ki akarja, Algirt írhasson. Mert ha a német meggondolta a dolgot és Algerient ír, tíz év múlva újra meggondolhatja és azt mondhatja, írjuk inkább egészen mint a francziák: Algérie. És tessék megengedni, hogy Egyiptomot írjunk,

mert a hibás Algirt egy-két emberöltő, de az Egyiptomot néhány évszázad szentesítette.

Ismétlem újra : Szabadságot kérek. A gyűjtemény czélját helyeslem ; apró hibáira nem önmagukért mutattam rá, hanem csak azért, hogy a más nézetten levőknek az írói szabadságot kérjem.

Simonyi Jenő.

Új magyar könyvek.

Aschenbrier Antal dr. A kath. egyház autonómiájáról Magyarországon. Buda-Pest, 1893. Pfeifer Ferd. (8-r. 163 l.) 1 frt. 20 kr.

Bűnesetek (nevezetesebb —). IV. köt. Sajat jegyzeteiből összeállítja Kosutány Géza. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 161 l.) 1 forint.

Dudék János dr. A keresztény vallás apologiája. I. rész. Buda-Pest, 1893. Sz. István-társulat. (8-r. 256 l.)

Gonda Dezső. Ágnes. Regény. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 128 l.)

Gyulay Béla dr. Népoktatásunk a vegyes-házbeli királyok korában. Buda-Pest, 1893. (8-r. 55 l.)

Harass Iezső. Bibliotheca geographica hungarica. Magyar földrajzi könyvtár. A magyar birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőktől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent irodalmi művek könyvészete. Idevágó irodalomtörténeti bevezetéssel. Buda-Pest, 1893. Franke Pál. (8-r. XXVII, 532 l.) 10 korona.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovics leányok. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 214 l.)

Historikus. A magyar klerus törekvései a múltban és jelenben. Buda-Pest, 1893. (8-r. 80 l.) 80 kr.

Hoffmann E. T. Amadé. Kis Zakar. Tündérmese. Fordította Csernátóni Gyula. (Olcsó könyvtár, 308. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (16-r. 155 l.) 30 kr.

Homer Iliása. Görögből fordította folyó beszédben Tély Iván. VI. füz. 2. kiad. (Hellen remekírók magyar fordításban. 13. köt.) Buda-Pest, 1893. Lampel R. (16-r. 493—624 l.) 30 kr.

Hugo Victor. Ruy Blas. Szomorújáték 5 felv. Francziából fordította ifj. Szász Béla. (Olcsó könyvtár, 320. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (16-r. 207 l.) 40 kr.

Irsai Arthur dr. Útmutató a gége és orrtükrözésben, különös tekintettel a gyakorló orvosok és orvostanhallgatók igényeire. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 96 l.) 1 frt 25 kr.

Jókai Mór regényei képes kiadásban. Egy magyar nábob. 1. füz. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (N. 8-r. 32 l.) 40 kr. -

Jókai Mór. Fráter György. Történelmi regény 5 kötetben. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 186, 183, 222, 235, 282 l.) 7 frt 20 krajczár.

Jókai Mór munkái. 137—146. füzet. Színművek. I. II. köt. Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (8-r. 580, 521 l.) 4 frt.

Kazinczy Ferencz. A szép Anikó. Elbeszélés. Marmontel után, átdolgozta —. Bevezetéssel Veszely Ödöntől. (Olcso könyvtár, 319. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (16-r. 69 l.) 20 kr.

Kisfaludy Károly minden munkái. 7. bőv. kiadás. Sajtó alá rendezte Bánóczy József. Hat kötet. Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (8-r. 421, 439, 434, 413, 414, 484 l.) 8 frt.

Kiss Károly. Közönséges emberek. Beszélyek és vázlatok. Miskolcz, 1893. Lövy J. és fia. (8-r. 204 l.) 3 korona.

Klamarik János dr. A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. (A mű I. fele.) Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. VIII. 640 l.)

Kneipp Sebestyén. Vízkúrám 35 évi tapasztalat alapján a betegségek gyógyítása céljából és az egészség megóvására. Az eredetinek 42. kiadása után fordította dr. Baján Miksa. Buda-Pest, 1893. Gerő és Kostyál. (8-adr. 352 l.)

Kostyenszky Géza dr. Nemzeti politika a felvidéken. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 95 l.) 1 frt.

Kovács Ferencz. Az 1844-dik évi országgyűlési tárgyalások naplója a papi javakról. Szerkeszti és kiadja —. Buda-Pest, 1893. (8-r. 131 l.) 1 frt.

Kozma Andor. Korképek. (Olcso könyvtár, 310. sz.) Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (16-r. 54 l.) 20 kr.

Kudora Károly. Könyvtartan. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke, (8-r. XIX, 208 l.) 2 frt.

Madzsar Gusztáv (Rudnyay Kálmán). Nevelőben. Regény. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Markó László dr. A ragály és védekezésünk. 3. kiad. Miskolcz, 1893. Lövy József. (8-r. 55 l.) 1 korona.

Mihalovich Ödön. Toldi. Zenedráma 3 felv. Szövegét Arany János eposa után írták Csiky Gergely és Ábrányi Emil. (Operaház könyvtára, 46.) Buda-Pest, 1893. Pfeifer F. (8-r. 64 l.) 40 kr.

Novák Endre dr. A közegészség mint közgazdasági tényező az államéletben. Ungvár, 1893. (8-r. VIII, 206 l.)

Platon válogatott művei. I. kötet. Gorgias. Philebos. Görög-

ből fordította s bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő. (Filozofiai írók tára 10.) Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (8-r. 198 l.) 1 frt 40 kr.

Polgári házasság és zsidókérdés. Írta Fehér Holló. Buda-Pest, 1893. Szerző. (Hornyánszky V. biz.) (8-r. 28 l.) 15 kr.

Révay Sándor. Elbeszélések. Szécsény, 1893. Löwy József. (8-r. 295 l.) 2 frt.

Ribbeck Ottó. A római költészet története. III. kötet. A császárkor története. Fordította Katona Lajos. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 552 l.)

Russek Antal. Betegségünk, orvosságunk. Nagyböjti beszéd-sorozat. Írta és az 1891. év böjttjén a győri püspöki székesegyházban elmondotta —. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel Ottó. (8-r. 143 lap.) 1 frt 20 kr.

Savage Richard Henry. Hivatalos feleség. Regény. (Egyetemes regénytár.) Buda-Pest, é. n. 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 147 l.) 50 krajczár.

Szabóné-Nogáll Janka. Leány-álmok. (Szépirodalmi könyvtár. III. évf. 8.) Buda-Pest, 1893. Deutsch és társa. (8-r. 160 l.) 1 frt.

Szabó Jenő. Versek. (1883—1892.) Nagy-Enyed, 1893. Baldi K. (8-r. 215 l.) 1 frt 80 kr.

Twain Márk. Az amerikai örökös. Regény egy kötetben. Ford. Győry Ilona. Buda-Pest, (é. n.) Légrády testv. (8-adr. 328 l.) 1 frt 40 krajczár.

Váradi Antal. Charitas. Szomorújáték 3 felv. (Szépirodalmi könyvtár. III. évf. 9. sz.) Buda-Pest, 1893. Deutsch Zs. (8-r. 158 l.) 1 forint.

Vay Aladár br. Színművei. II. rész. Arakisz. Szomorújáték 5 felv. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-r. 106 l.) 1 frt 50 kr.

Versényi György. Klára. Költemények. Buda-Pest, 1893. (8-r. 142, IV l.) 1 frt.

Vojtkó Pál. Történetek. Tizenkét novella. Kolozsvár, 1893. (8-r. 175 l.) 1 frt.

Zay Miklós gr. Croatiae res. (Zágrábi levelek.) Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 78 l.) 70. kr.

GRÓF BATTYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKÍRATAI. *)

Első közlemény.

Tiszteld őt magyar, és neve hallására
hajolj meg!

Vörösmarty.

I.

Vannak kevésbé emlegetett, de valóban szép, nemes és vonzó alakok, kiket nem szabad eltakarni a hálátlan feledés fátyolának, kiket fényben kell állítani a kegyeletes emlékezés talapzatára, hogy méltóképen tiszteltessenek s az illető körökben követésre lelkesítsenek.

Az aradi szívemelő ünnepélyen, 1890. év október 6-án lerótta a nemzet hálátartozását tizenhárom vértanúja irányában; ezerek csoportosultak, sőt képviselőiben az egész nemzet ott volt a tiszteletökre emelt szobor lábainál. Gróf Batthyány Lajos, 1848-iki miniszterelnök mausoleumánál évenként megújítja hymuszait s koszorúit a nemzeti kegyelet. De vannak többen is az Aradon és a pesti Újépület zord falai alatt kivégzett hazafiakon kívül, kiknek nevét s az irántok méltán érzett nemzeti hálát ápolni s ha ez a múlt idők kódében halványulni kezd, fölfrissíteni szent kötelessége azoknak, kik őket közelebről ismerték s e nevek közt van és pedig első sorban Batthyány Kázmér gróf, a szabadságharcz külügyminisztere s az érdekes emlékiratnak, melyből alább néhány résztt akarok fölmutatni, magas fölfogású, mély meggyőződésű,

---

*) Fölolvasta Tóth Lőrincz, r. t., a Kisfaludy-Társaság f. évi márcziusi és áprilisi ülésein.

egyes nézeteiben talán tévedő, de mindig őszinte és bátorlelkű szerzője.

Csak negyvenhárom éve múlt, hogy a nemzeti jogvédő harcz lezajlott s még nem is negyven, hogy gróf Batthyány Kázmér befejezte, száműzetésben, aránylagos szegénységben, legszebb, legerőteljesb férfikora delén, rövid fényű életpályáját s már alig emlékezik rá valaki, rokonain s azokon kívül, kiket hozzá személyes hála és barátság kötött; alig fordul meg neve az ajkakon, míg mindenféle hamis bálvány előtt, nagyképű, üres lelkű poseurök körül, nagy hűhóval éneklik a lármás dicsőeneket s repkénykoszorút hordanak az aranyborjú nyakára.

Mint hogy gróf Batthyány Kázmér a Kisfaludy-Társaság első korabeli alapítói közt is ott volt, mint mindenütt, hol nemzeti és műveltségi czélokhoz járulni kellett, s mint hogy emlékiratai, melyekből néhány részletet fölmutatni szándékozom, irodalmi tekintetben is figyelmet érdemelnek, a Kisfaludy-Társaság fölolvadó asztalát illetékes helynek tartom a grófra vonatkozó némely, talán nem érdektelen, emlékezéseim előadására s a neki tartozott nemzeti hálaérzet fölfrissítésére.

1862-ben, a londoni világkiállítás alkalmával, Páriszt is meglátogatva, ott tartózkodásom ideje alatt Nagy Károly, akadémiai tag, az egykor nagy tetszéssel fogadott *Daguerrotyp* szellemes s a *Soleil* című nagy csillagászati munka mély tudományú írója, gróf Batthyány Kázmérnak egykor teljhatalmú jószágigazgatója s barátja, volt lelkes és igen tanulságos vezetőm a nagy világváros tömkelegében, melynek minden történelmi érdekű helyét s épületét, erkölceit és szokásait alaposan ismerte.

Nagy Károly élete végső éveit, az itthoni, akkor napi renden levő zsarnokságtól menekülve, Párisban töltötte, miután a Bicske és Mány közti dombtetőn fölállított csillagvizsgáló tornyából s ott összehalmozott tudományos kincsei mellől, hol óriási háromszínű lobogót tűzött ki, Jellasich horvát zsoldosaitól megkötözve és szalmás szekerre dobva, az Újépületbe hurezoltatott, honnét csak nagy nehezen szabadult. Mindketőnket meleg hálaérzés és szeretet kötvén a dicsőült nemes gróf emlékéhez, kivezetett a montmartrei temető sírdombjainhoz, hol a világtörténet, irodalom és művészet annyi jelese nyugszik s hol a Párisban elhalt gróf Batthyány Kázmér hamvai is temetve

vannak, sírján a Párisban élő magyarok kegyelete által akkor még híven meg-megújított koszorúkkal, s Vörösmarty megragadó sírversével:

«Gróf Batthyány vagyok, úr még síromban is; engem
Nem verhet le vihar; meg nem avíthat idő.
Én, uraságomat a nép közt osztám meg egyenlőn,
A mit adék, örök és trónom alapja marad.»

II.

Gróf Batthyány Kázmér 1807 június 4-én született s ha élne, ma már a nyolczvan évet meghaladott aggnak ezüst fürtei lengenének nemes homloka körül. E «félelem és szenny nélküli lovag», ki hazája ügyeért egész nagy vagyonát s boldogságra, élvezetre hivatott élete minden kényelmét s nyugalmat mosolygó arczzal s redőtlen homlokkal áldozta föl, a fényes Batthyány-nemzetség hercegi ágának külföldön nevelt s az európai műveltség minden kincsével fölruházott, de a nemzettől eltávolított sarja volt, a ki kora fiatalságában a magyar nyelvet kevésbé értette, de atyja, Antal József gróf halála után hazájába megrterve s uradalmait átvéve, testtel-lélekkel magyarrá és hazafivá lett. Atyja, a pazar fényt kedvelő főúr, Becsben, majd Milanoban élt s két fiát, Gusztávot és Kázmért a külföldön, nagyúri szokás s hagyományok szerint, idegen szellemben, magyar hazát s nyelvet nem ismerve, nevelteté. Gusztáv, ki későbbben, Fülöp herceg halála után, herceggé lett, folyvást Angliában lakott, résziut mint nagykövetségi attaché, ott is halt el, s Magyarországot csak ritkán látogatta; az angol szokások, sportok és comfort híve, merev tory-meggyőződésű a politikában, egyébiránt lovagias s egy angol gentleman minden tulajdonával bíró nagyúr volt. Kázmér pedig, ki bátyjával politikai elvi ellentétben, de azért fölbontatlan testvéri szeretetben élt, atyja halála után, csodaszzerűleg, nemzeti, szabadelvű s hazafias irányban fejlődött. A fiúk sokkal jobban beszéltek angolul, francziául s olaszul, mint németül; magyarul pedig igen keveset értettek s épen nem beszéltek.

Antal József gróf, Kázmér atyja, ki a nemzetiségi vegyes házasságokat előszeretettel pártoló Mária Terézia csásos udvarához fűzött akkori mágnások szokása szerint, német nőt, a

Roggendorf grófi házból bírt hitvesül, a század elején komárommegyei kisbéri uradalmában, Mária Ludovika császárnékirálynét, első Ferencz királyunk második nejét, vendégül fogadta s e czélra ezeket költött; a földízített parkban színházat építtetett, ebben elsőrendű bécsi művészekkel tartatott előadásokat és roppant virágházat, melynek két óriási szárnya gömbölyű terembe nyílt. Az ebédek e kupolás teremben adtak, melynek karzata ötsoros aczélbronzcsal volt ellátva, mint óriási hangjegy-állvány s e vonalokon aranyozott bunkós fejű hangbetűkkel az akkor divatban volt Raymund-féle ismeretes *O du lieber Augustin* bécsi népdal vala lekottázva, a mi szégyenlendő módon tüntette föl az akkori idő elkoresosult, elnemzetietlenedett jellemét. A padlótól tetőig virágokkal díszített magas terem kupolája alatt terített asztalokon hallatlan fény és pompa vala kifejtve s én élénken emlékezem nagyapám elbeszélésére, ki a közelfekvő megyei székhely Komáromból sokad magával elment Kisbérre a ritka pompát megbámulni, mert a tisztességesen öltözött közönség nem volt kizárva annak láthatásából. Az akkor 6—8 éves kis grófok, Gusztáv és Kázmér, apródoknak öltöztetve szolgáltak az asztalnál, hol a szép királyné ebédelt. Ekkor látta nagyapám s nem felejtette el a fűrtös fejű szép gyermeket, ki későbben apollói alakú ifjává s férfivá fejlődött. Az atya-gróf azután elhagyta az osztrák fővárost, hol palotával bírt s magyarországi bőven jövedelmező uradalmait, holtáig külföldön élt s ott neveltette örököseit mindenné, csak magyarrá nem.

Azért említem föl e jellemző visszaemlékezéseket, hogy annál jobban föltüntessem a kötelességszerű, de az ily előzmények után annál tiszteletre méltóbb, mert nagy lelki erőt igénylő lényeges átváltozást, melyen a fiatal Kázmér gróf férfias elszántsággal s a meggyőződés vas erélyével átment, midőn visszatekintve nagy őseire s az ezek hosszú sorából kiszemelt legjobbak példáján lelkesülve és az elkoresosulás szomorú időszakát ruganyosan átugorva, egész magyarrá s hazafivá lett.

Fölöslegesnek látszik említenem — mert köztudomású dolog mindenki előtt, a ki a hazai történelmet ismeri — hogy a németújvári Batthyányak azon fényes, ősi nemzetségek egyike hazánkban, melynek egymás után hosszú sorban következő nevei a hazai évkönyvek majd minden lapján szerepelnek. Eredetét az árpádkorbéli hét magyar vezér egyikétől, Örستől,

származtatva, tagjai nemzedékről nemzedékre magas hivatalokat viselnek s vitéz honvédök és törökverők, főispánok, tanácsosok, horvát bánok, országbírák s hadvezérek. A fölséges habsburgi ház trónra jutása után, kevés ingadozással, ennek hűséges szolgálói s az udvari kegy sugaraiban fürödve, magas polczokon ülve, osztrák főúri családokkal sógorosodva, uradalmakat uradalmakhoz csatolnak. A család történetének részleteit mellőzve, csak azt emelem még ki, hogy különösen a Kristófról nevezett hercegi ág a múlt század derekán s végén a viszonyok közt elérhető, lehetőleg legnagyobb fényre s hatalomra jut. A XVIII. században majdnem egyszerre viselték a legmagasabb polgári, katonai és egyházi méltóságokat. Lajos, ki 1765-ben halt el, 1751-ben nádori méltóságra emelkedett; testvére Károly, első herceg a Batthyányak közt, ki bátyját, a nádort, 1772-ben követte a halandóság útján, diadalmas főhadvezér, Bajorország meghódítója, II. József s II. Lipót császári királyi főhercegek nevelésének vezetője, a belgiumi sereg főparancsnoka s az ottani kormány teljhatalmú elnöke, államminiszter, aranygyapjas stb. túlhalmozva méltóságokkal, kitüntetésekkel s rendjelekkel; a nádor egyik fia, József, 1776-ban esztergomi érsek, az ország primása s 1778-ban bíbornok, ki II. Lipót s I. Ferencz királyokat megkoronázta. E fényes nagyurak s az uralkodó ház legbensőbb hívei s tanácsosainak öcsse s örököse volt gróf Kázmér, ki, a családfán elfoglalt állásánál fogva, esetleg igen közel állt a hercegi majoratus méltóságához s dús jövedelmeihez.

Nem ok nélkül említettem föl a hatalmas olygarcha-család e föltűnően fényes s loyális irányú múltját, hogy annál inkább kiemeljem ezáltal Kázmér gróf elhatározásának nagyszerűségét, jellemének férfias szilárdságát, mondhatni hősiességét, hazafias érzelmének mélységét, melyet követve kész volt, a családi ősi hagyományok varázsából kibontakozva, fényes összeköttetéseit s gazdagságát, megszokott nagyúriasságát s élvezeteit a haza- és szabadságszeretet oltárán földáldozni és ennek következtében száműzetésben, aránylagos szegénységben végezni szép, ifjú életét, hogy a helyesnek s igaznak vallott elvhez, adott szóhoz, megismert kötelességéhez hű maradjon s Vörösmarty szavaival «lett örömet vesztő, hogy kárán nemzete nyerjen».

III.

Nem czéлом most és e helyen gróf Batthyány Kázmérnak kimerítő életrajzát adni; csak néhány kimagasló pontot akarok fölmutatni jelleméből, néhány adatot fejlődése történetéből, melyek — mint ritka önzetlenség, áldozatkészség s nemeslelkűség s másrésről bátorság, erély s következetesség példái — becses útmutatóul szolgálhatnak általában, de különösen hasonló viszonyok közt született s növelkedett fiatal főnemeseink előtt, a férfias fölemelkedés s a megismert hazafiúi kötelesség magasztos útján. Szükségesek ily példák s visszaemlékezések a kapaszkodók, a faiseurök, poseurök s accapareurök, a kincsek, üres címek s anyagi élvezetek után sóvárgók e korában, melyen sívár önzés bélyege ül; a jelen század hírhedt «végének» megromlott levegőjében, melynek tartalmából a nemes, fenkölt eszményiesség erkölcsi elenye mindinkább kifogy s már-már lenező gúnymosolyok kíséretében emlittetik és tiszta æthere helyett csak fojtó, poshadt széngőz marad.

Gróf Batthyány Kázmér oly korban s körben született és töltötte gyermekkorát s első ifjúságát, mely Berzsenyit a *Romlásnak indúlt hajdan erős magyar* s Kölcseyt a *Völgyben ül a gyáva kor* megírására ihlette. A főnemesség sarjai, csekély kivétellel, nem gondoltak arra, hogy a közügyekben részt vegyenek s a mindenben hátramaradt, megdermedt hazának, melynek őseik által szerzett szent földét bírták s dús jövedelmeit élvezték, e javakért hálás szolgálatokat tegyenek. Léha multságokban keresték az élet czelját, melyek kaczerkoldva kínálkoztak a dúsgazdagoknak. Francziául s németül fecsegni s e mellett őseik szép nyelvét elfelejteni s oly ürügy alatt, hogy az bárdolatlan, unalmas, sőt művelésre nem is képes, megvetéssel mellőzni, külföldön tartózkodni, de nem azért, hogy komoly ismereteket gyűjtsenek s ezeket itthon hasznosítsák — mint gróf Széchenyi István és kevés dicső társai — alig olvasni és tanulmányozni egyebet, mint a nagy szellemű államférfiak, nemzetgazdák s költők tanulságos és lelkesítő műveik helyett érzékcsiklandó regényeket s *cronique scandaleuse*-öket a Bourbonok, Stuartok s Katalinok, a versaillesi, windsori s pétervári és az ezeket majmoló kisebb udvarok külfénybe burkolt

szennyes életéből s Casanova és Faublas lovag piszkos kalandjait: ez volt, ritka kivétellel, a főúri nevelés iránya s tartalma. Nagyobbrészt léha Kárpáthy Abellinókat láttunk, mint a hogy ezt a gyáva, inaszakadt úrfit Jókaink mesteri tolla rajzolja. Kivételt képezett a magas hivatalokat viselő apáktól szintén magas hivatalokra szánt s ezért a latin nyelvben s a *Corpus Juris* ősi bölcsességében annyira-mennyire kiképzett, megyei s aztán helytartósági s udvari kancelláriai hivatalszobákban legalább pro forma alkalmazott, aristokrata s conservatív szellemben nevelt néhány főnemes családbeli ifjú, kikből, ha beváltak, főispánok, királyi személynökök, septemvirek, országbírák, kancellárok idomítottak. De a sokkal nagyobb szám ily becsvágyat sem táplált; egészen csak a jelennek éltek, tartózkodva mindentől, a mi a percz élvezeteit s gyönyöreit zavarhatta, feshélyezhette volna, nem gondolva a mindinkább sülyedő, elszegényedő és elkorcsosuló árva hazára, melynek múltjában keves öröm, jövőjében akkor semmi remény! Az unalmas és terhes hazai közügyek helyett mindegyikök talált kedvesebb szórakozást; léha hölgyeket Párisban és Bécsben, játékasztalt Monacóban s a külföldi fürdőkön és ha olykor mégis férfiasabb mulatságra vágyott az ősi vér, a londoni s párisi lóversenyeken, haszontalanságok miatt vívott párbajokban s öz- és szarvasvadászatokon ritkán látogatott uradalmaik erdeiben. Becsvágyuk nem arra irányúlt, hogy őket megillető politikai s társadalmi befolyást szerezzenek, megérdemlett népszerűségben részesüljenek, mint a nép jóltevői s a gyűléstermekben nyerjenek tapsokat s koszorúkat, mint a hazai értelmiség vezérei, hanem csupán arra törekedtek, hogy a bécsi s párisi salonokban tündököljenek, a jockey-klubbokban szerepeljenek s hogy a léha körök emlegessék, kicsinyes hiúságuknak hízelegve, szépségöket, szellemességöket, pikáns szerelmi, úgynevezett lovgias kalandjaikat s hóbortjaikat. Csak ritka volt a nemes kivétel, kit jobb útra vezetett keble istene, ki-ben ki nem halt vele született, megionthatatlan lelki nemes-sége s kinek emlékét annál hívebben s hálásabban kell tisztelni az egészségesb öntudatra jutott utókornak.

E kivételek közt legnagyobb, legmagasztosabb a hasonló rangban s körben született, de már lelkesebb s gondosabb szülőktől nevelt s idejekorán nemesebb kötelességérzetre ébredt gróf Széchenyi István, ki ősei fényes példáján is lelkesülve, a

kalocsai érsekén, ki a veszélyezett alkotmány védelmében tün-
tette ki magát, mint bátor tanácsadó; atyjáén, ki a nemzeti
múzeumot s anyai nagybátyjáén, gróf Festetich Györgyén, ki
a keszthelyi Georgicont alapította s a helikoni ünnepeket ren-
dezte, miután a feszélyező katonaságot elhagyta, komoly haza-
fiúi munkásság útjára lépett s kikiáltotta, hogy «Magyarország
nem volt, hanem lesz». Mellette állott a mennydörgő Wesselényi
Miklós, útazásai egy részében hű társa. A vérmérsékletökből
folyó eltérésekkel, de egyazon szent célra törekedve, új iskolát
alkottak, melyből csakhamar oly alakok nőttek ki, mint
Batthyány Lajos és Kázmér, Teleki László, Andrássy Gyula
stb. és az az egész lelkes, buzgó, a munkától nem irtózó, sokat
tanúlt, jól képzett, a politikai s társadalmi munkásságban részt
vevő, sőt részint annak élén álló nemzedék, a mai főrendek ez
ifjú dísze. Lassanként szegyenpír fogta el a korcs, léha tömeg
utódainak arcát; fogyni kezdett az Abellinók sáppadt cso-
portja s kezdte ennek helyét elfoglalni a szólni s cselekedni
merő, a családi hagyományok s a hatalom ellenében is föllépni
bátorkodó, az előítéletekkel hősiesen daczoló s azokat herkulesi
erővel romboló tevékeny férfiaság s kötelességszerű részvét a
sokágú hazafias munkásságban. A fiatal, művelt, eszes és most
már magyar mágnások másban is kezdték már keresni dics-
vágyukat, megelégedésüket s büszkeségöket, mint a demi-monde
körében szerzett könnyű, bár nem olcsó diadalokban. Belátni
s érezni kezdték, hogy van egy komolyabb, magasabb gyönyör,
egy valódibb megelégedés is, melyet az a büszke öntudat ad,
hogy a köznek, a hazának s emberiségnek híven szolgálnak,
hogy nemcsak kiváltságos aristokraták, kis számú kaszt tagjai,
kiknek kiváltságaik egy részét szegyenelniök kell, hanem
más százezrekkel s milliókkal együtt, szabad polgárok, szabad
urai törvényekkel nem ellenkező tetteiknek, igazgatják saját
sorsukat, mint független, alkotmányos ország vezérszerepre
hivatott szülőttei, hozzánöve az anyaföldhöz, melyet elődeik
piros vérök folyásával szereztek s védelmeztek.

Gróf Batthyány Kázmér is, a mint érettebb ifjúsága ko-
rába lépett s kötelességei tudatára ébredt, meggyőződése egész
erejével s nemes szíve teljes hevével csatlakozott az új iskolá-
hoz. Egészséges szelleme, mely szobrászi szép testében lakott,
gazdag táplálékot merített gróf Széchenyi István merész reform-
műveiből, Vörösmarty költeményeiből, melyeket könyv nélkül

tudott s gyakran idézett, s környezete jó tanácsaiból. Kilépvé a szerény és szegény hazát kicsinylő, az «Ubi bene, ibi patria» hitvány tanát valló, önző és terméketlen cosmopolitismus ködös légköréből s berendezve megkedvelt otthonát hazája fővárosában s komárommegyei kisbéri uradalmában, magyar nemzeti czélok s érdekek előmozdítására szentelte minden erejét.

Atyja halála után Gusztáv bátyjával megosztótván az öröklött dunántúli s horvátországi uradalmakban, a külföldről előbb Bécsbe, hol Nagy Károlylyal, lelkes tanácsadójával s későbbben teljhatalmú uradalmi kormányzójával, ki elhanyagolt birtokait szakértőleg rendezé s jövedelmeit megkétszerezé, megbarátkozott, majd Magyarországra, az 1840-iki és 1844-iki országgyűlések alatt, melyeken buzgó részt vett, Pozsonyba s az országos védegyelet megalkotása után, melynek Kossuth Lajos igazgatója, ő pedig, ennek fölkérésére, elnöke lett, Pestre tette át lakását. A védegyeletben jött létre közelebbi összeköttetése Kossuth Lajossal.

Még ekkor csak töredezve s nehézségekkel küzdve beszélt magyarul s műveltsége is nem annyira alapos, mint műkedvelői volt. De szorgalmasan olvasott magyarul, tanulmányozta a közjogot s nemzetgazdaságot, sokat jegyzett s pompás könyvtárt gyűjtött, melyben a legjelesebb angol, francia s német publicisták s a legjobb magyar írók: Széchenyi István, Fáy András, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Bajza, Szalay László, Eötvös József, Szemere Bertalan stb. politikai munkái s lelkesítő versei díszes kötésben voltak, mint egy szellemi hadsereg, fölállítva, még pedig nem azért, hogy csak a könyvtár-polczokat ékesítsék s a tulajdonos hiúságának szolgáljanak, hanem hogy szorgalmasan olvastassanak s gazdag tartalmuk színe-java a tulajdonos fogékony agyába s kebelébe szálljon át. Minden nevezetesebb politikai s nemzetgazdasági szemle s a napi kérdéseket tárgyaló röpirat s polemia ott feküdt asztalán s pedig nem fölvágtatlan.

Csakhamar átlátta s átérezte ép szellemével s nemes szívével, hogy igaza volt Fényes Eleknek, kinek statisztikai műveiben szorgalmasan lapozott, midőn 1844-ben *Magyarország hátramaradása ügyében* írt éles röpiratában fajunk hátramaradása egyik főokát a magas aristokratia elnemzetietlenedésében találta. «Hajdan az ország függetlenségét, alkotmányát s

nemzetiségünket», így szól az igazmondó statisztikus, a főnemesek védtek s tartották meg; újabb időben nagyjaink (nem valódi, hanem ősi névre s gazdagságra nagyjaink) megszűntek magyarok lenni. A hajdani kényurak, nem boldogulhatván a megerősödött monarchia ellen, hogy az államban régi befolyásokat megtarthassák, daczos olygarchákból hajlékony hátgerinczű udvaronczokká váltak. Hosszasb ideig csak síma ajakkal s állal, frakkban és czipőben lehetett őket látni stb.» A pestvárosi nagy színházban gróf Brunsvik, nagybirtokos, magyar mágnás, táplálta a német színészetet; Kolozsvárt gróf Rhédey László, Árpád-ivadék, saját palotájában tartott fenn német színházat s fajaruló makacssággal védelmezte a német műveltség e rozszant bástyáját, a hívek közvéleménye és saját lelkes neje, Inczedy Ágnes, ellenében. Voltak egyes tiszteletre méltó kivételek a Béccsel összesógorosodott nagyurak közt is, kikben a vér nem vált vízzé, s kik nemes hivatások s kötelességeik tudatát nem hagyták kiszáradni kebleikből Bécs elkorcsosító levegőjétől, a szép és jó s a magyarokat, kik trónját megvédték, saját módja s meggyőződése szerint szerető Mária Terézia és az általa magyar uraknak oly örömet elszerzett német menyasszonyok bűbajos mosolyától s az udvari fény szemkápráztató sugaraitól; de ezeknek száma, mint egy divatos journalista írná, édes-kevés, szerintem pedig, helyesebben, keserű-kevés volt. Ki ne emlékeznék hálás kegyelettel a hívekre, kik a nemzetök szép nyelvét elfelejtett, szolgálalkú korcsok törpe seregéből kimagaslottak s hazájokat szeretni, ennek jogait védeni, a rosszakaró szomszédok átkos befolyása ellen az udvarnál föllépni s küzdeni elég hívek s bátrak voltak, nem gondolva a kegyvesztéssel, nem félve a kormányhatalommal rendelkező sógorok haragos szemöldökétől?

IV.

Gróf Batthyány Kázmér szemei előtt ezeknek dicső példája lebegett. Először is, mint gazdag földesúr, uradalmaiban az örökvaltság keresztülvitelére fordította figyelmét, követve az úttörő Bezerédj István s a gróf Károlyiak nemes kezdeményezését; jobbagyaiból szabad polgártársakat akart teremteni s ezzel érdemelte ki Vörösmarty főntebb idézett gyönyörű epigrammját, mely párisi sírkövére van vésve.

Azután, midőn a magyar országos iparvédegyelet, némely előrebocsátott megyei kísérletek után, melyekben a főérdem Perczel Mórt illeti, az 1841-iki pozsonyi országgyűlésen megalakult, Kossuth fölhívására e hazafias egylet elnökségét vállalta el s vitte, Kossuth igazgatósága mellett, ennek tehetségétől s kimeríthetetlen munkásságától vezetve s támogatva, erélyes buzgalommal. Meglepő jelenet volt, hogy Európa egyik lelegegensabb gavallérja, kinek mintaszerű öltözködése, bútorzata s asztala, — melynél nem sokan, de a legjobbak s ezek során Vörösmarty gyakrabban valának vendégei, — méltán magasztaltatott, kinek finom ízlése a durva gácsi posztót, szepesi vásznat, az akkori magyar pezsgőt s magyar szivart csakugyan nem kedvelhette, hazafiságból ez egylet élére állott s a szalonok élvezethez szokott, az élet kellemeit méltányolni nagyon is értő emberét ott láttuk hetenként táblabírói kitéréssel elnökölni a védegyeleti bizottság száraz és épen nem mulatságos ülésein s ennek nem csak névszerinti elnöke, hanem a vele összekötött mindennemű iparvállalatnak, a gyáralapító társaságnak, iparműtárnak s egyes gyáraknak s gyárosok- és iparosoknak tette s áldozatra kész segélyezője s előmozdítója volt. Többek közt főképen az ő pártolása s buzdítása teremtette meg az akkor Tatán lakott, nemes törekvésű és nagyratörő öreg Majernek majdan világhírűvé lett herendi porcellángyárát, melynek fénykorára eső gyártmányait udvarok s fejedelmek s amerikai és angol nábobok keresték. Ő vette meg ennek első nagyszerű műveit, az iparműtárlaton föltűnést keltett porcellánvázáit, melyek a négy évszakot képviselték. Az öreg Majer, kit nem anyagi nyereségvágy, hanem magasabb s áldozatokra kész eszményi fölfogás vezetett megkezdett s folyvást emelkedő pályáján, holtáig a legmélyebb hálával viseltetett gróf Batthyány Kázmér iránt s hozzá irt leveleit, fejedelmek és Humboldtnek, a nagy természettudósnak, elismerő leveleivel együtt, oly kegyelettel őrizte, keretekbe foglalva, lakása falain, hogy azokat semmiféle rendjelekert ki nem cserélte volna.

S itt Kázmér gróf már kezdett eltérni Széchenyi István óvatos politikájától s gróf Batthyány Lajos erélyes rokonával kezelt fogva, Kossuthhoz közeledni. E kérdésben egyébiránt a bölcs és mérsékelt Deák Ferencz és báró Eötvös József is szemközt foglaltak állást gróf Széchenyivel és gróf Dessewffy Emillel. Nekem, mint az első védegyelet titkárának, szerencsém volt e

lelkes, bár a roppant akadályokkal való küzdelem s ellenszegülés miatt nem nagy sikerű működést szemlélni és szolgálni. De e mozgalmakból nőtt ki és terjeszkedett s izmosult a ma már nagyobb hatással működő hazai iparegylet, melynek élén ma a buzgó gróf Zichy Jenő áll s mely nem rég ülte közérdeklődéssel kísért jubiläumát.

S ne felejtjük nemzeti célokra irányzott sokágú, de mindig összhangzatos nemes működésének egyéb mozzanatait. Az iskolákra jószágain nagy gondot fordított s a népnevelésre nagylelkűen áldozott. A matematikus Nagy Károly, a gróf több ezerre menő költségén készítette el az első magyar föld- és égtekéket, melyeket az ország fő- és középiskolái közt osztott szét, a teljes anyagot s készletet pedig a magyar akadémiának engedte át, módot nyújtva, hogy a tekéket az intézetek s érdeklődő magánosok is előállítási olcsó áron, s az iskolák ingyen megszerezhessék.

Hogy kedvelt tanácsosának, a csillagok e szenvedélyes bűvárának, Arago barátjának, örömet okozzon s a tudományok e legmagasztosabbjának hazánkban otthont szerezzen, százezer forintot alapított a bicskei dombon épített s gazdagon fölszerelt csillagvizsgáló intézet fentartására, melynek egyes nagyértékű darabjai a bicskei uradalom elkoboztatása után, hazai tudományos intézetek közt osztattak föl s maig is ezek birtokában vannak.

Tehetséges magyar ifjakat képeztetett oly tudományokban, nevezetesen a mathésisban s csillagvizsgálásban, melyeknek a hazában hiányát éreztük.

A mezőgazdasági téren is, Klauzál Imre s Nagy Károly tanácsaival élve s ezeket áldásos készséggel követve, a fölvilágosodott haladás útján adott példát. Átvéve ősi uradalmait, azonnal fölfogta a magyar nagybirtokos hazafiúi hivatását, Elhanyagolt, aránylag keveset jövedelmező birtokait a szakértelemben előhaladó kor igényei szerint rendeztette, a gazdaság különféle ágait egyenlő gonddal műveltette, a czélszerűeknek talált gépeket megszerezte, s így jó példát adva, de az úrbéri elkülönzések, s tagosítások által is, melyeknek létesítésénél volt jobbágyai iránt atyai jóakaratot tanúsított, a nép jóllétének emelésére a legjótékonyabb hatással volt; bátyjával s gróf Károlyi Lajossal együtt Rohonczon gazdasági tanintézetet állított, melynek élén Klauzál Imre vitte a vezérszerepet; — a

gazdasági egylet tagjai közé 1000 p. frtos alapítvánnyal lépett, s a Köztelek kiépítéséhez is 500 forinttal járult, 1843-ban pedig, hogy a robot és dézma kártékony nemzetgazdasági hatásait kellő világba helyeztesse, ily célú műre 100 arany pályadíjat tűzött ki, s azt az erkölcsi jutalmat élvezte, hogy nyomtatásban is megjelent három derék értekezés létrejöttét eszközölte, melyek (Hetényi János, Királyi Pál és Ploetz Érkövi Adolf művei) 1845-ben láttak világot e cím alatt: *Robot és Dézma erkölcsi és anyagi, mező- és statusgazdasági tekintetben*. Három koszorúzott pályamunka, előidézve és kiadva gróf Batthyány Kázmér nagylelkűsége s korszerű gondoskodása által. Mennyire szerették az ily nemeslelkű földesurat jobbágysai, kitetszik azon megható adatból, melyet maga a gróf említ emlékiratai 4-ik fejezetében, ott hol a magyar föld népét jellemzi éles vonásokkal. «Ez osztályból került ki», úgymond «az az egykori hű jobbágysa bizonyos, száműzetésben élő hazafi földesúrnak (gróf Batthyány Kázmér saját esete ez), a kiről azt hitte, hogy valóban fölakasztották, mert hallotta, hogy in effigie felakasztatott, — e hű ember, ily hit benyomása alatt, alázatos folyamodással járult az osztrák császárhoz, hogy kikérje magának volt földesura holttestét s eltemesse azt az egyszerű falusi kápolnába, melyet egyenesen e célra saját költségén épített.

Anyagi gondokkal küzdő kedves költőjének, Vörösmarty-nak, Fehérmegye dicső fiának, a bicskei tagosításnál fönmaradt remanentiális telkekből kettőt ajándékozott, melyeket később, a költő kívánságára, s nagyobb kényelmére 500 frt évi járadékkal váltott meg. Vörösmartynek tudja az elysiumban, mennyire enyhítette ezzel a dicső emlékezetűnek élete utolsó éveiben keserű anyagi gondjait.

A család több ezer kötetre menő rohonzói könyvtárát, melyet nagyatyja, Tivadar gróf, gyűjtött, Gusztáv bátyjával egyetértve az akadémiának ajándékozta. Tivadar gróf ugyanis szenvedélyes barátja volt a tengernek s Fiuménak, a magyar tenger gyöngyének, és kedvelője a mechanikának, ki a gőzhajók behozatala előtt saját géperővel mozgó vízi járművek építésén fáradozott, s gazdag mechanikai könyvtárt szerzett.

Ez alkalommal megemlítem az érdekes adatot, hogy a Batthyány nevet ez a gróf Tivadar, a mostani országgyűlési képviselő névrokona, tette Fiumében emlékezetessé s népszerűvé. A Fiume közelében fekvő grobniki uradalom birtokosa, any-

nyira szerette a költő Zrínyinek, híres ösenek példájára, az «adriai tenger szírenáját», hogy az akkor még csak 5000 lakossal bíró Fiumében külön házat építtetett magának a Via del Governon, a mostani Dell' Oste palotát, melyen ma is látható a Batthyány-czímer. A városra nézve, mely Triest túlnyomó versenyét nyögve és sínlődve érezte, életkérdés volt, hogy Magyarországra kebeleztessék, s e czélja elérésére gróf Batthyány Tivadar, mint hatalmas pártfogó s fiumei háziúr és polgártárs közbejárását vette igénybe. — Ez szívére vette az ügyet s az óhajtott eredmény nem maradt el. A hálás tanács ezután a pártfogó grófot díszpolgárrá s a tanács tiszteletbeli tagjává választotta, és e kitüntetést kiterjesztette összes férfi-maradékaira, sőt a magistratus székei mellett külön támlásszéket rendelt elhelyeztetni számára, egyszersmind elhatározván, hogy a város védszentje, Szent Vid napján egy nagy viaszgyertyával fog nála tisztelegni, hálája jeléül. A gróf Batthyányak e szerint 1776 oltá örökös fiumei patriciusok, s ez volt gróf Kázmér is.

A magyar nemzetiség megvédése és előmozdítása törekvéseinek mindenkor első során állott. — Horvátországban, melynek területén a bródi, ozaili s grobniki uradalmakat bírta, az ő tisztei, uradalmi ügyészei voltak a Zrínyi-ösöktől örökölt magyar rokonszenvek s testvériség leghívebb táplálói s képviselői, és a maig is eléggé meg nem fekezett szakadár-szellem ellenében az akkor zágrábi jogtanár Pauler Tivadarral, későbbi igazságügyminiszterünkkel karöltve, legbuzgóbb bajnokok.

Saját családjában, ő maga gyermektelen lévén, első gondjai közé számította, hogy Angliában lakó Gusztáv bátyjának, a későbbi hercegnek fiait, onnet, atyjok egyezésével, haza hozza, s itt magyarokká és hazafiakká képeztesse. Ödön gróf, a jelenlegi Batthyány-Strattmann herceg, s öcsese Gusztáv, a szabadságharczot megelőzőtt mozgalmas és lelkesült években, Pesten neveltettek oly oktatók vezetése alatt, mint Stuller Ferencz gyorsíró s országgyűlési írott hirlap szerkesztője, előbb a hazafi érzelmű gróf Ráday-háznál nevelő, utóbb Debreczenben Kossuth bizalmas titkára — a magyar nyelvben, történetben s közjogban; Henszlmann Imre, a híres archæológ s műismerő, saját szakában, s Tótfalusy a természettudományokban. Kötelességérzete s hazafiszelleme nem tűrhetette, hogy a jövődöbeli Batthyány herceg, magyarországi nagy uradalmak örö-

köze s a törvényhozás született tagja, hazájában ismeretlen s idegen maradjon.

V.

Az 1839—40-iki országgyűlésen gróf Batthyány Lajos szervezett tekintélyes ellenzéket a förendi táblánál, melyhez a régibb elemekben csak igen gyöngé alapot talált. Büszkén lobogó zászlaja alatt tehetséges és lelkes ujonczok örserege csoportosult, mely a tábla nagy többségénél előbb mutatkozó s Nagy Pál dörgő szava s éles gúnynyilai, sőt a böles és mérsékelt Deák Ferencz komoly megrovásaival is megbélyegzett hunyászokodó alázatosság s az udvar kegyeit leső szolgáltság után, föltűnt akkorig szokatlan merészségével. Fényesen emelkedett ki ez ellenzéki csoportból Teleki László gróf, Batthyány Kázmér hí barátja, erőteljes, bátor s érvekben gazdag szónok, mindig kész kardjával is súlyt és tekintélyt adni szavainak, s ott volt e nem annyira nagy tehetségekben, mint jóakarásban gazdag, üde koszorúban a külföldről haza érkezett Batthyány Kázmér is, ki csakhamar annyira művelte magát a kora ifjúságában el nem sajátított magyar nyelvben, hogy előbb nagy nehézséggel, későbbben elég szabatosan, sőt ékesen volt képes eszméinek kifejezést adni, s nem csak egyszerűen szavazni, mint az ujonczok többsége, hanem indokolni s rögtönözni is. Beszéde, melyet a védegylet megnyitó ülésén tartott, meglepően hatott úgy formaszépségével, mint eszmedús tartalmával. — Alig lehetett az emberekkel elhittetni, hogy e beszédet nem a titkárja csinálta; de én tudom, hogy az saját benső ihlettségének teremtménye volt; s hogy titkárja nem lett volna képes oly magasröptű eszméket szájába adni. — Következő védegyleti beszédei is, melyeket az egylet közgyűlésein, az ország tapsaitól kisérvé, elmondott, — kizárva minden separatismusi irányt, melylyel az egylet vádoltatott, s meghazudtolva minden ilyféle gyanusítást — remekei a józan fölfogásnak s meleg hazafiúi érzés u elegendével összeolvastva, oly sajátos európai zamatnak, mely lényegesen eltért a szokott magyar megyei szónoklat cifra sallangosságától. E beszédei azonban, az akkori censurai viszonyok közt, otthon vagy épen nem, vagy csak igen töredékesen láthattak

napvilágot, s inkább csak külföldön adattak ki, vagy könyomás útján terjedhettek el.

Az ifjú ellenzék e bátor szívú tábora mellett, abba majd belé olvadva, majd tőle egyes nézetekben eltérve, más-más politikai iskolához tartoztak gróf Széchenyi István, a reformok dicső atyja, de már ekkor, épen nagy reformtervei érdekében, melyeknek sikerét elhirtelenkedés s a hatalom erőszakos föllépésének kihívásával kockáztatni nem akarta, igen ova-
tos és körültekintő politikus; s báró Eötvös József, e nemes költői kedély, az európai műveltség legmagasb fokán álló tudós, a politikában a központosítás s parlamenti és miniszteri kormányforma híve, s néhány úgynevezett doctrinair kebelbarátjával együtt, úgy hírlapi, mint regényírói téren s alakban, egyenlő nemes hévvel s a mély meggyőződés ékesszólásával, úttörő kezdeményezője. — Egyikök sem szerette az úgynevezett serelmi politikát, melytől sikereket nem várt, s egyikök sem rokonszenvezett az ellenzék szokásos eljárásával, a merész, elhamarkodott, egy egész, összhangzó, haladási rendszer keretéből kikapott, a böles «egymásutánt» zavaró rendszá-
bályokkal.

Ezekkel szemközt állottak a magas hivatalokat viselő főurak, országbárók s főpapok, a főispánok s dicasterialisták és nem nagy számú független mágnás, ki hivatalt nem viselt, s részint csak jövőben akart, részint épen nem akart viselni, érzelmeikben ezek is többnyire hű magyarok, de conservatív, bár ekkor már nagy részint a kor követelményeivel fokonkint s óvatosan megalkudni kész arisztokraták, sok kiváló, részint valóban nagy tehetség, mint gróf Apponyi György, báró Jósika Samu, s a gróf Dessewffy testvérpár, Aurél és Emil, báró Sennyey Pál, gróf Sztáray Albert, gróf Széchen Antal stb., kíséretökben néhány fiatal mamelukkal, megannyi parancszo-
ra szavazó, részint kellemetlenül csikorgó géppel, s a mit csak pirulva lehet említeni, néhány napi díjra fölidézett, elzül-
lött s kopott mágnással, kiknek jelenléte a főrendi háznak nem válhatott becsületére. — A nagy tekintélyű, magas hivatalokat s méltóságokat viselő főurak s a leggazdagabb nagy-
birtokosok közt többen valának, kik Kossuth politikai iskoláját, demokratikus eszméit veszélyeseknek hitték, sőt Széchenyi István merész közgazdasági reformjait sem szerették ugyan, de részint vagyoni függetlenségök, részint magasztos

büszke jellemöknél fogva nem vállalkoztak a szélkakas megvetendő szerepére, nem forogtak jobbra, balra az udvari szellő, de az «aura popularis» fuvalmai szerint sem, s alkalmilag a pártok között üdvösen közvetítő s kiegyenlítő szerepet vittek, mint II. Majláth György országbíró, báró Perényi Zsigmond septemvir, a később 1848-iki vértanú, a gróf Károlyiak, gróf Teleki József, az akadémia elnöke, báró Vay Miklós sat., kiknek tiszteletes neveit nem lehet egy napon említeni a szolgálkú, mindenre s mindenkor fejbőlíntó aulikusokkal.

A következő pozsonyi országgyűléseken (1844 s 1847) a főrendi ház ellenzéki pártja még erősebb csoportban s jobban szervezve és fegyverkezve jelent meg.

Azoknak, melyek az 1847—8-iki országgyűlésen, a februári párisi forradalom közbejöttével történendők voltak, egyik s legfőbb tényezője volt Kossuth Lajosnak a követi táblához jutása, hová elragadó ékesszólásának s kezdeményező merészségének egész hatalmát vitte magával. Bár a szónak és tollnak e nagy mestere, fogságszenvedése miatt a martyrság nyibusával is környezve, a pestmegyei gyűléseken akkor már döntő szóval bírt a politikai nagy vitákban, melyek az úgynevezett «vezérmegye» népes és izgatott közgyűléseit mintegy kis országgyűlések fényével és súlyával ruházták föl: a megye tisztviselői s táblabírái, a tekintetes urak, nem igen szerették, hogy a nem közülök való, birtoktalan és czímtelen demokrata újságíró legyen a büszke vezérmegye képviselője, kinek merészségétől s félt túlzásaitól, a magok szempontjából, elég okuk volt visszarettenni. A siker nagy és költséges korteskedés árán volt csak elérhető, s a vállalat élén gróf Batthyány Lajos és Kázmér állottak. Élénken emlékezem a büszke gróf Lajos antik arczára, tiszteletgerjesztő magas fehér márványhomlokára, lengő nagy szőke szakállára, éles, mélytűzű saszemeire, melyekkel a riadozó tömegeket kormányozá, s gróf Kázmér délczeg, karcsú alakjára, a mint a választók ezreit, gyönyörű paripáján ülve, fővegén gyémántbogláros sastollal, bársony-dolmányban s erős jobbájában lobogó selyemzászlóval, lelkesítve vezeté. 1847 október 17-én zajos csapatokkal voltak telve Pest utczái, s a Rákóczi-induló kíséretében roppant tömegek vonultak a megyeház felé, az alkalmi dalt énekelve:

Egy halálom, egy életem,
Kossuth Lajos a követem!

A hosszantartó szavazás alatt pestmegyei szép úrhölgyek, — igazolva, hogy Magyarország leányai mindenkor a szabadság s nemzetiség ügyéért lelkesülnek s talán még inkább, ha az ügy élén oly érdekes lovagok szerepelnek, mint a két Batthyány s Teleki László, — pogácsával s tokajjival vendégeltek bennünket a megyeház folyosóin, s könnyítették kívárni az óhajtott eredményt, hogy Kossuth Lajos szemközt álló ellenfelét, Balla Endre főjegyzőt, nagy szótöbbséggel legyőzte.

VI.

Bekövetkezett a védelmi harc nagy drámája s annak dicsőséges éposza után lélekrázó tragédiája. Gróf Batthyány Kázmér, ki buzgó részt vett az 1848-iki válságos országgyűlés küzdelmeiben, az alkotmányos miniszterium megalakulása után baranyamegyei főispán s majd, a rác és horvát pártütés kitörésével, délmagyarországi, szegedi, bácskai s eszéki várbeli polgári kormánybiztos volt, s mint az öreg Fack tábornoktól, a vitéz huszártól, ki gyermekkora óta edzett, sok ütközetben részt vett bátor katona volt, elbeszéltetni hallottam, ennek oldalánál, csupa jó kedvől s nemes passzióból galoppinként szolgálván, vidáman szivarozva s fütyörészve hordta, sivitő golyózápor közt, a vezér rendeleteit. De ő maga is saját szakállára intézett diadalmas támadásokat s elől vágatva vezette csapatait hősiek vállalatokra. Mint baranyai főispán s eszéki kormánybiztos s a drávamelléki sereg vezére, megtisztította a Dunapartot az ellenséges csapatoktól s ezzel lehetségessé tette a *Fridrik* gőzhajó szabad mozgását s megvívta nov. 15-ikén a vukovár-szarvasi csatát, a szervianokkal szövöttek osztrákok ellen. A karloviczi szerb fészek a drávatorkolati expeditio sikerülte s *Fridrik* gőzösnek, nagyszerű hadi szállítmányával, a Drávából szerencsés kiszabadulása miatt fölbőszülve, a szabaddá lett drávai közlekedés meggátlása céljából Vukovárról néhány száz szerviant s egy zászlóalj pétervári határórt, két ágyúval a Dráva-torkolathoz rendelt, kik a folyó-torkolatot s az Eszéken alúl fekvő falvakat 1848 november 12 én s 13-án megszállották s már az eszéki alsó városban fekvő 36-ik honvédezászlóalj előőrseit is nyugtalaníták. Batthyány Kázmér ezek

megfékezésére intézte, személyes vezetése alatt, a győzelmes hadjáratot. — 15-én kora reggel kiindult Eszék várából s egy század Wasa-sorgyaloggal, két század Zanini ezredbeli olaszszal, öt század 36-ik zászlóaljbeli honvéddel, s két századdal a baranyai önkéntes nemzetőrségi zászlóaljából Rácz és Molnár őrnagyok vezérlete mellett, Szarvas előtt talált az ellenségre, igen kedvező állásban. Élénk tüzelés után az ellenség a fedező erdőbe vonúlt, s ott vitézül megostromolták, de a heves szuronyroham elől megszökött Vukovár felé. Az ütközet eredménye volt, mint Batthyány az országgyűlésen nagy örömmel fogadott jelentésében mondá: az ellenségnek, mely magát a szervianok támogatásával győzhetetlennek hitte, megszalasztásával a vidéknek az ellenségtől megtisztítása, a magyar sereg (újoncz önkéntesek) önbizalmának fölemelkedése, egy elfoglalt ágyú és zászló. — Gróf Kázmér visszatért Eszék várába a tropheumokkal, s az országgyűlésen Ágoston József képviselő indítványozott részére egy eredeti s kétségkívül igen jelentős tiszteletbeli ajándékot, mely általános tetszéssel fogadtatott el. — Az országgyűlés, vitézsége emlékeül, neki adta az elfoglalt ágyút, melyet a golyótűzben előre rohanva vívott ki. — S ez egyszerű jutalom nagyobb örömet okozott a nemes önfeláldozás e széplelkű képviselőjének, mint középkori elődeinek egy egy uradalom, melyet a trónkövetelőkkel szemben többször változó s ingadozó csatlakozásuk árúal alkudtak ki.

Pedig, a vitéz és kötelességteljesítő főúr még egyáltalán nem volt forradalmár, s a szélső rendszabályok barátja, hanem csak bátor és elhatározott hon- és nemzetvédő, sőt Batthyány Lajossal együtt tisztességes föltételek mellett mindig hajlandó a gyászos polgárháborút megszüntető kibékülésre. Midőn az 1848 decz. 2-iki manifestum megjelent s Kossuth — az előbbi ruganyos erélyét s daczos büszkeségét szeme világával együtt elvesztett, s testben lélekben megtört báró Wesselényi Miklós ellenében — az ismert döntő és azontúl minden kiegyezést lehetetlenné tevő indítványt tette az országgyűlésen, mely fölött korlátlanul uralkodott, gr. Batthyány Kázmér, gr. Batthyány Lajos békéltető politikájához csatlakozva, s Pázmándy Dénessel, Bezerédj Istvánval, gr. Pálffy Józseffel és a későbbi debreczeni békepárt korypheusaival, Kovács Lajossal, Kazinczy Gáborral stb. kezét fogva, még ekkor is hajlandó lett volna, Kossuth-al szemközt, békekisérletekre és egy ezeket kezde-

ményező és folytató békepárt megalakítására, s ily irányú tanácskozások valóban tartattak is épen gr. Batthyány Kázmér szállásán, a felső dunaparti Wodjáner Rudolf-fele házban. De miután a bécsi kamarilla feneketlen gonoszságáról s perfidiájáról teljesen meggyőződött, midőn gr. Batthyány Lajos és követtársai Deák, Majláth, Lonovits a dölyfös hg. Windischgrätz-től, ki mint mondá «pártütőkkel alkudozni sem akar», ridegen elutasítottak, s a nemeslelkű optimista, gr. Batthyány Lajos, nemsokára fogságba is hurczoltatott: — azontúl föltétlenül és tántoríthatatlanul, testtel lélekkel a szabadságharczhoz csatlakozott, s már 1849 január havában, — miután a kormány kénytelen volt a Bácskát védő seregeket a felső Dunához rendelni s így a bácskai magyar és német lakosok a rabló szervianok zsákmányául estek — e fenyegetett vidékre ment katonai s polgári kormánybiztosúl és e minőségben, részint ő maga, részint Perczel Mór tábornokkal, az ugyanoda rendelt fővezérrel, kezet fogva s egyetértve, oly erélyt fejtett ki, mely újból köztiszteletet gerjesztett a határozott jellemű, vitéz és félelmet nem ismerő, szennytelen lovag iránt.*)

Hasonló elismeréssel emlékezik gr. Batthyány Kázmérnak e vidéken szerzett érdemeiről s bátorsága, vitézsége és bölcsesége üdvös vívmányairól Horváth Mihály a *Forradalom történetében*. 1849 január végén a vezérek árulása miatt veszélyben forgó bácsi sereg megmentése s az Eder parancsa alatt álló eszéki vár biztosítása végett, a hely színére sietett, s miután meggyőződött, hogy a vár elegendő őrséggel s eleséggel több óra el van látva, oly reményben hagyta el a várat, hogy az őrség abban hosszab ideig tarthatja magát. Minden szükséges intézkedést megtévén, valóban nem ő volt oka, hogy távozása után a várbeliek gyáván, sőt áruló módon, földadták magukat. Midőn Perczel Mór tábornok márczius második felében a Szegednél és Szabadkánál örködő negyedik hadtest vezérévé

---

*) 1849 ápril 3-án, midőn Perczel Mór tábornok bátor serege, az előbbi vezérek határozatlansága s részint nyílt árulása miatt hosszú időn át a pártütő szerbek birtokában maradt szenttamási erődöt rohammal elfoglalta, a tábornok Debreczenbe küldött jelentése szerint gr. Batthyány Kázmér megosztotta vele e nagy nap fáradságait és veszélyeit. Ez elismerés, e dícséret a szigorú hazafi-tábornok részéről a legmegtisztelőbb bizonyítvány, mely a gróf áldozatkészsége s hősiességét felől kiállított.

kineveztetett oly föladattal, hogy az erélytelen késedelmezésnek s árulásoknak ott véget vessen, Bácskát a kalandozó szerb hadaktól megtisztítsa s Péterváradot az ostrom alól fölmentse, és e föladatnak gyorsan és dicsőségesen meg is felelt: erélyesen támogattatott úgy a harcban, mint egyéb intézkedésekben a lovagias szellemű gr. Batthyány Kázmér országos biztostól (Horváth Mihály *Forrad. tört.* 2-ik kötet, 465. lap), ki Perczelével egyesítvén seregét, együtt ment vele rendet csinálni a veszélyezett Péterváradra, melyet erőteljes rendelkezésekkel teljesen biztosítottak is.

Azután, midőn Kossuth már mint kormányzó állott az ügyek élén, ennek fölhívására elfogadta a külügyminiszteri tárczát, és Szemere Bertalan miniszteriumában, kihez mind melegebben s bensőbbben csatlakozott, Vukovich Sebő, Csányi László, Horváth Mihály püspök és Duschek pénzügyminiszter társaságában, a legváltásosb idők veszélyei közt, miniszter lett, s 1849 május 14-én letette Kossuth kormányzó kezébe a kötelező esküt, melyet soha meg nem szegett. Az illető miniszter kineveztetéseig a kereskedelmi tárcza vezetését is ő vitte.

Hívei, barátai megdöbbenek ez elhatározásán, melyre az akkori körülmények közt nem becsvágy, nem hiúság, hanem csak tiszta, puritán kötelességérzet vezethette. Akkor fogadta el a miniszteri tárczát, midőn Kossuth szavai szerint (1849 ápril 19-én tartott beszédében) a kormány férfiai fejjel játszottak, ha meg tudnának felejtkezni a kötelességről, mely az ő hű kezeikre bízott, «midőn kellett, hogy teljhatalommal bírjanak ugyan a nemzet javát eszközölni, de egyszersmind fejjel legyenek felelősek a nemzetnek cselekvéseikért. Oly kormányba lépett, mely úgy volt alakítva, hogy ne legyen benne sinecurista akár folio akár duodécz kiadásban, de cselekedjék s merjen cselekedni saját felelőssége mellett, az elsőtől az utolsóig». Azok, kik a gróf személyéhez híven ragaszkodtak, s kikkel a kényes kérdéstről értekezett, a dolgoknak szemeik előtt fejlődő, lejtőre jutott állásában, a polgári s katonai hatalom és egyes hadvezérek végzetes viszálkodásai közt, már félve sejtették a kimaradhatatlan catastrophát, és arra igyekeztek bírni őt, hogy őrizkedve a hídnak elégetésétől háta mögött, tartsa fenn magának a jövőt, melyben, nemes hajlamaival, nagy vagyonával, ha azt megmentheti, és nagylelkű áldozatkészségével annyi jót tehet minden bekövetkezhető viszonyok közt. Kér

tek, hogy a fölajánlott tárczát, melynek, a Hortobágyról kezelve, úgy sem lehet valami nagy jelentősége s kedvező sikere, ne fogadja el. Gondolkozott, habozott, s talán elszánta volna magát, hogy erette aggódó hívei tanácsát fontolóra vegye, s visszavonúljon, de akkor a kormányzó azt mondá neki: «ennekem a külügyminiszteri tárcza betöltésénél nem csak hü és biztos hazafira, s magasb európai műveltségű férfira, hanem fényes névre is van szükségem, azért a haza nevében kérem és követelem, hogy engedj fölhívásomnak» — és gróf Batthyány Kázmér engedett. — Szigorú, lovagias kötelességérzete s hősies lelkülete gyávaságnak találta a visszalépést épen a legnagyobb veszély idején, s a válúton arra tért, a merre a meggyőződése szerinti kötelesség hívta. Ő maga így emlékezik erről emlékiratai 12-ik fejezetében, a Kossuth kormányzó által alakított debreczeni minisztérium rajzában: «gr. Batthyány Kázmér külügyi minisztert csak azért választotta Kossuth e helyre, hogy fölhasználja nevének arisztokratikus varázsát, melyet a köztársasági vélelmények akkori áramlatában is, szükségesnek látott igénybe venni, legalább külviszonyaink tekintetében».

Mint külügyi miniszter, ő ellenjegyezte Görgey Arthúr, akkori hadügyminiszter, távollétében az országgyűlés által megszavazott 50,000 ujoncz kiállítását, s a magyar nemzet ünnepélyes óvástételét a muszka beavatkozás ellen, valamint azt a lelkesült fölhívást a keresztes háborúra, mely a mindinkább összetornyosuló vészterhes fellegek mennydörgése közt már elkésve, kárba vezett. — Mint külügyminiszternek legfontosabb, bár sikertelen eljárása volt, midőn a kormányzó s minisztertanács megbízása következtében Szemere Bértalan társaságában a muszka fővezér, Paskievics herczeggel, egyezkedést kísérelt meg, haldokló hazája érdekében. — 1849 július vége felé Görgey tábornok tudatta a kormánynyal, hogy az orosz fővezér részéről megbizottak küldettek hozzá oly kifejezett szándékkal, hogy czárja nevében a háborúnak véget vetni s békét kötni óhajtana. Szemere és Batthyány, a kormányzó s az összes minisztérium által aláírt megbízással ellátva Szegedről jul. 29-ikén útaztak el Görgey táborába. — Az adott utasításban megbizattak a kiküldött miniszterek annak kijelentésére, hogy Magyarország kormánya el van határozva a czár rokonainak egyikét vagy másikat királyúl elfogadni, oly nélkülözhetlen föltétel s annak a czár részéről esküvel biztosítása mellett,

hogy a királyjelölt az ország alkotmányát, önálló függetlenséget s nemzetiséget az 1848-iki törvények értelmében épen és sértetlenül fogja föntartani. A megbízás továbbá úgy szólott, hogy ha a muszka fővezér ily föltétel elfogadására nem volna hajlandó: a czár legalább vállaljon közbenjárást, s eszközöljön tisztességes békekötést a dynastia s Magyarország között, kijelentvén végre, hogy ha a czár erre sem vállalkoznék, a nemzet el van határozva, szent joga érzetében, a szabadság s becsület harcát a kétségbeesés elszántságával végletekig vívni, mely esetben a kikerülhetetlen vérontásért Isten s a művelt világ és a történet előtt ő, a segíteni képes és segíteni nem akaró czár lesz felelős. A muszka dölyföt és zsarnokságot ismerő, minden el nem vakult ember tudhatta, hogy ily föltételekhez kötött, s ily hangon írt hódolás nem lesz ingyére a hatalmas kényúrnak s azt sem lehetett józanúl egy perczig sem hinni, hogy a conservatív czár egy sokszázados ősi dynastia detronizálására, s a vallásos érzelmű annak megrontására nyújtson kezet, kinek segítségére jött. Paskievits herczeg, ki Görgeynek, a katonának, egyezkedést ajánlott, még csak kihallgatásban sem részesítette a polgári kormány küldötteit, s nem sokára megírta uralkodójához a dölyfös jelentést: «Magyarország Felsőged lábainál fekszik». Az irtóztató elhatározás, melyre csak a kétségbeesés örültsége vezethetett, s melynek mottója csak az ismeretes «Flectere si nequæm Superos, Acheronta movebo» lehetett, előre látható kudarczot vallott. Gróf Batthyány Kázmér távol volt attól, hogy e vakmerő kísérlettől sikert várjon, de miután miniszterséget vállalt s a kormányzó kezébe esküt tett, kötelességének tartotta a kormány parancsainak engedelmeskedni.

VII.

A fejtelenség, vizáلكodás, vezérek közti egyenetlenség s több más ok miatt egymás után vesztett csaták s a világsi fegyverletétel után csakhamar bekövetkeztek az iszonyú válság és zürzavar napjai, s Kossuth Lajos és kormánya és a meg nem hódolt tisztikar, és velök együtt nagyszámú kormánybiztos és képviselő «szerte nézett s nem lelé honját a hazában». — Megkezdődött az általános menekülés a török

határ felé. Gróf Batthyány Kázmér, nejével, Keglevich Augusztá grófnővel, aug. 26-án érkezett Viddinbe. — Ő azon kevés magyar mágnás közé tartozott, mint a *Magyar menekültek Törökországban* című érdekes kis munka szerzője (Pest, 1850, Heckenastnál, kiadta álnevű Imrefi), mondja felöle, kik kezdettől végig híven gyámolították a magyar szabadság ügyét. A menekvésben is Kossuth nyomdokait követé. Az anyagi jóllétnek tömérdek megszokott kényelmei- s élveziről kellett neki e miatt lemondani, de ő zúgolódás nélkül tűrte sorsát s vas következetességgel ragaszkodott az ügyhöz, melynek mindig hí s elhatározott bajnoka volt». A kinek tudomása van a törökországi bujdosók nélkülözéseiről, szenvedéseiről, melyeket a sokszor egyesek aljas haszonlesése miatt keserűvé vált, egyéb-iránt hálát érdemlő török vendégszeretet sok részben csak kevésbé enyhíthetett, oly rendezetlen s műveletlen országban, hol külsőleg, a sok vallásos mosakodás ellenére, szemét és pizok, ízetlen és szokatlan élelem, férgekkel ellepett ronda lakhely vette őket körül, s ez aránylag még csekélyebb s kevésbé éles és bántó bajokhoz járultak a lelki kínok, a fejeik fölött Damocles kardjaként függő bizonytalanság, az epesztő honvágy, élénk szellemi élet s minden nemesebb élv csaknem teljes hiánya, a kitört egyenetlenségek, s kicserélt vádak, gúnyok, szidalmak, szemrehányások által elkeserített együtt-élés: az elképzelheti az állapotot, melylyel a gróf, a gazdagság s kényelem puha ránkosait s dúsan terített asztalait önként fölcserele, hogy politikai elveihez hí maradjon s férfias, hajthatatlan jellemét megőrizze. Az 5000-nyi menekült között, kikkel Viddin tömve volt, egy sem vesztett annyit, mint ő, a ki azon kívül, a mi neki s a közhonvédnek közös fájdalmas vesztesége volt, tudniillik a legyőzött szabad magyar haza, elvesztette nagy vagyonát, s azzal együtt finom ízlésének megfelelő kényelmét, nemes élvezit, a szellemi s művészi táplálékot, melyekhez a legnagyobb mérvben szokva volt. Igaz, hogy mégis csak jobb volt, Viddin körfalainak bár szűk s ronda területére szorítva fél rabságban tengeni, mint a kuffsteini, spielbergi, josefstadti, aradi erődök vendégszeretetét élvezve, szűk, rossz levegőjű börtönben senyedni, vagy épen, a mi valószínűbb volt, gróf Batthyány Lajossal, báró Perényivel, Jeszenákkal, Mednyánszkyval, s az aradi vértanúkkal kivégeztetni. Igaz, hogy az emigráció főbb emberei több kedvezésben részesültek,

sorsuk anyagi tekintetben enyhébb s elviselhetőbb volt, mint a nagy tömegé; ezek, névszerint Kossuth, Bem, a két Perczel (Mór és Miklós), Mészáros, Kmeti, Stein, Guyon, Dembinszky, Zamoiszky, Visóczky tábornokok, gróf Monti, az olasz legio vezére, stb. a viddini pasától kitüntetéssel fogadtattak s a várban szállásoltattak el, míg a kisebb rangúak tömege sátorok alatt, részint puszta földön tanyázott; — igaz, hogy oly társaságban, mint az említett férfiak, kikhez járultak még gróf Batthyány István, Gorove István, Ihász Dániel, gróf Vay László, Házmán Ferencz, Ivanovits György, Makay Sándor, Egressy Gábor, Asbóth Sándor, Katona Miklós, Faur, Lórodi Ede, Szerényi, Schöpf orvos, Dembinszky őrnagy szép nejjével stb., a szellemi élet s társalgás örömei sem hiányoztak volna, föltéve, hogy egyetértés nem hiányzott; de szenvedéseik mind a mellett oly nagyok s kínosak valának, hogy azok elviselésére valóban erős, férfias lélek volt szükséges. Mint a *Magyar menekültek* írója mondja, «kétes helyzetök a letartóztatott állapotban, jövő sorsuk titkos homálya, szóval a bizonytalanság volt leginkább az a pokoli szörny, mely őket, főkép a kibujdosás első heteiben, kínpadra vonva gyötörte; e bizonytalanság fekete tengerén, a lét s nemlét, az élet és halál kikötője és örvénye közt lebegni, valóban erős szenvedésnek mondható. Majd biztató remény, majd ismét sötét elsüggedés hullámain hánykódtak, sohasem tudhatták, mint fog velök elbánni a török, nem lesz-e ez elgyöngült államra a zsarnoki orosz s új erőre kapott osztrák hatalomnak oly kényszerítő befolyása, hogy végre is kiadatásuk fog bekövetkezni. A nyájas fogadás jó reményeket ébresztett kebleikben, de midőn ismét azt kellett tapasztalniok, hogy fegyverek s lovaiktól megfosztatva, szoros katonai őrizet alatt kísértettek Viddinbe, s itt nem annyira vendégek voltak, mint foglyokként őriztettek: nem sokkal érezhették jobban magokat, mint ha az Újépületbe vagy aradi várba zárattak volna. S a bizonytalanság ily gyötrelme, a kétes jövő leverő aggodalmai mellett, a honvágy vampyrja is emésztve rágta fájó szíveik gyökerét. Gróf Batthyány Kázmér elmondható kedves költőjével:

«Dús voltam s dúsnak lenni jó,
S inségem most oly szívható,
De ez nem tántorit,

Engem milljóknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom
Keblemben ostorúl».

Ha a legvérmesebbek gondolhattak is arra önámító álmaikban, hogy a török majd háborút kezd a szövetségzett orosz és osztrák hatalom ellen, s hogy a már bizony jól meg-tépett török lófarkak s elhalványult félholdak testvérileg egye-sülvén a magyar nemzeti zászlókkal, ezek lobogása alatt vezet-tenek vissza a dicsőség letíport mezejére: azt a mérsékeltebb reményűek is hihettek, hogy szabad tovább útzazhatásra enge-délyt nyernek, s a nagy világba szétmehetnek. De ebben is sokáig csalatkoztak. Viddinből több mint két hónapos ott tar-tóztatás után Sumlába, s onnét Kis-Ázsiába, Kiutahiába kísértettek. A törökök, mint Kossuth Kiutahiában ápril 13-án kelt protestatiójában mondja, «vendégszeretetet ajánlot-tak s börtönt adtak». Mint mondám, sok érdekes, szellemes férfi volt együtt, de ezeket is csak hamar, főleg a moszlimra átterés kérdésében, szomorú s a baráti kapcsokat szétszaggató egyenetlenség választotta el, s természetesen, a honvesztettek levert, búskomor lelki állapota lehetetlenné tette a vidá-mabb, fesztelenebb társalgást; csaknem mindenki magába vonúlt, s otthon ült, szomorú, csak rémképekkel, bús sejtések-kel népesített, kényelmetlen fészkeben.

A bátor, erőteljes, könnyűvérű gróf Batthyány Kázmér azok közé tartozott, kik minden sorscsapást s nélkülözést büszkén mosolyogva tudtak elviselni.

Ily derült bölcseséggel viselte a törökországi bujdosó élet százféle apró kellemetlenségeit, a paloták volt úra panasz nélkül lakott híven kísérő grófnéjával együtt az egyszerű kis faházban; ette, a mit épen megehetőnek talált, füttyörészve lovagolt a szűkre szorított körben, melyben mozognia szabad volt, s a kíséretére rendelt, igazán mondva a fogolyt őrző, török tisztet gyakran lélekzetvesztésig megfuttatta; vidáman társalgott sorsa részeseivel s az emigratio hölgyeivel, kik közt nem egy szép és művelt asszony találkozott. Mintha kedvencz költőjének bölcs és szép szavai lettek volna szívébe vésvé:

«Nincs veszve bármi sors alatt,
Ki el nem csüggedett».

Midőn pedig a török kormány az izlámra áttérésre szólította föl a menekülteket; ezt találva legjobb módnak arra, hogy úgy magát, mint ezeket kimentse a reájok nehezedő kétes helyzetből, s a szerencsétlen honvesztetteknek választaniok kellett a kiadatás veszélye s hitők megtagadása közt, s e válságos ügyben az emigratio főemberei, keserves izgalmak és ingerültség közepett, két pártra szakadtak, melyek egyikének elén Kossuth Lajos állott, ki a hitehagyást nem csak vallásos érzelmeivel ellenkezőnek, de nemzete iránti hűtlenségnek és becstelenségnek is bélyegezte, a másikat pedig a hős Bem tábornok vezette, kinek legbensőbb vallása a muszkák elleni gyűlölet volt, s ki csak ez úton remélte, hogy fájának s a szabadságnak e legveszélyesb kiirtója ellen ismét fegyvert foghat: — gróf Batthyány Kázmér Mészáros Lázárral, a Perczelekkel, Guyonnal s a lengyel Dembinszkyvel, Zamoiszkyval és Visoczkyval stb. azok közé tartozott, kik egy perczig sem kételkedtek, hogy inkább halált szenvednek, mint hitők hagyásával tiszta nevöket beszennyezzék s atyáik vallását gyáván megtagadva, magokat nemzetök becsületére méltatlanokká tegyék. Mindenki el fogja ismerni, hogy ez elhatározásra a főnforgott körülmények közt, magasztos lelki erő s önmegettagadás kívántatott, mert míg a renegátok, Bem, Kmeti és Stein tábornokok, azontúl Murad, Kiamil és Ferhad pasák, az áttérés által a szultán alattvalóivá s természetes védenozeivé lettek s fényben és bőségben elhettek és a példájok nyomán hitők hagyott tömegek többé nem fáztak s nem koplaltak; a vallásukhoz s nemzetökhöz hű férfiak kiadatásukat s ezzel egyértelmű kivégeztésöket vagy Szibériába szállíttatásukat várhaták, a közrendbeliek pedig nyomorúságos létöket éhezve s dideregve tengeték, míg végre, nagy nehezen, a nyugati hatalmak erőteljes közbenjárásával, ütött a szabadulás epedve várt órája, midőn hazamehettek, hogy besoroztassanak, vagy a nagy világba elszéledhettek, hogy kenyeröket nehéz munkával keressék.

Valószínű, hogy ha Szemere Bertalan, Hajnik Pál, Bittó István, Fülöp Lipót, Ivánka Zsigmond, útleveleket szerevve s az örök figyelmét kijátszva vagy megvásárolva, már szeptember elején menekülni tudtak Törökországból, gróf Batthyánnak is lehetett volna módja s alkalmá hasonló menekülésre, sőt ezt talán már Magyarországból eszközöhlhetette volna, mint több ügyes ember megtevö. Ő azonban nem igen törte fejét

ily vállalatokon, férfiasan, híven s következetesen viselte nagy elhatározása következményeit, megmaradt a fővállalt kötelesség tövises útján s midőn szerepe a hazában megszűnt, a hazát akkor képviselő Kossuth oldala mellett; vele ment Viddinből Sumlába, a rózsás vidékre, hol azonban a menekültek számára rózsza nem virágzott, csak vérző tövis maradt, s később Kiutahiába és erős lélekkel tűrte a fáradalmakat, nélkülözéseket s veszélyeket, míg végre, hónapok múltán, társaival együtt szabadon mehetett a művelt nyugot népei közé, a szabadság földére. Kossuthtal, bár ennek későbbi eljárásait s kormányzói szereplését is, főleg Görgeyvel szemközt nem helyeselte, folyvást békében s barátságban élt, s a kormányzó és az emigratio más fejei közt kitört s a tömegekre is átment egyenlenségekben részt nem vett soha. Önzés, hiúság, nagyzás, felsőbbbségi dolyf, gyermekes apprehensiók távol voltak nemes, férfias lelkületétől s az éretlen izgatások bármely nemét mindig kárhóztatta.

Mint az akkor már Párisban élő Szemerehez Kiutahiából 1850 július 3-án írt leveléből kitetszik, nagyon aggasztotta a vizsály, mely Kossuth és Perczel közt kitört. «Ha sikerülne is a hazába visszatérés, úgymond, bajos volna meghatározni, mi történjék akkor, mert nekünk azonnal két dynastiánk volna, mely vetélkedésbe lépne, az őket képviselő két híres férfiú személyében. Van nekünk a Kossuth-ház s van a Perczel-ház, kik már most ellenségképen lagnak egymás mellett s ennek mind-egyikének saját pártja van. Bármennyire becsülöm és tisztelem e férfiakat, csakugyan nagyon félek, hogy ha hazánk újra fölébredne, másodszer is el ne bukják stb.»

Nemeslelkűségének a török földön is fényes jelét adta, mert a török kormány által, a menekültek ellátásának szabályozása alkalmával részére utalványozott 4000 piaster (80 arany) havi pénzt, melyre pedig bizony magának is szüksége lett volna, valamint a viddini pasa által, a Sumlába átköltözés idején, neki ajándékozott 75,000 piastert (7500 forintot) a menekültek nyomort szenvedő szegény részének engedte át. A török ugyanis, az emberbecsülésnek saját mértékét alkalmazva, mintha éhség és hideg nem egyaránt bántaná a magasabb s alacsonyabb rendűeket, midőn a kibujdosottak segélyezését egészben véve nemesen és bőkezűleg elhatározta, a volt kormányzó s miniszter havi járandóságát 80, a tábornokét 60,

az ezredesek s alezredesekét 16 és 12, az őrnagyokét nyolcz aranyban, az alsóbb tisztékét már csak 8 frt 20 kr. váltópénzben, a közhonvédekét s egyéb közemberekét pedig épen csak három váltó forintban szabta meg, a mi ez utóbbiaknak leglényegesebb szükségeit sem fődözheté s míg a viddini pasa útra való ajándéka minden tábornok részére 15,000 piastert, a több százra menő közkatonák s egyéb közsorsú emigránsok nagy tömegének összes járadéka csupán 25,000 piastert tett ki. Batthyány a számára küldött segélyezési összeget előbb visszautasította, s midőn a pasa azt visszavenni vonakodott, kijelentvén, hogy az semmire nem kötelező tiszteletdíj, az egész illetményt az emigratio közpénztárának ajándékozta, mely abból a czélból alapított, hogy a saját sovány jutalékából megélni nem képes szegény bujdosók ebből segélyeztessenek. E közpénztárhoz az emigratio összes főtisztei, négy tábornok, öt ezredes, hét alezredes, 16 őrnagy, összesen 146 aranyval, saját segélyjutalékaik mintegy negyedrésszével járultak havonként, maga gróf Batthyány 80 aranyval, az egészszel, a mi részére utalványoztatott. Egy úton járt a lengyel gróf Zamoiszkyval, ki a lengyel emigránsokra költötte jövedelmei nagy részét, azzal a különbséggel, hogy Zamoiszky gazdag volt, gróf Batthyány pedig ekkor már szegény s gróf Montival, az olasz legio vezérével, ki legiója szükölködőinek segélyezésére fordította minden vagyonát. Pedig gróf Kázmér alig hozott valamit magával hazájából, ép testén-lelkén s hihetőleg némely ékszereken kívül. A legvégső válságos napokban az aradi téren találtam egy, a gróf kisbéri uradalmából érkezett fiatal gazdatisztet, ottani szekerrel s fogattal, a ki az uradalmi jövedelem egy részét hozta aranyban, ezüstben. A gróf átvette utolsó jövedelmét a menekülés előtti órákban s nem magának tartotta azt a végszükség idején, hanem átadta Duschek penzügyminiszternek, kinek ércpénzre volt szüksége, hogy használja föl a haza céljaira. Ő maga csaknem minden pénz nélkül bujdosott ki Törökországba; a pénzt hozó gazdatiszt fölesapott honvédnek, a szekér, ló és kocsis a téren maradt s nem tudta, hová legyen. Én menekültem, rajta úttalan útakon Fegyverekre, Fazekas Károly hálás szívemnek felejthetetlen barátomhoz, honnét azután visszaküldtem a kocsit s lovakat Kisbérre.

Midőn a menekülteknek a keresztyénségben megmaradt előkelő csoportja, részint kényszerítve (mint Kossuth, Mészá-

ros, Perczel Mór és Miklós, Asbóth Sándor, Gyurmán Adolf, Szöllősy János), részint ezekhez önkéntesen csatlakozva (mint Házmán, Katona Miklós, Ihász Dániel, Berzenczey, Lórodi stb.) Kiutahiába beljebbetetett és a Sumlában maradtaktól búcsút vett, hogy hosszú, szomorú útjára induljon s általános volt az e miatti levertség: Batthyány ekkor is szilárd és vidám maradt s búcsúszavai, melyeket már indulás közben lóháton ülve, a honvédekhez intézett, férfiasan biztatók s vigasztalók valának (lásd: *Egressy naplója*, 155. lap).

VIII.

Gróf Batthyány Kázmér szabadulása után Párisban telepedett meg s ott a kényelemhez s bőséghez szokott nagyúr igen szerényen élt. Harmadik emeleten lakott, hol cselédség szükében a grófné sokszor maga volt kénytelen ajtót nyitni, gyöngéd s parancsoló intéshez szokott kezeivel. Szükségeit a grófné magyarországi kisebb birtokáról befolyó s féltestvéreitől, a gróf Károlyiaktól kapott, állásához képest igen szerény jövedelmei fődözték. Az aránylagos szegénységet azonban férfias méltósággal tűrte; régi hű huszárja állhatatosan kísérte s megmaradt szolgálatában. Szemere naplójában (első kötet 151. lap) ezt írja felöle e tekintetben: «Batthyány, ki otthon évenként 500,000 frankot költhetett el, itt 12 ezerrel is zúgolódás nélkül megél. Könnyelműségből nem mentett meg semmit, vagy büszkeségből, azt elhatározni bajos volna, de az igaz, hogy húsz millio frankra tehető veszteségét zúgolódás nélkül türi. Ha se ember, se Isten nem segít rajta: ő nem fog koldulni, előbb egy pisztolygolyót kerget agyán keresztül.» Szegénysége mellett is, mint gróf s előkelő és gazdag aristokrata család tagja, a legmagasabb körökbe is bevezettetett s a kor minden ott élő kitűnőségével megismerkedett. Napoleon huga, Mathilde herczegasszony, különösen szíves viszonyban élt Batthyányékkal.

1854 július 12-én villámcapásként érte barátait a leverő tudósítás, hogy a negyvenhat éves, de a ki alig lett volna, külseje után ítélve, 36 évesnek mondható, deli, erőteljes férfi, legsebbe életkorában, rosszul sikerült orvosi műtét miatt, mely-

hez talán cholera is járult, hirtelen, váratlanul jobb világba költözött. Sírja fölött méltán lehetett fölkiáltani a költővel:

Hát csak az él-e soká, ki után a sírba lenézni

Lelke haragjában nem szeret a hazafi?

Hát csak a hitványnak van-e adva tenyészni gyönyörben?

Július 5-én, nejevel együtt, még Szemereéknél volt s reggeli után víg kedvvel váltak el; 9-én a Champ-Elyséen lovagolt s pár nap alatt néma ember lett, kettős gyászban hagyva nejét, ki kevéssel előbb első férjétől való szép leányát is elveszté. A rémülten hozzá siető grófnénak már egy szót sem mondhatott és semmi intézkedést hátra nem hagyott. Másnap 13-án temették el a Montmartre temető halmán; magyarok, lengyelek s olaszok voltak jelen a száműzött csendes temetésén, francia alig egynehány; sírjára csak Szemere Bertalan tett koszorút s ő írta meg nekrológiát. Szerinte a magyar főnemesség során alig volt ember, kinek nagyobb jövődje leendhetett; mit nem tehetett volna 20 millió frank értékkel! azzal egy-egy téren, a nemzet életében epochát teremthetett. «S ő nem csak anyagi eszközzel bírt, mond Szemere, hanem szellemivel is; nem volt kebel képes hozni nagy áldozatokat. A békés nemzeti haladásban az ország vezérembere lehetett volna. Mint egyén jeles volt nemcsak testi szépségével, de lelki magas tulajdonainál fogva is; az elismerést és csodálást tőle, a tetteiben bátor, az érzelmeiben nemes, a gondolatokban gazdag, a század szellemével együtt haladó férfútól ellenei sem tagadhatták meg. Résztvéte a magyar szabadságháborúban annál nagyobb méltánylást érdemel, mert az ment volt minden személyes becsvágytól s önzéstől, használni kívánt és nem fényleni, mert abban teljes odaadással vett részt mind a mellett, hogy politikai meggyőződése a többi vezérférfiakétól sokban tetemesen különbözött. Hazája javáért se vérét, se vagyonát nem sajnálta. Milliókra ment javainak értéke, mit így elvesztett. Ebből ő egyetmást megmenthetett volna, de semmit sem mentett meg, talán hogy áldozata teljes legyen. Meglehet, ezzel magára, övéire s a hazára nézve nem bölcsen cselekedett, de a nagy lelkek sajátja a nagy események következményei alól mellékúton nem húzni ki magát. Így ő szegényen halt meg és számkivetésben s most idegen földben nyugszik.»

Száműzetésében folyvást foglalkozott politikai s történelmi tanulmányokkal s hazája és az emigratio ügyeiben sokat irt francia s angol lapokba. És megírta angol nyelven, angol közönség számára, érdekes emlékiratait a magyar szabadságharczról, melyekből, míg egykor talán egész kiterjedésben megjelenhetnének, ezúttal némi egyes részeket mutatok föl, melyek talán nem lesznek minden érdek nélkül, oly férfiú tollából származva, ki széles látkörrel bírt s véleményeiben sokszor élesen eltér a közönséges fölfogástól. Most csak annyit jegyzek meg ez emlékiratok általános jellemzésére, hogy lelkében, midőn ezeket írta, a leelt dicsőség keserű emlékezései virrasztottak, az itthon véghez vitt szörnyűségek, szeretett bátyja s barátja gróf Batthyány Lajos kivégeztetése, az elnyomott haza eltírása s megaláztatása miatt érzett friss fájdalom élt s ezért kíméletlenül sújtó s vádoló tollán a kitorő harag tüze ég mindazok ellen, kiket a bukás okozóinak vélt, mely lelki állapotot az «akkor» szempontjából s nem a későbbben, a mi szeméink láttára jobbra fordúlt, de általa nem várt s nem remélt viszonyok közt megszelidült, a múltra fátyolt vetett s kibekülés útjára lépett kor szemüvegén keresztül kell megbírálni. Ő nem tartozott a költők közé, mint Mickievicz, kik sohasem kételkednek, mindig hisznek és remélnek s lelkökben a végtelen föltámadás örök forrását rejtegetik, mint ez a lengyel költő-emigránsról mondva volt. Bele látott a múltba, de nem volt a jövő látnoka. Ő kétségbe esett a jövőről s nem látta a felhők sötétjén át, melyek akkor a láthatárt borították, a fényesebb jövőt, melyben szegény, akkor elnyomott s vonagló hazája meg fog vigasztalódni szenvedéseieért. Akkor még Kazinczy *Laokoon*jának rettentő szavai zúgtak át lelkén, melyeket mintha Batthyány Lajoshoz intézett volna a jós költő:

Türed nagy kínjaidat, szent polgár s halj meg; hazáért,
Türesz és halsz; most győz a fene s Trója nem él.

Batthyány Lajos türed és meghalt, de a Kazinczy fenéje csak ideiglenesen rághatott nemzetünk testén s az állandó győzelmet az igazság, az alkotmányosság, s ezt a komoly férfiúvá érett fejedelem bölcsessége, nemes szíve s vallásossága s a nemzet erélye és kitartása, az európai viszonyok kényszerével egyesülve, vívták ki s Trója nem halt meg, Trója, vagyis: Buda áll és a magyar nemzet él és halad!

Ha Batthyány Kázmért kora halál el nem ragadja, ha megerheti azt a szerencsés fordulatot, mely a fejedelmet s népet az alkotmányos korona szentélyében kibékítve, akkor véresen elnyomott hazáját új erőre s virágzásra segítette, kétségkívül ő is, gróf Andrássy Gyulával, Gorové Istvánnal, Horvát Mihály püspökkel s a már menthetetlenül összetört lelkű s csakhamar elhalt Szemere Bertalannal s másokkal együtt, vagy utólag ezeket követve, visszatért volna oda, hol az «in effigie» kivégzettek, a mély meggyőződéssel alkotmányossá vált koronás király leghívebb s legkedveltebb tanácsadói lettek, gróf Andrássy Gyula a miniszterelnöki széken intézte hazája sorsát, Gorové István, Mikó, Szende, Horvát Boldizsár, Bittó István is miniszterekké neveztettek, Horvát Mihály, kinek történelmi művei egykor a tiltott könyvek elátkozott sorában üldöztek s konfiskáltattak, a magyarul nevelt trónörökös történelmi vizsgájára meghívatott, s Rónay Jácint, a száműzetésből visszatért elítélt forradalmár, a királyi gyermekek nevelője lett oly utasítással, hogy azoknak csak a tiszta igazságot tanítsa. Gróf Kázmér is kétségkívül a többiekkel együtt hazatérve, visszanyert nagy vagyonát, gazdagságát s befolyását föltámasztott hazája javára, minden irányban fölhasználta s Deák Ferenczcel és Andrássy Gyulával karöltve járt volna.

Az örök végzet máskép akarta s már csak nemes példájának emlékével világíthat nemzete s különösen a magyar főrend ifjú nemzedéke előtt, melynek egyik legszebb dísz volt.

S ezzel befejezem a «szenny és félelem nélküli lovagnak» hiányos, de legalább elhalványult s majdnem feledésbe merült emlékezetét fölüjítő jellemrajzát. Szükség volt erre s korunkban, melynek irányát igen találóan jellemzi az az ötlet, melyet egyik lapunkban, ha nem csalódom, a *Pesti Hírlap*ban olvastam, hogy Kölcseynek szívszaggató fölkiáltását: «de neked élned kell oh hon!» ma így szavalják: «de nekem élnem kell, oh hon!» e korban, mely az önzetlen áldozatkészség erényét, e minden erények legmagasbikát, már ma-holnap nem ismeri, sőt kigúnyolja, mint élethevalóság hiányát, nem árt alkalmilag fölmutatni egy nemes példányt, ki éppen ebben s ez által valódi nagy. Mert könnyű volt azoknak sorsa s könnyű az érdemök is — tiszta arany helyett silány aranyfüst — kiknek nem volt veszteni valójok s kik csak olesó phrásisokkal szolgálták a hazát, de becses bőrüket sohasem vitték oda, hol a

veszély villámai czikáztak. De mi nem leszünk vakok, ha különbséget kell tennünk az üres henczegés s a komoly áldozatkészség közt s tűzvész alkalmával más mértékkel mérjük azok érdemét, kik a nagy harangot biztos és hűs helyzetben félreverik s kik életök veszélyeztetésével rohannak az égő házba, hogy a benszorúlt szerencsétleneket megmentsek s a kétségbe esett anyának szíve gyermekét visszaadják s ha különbséget kell tennünk a szószátyárok, a semmit sem kockáztatók, semmit sem áldozók üres zajgása s azoknak fölaldozó, vagyont, kényelmet, életet az oltárra vető hősiek tevékenysége közt, kik mindenről lemondani készek, hogy magas eszményeiket kivíjják s elveikhez híven ragaszkodjanak. Batthyány Kázmér első sorban ez utóbbiak közé tartozott. Mielőtt az említett történelmi jegyzetekből az ígért egyes részeket bemutatnám: azzal az óhajtással fejezem be előadásomat, hogy jőjjön el mielőbb az idő, midőn egyetlen egy magyar főúrnak nekrológiájában se legyen megemlítve dícséretképen az a természetes, magától értődő kötelesség, hogy a néhai magyar ember «hazafi és hű magyar volt».

* * *

Im itt következik néhány mutatvány az emlékiratokból:

I.

(Az 1848-ki miniszterium jellemzése.)

Az új magyar miniszterium az ország legkitünőbb ferfiából volt összealkotva, a kik két kivétellel*), egy vagy más időszakban az ellenzéki párt vezérei valának.

Élén állott gróf Batthyány Lajos, annak a pártnak vezetője, mely a főrendi táblánál a nemzeti szabadság s függetlenség ügyét védelmezte.

Közöttök voltak:

Kossuth Lajos, pénzügyminiszter, kinek nagy tehetségeiről, munkásságáról és rendkívüli befolyásáról már szólottam, valódi néptribun, kit a magyar nép bálványozott.

---

*) Ezek herczeg Eszterházy és Mészáros Lázár.

Parlament-i pályája 1847-ben kezdődik, bár neve már jól ismert név volt országszerte. Ismertté tette magát a közönség előtt az 1832—36-iki országgyűlés tanácskozásairól mesteri tollal írt tudósításaiival, melyek másolatai, kömetzés útján sokszorozva, nagy kiterjedésben keringtek az országban, de mivel előmozdítani segítették a nemzeti ügyet, a kormány eltiltotta közzé tételöket. Azonban végre mégis kénytelen volt engedni az ellenzék követeléseinek annyiban, hogy eltúrte azok kéziratban való kiadását. Az említett országgyűlés bevégezése után Kossuth a megyei gyűlések tárgyalásairól kezdett tudósításokat adni, a miért azután önkényesen elzáratott, és három évig börtönben ült. Fogsága azonban épen nem volt szigorú és a vele való bánás miatt nem sokat panaszkodhatott. Ideje legnagyobb részét komoly tanulással tölté, és igen értékes ismereteket szerzett, melyeknek később nagy hasznát vevé. Részben az osztrák államférfiak korlátoltságának köszönhető Kossuthnak az a nagy hírneve és roppant népszerűsége, melyre különben egyhamar alig tehetett volna szert oly nagy mértékben. Szenvedéseit, melyeket el kellett viselnie, nem ő maga, mert ő sorsát férfiasan túrte, hanem barátai szokás szerint nagyítva és túlozva, sőt majdnem költve hirdették. De azokért úgy tekintetett, mint politikai vértanú; kiszabadulása nemzeti diadalul ünnepeltetett, és általános örömrádásokkal fogadtatott.

1841-ben Kossuth a *Pesti Hírlap* szerkesztője lett, melyet 1844-ig vezetett. Ez politikai pályájának egyik legfényesebb időszaka volt. Csodás ügyessége elsajátítani mindazt, a mit olvasott, fölfogásának gyorsasága, stilusának ékessége és érélye, költői képzelő ereje, ragyogó, bár helyenként olykor kissé dagályos nyelve, inkább éles mint mély, de mindig élénk és vonzó érvelése, s a meggyőződés és lelkesülés, melyre szavaival ihletni tudott leghíresebb s legbefolyásosabb journalistájává tévők Magyarországnak.

Pestmegye közgyűlésein szoktak a fontosb politikai természetű kérdések először szőnyegre hozatni s rendesen Kossuth volt, ki ily alkalmakkal a vitatkozást megnyitotta, s a megyei közgyűlés határozatait diktálta, — Kossuth az éjet azzal töltvén, hogy ellenfeleit összezúzza hírlapja hasábjain, vagy alapszabályokat szerkesztszen azon számos egyletek egyikének számára, melyek oly czélből alakúltak, hogy a kormány

tétlenségét s rosszakaratát ellensúlyozzák, s melyeknek ő volt éltető szelleme s lelke — sietett a megye teremébe, ékesszólása mennyköveit szórni a megromlott kormány hívei s eljárásaik ellen. — A tömött teremben lélegzetet alig vevő mély hallgatás uralkodik, midőn Kossuth fölkel, halványan, elcsigázva, beteges, szenvedő, s látszólag teljesen kimerülve a túlfeszített gondok s munka terhe alatt. Egyelőre úgy tetszik, mintha alig volna ereje kifejezést adni eszméinek, melyek gyöngéd testalkatát izgatják, de kifejezéses arcza csakhamar föllelkesül, szemei mély meggyőződés ragyogó tüztől szikráznak, és szavai majd szelíden és dallamosan folynak, mint aelhárfa hangjai, majd oly hatalmasan zengenek, mint a bércezi erdöket szaggató vihar. Szenvedélyes ékesszólása áradatába ragadja fölindulástól remegő hallgatóságát, s hajtja azt a határozat elfogadására, melyet elébe terjeszt, s mely többnyire minden további megfontolás, vitatás, s pillanatnyi késedelem nélkül általános közfölkialtással fogadtatik el, míg a szónok, összekulcsolt karokkal, kecseljesen hajtja meg magát, büszke alázatosságban, az elbűvölt gyűlés majdnem örvöngő lelkesedése közt.

Ily fényes szónoki tehetséggel fölruházott ember nagyon is alkalmas volt előkelő részt venni az országgyűlésen. De, noha ezt elismerték az ellenzék vezértagjai, kikkel Kossuth hosszab idő óta benső összeköttetésben állott, többen közülök mégis félték attól, hogy heves véralkata, ernyedetlenül előre törő tevékenysége, hajlama a szélső rendszabályokhoz, s kiolthatatlan szomja a népszerűség után, ártalmassá lehet az ügynek, melyhez ök is oly melegen ragaszkodtak, de a melyet, kellő óvatossággal, biztosabban reméltek előmozdítani.

Az osztrák kormány megfosztotta Kossuthot befolyása egy részétől, oly módon, hogy ügyes cselszövény útján kényszerítette őt a *Pesti Hirlap* szerkesztéséről lemondani. — Nem volt jobb eszköz befolyásának helyreállítására, mint megválasztatni őt annak a megyének követévé, melyben már oly parancsoló helyzetet vívott ki magának. Többször kinyilatkoztatta, hogy nem fogad el követi megbízatást, de az ajánlat nagyon is kísértő volt, hogysem annak ellenállhatott volna s végre nagy rábeszélésre bele egyezett, hogy jelöltséget vállaljon. — Nagy nehézségek gördítették megválasztatása elébe, még saját pártja emberei részéről is. Ezek csak gróf Batthyány Lajos hajthatatlan kitartásával s az ellenzék más tagjainak ernyedetlen erőfeszí-

téseivel győzettek le, nem is említve a tetemes összeget, melyeket a párt leggazdagabbjai adtak össze ez alkalomra. *) A kitzüött napon, választók nagy seregei a megye minden részéből jártak processióban Pest utczáin, tolongva a választás helyére. A huszonnégy óra alatt, meddig a szavazás tartott, az izgatottság rendkívüli volt; mindkét párt végletekig vitte erőfeszítését, de a szabadelvűek kitünő eredményt nyertek, mert a választás bezártakor 1200 szavazatnyi többség mutatkozott Kossuth mellett. Törvényesen megválasztott követül hirdetteten, nem csak a követek előírt esküjét tette le, hanem ugyanakkor önként lekötötte magát egy másik nyilatkozatával, hogy sohasem vállal el semminemű kormányhivatalt, még ha saját pártja hívatná is az ország ügyeinek kormányzására, mely eljárásból kitetszik, mennyire óhajtotta megtartani egyéni függetlenségét, még saját meggyőződésével egyező dolgokra nézve is. **)

Kossuth, mint követ, fáradhatatlan vala kötelességei teljesítésében, úgy a házban, mint a számos bizottságban, melynek tagja volt, s így képes lett csak hamar túlnyomó befolyást gyakorolni a szabadelvű pártra. Márczius 3-ikán (1848) a követek fölkiáltással szavazták meg egész sorozatát az általa előterjesztett határozatoknak, az országgyűlés előtt forgó valamennyi fontos kérdésre nézve. Az ékes és erélyes beszédben, melyet Kossuth ez alkalommal tartott, kifejtette, hogy az osztrák örökös tartományoknak is joguk van alkotmányos kormányt követelni, s hogy az osztrák birodalmat csak az által lehet a fölbomlástól megmenteni, ha ily rendszert fogad el. Egyszersmind bámulásra méltó tapintattal bizonyította be, hogy Magyaror-

---

*) Nekünk szabad fölemlítenünk, mit a jelen emlékiratok szerzőjének szerénysége elhallgat, hogy a segéderők s áldozók egyik legfőbbike, Batthyány Lajos oldala mellett, épen gróf Batthyány Kázmér volt.

**) Nem emlékezem, tette-e Kossuth s minő szavakban tette e nyilatkozatot, de nem szenved kétséget, hogy e nyilatkozatból következtetés vádja le nem vonható a miniszterséget vállaló Kossuthra nézve. A miniszterség nem hivatal, hanem maga a kormány, s 1848-ban alkotmányos magyar miniszteriumot, annak legerélyesb megteremtője s kivívója, Kossuth Lajos részvéte nélkül, képzelni sem lehetett. Legszentebb kötelességét rázta volna le magáról, ha az akkori nehéz és válságos helyzetben a munkaterhet és felelősséget el nem vállalja.

szágnak és Ausztriának teljesen egyazon érdeke forog koczán. E beszéd, mely azonnal körutat tett Bécs minden kávéházában s utcáján, fölébresztette a bécsi szabadelvűek rokonszenvét azon nép s ügy iránt, melyre ekkorig nem nagy részvéttel tekintettek. A fölirat a nádor által vezetett nagyszámú országos küldöttség által vitetett Bécsbe, melynek elindulása előtt Kossuth, ki annak szintén vezértagja volt, beszédet tartott a néphez a *Zöldfa* vendéglő erkélyéről, s bemutatta gróf Batthyány Lajost, mint azt a személyt, ki Bécsből mint Magyarország miniszterelnöke fog visszatérni; — oly kitüntetés, melyre e kiváló főnemes minden tekintetben méltó volt.

A bécsi küldöttség Bécsbe érkezésekor Kossuthot az osztrák fővárosban ritkán tapasztalt fokú lelkesedésre buzdult néptömeg kísérte diadalmenetben lakására, s gróf Batthyány Lajos Bécsből, a bizonytalanság s aggodás egy hete után, csakugyan mint miniszterelnök tért vissza; Kossuth pedig a pénzügyminiszteri terhes tárczát vállalta el.

Szemere Bertalan éles és ügyes dialektikus, első rangú szónok, s classicus író, kit közigazgatási tehetsége s törvénytudománya jól minősítettek a belügyminiszteri helyre, melynek betöltésére hívatott.

Báró Eötvös József, a parlamenti kormány és központosítás fő bajnoka, költő-lángész, de mégis föltünőleg positiv és gyakorlati eszmékkal, nagy irodalmi képességgel s a jellem oly szeretetre- s tiszteletre méltóságával, mely azok becsülését is megnyeré számára, kik legerősebb ellenzői voltak politikai elveinek.

Klauzál Gábor, talpig becsületes, lelkiismeretes, jószívű férfiú, a lélek ritka nemességével s a modor megnyerő nyájasságával, kinek ékesszólása, bizonyos nemzeti melancholia fátyolával borítva, megragadta a kepeletet, s a szívekre mélyen hatott.

Deák, *e homo antiquae virtutis et fidei*, kinek egész megjelenése összhangban volt egyenes, nemes, szeplőtlen jellemével. Az értelmi fensőség magassága egyesült nála a természetes, affectatio nélküli, mesterkéletlen viselet egyszerűségével és szerénységével. Nem vala rajta semmi színpadias; semmi hamis érzelgősség; semmi csábos ragyogvány beszédében, mely egy valódi államférfihoz illő, könnyen folyó, világos, erőteljes, mély, szenvedélytelen volt, s hallgatóságának inkább értelméhez,

mint érzelmeihez intézve. Mint politikus, mindenkor s változatlanul az alkotmány alapelveit vette eljárásai vezérévé, s minden kérdést a józan gyakorlati ész elbírálása alá bocsátott. Mint szónok, sok tekintetben egyenes ellentéte Kossuthnak, kinek heves szónoklatát s a sokaság szenvedélyeire ható kifejezéseit nem szerette használni.

Deák, a parlamenti, vagy inkább magyar országgyűlési taktikának nagymestere, hosszas ideig vezére volt az ellenzéknek. Vezetése alatt a szabadelvűek folytonos haladást tettek a mérsékelt reformok útján, a szoros törvényesség korlátai közt. Kossuth vezérsége alatt már olykor túlléptek a határokon, s inkább követték a ragyogó népszónok s izgató fölhívásait, mint a gyakorlati, alkotmányos államférfi mérsékelt tanácsait. *)

Deák Ferencz, személyét tekintve, izmos, erős, elhízásra hajló ember volt. Szép, keleti alakú arca, bár inkább teljes és piros, ritka komoly és nemes kifejezéssel bírt, a mit még inkább emelt kétfelé kellemes görbületben lecsüggő bajusza. Rendesen egyszerű, diszitetlen fekete attilát, fekete nadrágot, s kényelmesen bő fehér mellényt viselt, a mi szintén emelte megjelenésének méltóságát. Azonban a mély gondolkodás s megfontolás mellett, mely jellemző vonása volt egyéniségének, szikrázó vidámság s játszóság ült szép, értelmes, nagy szemében, mely arra mutatott, hogy nem idegen a társas örömeiktől. — Deák valóban, ha kedve tartotta, nagyon tréfás tudott lenni, jó ízű adomákat beszélt, nagy élénkséggel s füszeresen, s nem tekintve nagyszerű ismeretgazdagságát, ugyis mint mulattató társalkodó, szívesen látott vendég lehetett volna még az angol aristokratia legkényesb ízlésű asztalainál is. Noha élete nagyobb

---

*) Nem lehetne igazolni, hogy Kossuth mint miniszter s parlamenti vezérszónok 1848-ban a mérsékelt s loyális határain túllépett s forradalmi eszközökhöz nyúlt volna, mindaddig, míg a szerbek föl nem lázadtak, s Jellasich az országba be nem tört, s midőn a nádor az országból eltávozott, s gróf Batthyány Lajos a kormány-elnökségről lemondott. Elfogadott minden rendszabályt, mely kiegyezésre vezethetett, az alkudozással megbízott küldöttségeket, az olaszok elleni segílyt s az országgyűlési ellenzéket, «a törpe minoritást» eltiprással fenyegette stb., míg csak reménye volt a haza alkotmányos szabadságát törvényes eszközökkel megmenteni. — Csak akkor szűnt meg loyális lenni, midőn a bécsi kamarilla, félre dobva a tettetés álarczát, nyílt támadást intézett a nemzet s annak szentesített törvényei ellen.

részét szülőmegyéjében, Zalában s falun töltötte, oly nagyvilági műveltséggel birt, melyet rendszerint csak hosszas társadalmi érintkezés által lehet megnyerni. Nyájas, udvarias s a legszerényebb modorú, egyszóval tökéletes gentleman volt.*)

De mind e nagy és szép tulajdonai s tiszta arany jelleme mellett voltak saját bogarai is, melyekhez nagy szívóssággal ragaszkodott. Így például, sohasem akarta megengedni, hogy arczképét levegyék, s egykor, midőn barátai ezt mégis titokban megtették egy művész által, azalatt, míg az országgyűlésen beszédet tartott, a mint ez tudtára esett, komolyan megnehezelt reájok, s hosszabb időbe került, míg nekik ezért megbocsátott.**)

Mészáros Lázár, derék és tiszteletre méltó katona, ki Pestre érkezével, 1848 május 23-ikán a legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott. De csakhamar föltűnt, hogy jellemző törekvés lakik benne a megszokott katonai czopf felé, mely második természetévé lett, s melyet sok évi szolgálata közben Radeczky tábornagy alatt, kétségkívül elsajátított. Nem, mintha schwarzgelb lett volna, a szó megvetendő értelmében, mert egyenes lelkű, becsületes férfi volt, a ki mindenkor lelkiismeretesen teljesítette, a mit kötelességének vélt, de tagadhatatlanul színezve volt némileg az osztrák hadseregbeli czopf-szellemmel, mely körülmény sokszor hozta őt összeütközésbe az ellenzékkel. — Szép ősz feje, jóakaró érzelmek s atyai nyájasság kifejezéses vonásaival, emlékeztetett Caravaggio vagy Sebastiano del Piombo vértanúira. — Nyilvános beszédmodora egyhangú és vontatott volt s inkább lett volna helyén valamely puritán egyházi gyűlésen, mint zajos és forrongó törvényhozó testületben, de beszédei mutatták, hogy nagy tudományú ember, nem csak katonai dolgokban, hanem igen sok egyéb tárgyban is, s meg-

---

*) Csak később, a kibékülés nagy műve után, midőn roppant gondok s felelősség nehezettek vállaira, s e feddhetetlen ember is rút és méltatlan gyanúsításoknak volt kitéve, s midőn egészsége is hanyatlásnak indult s folytonos testi fájdalmakat kellett szenvednie, lett olykor zordonabb, s komorabb, mint abban az időben, midőn őt gróf Batthyány ismeré s jellemzé.

***) Később mégis megengedte, hogy arczképét lefénypépezzék, de oly föltétellel, hogy az elárusított képek jövedelme a pesti árvaházakra fordíttassék.

elevenítette azokat bizonyos humoros ér, mely kezdettől végig futott rajtuk, s gyakran egető gúnynya is fokozódott.

Gróf Széchenyi István, Magyarország nagyhírű újjáteremtője, kit jó barát es ellenfél mindenkor a nagy magyar államférfiak első sorába fog helyezni. Kedvező vagy kedvezőtlen, de maradandó benyomással volt minden emberre, a ki vele érintkezett, mert úgy személyes megjelenésére, mint észjárására nézve minden más embertől különbözött. Elmésség és szellemesség sugároztak borzas és tetszése szerint majd fölemelhető, majd leszálló fekete szemöldöktől árnyalt nagy szemeiben, a mi összekötve arczizmai rendkívüli játékával, a mimusi, sőt olykor majdnem histriói művészség oly hatalmával ruházta őt föl, melyet egyenlő sikerrel tehettek tanulmány tárgyává a tragédia a komédia s a bohózat művészei. E nagy ember valóban ellentétek sajátságos vegyülete volt. Úrias és hanyag a ruházatban; modora teljesen egy angol gentlemané, azonban olykor egy prédikáló olasz pap túlélénk mozdulataival s olykor egy elsőrendű színész arczfintoraival s furcsaságaival is kísérve, az exentricitásig eredeti. Nézetei s irányzatai egészen anyagiasak.*)

---

*) Erre kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ezt így általánosságban mondani nagy tévedés a magyar akadémia legelső s legtöbbet áldozó alapítójáról s azon férfiről, ki hazájának vélt megsemmisülése fölött érzett bűbánatában kétségbe esett s megőrült. De az igaz, hogy nem tartotta szabadon azt a népet, mely szegény, pénztelen, ipartalan, s nem képes szabadon mozogni. Anyagi jólétet akart, mint szükséges alapját a szellemi előhaladásnak. — Ha megtekintjük *Naplóit*, melyeket Zichy Antal tisztelt társunk a m. akadémia megbízásából, eléggé nem méltányolható gonddal s fáradsággal, földolgozott s közzétett, anyai nyomaira s jelenségeire találunk a legnemesebb eszményiségnek, sőt a költői ábrándnak, hogy azt a férfit, kinek lelkét ily gondolatok s érzelmek hevíték, prózai anyagi irányúnak mondani bizonynyal nem szabad. Igen helyesen jegyzi meg *Naplóinak* szellemes földolgozója, hogy a kik a nagy államférfi utóbbi tevékenységét tekintik, meglepetéssel fogják hallani s alig hinni a költészetért és művészetért való rajongásait, s csak ezeknek szentelt beható tanulmányait.

Tisztelt társunk, gróf Zichy Géza, ki az ez évi Széchenyi-lakomán a nagy gróf fölött tartandó emlékbeszéd elmondására fölhívott, egyéniségének épen ez oldalát vette lelkes előadása tárgyává, s érdekes adatokkal illusztrálva, állapította meg, hogy Széchenyi költő volt. — Maga a nemzeti casinóban évenként megújuló Széchenyi-lakomában körüljáró, tokaji nectárral töltött aranyserleg is az ő költői eszméje. — Költő volt, hogy gróf Zichy Géza szép, lendületes szavait e helyen is

A hidegséget szenvedélylyel s a szándék tiszta becsületességét cselszövés szellemével egyesítette. Egykor félelmet nem ismerő ellenfele a kormánynak, majd védője nem igen szabadelvű rendszabályainak. Váltogatva demokrata, aristokrata, sőt absolutista is, a jellem függetlenségét makacssáig űzte, s míg látszólag elfogadta mások nézeteit, ezt csak azért tette, hogy a magáéit keresztül vigye. Excentricitása egyaránt mutatkozott beszédeiben s írataiban, melyek mindenkor szökdécselők és szeszélyesek, bővelkedők ragyogó eszmékben, de világosságot, átlátszóságot, gyakran nélkülözők, a kuszált modernál fogva, melyben össze-vissza voltak hányva, s a szövevényes phraseologia következtében, mely tömve volt parenthesisekkel, záradékokkal, s gyakran a megbeszélés alá vett tárgyat ellenmondásos megjegyzések megfejtethetlen gombolyagába bonyolította.*)

Gróf Széchenyi István, kedvelője az angol comfortnak s jólelésnek, szépen berendezett háztartást vitt; ebédei és borai kifogástalanok voltak. Noha alkalmilag fényes ajándékokat adott a közintézetekre**) olykor szűk markú volt kisebb dolgokban, és ritkán bírható rá, hogy aláírjon oly valamire, a mit nem ő maga tervezett, s a mi nem tőle eredt. A magán életben szellemes, mulattató s gentlemanszerű volt s általában nyílt a meggyőző okok előtt, míg a nyilvános életben könnyen erőt vett rajta a haragos susceptibilitás, s olykor igazolhatatlan ki-

---

főlidézem, költő volt érzelmeinek gyöngédségében és szenvedélyességében, képzeletének erejében, merészségében, hangulatának gyors változásaiban, szerelmének eszményi voltában, stílusában, emelkedett világnézetében, leveleiben, vallásosságában, szülei iránti rajongó szeretetében, a nemes nőiség kultusában, hátrahagyott valódi költői becsesel bíró írataiban; sőt valóban néhány verses költeményt is írt. A mit megörökített kőben, márványban, intézményekben, reformokban, halhatatlan művekben, mind az nagyszerű költemény. — De fölösleges volna többet mondanom a hibás állítás megezáfolására, hogy gróf Széchenyi István prózai s anyagias irányú egyéniség volt. —

*) A kétségkívül szökdécselő, szeszélyes és áradozó szónoknak s írónak, a ki gazdag, duzzadó, tolongó eszméit katonai glédába állítani nem tudta, összes működésében mégis a legtökéleteseb logikai rend és kapcsolat észlelhető; épen ő sürgette s tüzte ki zászlójára a kellő észszerű sorozatot, s megtisztítva mindazt, a mit beszélt, írt és tett, az áradozó phraseológiától, szándékainak oly tiszta, szabatos, kapcsolatos rendszere s képe áll előttünk, mely a legerősb logikára vall.

**) A magyar akadémiára hatvan ezer forintot áldozott, egy egész évi jövedelmét.

méletlenségre is ragadtatta magát. Lényegesen aristokratikus lévén ízléseiben, szokásaiban, mégis senkisé, még Kossuth sem tett többet a demokratikus eszmék terjesztésére, mint gróf Széchenyi István. De Széchenyi demokráciája az a demokrácia volt, mely lépcsőkövíül szolgálhat az abszolutizmusnak. Fölhasználta a demokratikus műnyelvet, hogy céljait előmozdítsa, de nem szerette a szabadelvű elméleteket, és semmit sem tartott a törekvés méltó céljának, kivéve az anyagi jóllétet csak épen annyi alkotmányos reformmal és szabadsággal, a mennyit szükségesnek vélt annak megalapításához. Ernyedetlen munkásságának hiánya a társadalmi haladás ez utóbbi nemének előmozdításában sajnosan lett érezhető a nemzet életében. Vele született az ügyességi, megkerülési szellem, melyet többre becsült az egyenes útú haladásnál, még az élet rendes ügyeiben is; a mi őt elfogadhatóbbá tette az uralkodó hatalom miniszterei előtt, mint a kemény Batthyány Lajost, noha tagadhatatlan, hogy Széchenyi, ha elfoglalhatta volna a legfőbb helyet, mely becsvágyának folytonos tárgya volt, bárminő lett volna is politikája, más különben, tetőtől talpig hí magyar maradt volna mind örökké. Bár politikai ellenfele Batthyány Lajosnak, a ki megelőzte őt az ellenzéki vezérségben, s esküdt ellensége Kossuthnak, a ki elébe vágott a reformok útján, mégis kezét fogott ezekkel oly reményben, hogy képes leend jobban szolgálni hazáját saját módja szerint. Miniszterséget vállalt, de vérmérséklete nagyon is ingerlékeny s ideges volt a rendszeres hivatalviseléshez s csakhamar, fájdalom, képzelt rémek áldozata lett, és sajnos elmezavar állapotában lépett le a közélet színpadáról. Ellenségei akkor tettetéssel vádolták, s azt híresztelték, hogy sejtven a közelgető válságot, Hamlet szerepét játszotta el s «there was method in his madness» (módszer volt őrültségében). — Ismert hajlama az emberek felrevezetésére, s az egyenes út nem kedvelése némi alapot nyújthattak e föltevésre.*) De kétségkívül hosszas időn át volt a legnagyobb fokú kedélyizgatottságban. Az önmegszorítás, melynek alá volt vetve, midőn egyazon kormánytanácsban ült Kossuthtal, a meg nem hallgattatás, melylyel találkozott, midőn gyakran prófétai szellemmel jósolta, mi fog bekövetkezni, s a mi sok tekintetben csak

---

*) E gyanusítást házi orvosa, dr. Balogh Pál, ki őt Döblingbe kísérte, alaposan megczáfolta.

ugyan be is következett épen úgy, a mint ő előre megmondta; az első francia forradalom véres képei, nyaktilója s rémuralma, melyek éjjel-nappal kísértették, a rettegés attól, a mit talán biztosan tudott is, de kebelében rejtegetett; sötét sejtelvei, melyeket gyakran nyilvánított is, hogy Magyarország örvény mélyébe rohan, s vagy Maratok és Robespierre-ek bandájának martaléka lesz, vagy meghódíttatik Oroszországtól, — s Magyarország, az ő egyetlen, kedves, imádott hazája, ily végveszélyvel fenyegettetik s mind az, a mit ő éveken át dolgozott s épített, összeroskad s romba dől! — mindez, tekintve főleg ingerlékeny véralkatát s excentrikus természetét is, bizonynyal elegendő volt arra, hogy legalább ideiglenes elmezavart okozzon, mely azután állandó örültségbe volt átmenendő.

Nyilvános életének utolsó három vagy négy éve alatt gróf Széchenyi István, hogy magas céljait biztosabban elérhesse, összeköttetésbe lépett az osztrák kormányval s Ausztria magyarországi híveivel, kik magokat conservatív párt nevével tisztelték meg, de többször mondta, hogy bár józan esze ezekkel tart, szíve régi barátai s ellenzéki marad. — Mindazok, kik őt bensőleg ismerték s oly mélyen tisztelték, sajnálták, hogy ily veszélyes szövetségre lépett. Többet használhatott volna, ha pártja, a szabadelvű Magyarország bizodalját el nem veszti, s talán sok esetben eszközölni tudta volna, hogy megállapodjanak szilaj rohamukban, meghallgatni bölcs, intő szavait.*)

---

*) Az emlékiratok szerzőjének e jellemzése ellen, megvallom, sok kifogásom van. Gróf Batthyányt akkor, midőn ezt írta, politikai pártszenvédélytől vezetett elfogúltság izgatta a nagy gróf ellen, ki a védegetlenek, melynek élén gróf Batthyány állott, gúnyos ellenzője, s Kossuth merész politikájának az életben s irodalomban egyaránt, határozott ostorozója volt. Midőn gróf Batthyány a nyilvános politikai életben helyet foglalt, gróf Széchenyi már elvesztette jól megérdemelt népszerűségét] a tervein túlcspongó pártnál, s az attól vezetett népnél. De mi, kik az új Magyarország megteremtőjének szobra előtt őszinte hódolattal hajlunk meg, kik az általa megalapított magyar akadémia palotája előtt megálva és körültekintve, mindenütt az ő nagy concepcioit, halhatatlan műveit, az álló hidat, az alagutat, a Dunán repkedő gőzhajókat, az ázsiai szemétből díszes és hatalmas világvárossá emelkedett, egyesült Buda-Pestet látjuk, kiknek képzelete a szabályozott nagy folyó hullámain leúszik a Vaskapu szétrobbantott sziklagátjaihoz, kik a gróf Széchenyi István emlékét kereső idegennek nem csak ércz szobrát mutatjuk meg, milyen másoknak is van, hanem

Végre ott volt a miniszteriumban herczeg Esterházy, ki azelőtt sohasem avatkozott a magyar ügyekbe, de a ki alkotmányos tanulmányok hosszú tanfolyamát vegezte huszonöt évi tartózkodása alatt Anglián, osztrák nagyköveti minőségében.

Egy ekképen összeállított miniszterium minden érdeket kielégített s teljesen megfelelt a nemzet szükségeinek és óhaj-tásainak. Tagjai ez időben, Kossuthot sem véve ki, őszintén óhaj-tották föntartani, illetőleg újra fölvenni a békés összeköttetés s kiegyenlítés fonalát Ausztriával. Nem is tekintve magasb természetű erkölcsi indokokra, kézzel fogható érdekükben feküdt, úgy köz-, mint magánokból, becsületesen s őszintén járni el. Tevékeny részt vettek a reformtörvények keresztülvitelében az országgyűlésen. De tévedéseket s mulasztásokat is követtek el. Első tévedésök volt, hogy a megyéket megsemmisítve s központi parlamenti kormányt állítva föl, előbb mint az új rendszer az önkormányzás helyhatósági rendszerével összhangzásba hozták volna, majdnem mindnyájan föladták előbb vallott elveiket, Széchenyi és Eötvös kivételével, kik mindenkor föltűnő előszeretetet mutattak a központosítás iránt.*) Ezt a hibát más

---

büszkén kiáltjuk: «Circumspice!» — kik munkáiból tanultuk a haza fölvirágzására vezető egészséges nemzetgazdasági elveket, kik tanúi voltunk, ha bár olykor túlságig vitt, de mindenkor szent gondjainak s aggodalmainak, és szent fájalmainak, melyek lelkét megtörték, mi sokkal melegebb hangon emlegetjük Széchenyi nagy nevét. — Az emlékirat szerzője is őszintén tisztelte őt, de egyéniségök eltérő különbözőségénél fogva, nem viseltettek egymás iránt mélyebb rokonszenvennel. A mit az emlékirat szerzője cselszövő szellemnek nevez, annak helyes neve: emberismeret, s diplomatai ügyesség; a mit anyagi iránynak nevez, a legjobb út a szellemi célok, a valódi szabadság elérésére, mely csak általános jóléten alapulhat; a mi könyveiben uralkodó, az nem a józan logika hiánya, hanem a lángész izzó heve, a teremtő gondolat vajudása. — De elég ezúttal ennyit mondanom; a nemzet összessége elismerte, hogy ő volt fajunk legnagyobb cselekvő genieje, kinek örökké áldott legyen emlékezete.

*) Gróf Batthyány Kázmér nem barátja a központosításnak s parlamentarizmusnak, — mint emlékiratainak több más helyéből is kitetszik, — s a valódi szabadság egyedüli biztosítékát a helyhatóságokban találja föl. Egyébiránt a parlamenti kormányt nem a miniszterek állították föl, hanem az országgyűlés által elfogadott e kormányforma, mely a régi dicasteriumokat pótolta, teremtette meg a minisztereket. Mulasztásúl csak az róható föl, hogy a parlamenti kormányt összhangzásba nem hozták a megyékkel s más helyhatóságokkal, de

tévedések s mulasztások is követték, melyeket talán elkerülhettek volna, ha jobban méltányolják vala Magyarország helyzetét Ausztriával szemközt.

Magyarország e viharos időkben kétféle eljárási útát s módot látott nyitva maga előtt, úgy mint: vagy védelmére kelni az uralkodó háznak, s megmenteni azt a forradalmi áradattól; vagy pedig a zavarnak, melyben az uralkodó ház akkor vergődött, hasznát venni saját nemzeti érdekeinek előmozdítására. Miután e második út választatott: a magyar kormány fejének habozás, ingadozás s késedelem nélkül kellett volna ez útát követni, s el nem térni attól, míg csak a vívmányok teljesen biztosítva nincsenek, az örökös tartományok is biztosított alkotmányos kormányt nem nyernek és ezáltal legjobb biztosítéka nem jő létre az ország szabadságának s függetlenségének. A tapasztalás megtaníthatta volna a jóhiszemű, nemeslelkű miniszterelnököt, hogy a legengesztelhetlenebb s boszúvágyóbb ellenség, melylyel Magyarországnak találkozni kell azon a forradalmi úton, melyre sodortatott, az absolutizmus ördöge, mely folyton ragadja a hozzá szokott hatalmakat végzetők felé. Tudnia kellett volna, hogy kikkel van dolga, s különösen óvakodnia a behízelt nyilatkozatok- s nyájaskodásoktól. Ki kellett volna fejezni minden lépésében erős elhatározását, hogy fönntartja az újonnan szerzett szabadságokat úgy Magyarországon, mint az örökös tartományokban; szóval: teljesen el kellett volna készülnie még annak idejében, hogy szemközt mehessen az ellenforradalom által előidézhető minden eshetőséggel, melyet annál könnyebben lehetett előre látni, mert a közvélemény az örökös tartományokban épen nem volt még eléggé megérve a rögtönzött átmenetelre, mely egyszerre meglepte. Azoknak a szemfényvesztő fogásoknak, melyeket a bécsi kamarilla oly örömmel alkalmazott, egyikét sem kellett volna zsebre raknia, így például mindenek előtt Jellasich bárónak horvát bánná nevezetetését. Gróf Batthyány Lajos már törvényesen kinevezett miniszterelnök volt, a kabinet közel állott teljes és végleges megalkotásához, midőn Jellasich a báni székre emeltetett egy leírat által, mely kiadatott, a nélkül hogy a miniszterelnök tanácsa, annál kevésbbé annak alkotmányos ellenjegyzése ez

---

ezt is kimentí a rohanó események árja, mely békés munkálkodásra időt nem engedett.

alkalommal csak ki is kéretett volna. Ezt az alkotmányellenes kísérletet mégis eltűrte a miniszterelnök akkor kezdetben, a nélkül hogy annak erélyesen ellene állott volna. Az alkotmányos formalitás hiánya nem tekintetett általa elegendő indoknak ily fölszólalásra s összetűzésre, még akkor sem, midőn az a királyság egyik legfontosabb hivatalának betöltésére vonatkozott. Ez a jóhiszeműség végzetes hiba volt a becsület és perfidiára nem gondoló miniszterelnök részéről. Válságos időkben semmit sem lehet elhanyagolni. Látszólag legcsekélyebb körülmények is gyakran a legfontosabb eredményekre vezetnek, homokszemeket hegyekké halmoz a fergeteg dühe, s egy különben jelentéktelen egyén, törvénytelen hatalommal fölruházva, megszagathat egy államot.

Az előrelátásnak s eszélyességnek az új miniszterium részéről tapasztalt ily hiánya miatt kétségkívül főképen a miniszterelnököt kell kárhozthatni. De ezt azzal a rezervátával mondom, hogy ezzel nem akarom vádolni nemes jellemét, sem levonni valamit nagy tulajdonaiból s érdemeiből, melyekkel, közeliismerés szerint, méltán büszkélkedhetett.

Márczius napjaiban, midőn még minden bizonytalanságban és zürzavarban volt, és számos nehézséget kellett legyőzni, míg a királyi helybenhagyást a márcziusi követelésekre megnyerhettük, s a törvények az országgyűlésen szentesítést nyertek: a nádor, István főherceg, egészen úgy járt el, mint Magyarország meleg és őszinte barátja. Az országban születve s jól beszélve a nemzet nyelvét, megnyerő nyájasságával s könnyed társalgási modorával, sokkal szabadabb és nyíltabb az érintkezésekben, mint rendszeren az osztrák főhercegek szoktak lenni — minden néposztálytól korlátlan lelkesedéssel fogadtott, midőn Magyarországon atyja helyébe lépett, s a következő országgyűlésen közfelkiáltással nádorrá választatott. — Oly nádor fia lévén, ki egykor, Metternich idejében, avval is gyanúsítottott, hogy meg nem engedett nagyravágó sugallatokat táplál, s a ki ötvenéves, mondhatjuk, országlása alatt, soha sem szűnt meg népszerű lenni, — a közönség hajlandó volt úgy tekinteni István főherceget, mint öröklött képviselőjét a nézeteknek s elveknek, melyek teljes összhangban voltak a nemzeti rokonszenvekkel. Atyja, József főherceg nádor, egészen képzett államférfi volt, s mint a főrendek házának elnöke, nagy tapintatot s ügyességet bizonyított terhes kötelességei teljesítésében.

Batthyány Lajos gróffal mindig kitünő figyelemmel bánt, bár a gróf, mint a szabadelvű párt vezére, a főrendek táblájánál gyakran ellene szegült nézeteinek s olykor igen erős nyelvet is használt politikai viselkedésére vonatkozólag. Ily alkalmakkal az erdemes öreg nádor mindig jó képet mutatott és mindennek ellenére soha sem mulasztotta el, hogy igazságot ne szolgáltatson a gróf nagy észtehetségének s becsületességének. Batthyány Lajos nem volt érzéketlen e nyájassággal szemközt; értékelni tudta a főherczeg nemes tulajdonait, s természetesen következett, hogy a nádort s az ellenzék vezérét kölcsönös becsülés és baráti hajlam kötelékei fűzték össze. — István főherczeg örökölte atyja érzelmeit s mindenkor benső bizalommal viseltetett Lajos gróf iránt. És valóban, midőn a gróf miniszterelnök lett s a főherczeg az ország helytartója: kölcsönös bizalom s a nézetek úgy látszó összetalálkozása állott fönn köztök, — oly körülmény, mely nem kis mértékben járult ahhoz, hogy a miniszterelnököt azon végzetes biztossági érzetben ringassa, melyből csak akkor ébredt föl, midőn már nem állott többé hatalmában az abból származó bajokat s veszélyeket orvosolni.

Batthyány Lajos, kérdésen kívül, magasb lelkületű férfiú volt; jellemében, hasonlóan arczának nemes alakjához, márvány homlokához, volt valami antik, ószerű, valami Coriolanból, s bizonynyal valami Brutusból és Manliusból is. Modorában büszke és főnhéjazó, szenvedélyes, de egyszersmind szilárd és megfontoló, megvetette a beteges népszerűség tapsait, mely hasonlítva egy ingatag lobogóhoz a folyó vizen, lebeg előre s hátra, követve a változó szelet, hogy saját magát e mozgással elkoptassa. Természeténél fogva nemes és fenkölt hajlamú, s nagy értelmességgel és az ítélő erő kiváló élességével fölruházva, áthatva saját becsének érzetétől, ki ha egyszer azt vélte, hogy igaza van, oly makacssággal tartotta fönn elhatározását, melyet legyőzni nem lehetett. Véleményének e hajthatatlansága annál inkább alávetette őt a tévedéseknek, melyek a közügyek kezelésében való bővebb tapasztalás hiányából származtak. Eljárásáról oly meggyőződésben volt, hogy az az egyedüli módja hazája megmentésének. Jól ismerte honfitársait, ezek hibáit, s tudta, hogy e hibák minden osztályal közösek, sőt hogy azoktól a legkitünőbb egyéniségek sem egészen mentesek. Tudta, hogy a magyar természet igen hajlandó a jó szerencsében elbizakodásra, a balsorsban elcsüggedésre, s

arra, hogy mindezeket gondatlan könnyelműséggel vegye, s könnyen elragadtassék a lelkesülés álmaitól s az izgató ékes-szólás csáberejétől. Kételkedett, hogy a nemzet elég erővel s az elhatározás kellő szilárdságával s a kitartás allandóságával bírna hosszasan tartó küzdelembe lépni Ausztriával; — s aggályai nem voltak alaptalanok. Előre látta mind azt a rosszat, a mit ily harcz előidézhet, s a mi különben is szükségképeni kísérője minden forradalomnak. Soha egy perczig sem élt csalódásban e pontra nézve. Ismerte a rendelkezésünkre álló eszközök elégtelenségét, s teljesen meg volt győződve, hogy ha Ausztria eselenek, Magyarország egymaga meg nem állhat, s ennél fogva még a legkedvezőbb föltevések alatt sem várhat előnyöket e küzdelemtől. Minél inkább igyekeztek barátai megingatni e meggyőződését, annál erősebben ragaszkodott ahhoz. — Ily hitben sikeres közvetítőül lépni föl Ausztria és Magyarország között, hízeltt önszeretetének s becsvágyának. Arra is gondolt, s igen helyesen, hogyha a sokaság szenvedélyei féken nem tartatnak, anarchiára fognak vezetni. Földalozta népszerűségét azon törekvésével, hogy föntartsa az Ausztriával való jó összeköttetést, s ebbeli buzgalmának esett áldozatul. Egyedüli forrása ily eljárásának az a becsvágy volt, hogy oly módon szolgálja hazáját, melyet leginkább tartott a közjóval megegyezőnek. Nem Ausztria iránti elfogultság, hanem egyedül saját meggyőződésének ereje ragadta őt ez úton. Ilyen lévén, nagyon is megkönnyítette az osztrák kamarilla ravaszságának s kétszínűségének játékát. Vég nélküli munka volna kimutatni mindazon cselszövő módokat, melyekhez nyúltak rászédése végett, s hogy őt, akarata ellen, céljaik önkénytelen szolgáljává tegyék. Hízeltt, képmutató hálanyilatkozatok, hamis ígéretek, sugdosások, nyájaskodások, hazudozások, hosszabb időn át sorban fölhasználtattak irányában a bécsi kamarilla részéről, s ő nagyon is magas lelkülettel bírt, hogysem e taktika őszinteségében kételkedjék, s annak szálaít széttépje. Öntudatos függetlensége nemes és büszke érzetében, meggondolatlanul nyilvánította s ismertette érzelmeit s nem ismerte az alakoskodást és titoktartást. A kamarilla, hogy megnyugtassa őt, eloszlassa kétségeit, s meggátolja lemondása benyújtásában, mielőtt saját terveit megérlelte volna: nem habozott ünnepélyes kötelességeket vállalni s okleveleket íratni alá a beteg fejedelem által, melyek a sérthetetlen megtartásukat illető gondoskodás tekintetében a nemzet

részére megnyerhető legjobb biztosítékot látszottak nyújtani, de ugyanakkor érvénytelenítette titkos utasítások útján, s mihelyt a körülmények engedték, visszavonatta. Batthyány Lajos, a becsületről táplált lovagias fogalma mellett, képtelen volt arra csak gondolni is, hogy ily aljas eszközökhöz folyamodhassanak. Azt is képzelte, hogy a becsület és szótartás lényeges attribútuma a nemességnek, s ezért egy perczig sem tehette föl, hogy oly férfiak, kik születésre s rangra nézve vele egyenlők, oly fokig üzhessék a képmutatást, hogy rövid idő múltán fölhatalmazzák őt arra, hogy e főrangú nagy urakat hazugoknak bélyegezze. — Úgy tekintette az említett áskálódásokat, mint megkísérlett ijesztgető rendszabályokat, csupán oly czélra, hogy az uralkodó visszavonhasson némely tett engedményeket, melyeket a monarchia fönállásával összeférhetleneknek hittek, s ellensúlyozhassa a demagogikus s anarchikus irányzatokat, melyeket az események fölszínre hoztak. Ő jól látta a veszélyeket, melyeket ily politika szükségkép maga után vont, de nem bírhatta magát annak elhívésére, hogy a kamarilla oly örült játékot merjen játszani, miszerint a beteg uralkodót ily veszélyekkel szembeszállásra erőltesse, trónja kockáztatásával, a helyett, hogy alattvalóit igazságos kívánataik időszerű teljesítésével boldogítsa. Bizva remélte, hogy képes lesz legyőzni a kamarilla rosszakaratát, egyenes úton járó tiszta loyaltása segélyével. S így lett megcsalt áldozata közep-tehetségű embereknek, mint a milyen volt például Jellasich, de a kiben megbízói fölfedezték, hogy tehetségei közepszerűségét ravaszsággal és furfangossággal pótolja.

A becsületes, lovagias Batthyány Lajos, ísmételten rászédetve az emberektől, kikbe meggondolatlanúl bizalmat helyezett, elvesztette a nép bizalmát, mely mindig kész fölületesen ítélni, s azok számára tartani föl tapsait, kiknek a szerencse pillanatilag kedvez. Ezentúl már találkoznia kellett egyrészben túlzó, bár jót akaró, egy részében pedig megvetendő párt keserű, ellenséges indulatával, mely számra nézve ugyan akkor jelentéktelen volt, de oly emberekből összerakva, kik a sokaság szenvedélyeit föltüzelni képesek voltak, a leghamisabb színekkel festve a miniszterelnök politikáját, s célul tűzték ki forradalomba kergetni az országot, némelyek bizonynyal csak azért, hogy saját alacsony érdekeiket, vagy szűkkeblű becsvágyukat kielégítsék.

Végre engednie kellett a népies áramlatnak, s beadta lemondását. Ekkor azután önkéntesi minőségben szolgált a vas megyei nemzetörség soraiban, s egy nevezetes levélben, melyet Kossuthhoz intézett, s mely a hírlapokban is megjelent, kifejtette magaviselete indokait, s megczáfolta a rágalmakat, melyekkel elhalmazták, s melyek egyszersmind a mérsékelt politika ellen voltak intézve, melynek ő hajthatatlan képviselője volt a miniszteriumban. Ezután képviselővé választott Vas megyében, hol lakását tartotta; mint ilyen is híven ragaszkodott elveihez s nem hátrált semmi veszély elől. A képviselőházban indítvány tétetvén, hogy néhány más kitünő férfival együtt*) küldöttségbe menjen Windschgrätz herczeghez, kinek hadserege Pestet fenyegette, többen kötelességöknek tartották óvni őt a veszélytől, melynek kiteszi magát, ha elfogadja e küldetést. De ez annyival inkább tette kívánatosná reá nézve, hogy elfogadja a reá bízott becsületteljes szerepet. Elment s áldozatul esett kötelességteljesítésének. Az akkori fegyveres hatalom bebizonyította ez alkalommal, hogy fogalma sincs a becsületről, s büntetlenül tiporhatja lábai alá a törvényes jog minden elismert elveit. Gróf Batthyány Lajos börtönbe vettetett. — Kiszökhett volna börtönéből, de vonakodott fölhasználni az alkalmat, mely neki erre kínálkozott. Bár csalódásai már nagy részben eloszlottak, mégis azt hitte, hogy a jól ismert perfidiának is van határa. Nem gondolt rá, hogy ugyanakkor a kamarilla a felől tanakodott, hogy őt vérpadra küldje, s meggyilkolja az embert, a ki az uralkodóháznak valódi híve s jóakarója volt Magyarországon. Nem törekedett-e folytonosan, hogy korlátok közt tartsa azoknak szenvedélyességét, kik oly véleményben voltak, vagy legalább mondták hogy vannak, hogy a forradalmat siettetni kell, kik azt vitatták, hogy a magyaroknak nem csak szentesített jogaik s szabadságaik védelmére kell szorítkozniok, hanem közös ügyet kell vinniök Franciaország s Németország azon forradalmáraival, a kik megtagadták a szerződések es tractatusok által parancsolt s megerősített kötelességeket, szóval: lemondtak hazájok történelméről s hagyományairól? Nem látta-e népszerűségét napról-napra csökkenni a miatt, hogy állhatatosan vonakodott megtenni az első lépést az

---

*) Majláth György, gróf Majláth Antal, Lonovits József, érsek s Deák Ferencz.

Ausztriával való végleges szakításra, midőn minden oldalról szí-
vós makacssággal sürgettetett ily út követésére?

De halála maga nem elégítette ki a kamarilla boszúszom-
ját; még ezenfölül be is akarták szennyezni áldozatuk emlékét.
Reá fogták, hogy a nemes, magaslelkű Batthyány Lajos részes
volt Latour gróf meggyilkoltatásában. E ráfogás egyszerűen
nevetséges, ha ily búskomor esetben ily szóval lehetne élni, s
Európaszerte mindenütt oly megvetéssel fogadtatott, mint
érdemlé. Mindenki jól tudta, hogy Latour gróf megöletése
Bécsben ugyanazon oknak tulajdonítandó, mint Lamberg grófé
Pesten, oly gyilkosságok, melyek Batthyány Lajost megerősít-
ték azon elhatározásában, hogy elhagyja helyét, melyet nem
vélt tovább becsülettel megtarthatni hazája javára.

A LELKÉSZI CONGRUA.*)

Az egeri érseki lyceum könyvnyomdája a *Lelkészi congrua ügye és a püspöki kar* czíme alatt kiadott munkával gyarapította a politikának ma sarkpontját érintő egyházpolitikai kérdésekre vonatkozó irodalmat.

Mielőtt azonban a munka ismertetésére áttérnénk, szükségesnek látszik az ügy legközelebbi előzményeit előrebocsátani, nehogy a tényállás megérthetése végett ugyanoly kitéréseket legyünk kénytelenek tenni, a megelőző eseményekre, mint a *Lelkészi congrua* írója.

A lelkeszi illetmények szabályozásának ügyét Trefort miniszter hozta szőnyegre 1885 márczius 26-án kelt levelével, melyben fölhívta a püspököket, hogy írassák össze az elégtelen jövedelemmel bíró plébániák jegyzékét s nyilatkozzanak, hogy a szegény lelkeszek jövedelmi hiánya mely alapból s mily módon lenne fedezendő.

A püspöki kar azonban azt vélte, hogy megállapítandó egységes irányelvek szerint nem csak a szűkölködő, hanem az összes plébániák összeírandók és pedig az egyházi és világi közegek együttes közreműködése mellett. E célból a miniszteriumok és a püspöki kar képviselőiből vegyes bizottság kiküldését hozta javaslatba.

Időközben azonban a püspöki kar saját kebelében kivánt foglalkozni azon kérdéssel, a melyre vonatkozólag a megoldásra irányuló kezdeményezésnek — úgy hiszszük első sorban is — töle kellett volna kiindúlnia.

---

*) *A lelkeszi congrua ügye és a püspöki kar*. Eger. Az érseki lyceum könyvnyomdája. 1893. (8-r. 111 l.)

Az 1886 márczius 19-én tartott püspöki értekezleten Schlauch, akkor szathmári püspök, azt indítványozta, hogy alaptson a püspöki kar a káptalanokkal és javadalmas szerzetes rendekkel együtt az elégtelenül javadalmazott lelkészkedő papság segélyezésére és esetleg tanulmányi czélokra szolgálendő pénztárt. E végből ajánljon föl nagyobb tőkét, melynek három, négy vagy ötszázalékos kamatai az illető nagyobb javadalmások által evenként a központi pénztárba fognak beszolgáltatni s a közakarattal kirendelendő bizottság által a mondott czélokra kezeltetni. A megajánlandó töke a pápa és a királynak, mint legfőbb kegyúrnak a kormány által kieszközlendő engedélyével az összes magyar egyházi nagyobb javadalmakra be fogna kebeleztetni.

Ez indítványt az értekezlet egyelőre tudomással vette és a püspöki kar tagjaival és a káptalanokkal, valamint a szerzetes rendek főnökeivel oly czélből közölte, hogy az iránt véleményezőleg nyilatkozzanak s nyilatkozataikat 1886 május végéig a prímás elébe terjeszszék.

A miniszter időközben kiküldötte a vegyes bizottságot, melynek tagjaiúl a püspöki kar a primásnak 1885 december hó 16-án kelt átíratá szerint a kalocsai és egri érseket és a szathmári püspököt nevezte meg.

E bizottság előadója, a közalapítványi ügyigazgató, az összeírást közigazgatási és egyházi közegek útján a helyszínen eszközendő nyomozással tervezte és az összeírás fölülvizsgálására központi bizottság kiküldését javasolta; míg az egri érsek az összeírást a lelkészeknek bizonyítékokkal igazolt bevallására fektetendőnek és ez összeírás fölülvizsgálását megszabott irányelvek szerint törvényhatósági és egyházi tagokból álló vármegyei bizottságokra s harmadsorban a miniszteri s püspöki kiküldöttek központi vegyes bizottságára ruházandónak indítványozta.

A miniszter által a congrua ügyében tett előterjesztésre a Felség 1887 márczius 22-én adta ki legfelsőbb elhatározását, mely szerint előbb 1. a kegyúri viszony föntartására, szabályozására vagy megváltására; 2. a községek és hívek adózásai és szolgálmányaira; 3. a stolajjövedelemre és alapítványokra; 4. a görög-katholikus plébániák szabályozására; 5. a congruasabályozásnak esetleg Erdélyre is kiterjesztésére vonatkozó kérdések oldandók meg s csak azután határozandó el a plébániai jöve-

delmeknek, akár összeírás, akár bevallás útján megállapítása, és az ez alkalommal fölmerülő vitás kérdéseknek a miniszter által javasolt országos bizottság vagy az egri érsek külön véleményben megpendített (s a legfelsőbb elhatározás szerint, csakugyan czélszerűbbnek látszó) megyei bizottságok útján eldöntése. A legfelsőbb elhatározás meg megvitatandónak tartja azt a kérdést is: vajon nem lenne-e a congrua minimuma előzetesen megállapítandó és az összeírás csak azon plébániákra szorítandó, melyek a minimum alatt vannak. A minisztert egyidejűleg a felség arra is utasította, hogy e kérdéseket esetleg a központi hatóságok, a püspöki kar képviselői s netán más, hivatott, kiválóbb egyéniségekből állítandó bizottsággal tárgyalassa.

A vegyes bizottság előadója: a közalapítványi ügyigazgató a legfelsőbb elhatározás egyes pontjaira adandó javaslatokat elkészítette s azok tárgyalása el is határozatott. Az e czélből hirdetett ülésen azonban a tárgyalás elmaradt, mert a bizottság püspöktagjai kijelentették, hogy nekik erre a püspöki kar részéről megbízatásuk nincs. Ennek következtében az előadói javaslat a püspöki karral közöltetett és a nemsokára tartott püspöki értekezlet a lelkészek jövedelmeinek, a lelkészek vallo-másai alapján összeírását s a püspöki kormány által megvizsgálását határozta el. A miniszter időközben újonnan alakította a bizottságot, mely az egri érseket választotta elnökévé. Az előadói javaslat tárgyalása 1890 október 24-ére tűzetett ki. Ez ülésen azonban az elnök — hivatkozással a legfelsőbb elhatározásra — a bizottságnak más, erre hivatott, kiválóbb világi férfiak meghívásával való kiegészítését indítványozta. Ez meg is történt s a congrua-bizottság 17 világi taggal egészített ki.

E közben Simor primás elhalálozott. A primási széküreség ideje alatt az egri érsek az ügyet czélszerűen tárgyalhatónak nem vélte, mert nézeteltérések esetén kiegyeztető hatályal csak a primás jogos szava és közbelépése bírhatna.

Mindez ideig e bizottság azonban ülést nem tartott.

A tárgyalások a congrua ügyében újra akkor kezdődnek, midőn az új primás, Vaszary, elnöklete alatt 1892 május 10-én tartott értekezlet e kérdéssel újból foglalkozott és az új kalocsai érsek, Császka elnöklete alatt bizottságot küldött ki.

E bizottság jegyzőkönyvének közlésével kezdődik azon munka is, melynek ismertetése föladatunk.

E munka, melyből jelentékeny részt a congrua-ügyre vonatkozó iratok foglalnak el, bizonyos változtatásokkal külön lenyomata azon cikkeknek, melyeket az *Egri egyházmegyei Közlöny* folyó évi első számaiban közölt.

Mint említők, minden bevezetés nélkül, a munka élére van helyezve a püspöki bizottság jegyzőkönyve és javaslata.

E javaslat szerint a törvényhatósági joggal fölruházott városokban 1000 frttal, a rendezett tanácsúakban, továbbá a bánya-városokban és telepeken 800, a nagy községekben 700, a kis községekben 600 frttal, mint minimummal lenne a lelkészi javadalmazás és 500 frttal szintén mint minimummal a kápláni illetmény megállapítandó, az utóbbinál azzal a megszorítással, hogy a kápláni illetményből lakás és ellátás fejében 200 frt a lelkészt illesse. A szükséglet fedezésére nézve pedig a bizottság azt javasolja, hogy e fedezet mindenekelőtt 1. a vallás-alapból, azután 2. az üresedésben levő nagyobb javadalmaknak a vallás-alapba folyó időközi jövedelmeiből, 3. a nagyobb egyházi javadalmaknak — bizonyos megállapított kulcs szerint önkényt megajánlandó — százalékos évi hozzájárulásából, 4. a lelkészi javadalmaknak — fölös jövedelmük után kivetendő — kisebbb százalékú hozzájárulásából vétessék.

A bizottság e javaslatának elfogadását s az elégtelenül javadalmazott papság illetményének tényleges megjavítását — bár a fedezeti források tekintetében egyelőre mint átmeneti intézkedést — szükségesnek tartja addig is, míg a congrua országos és egyházi intézkedésekkel végleg rendeztetni fog. Javaslatának életbeléptetését nem látja függőben tartandónak az 1887 márczius 22-én kelt királyi elhatározásban megjelölt öt előzetes kérdés megvitatásától. Nem tekinti akadályúl azt sem, hogy a lelkészi javadalmaknak az 1888 április 25- és 26-án tartott püspöki értekezletből elrendelt összeírása nem egyöntetű megállapított elvek alapján történt és azok teljes hitelessége tekintetében kifogások foroghatnak-e fönn, mert egyrészt nincs ok aggályra azon javadalmaknál, melyek a minimumon fölül vannak, a minimumon alúl levőknél pedig a jövedelem összeírásának hiányai a végrehajtás alkalmával kiigazíthatók.

E jegyzőkönyvre közvetlenül közli a munka az egri érseknek 1892 aug. 1. kelt határozott hangú levelét. E levél válasz a primás azon megkeresésére, melylyel a most említett jegyzőkönyv megküldése mellett őt az egri egyházmegyei plébániai

s kápláni állomások jövedelmeinek kimutatására fölszólította. E válasz a következőkben tetőzik. 1. Mint 1885-ben Trefort miniszternek a congrua-ügyet megindító fölszólítására a püspöki kar részéről adott válasz mondja: «az ország valamennyi egyházmegyéjében egységes irányelvek szerint eszközendő jövedelmi összeírás» történjék akár a congruabizottsági előadó által indítványozott, akár pedig az eгри érsektől javasolt s a püspöki kar részéről is magáévá tett módozat szerint.

2. A lelkészek illetményeinek följavítására igénybe vehető segélyforrások megállapítandók s csak ezután állapítható meg és ezekhez szabandó a lelkészi és kápláni illetmény-minimum.

3. A szükséglet és födözet kérdésének tisztázását megelőzőleg a görög-katholikus plébániák szabályozása fogantatandó.

4. A hiányos kimutatások alapján megállapított szükséglet födözéséhez a vallás-alap részéről való hozzájárulás megtagadása jogosnak mutatkozik, mert a vallás-alap a katolikusok tulajdona ugyan, de közalap, melynek kezelése és fölhasználása közjogi intézkedések által szabályozva és védve van, a mely megdönthetetlen történeti és jogi ténnyel szemben semmiféle újabb elméletek ez országban érvényre nem juthatnak.

5. Az eгри érsek «az általa elengedhetetlennek jelzett föltételek mellözésével a kiküldött bizottság javaslatába foglalt módozat szerint megállapítandó congrua-szükséglet födözéséhez egyáltalán semmivel sem járulna, a járulásra kötelezettnek magát nem érezné.»

A javaslattételre kiküldött püspöki bizottság jegyzőkönyvének és az eгри érsek válaszának a füzet élére minden bevezetés nélkül helyezése előre sejteti, hogy a mű tárgyát az e két íratban foglalt kérdések fejtegetése s az eгри érsektől elfoglalt álláspont helyességének bizonyítása fogja képezni.

De lássuk még előbb a kalocsai érsek elnöklete alatt álló bizottság 1892. évi november havi ülésének jegyzőkönyvét, melynek közlése a műben az eгри érsek most ismertett válaszát követi. E jegyzőkönyvből kitűnik, hogy mellözve öt (ezek közt az erdélyi) egyházmegyére nézve még ismeretlen adatokat, congrua-kiegészítésre 919,359 frt kívánatik, mely összegből 13 latin szertartású egyházmegyére 210,591 frt és hat görög szertartású megyére 708,768 frt esik. Kitűnik továbbá a jegyzőkönyvből, hogy maga a bizottság beismeri az összeírásoknak

kifogásolható és így «a congrua rendszeres megjavítása és állandó megállapítására» alkalmatlan voltát, minél fogva mellőzhetetlenül szükségesnek tartja a jövedelmek összeírásának s hitelesítésének egyöntetű irányelvek szerint eszközölését, de addig is, míg a congrua rendszeres szabályozása megindúlna és érvényre emeltetnék, javasolja, hogy állapítson meg a püspöki kar a nagyobb javadalmasoktól méltányos arány szerint evenként fizetendő összeget, melylyel a szegényebb egyházmegyék lelkészi s kápláni állomásai haladéktalanul segélyeztessenek s májusi üléséből tett javaslatai a püspöki kar tárgyalása alá bocsáttassanak.

A püspöki kar ugyancsak múlt évben, december hó 15-én tartotta ülését, melyben két indítvány terjesztett elő. Az egyik a kalocsai érseké, ki azt indítványozta, hogy az összes főpapi és szerzetesi javakra telekkönyvi betáblázás mellett ötven év alatt törlesztendő tíz milliós frt kölcsön vétessék föl és ennek kamataiból adassék a szűkölködő lelkészeknek a segély. A másik indítványt Schlauch, váradi püspök tette olykép, hogy a 10.000,000 frt ne vétessék föl kölcsönképen, hanem a főpapi birtokokra bekebeleztessek és e tőke után az 5%-ot meg nem haladható kamatok fejében a lelkészi congruára és esetleg iskolai segélyezésekre szükséges évi összeg a megállapított előzetes költségvetés alapján arányos kulcs szerint vettessek ki az illető javadalmasokra.

A kamatokból központi pénztár alakíttassék, melynek kezelése fele részben a tőkéhez, illetőleg kamatokhoz hozzájáruló egyháziakból és fele részben ő fölsége, mint fő kegyúr által a primás fölterjesztésére kinevezendő egyháziakból álljon.

E bizottság, mint központi testület, a katolikus autonómiának országos tanácsát képezze, mely nemcsak a központi pénztárt kezelje, hanem hatásköréhez a congrua rendezése, a katolikus elemi iskolák, óvodák, menhelyek, közép- és felső tanintézetek vezetése és segélyezése is és minden világi vonatkozású katolikus ügyek is tartozzanak. E testületnek jogkörét a püspöki kar fölterjesztésére ő fölsége mint főkegyúr állapítja meg.

Az egri érsek, Samassa, se a kalocsai érsek, se a váradi püspök javaslatát nem fogadta el, hanem a már Simor primás idejében tett azon javaslatához ragaszkodott, hogy a főpapi javadalmak jövedelmei a kormány által megállapíttatván, a

javadalmasok e jövedelem után fokozatos százalék szerint évi fizetéssel járuljanak a congrua-alaphoz; az ez úton befolyandó összeg meghaladná a Császka és Schlauch által tervezett tíz milliós tőke 5%-os maximum-kamatát.

A püspöki tanácskozmány Schlauch javaslatát fogadta elvileg el s tárgyalás céljából hét egyházi és hét világi tagból álló bizottsághoz utasította.

E bizottságot a primás 1893 január 17-ére hívta egybe és ez ülésen közölte, hogy ő fölsége megengedte a szegény lelkészek segélyezéséről a más módon való gondoskodást addig is, míg a congrua ügye az 1887 márczius 22-én kelt legfelsőbb elhatározás szemmel tartásával az előzetes kérdések megoldása mellett végleg rendeztetni fog. «E módozat», mondá a primás, «a szeretet és áldozat».

A tanácskozmány, melynek lefolyását a füzet egész terjedelmében közli s melyen Schlauch kijelentette, hogy javaslata a tíz milliót, illetőleg nem végleges megoldási mód, hanem az ideiglenes sürgős segély nyújtását czélozza s hogy távol áll tőle az országgyűlés megkerülésének czélzata, eredményül az eszmék tisztázásán kívül azon megállapodást mutatta föl, hogy a gróf Apponyitól fölvetett kérdésre a káptalanok, birtokos szerzetesrendek, apátok és prépostoknak a congruához való aránylagos hozzájárulásra nézve meghallgatása határozott el.

Íme az előadottakból kiderül a tényállás:

Van két congrua-bizottság: egyik a püspökök értekezletéből kiküldött s fele részben egyháziakból s felerészben világiakból a primás elnöklete alatt álló bizottság; másik a miniszter által kiküldött és a püspöki kar megbízottjaiból álló nagy congrua-bizottság, az egri érsek elnöklete alatt.

Van két terv a plébániai jövedelmek összeírására. Egyik az ügyigazgatóé a helyszínén az egyházi s közigazgatási közegek útján eszközlendő nyomozással s a fölülvizsgálatra országos központi bizottsággal, másik az egri érseké, mely a bevállásra fekteti az összeírást és ennek fölülvizsgálatát egyházi s törvényhatósági tagokból alkotott vármegyei bizottságok és harmadikban miniszteri és püspöki kiküldöttekből álló központi egyes bizottság föladatává teszi.

Két terv van arra is, hogy mely plébániák írassanak össze. Egyik szerint, melyet a miniszterium s a legfelsőbb elha-

tározás előnyben részesít, csak a congrua-minimum alatt levő plébániák irandók össze, másik terv szerint, melyet a püspöki kar s az egri érsek helyesel, valamennyi plébánia összeirandó.

Van két terv a congrua-minimum megállapításának időpontjára nézve. Egyik terv szerint, melyet a miniszterium magáévá tett s a legfelsőbb elhatározás is előnyösnek vél, a congrua-minimum előzetesen állapíttassék meg, a másik terv szerint, mely az egri érseké, csak az összes előzetes kérdések megoldása után és a fődözet és szükséglet megállapítása és ismerete után lenne a congrua-minimum megszabható.

Van két terv a segélyezés időpontjára nézve. Egyik szerint azonnali segély adandó az eddigi — bár hiányos — összeírások alapján, mint ezt a püspöki értekezletből kiküldött javaslattevő bizottság indítványozta s mint ezt a fölség is megengedte; a másik terv, mely csak az összes, jelesen az 1887 márczius 22-én kelt legfelsőbb elhatározásban említett előzetes kérdések megoldása után kívánja és pedig a végleges segélyezést megállapítani.

Van két terv (a kalocsai érsekét, mint melyet a püspöki kar nem fogadott el, itt mellőzhetjük) a segélyezés módjára. Az egyik Schlauché, ki tíz milliónyi tőkének bekebelezését és a javadalmas főpapok és szerzetek közt a megfelelő kamattelhernek arányos megosztását, másik Samassae, ki a főpapi javadalmaknak a congrua-alaphoz jövedelmeikhez arányosított évi hozzájárulását javasolja.

A primás elnöklete alatt álló tizenötös bizottság az azonnali segélyezést is czélzó Schlauch-féle tervet, míg az egri érsek elnökletére bízott nagy congrua-bizottság a végleges megoldás kérdéseit van hivatva tárgyalni.

Nekünk úgy tetszik, mintha a szűkölködő alpapság azon helyzetbe jutott volna, mint az a beteg, kin mindenik orvos más és más módon kíván segíteni és így meg nem egyezésök miatt a következmény az, hogy a sok orvos és a sok tanács közt a beteg segítség nélkül marad. Nyolcz éve, hogy Trefort miniszter a congrua rendezése végett a püspökökhöz fordult és ma is csak ott áll az ügy, hogy Schlauchnak a maihoz teljesen hasonló 1886. évi javaslata egyelőre tudomásul vétetett, 1892. évi december hóban tett javaslata pedig elvileg elfogadtatott.

És a *Lelkeszi congrua* írója úgy véli, hogy a congrua-ügy

fölvetésére az izgekony tevékenységű Trefort miniszter az inspiratiót annak a Lajtán túl törvényhozási rendezésében találta. A congrua-ügy évek- és éveken át húzódott a Lajtán túl is. Kezdeté még a múlt századba nyúlik. Hosszú idő telt le, míg az 1885 április 19-ről kelt törvény a lelkészek javadalmasására vonatkozó ideiglenes határozatok tekintetében meghoztatott. Ha Trefort az inspiratiót 1885 márczius 22-ki intézkedéséhez az április 19-én kelt törvényből meríthette, úgy véljük, meríthette volna azt korábban is a törvényt megelőző hosszú tárgyalásokból. Minek az inspiratiót itt keresni, mikor kötelességét tudó kormánynak és püspöki karnak számos föladatai közt nem a legkisebb fontosságú volt az, hogy a szűkölködő alpapság helyzetének javításáról gondoskodják.

A munka célja kimutatni, hogy a benyújtott javaslatok közül melyiknek adandó az elsőség, a gyorsaság, az igények kielégítése, az igazságos teherviselés szempontjából. Lássuk e szempontokat egyenként. Előre bocsátjuk, hogy az író mind-egyik szempontból az egi érsek javaslatának nyújtja a pálmát.

A mi a gyorsaságot illeti, az író szerint Schlauch javaslatának hátrányos voltát eléggé föltüntetik «a kölcsön beszerzésének, illetőleg úgy ennek, mint a telekkönyvezésnek engedélyezésére illetékes tényezőkkel való tárgyalások hosszadalmasságának részletei» és az autonómiai szervezkedéssel való kapcsolat.

Nem látjuk a kölcsön beszerzésének nehézségeit. A beszerzésre egyébiránt Schlauch javaslatánál szükség sincs, mert nem lenne kölcsön fölveendő. Ennek nehézségei tehát elesnek. A mi pedig a telekkönyvezés engedélyezésének hosszadalmasságát illeti, ezt komoly oknak valóban nem tekinthetjük. Sem a telekkönyvezés engedélyezésének, sem keresztülvitelének nincsenek oly nehézségei, hogy néhány hó alatt az ügy teljesen el ne intéztethetnék. Az író ez érvének megczáfolásával így általánosságban nem is szükséges foglalkozni. Annak helye akkor lenne, ha valami határozott, kézzel fogható indokokat hozott volna föl.

A gyorsaság ellen az író érvül hozza föl az autonómiai szervezkedéssel való kapcsolatot is. De hiszen ez nem *conditio sine qua non*. A Schlauch-féle javaslat csak elvileg van elfogadva, melyen javítani lehet. A nagyobb javadalmasoknak szabad autonómiai szervezet nélkül is jövedelmeikből áldozatot

hozni és szabad a szükölködő lelkészeket autonómiai szervezet nélkül is segélyezni. E czélből nincs szükség a megalkotandó autonómia fölhatalmazására.

A gyorsaság szempontjából — mondja az író — az egi érsek javaslatának előnye nyilvánvaló. Ámde Samassa érsek előbb a lelkészi javadalmaknak hiteles összeírását az összes előzetes kérdések megoldásával követeli. Hogy miként lehessen ily előfeltétel mellett a Samassa-javaslat részére a gyorsaság előnyét követelni, nem érthető. A másik előfeltételt: a congruához hozzájárulásra kötelezendő nagyobb javadalmak jövedelmeinek összeírását akadályúl nem tekintjük. Ez — majdnem azt mondhatnók — máról holnapra megtörténhetik s a hozzájárulás aránya megállapítható. Nagyon természetesen úgy a congruához járuló nagyobb javadalmak, mint a segélyezendő plébániák jövedelmeinek összeírása a Schlauch-féle javaslatnál is szükséges. Az elsők összeírásának nincs semmi nehézsége, a szükölködő plébániák pedig segélyezhetők ideiglenesen azon nem egyöntetű kimutatások alapján is, melyek az egyes egyházmegyékről már eddig bemutatattak. E segélyezés nem akadályozza a congrua végleges rendezése czéljából az összes előzetes kérdések megoldásának és ezután a plébániái jövedelmek összeírásának munkába vételét. E hosszú időt kívánó munkálatnak végrehajtását és a plébánosoknak mégis gyors segélyezését — mint ezt az író állítja — összeegyeztethetőnek nem tartjuk s addig, míg az író ezt bővebben ki nem fejti, kétesnek kell tekintenünk, hogy miként lehet az előzetes kérdések megoldását és ezek után megállapítandó új, egyöntetű irányelvek szerint a plébániák összeírását, a segélyezés mellözhetetlen előfeltételének kitűzni s már «időközben is a valóban segélyre szoruló lelkészek anyagi helyzetén mielőbb, czélszerűen s rendszeresen» könnyíteni.

A főpapi jövedelmek megállapítása könnyen történhetik, — mondja a szerző — miután a főpapok jövedelmei a válás-közoktatási és pénzügyminiszteriumoknál úgy is nyilván tartatnak. E megállapítás szüksége azonban nem érv a Schlauch-javaslat ellen. Szükséges ez úgy a Samassa-, mint a Császká- vagy Schlauch-féle javaslatnál. A congruához való hozzájárulás kivetésének e mellözhetetlen föltételéből sem egyik, sem másik terv javára érvet kovácsolni nem lehet és pedig annál kevésbbé, mert Schlauch nem is mondta, hogy a

kivetés ne történjék jövedelemaránylag, mert továbbá a jövedelmek megállapítása nem képez indokot a Samassa-javaslat kivitelének gyorsasága mellett.

«A telekkönyvezendő tehernek az egyes főjavadalmak közt igazságos s arányos szétosztását» tehát a Schlauch-javaslat egyáltalán nem zárja ki.

A kizárólag a földbirtokra vezethető telekkönyvi bekebelezést az író egyoldalú intézkedésnek tekinti, mert a javadalom jövedelmei nemcsak a földbirtokból, hanem egyéb forrásokból is eredő bevételek, «melyek a teher-részesedésnél, ha telekkönyvileg le nem köthetők is, figyelmen kívül semmi esetre sem lennének hagyhatók». Azt kérdezi továbbá a szerző, «vajon a bekebelezés in globo az összes javadalmakra együttesen vagy minden egyes javadalmi birtoktestre külön-külön az egész tíz millió betáblázása, in solidum szándékoltatik».

Úgy tetszik nekünk, hogy az együttes vagy minden javadalmi birtoktestre külön-külön az egész tíz millió betáblázása egy és ugyanaz. Ilyesminek helyességét — mondja azonban az író — de kivihetőségét is, nehéz elképzelni». Ha bekebelezés történik, mi ellenkezőleg helyesnek tartjuk, hogy az egész tőke minden javadalmi birtokra bekebeleztesse, kivihetősége nem csak hogy nem nehezen, hanem ellenkezőleg nagyon is könnyen elképzelhető.

Azt mindazáltal bevalljuk, hogy ha a tíz millió nem vétetik föl kölcsönképen, mint azt Császka érsek javasolta, nem fogjuk föl a telekkönyvi bekebelezés célját (vagy ha képzeljük is, az indokokat helyeseknek nem tartjuk), sőt azt határozottan mellőzendőnek véljük, mert itt a bekebelezés nem szolgálhat a kivetendő évi járulékok behajtásának biztositékaül. Ezt szükségtelen lenne fejtegetni. Míg ellenkezőleg, ha a tíz millió kölcsönképen vétetnék föl, azonnal lenne igen jelentékeny alap s az évi járulékok beszolgáltatásának ügye egyszer s mindenkorra — függetlenül a javadalmasoktól és javadalmaktól — biztosíthatnék. A «gyors», a «rögtöni» segélyre — úgy véljük — a tíz millió elegendő lenne s kellő megfontoltsággal, nyugodtsággal lehetne a congruaügy alapos és végleges rendezésének kérdéseit tárgyalni. A tíz milliós alap nem is képezne akadályt, hogy a congruaügy végleges rendezésének eredményéhez képest a javadalmasok a szegény lelkészek istápolásához még a tíz millió tőkén felül ne járulhassanak.

Mivel tehát a Schlauch-javaslat, melyet maga beadója ideiglenesnek kíván tekinteni, nem akadályozza a congrua-ügynek az azzal kapcsolatos minden előzetes és együttjáró kérdéssel való végleges megoldását, melyet az egri érsek — helyesen — nem elszigetelten, egyes egyházmegyék magán ügyének, hanem a magyar katolikus egyház egyetemét érdeklő ügynek tekint; mivel e javaslat alapján a szűkölködő lelkészeknek a ma már rendelkezésre álló adatok alapján azonnali segélyezése tervezetik, míg Samassa javaslata szerint előbb az összes előzetes kérdések lennének megoldandók, melyek elintézése hosszú időt kíván, a gyors segély szempontjából az előnyt Schlauch javaslatának kell adni és pedig annival inkább, mert azt a püspöki kar elvileg a tárgyalás alapjául már elfogadta s így ő fölsége engedélye alapján is — mely az előzetes kérdések megoldása előtt is a segélynyújtást megengedte — azon módok keresendők, melyek szerint a cél — ha szükséges, a Schlauch-javaslat javításával — könnyebben elérhető.

A cél nem az, hogy ez vagy azon javaslat fogadtassék el, hanem hogy a szegény lelkészek akár egyik, akár másik javaslat szerint állapotuk javulását elérhessék. Ha tehát a Schlauch-javaslat elvileg elfogadtatott, akkor arról kell gondoskodni, hogy annak esetleges hiányai orvosoltassanak és pedig annival inkább, mert hiszen e javaslat alapja tulajdonképen csak az, mi Samassáé: az önmegadóztatás. A különbség csak az, hogy Schlauch megállapítja a minimumot, melynek keretében az önmegadóztatás történjék, Samassa pedig a megadóztatás mértékét egyedül a jövedelem bizonyos megállapítandó százalékában határozza meg.

Az író fölemlíti, hogy a püspöki karban a szegény lelkészekről való gondoskodás eszméje nem új, mert a Vaszary primás által említett «szeretet és áldozat» mint az ideiglenes gondoskodás «módozata» önkényt fakadt sugallatával és élő erejével már előbb ott lebegett a püspöki karban; minek bizonysgául szolgálnak a már 1886-ban készített concret javaslatok».

Többet mondunk. A gondoskodás eszméje ott lebegett nem 1886-ban, hanem egy század óta. Sajnos csak az, hogy lebegett és nem szállt le termékenyítő talajra s nem öltött testet, mert ha ez megtörténik és a püspöki kar legjobb szándékait az egyház és vallás érdekeinek megfelelőleg a szűkölködő lelkészek fölségelése tárgyában megvalósítja, akkor ma a con-

gruaügy már nem országos, hanem «az egyházmegyék magánügye», mely az egyház keretében találván természetsszerűleg leghelyesb és a jogos érdekeket kielégítő megoldását, nem igényli azt, hogy az állam avatkozzék a lelki pásztorok illetményeinek szabályozásába, akkor midőn maga az egyház e célra elég vagyonnal rendelkezik.

Az, hogy már 1886-ban concret javaslat tétetett, nem orvendetes, hanem keserű jelenség, mert a helyett, hogy valami történt volna, a tervek fölött folyik a vita. Ne maradjon akár Schlauch, akár másnak javaslatából a terv helyes módosításai s javításai következtében semmi más, mint a «szeretet és áldozat». Erre van szüksége a szűkölködő lelkészi karnak és ha ez megvan, akkor mindenik terv jó s nem is hiszszük, hogy az egri érsek föntartsa a primáshoz 1892 augusztus 1-én írt azon nyilatkozatát, hogy a püspöki értekezletből kiküldött bizottság által indítványozott «ama javaslatba foglalt módozat szerint megállapítandó congrua-szükséglet fődözéséhez egyáltalán semmivel sem járulnék; a járulásra kötelezettnek magamat nem érezném».

Akár egyik, akár másik javaslatot fogadják el az illetékes tényezők, attól az egri érsek hozzájárulását bizonyára nem fogja megtagadni.

Nem akarunk félreértetni. Tudjuk, hogy nem egy egyházmegyében jól vannak dotálva a lelkészek s congrua-kiegészítésre úgyszólván szükségök sincs. Jól vannak ellátva azok, kiknek föladatok a polgárok lelki üdvéről gondoskodni s kiknek tisztességes megélhetését már régi törvényeink a püspökök gondjai közé sorozták.

Tudjuk, hogy nemes lelkű főpapok, köztök a mindnyájunk tiszteletére méltó egri érsek alapítványok tételével bizonyították a lelki pásztorok anyagi sorsának javítása iránt való áldozatkész érdeklődésüket. De ez magában véve ma már nem elegendő. Az egyház elmulasztotta, hogy önmaga, saját keretében oldja meg a kérdést s az állam ne érezze saját intézkedésének szükségességét.

Ma az idő már elmúlt, pedig úgy érezzük — vagy talán ez csak óhajtásunk — mintha a tizenkettedik óra még nem múlt volna el.

De elmúlt.

A magyar katolikus egyház állapota — mint helyesen

mondja az egri érsek — nem elszigetelt egyházmegyék, hanem azok egyeteme szerint ítélendő meg, de épen ezért nem kételkedünk, hogy akárminő javaslat szerint is következzenek be a gondoskodás, ha a javaslat a szentesítést megnyerte, ahhoz az egri érsek készséggel hozzájárul és százszor inkább visszavonja a primáshoz írt nyilatkozatát, mint sem azt csak egyszer is alkalmazásba vegye.

Az igények kielégítése szempontjából is előnyt ad az író a Samassa-féle javaslatnak, mert a Schlauch által számításba vett tíz milliós tőkének 5% kamat-maximumánál az összes nagy javadalmasoknak a congruához jövedelem-aránylag hozzájárulása, mint ezt az egri érsek javasolja, nagyobb összeget fog eredményezni. Ezen egy cseppet sem kételkedünk, ha tudniillik megfelelő jövedelem (s nem olyan, mint milyenek megállapítását a végrendelkezési jogért folyamodó javadalmások, kik ez engedélyért évi jövedelmök egy harmadát tartoznak fizetni, szoktak kívánni) és a hozzájárulás megfelelő százaléka állapíttatik meg.

Ámde maga Schlauch kijelentette az 1893 január 17-én tartott ülésben, hogy a tíz milliót ideiglenes megoldásnak tekinti: «határnak, melyen belül a rögtöni segély nyújtható». Mi sem akadályozza tehát, hogy a javadalmasok aránylagos hozzájárulása a tíz millió tőke kamat-maximumánál nagyobb ne legyen. Ez csak a javadalmasoktól függ és a püspöki tanácskozmány nagyobb hozzájárulást állapíthat meg, mint négy vagy ötszáz ezeret. Csak akarni kell. Minek vitatkozni a többről és kevesebbről és e vita miatt se sokat, se keveset nem adni.

És itt kivételesen megemlékezünk a Császkajavaslatról is, bár azt, mint a püspöki értekezlet által el nem fogadottat a tárgyalás keretén kívül állónak kell tekintenünk. Mi, mint említettük, a tíz milliós két javaslat közt a Császkajavaslatnak adnók az előnyt Schlauchéval szemben. Az írónak azon megjegyzése, hogy czélszerűtlen a javaslat, (pedig úgy hiszszük, a püspöki kar tagjai tudják, hogy miért épen tíz milliót javasol úgy Császka, mint Schlauch), mert az amortisationális részletek fejében többet tartoznék fizetni a főpapság saját jövedelméből, mint a mennyit, a tíz milliós kölcsön kamat gyanánt hoz. Ez kétségtelenül áll, sőt az is áll, hogy «e kamat fordíthatnák a lelkészek segélyezésére, az amortisationális többlet

jutna a hitelezőnek». De ugyan a tőketörlesztés kinek jusson, ha nem a tulajdonosnak, a hitelezőnek? Talán bizony az adós-
nak? Ez egészen új axioma lenne. Hiszen a tíz parancsolattal
ellenkeznek, hogy a tőkét az adós megtartsa s ne kapja vissza
a tulajdonos hitelező.

Vajon hol talál oly kölcsönadót, ki tőkét az adós-
nak ajándékozza. Azt is bizonyára tudja az író, hogy ha a főpapok
a törzsvagyomból kölcsönöket vesznek föl, nemcsak a kamatot,
hanem az amortisationális részletet is fizetni tartoznak, mert
különbön olyan kölcsönvevéssel, melynél a kölcsön vissza nem
adatik, az egyházi javadalmak ingó törzsvagyona ugyan csak
hamar lobbot vetne.

Császka javaslatának előnye épen az, hogy megteremt
azonnal tíz millió tőkét és a főpapi javadalmak bizonyos tör-
lesztési időszak elmúltával (úgy mint az egyházi javadalmak-
nak az ingó törzsvagyomból adott kölcsönöknél) megszabadul-
nak a teherből.

Az író a teherviselésnek igazságos, arányos megosztása
szempontjából is, jelesen a hozzájárulás fokozatosságát tekintve
az egrí érsek javaslatának adja az előnyt. Minthogy nem látunk
ez irányban lényeges különbséget a két javaslat közt s teljesen
mindegy a jelzett szempontokból, hogy a tíz millió, Schlauch
szerint, a főpapi javadalmak «jövedelmeivel arányos kulcs
szerint vettetik ki» vagy Samassa szerint ugyanők «a megáll-
pított jövedelem után fokozatos százalék szerint járúlnak» a
congruához, ezen vitatkozni csakugyan annyival inkább fölös-
leges, mert akármelyik javaslaton is csak a püspököktől függ
a legjobbnak látszó változtatásokat életbe léptetni. A mi
pedig azt illeti, hogy a hozzájárulási quota kiszabásánál az
egyes egyházmegyékben a lelkészek segélyezése céljából már
létező alapítványok tekintetbe lennének veendőek, ez Samassa
javaslatában sem említetik meg s mint detail-kérdés akár
egyik, akár másik tervnél a kivitel módzatai közé nehézség
nélkül beilleszthető.

A mi a szerzőnek a Schlauch- és Császka-javaslatokra
vonatkozó jogi nehézségeit illeti, ezeken könnyen túleshetünk.
Munkájában már előzőleg is megemlítette azokat s megtettük
reájuk rövid megjegyzésünket. Kérdéseket vet föl az író, me-
lyekre — azt hiszszük, ő maga is, ha akar — könnyen meg-
felel. Egyet azonban még fölemlítünk. «Jogász ember, Polónyi

Géza — így szól a szerző — mondotta már ki a múlt hó (január) 17-ki vegyes bizottsági értekezleten a szót, hogy a telekkönyvezési javaslat «jogilag kivihetetlen, mert maga a telekkönyvi bekebelezés sem eszközölhető, mert az alsó papság, melynek javára a biztosítás szólana, nem jogi személy».

Nem tudom a «jogászemberre» nagy súlyt helyez-e az író és e kifejezéssel a szakférfit kívánja-e jelezni, de sokkal inkább tiszteljük Polónyt mint szakférfit is, hogy sem elhíhethetők róla, hogy csak egy kis meggondolás után is a tervnek «jogilag kivihetetlen» voltára vonatkozó megjegyzését mint teljesen alaptalant vissza ne vonná. Csakis egy megjegyzést teszünk. A congrua-alap az alsó papság fölsegelésére szolgáló (a legalkalmasbnak látszó megjelöléssel megnevezendő) alapítvány és jogi személy lenne. Azt hisszük, maga Polónyi elég alapítványt tud, naponként keletkeznek új alapítványok, melyeknek követelése s terhei a nyilvánkönyvekben kitüntettetnek.

Az író azután áttér a főkegyúri jogra s azt mondja, hogy ez «eredeténél, terjedelménél, jelentőségénél fogva világszerte páratlan, rendkívüli fontosságú kiváltság, nagy értékű emi-nens jog».

Mínthogy ugyane lap hasábjain a múlt évi II. folyam-ban részletesen kifejtve olvassuk, hogy e jog se nem «világszerte páratlan», se nem «rendkívüli kiváltság», hanem számos országban meg volt és van, fölöslegesnek látjuk ezt magunk részéről is fejtegetni. Úgy hisszük a tényállás egészen világos. Az is világos, hogy a kegyúri jog fejedelmünket nem mint magánszemélyt, hanem mint magyar királyt illeti meg, mert e jog a magyar koronában rejlik, átszáll arra, kire a korona száll, szoros kapcsolatban van a fejedelmi, a királyi joggal, melylyel összeforrott.

Az is világos, már bőven kifejtett tényállás, hogy a főkegyúri jog azért illeti meg a magyar királyt, mert a magyar királyok a katolikus egyház megalapítói.

Ha azonban a munka írója idézi a *HK.* I. r. 11. cz. 1. §-át, mely szerint királyaink mint az egyházak alapítói az alapítás által megszerezték a főkegyúri jogot és ezt ritkított betűkkel szedeti, akkor ez ellenmondásban van azon tétellel, melyet az író fölállít, hogy tudniillik e jog «a pápa által adott kiváltságos jog», mint ezt ismételten is hangsúlyozza. A dolog pedig a valóságban úgy áll, hogy a magyar koronában rejelő

birtokadományozás ténye által királyaink a kegyúri jogot ipso facto, önkényt megszerezték.

Tovább menve, a szerző Beksicscesel együtt azt állítja, hogy a főkegyúri jog nem föntartott fölségjog. No ha a főkegyúri jog, mely nem az állam lényéből, hanem az egyház természetéből folyó jog, mely az író szerint a pápa által adományozott kiváltság, nem föntartott jog, akkor valóban a magyar apostoli királynak nincsenek föntartott jogai. Ha ezt tudta volna Deák Ferencz! Ő ki Lustkandl ellen írott híres művében úgy vélekedett, hogy a magyar királynak lennének föntartott jogai!

E jog, mint minden más jog, nem független a törvények, az alkotmány intézkedéseitől, mondja az író. Azon megjegyzésünk mellett, hogy a kegyúri jogot nem lehet úgy emlegetni, mint minden más jogot, kétségtelen, hogy a törvények és alkotmány intézkedéseitől nem független a kegyúri jog sem. Minden jog a törvények, az alkotmány szellemében, a magyar állam céljainak megfelelőleg gyakorlandó. Ily értelemben igaz van az írónak.

Az sem szenved kétséget, hogy a király a kegyúri jogot az alkotmányos és felelős kormány nélkül nem gyakorolhatja s «ugyanazt kell tartanunk az alkotmányos befolyást illetőleg az előbbi időkre nézve is». Ez bizonyításra nem szorúl, tekintettel az 1848. évi 3. t.-cikkekre s teljesen fölösleges erre, mint «esküvel megerősített tény»-re hivatkozni, midőn ezt ő fölsége maga vallja és gyakorolja. A mi pedig a múltat illeti, itt is az író véleményénél meggyőzőbb érvre, magára a gyakorlatra lehet hivatkozni, mert hiszen királyaink kegyúri jogukat is a kormányzékek útján, azok ellenjegyzésével gyakorolták.

Annak bizonyítására, hogy a legfőbb kegyúri jog a fejedelemnek nem föntartott joga, hanem arra az országgyűlésnek közvetlen befolyása van és «az országgyűlés érvényesíti a maga intézkedési részét» mindez ügyekben, az író hivatkozik az egyházi javadalmak adományozását, a magán kegyúri viszonyt, az egyházi javak vagyoni viszonyait tárgyzó törvényekre.

Az író ez érvelése ellenében nem hallgathatjuk el, hogy azok a törvények a főkegyúri jog fönn nem tartottságát és az országgyűlés befolyását annak közvetlen gyakorlására épen nem igazolják, sőt ellenkezőleg egyrésről a királyt illető főkegyúri

jogot megerősítik, másrészt pedig kívánják, hogy e jog — mint ez különben önkényt érthető — az ország törvényei, az egyházi canonok értelmében és az ország érdekeinek megfelelőleg gyakoroltassék, a mi különben mindennemű fölségjogra áll, mert az állami uralmat a fejedelem az állam czéljai, földadatai megvalósítására tartozik gyakorolni. Kívánják, hogy az egyházi javadalmak, melyek a kapitányoktól vagy más világiaktól elfoglaltattak, vagy akár egyháziaktól is eladattak, vissza vétesse-nek. E törvényekre a szerző különösen súlyt fektet. Ám de miben csonkítják e törvények a kegyúri fölségjogot?

Az író érvelése ellen fölszólalunk azért is, mert a régi törvényeket, melyekben az akkori viszonyok igényei jutottak kifejezésre, hosszú századok után, az alapjában és minden vonatkozásában megváltozott állami élet új viszonyaira alkalmazni nem lehet. Régi törvények csak ott — és ez esetben is szigorú vizsgálat mellett — alkalmazhatók, hol arra még megvan a kellő alap, mint hogy példát hozzunk föl, a katolikus egyház Magyarországon ma is, mint István idejében a magyar korona birtokjogán tett alapításon és adományozáson nyugszik.

E nélkül az író csak épen úgy idézhette volna azon nagy számú országos törvényeket is, melyek például a házasság szentiségére, a börtre és tisztán azon tárgyakra vonatkoznak, melyek nem az államot, hanem egyenesen az egyházat illetik.

Meg egyet. Az író teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy ma a katolikus vallás és egyház többé nem az állam vallása és egyháza. Az előtt a katolikus vallás és egyház állott az állam élén. A mit az állam tett, azt a katolikus egyház tette. A katolikus egyház volt az állami uralom vezére. Az országgyűlési törvények a katolikus egyház és vallás szándékait és szellemet fejezték ki. Jelenleg ez már nincs úgy, ez teljesen, alapjában és lényegében megváltozott. Ma mindazokat az ügyeket, melyek fölött valaha az országgyűlés intézkedett, bár az egyház elé tartoztak, a mai viszonyok közt is az országgyűlés illetékessége körébe tartozóknak vitatni, lehet állami, de semmi esetre sem egyházi szempont és fölfogás. Az állami érdekeknek az állami társaság keretén kívül a másik társaság, az egyház ügykörébe beleavatkozólag is biztosítása és kiterjesztése az állam czélzata lehet, de nem az egyházé. Az azonban, hogy az állam az egyház belső ügyeibe, melyek az államot egy-

általán nem érintik, avatkoztek, nemcsak az egyház, hanem az állam szempontjából is visszautasítandó.

Egyébiránt nálunk az állam és egyház nem új alapjainak lerakásáról, e két társaság közt a viszonyoknak minden előzményektől független, a tetszés szerint kiválasztandó elmélet szerint való megállapításáról, hanem a nyolczszázados alapon fejlődött intézményeknek a változott viszonyokba a két társaság rendeltetésének és érdekeinek legmegfelelőbb beillesztéséről van szó.

Magyarország 1848 évig katolikus ország volt. A katolikus egyház és vallás az állam egyháza és vallása volt, az országos intézmények mind katolikus jelleggel bírtak.

Gyökeres változást hozott létre az 1848. évi törvényhozás, mely a 20-ik, illetőleg Erdélyre a 10-ik t.-cikkkel a törvényesen bevett vallásfelekezetek «tökéletes egyenlőségét és viszonosságát» a «teljes és tökéletes jogegyenlőséget» mondta ki. E törvényhozás célja az volt, hogy az állam intézményei a felekezetek egyenjogúságának megfelelőleg, ne bírijanak többé külön felekezeti jelleggel. Ezen, az állami intézmények természetének megfelelő megszorításon túl nem volt szándéka a katolikus egyházat szerzett jogaitól, egyházi javadalmainak és alapítványainak a korábbi törvények által is biztosított tulajdonától megfosztani. A cél az volt, hogy az állam támogatásában a többi felekezetek is részesíttessenek és a «bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei közálladalmi költségek által fődöztessenek s a miniszterium az illető felekezetek meghallgatásával kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni». Ez az állam czeljainak legmegfelelőbb, leghelyesebb elv és rendszer.

Sajnos, hogy az 1848. évi törvényalkotók által kimondott elvet megtagadta az alkotmány visszaállítását követő törvényhozás azon okból, mert a felekezetek segélyezése a jól fölfogott állameszme követeléseivel össze nem egyeztethető; sőt megtagadta némely intézkedéseiben maga a kormány is. És nem keltek a katolikus képviselők, nem kelt egy püspök a katolikus alapítványok védelmére, midőn azoknak a kincstárból kiszolgáltatását a képviselőház megtagadta, nem akkor sem, midőn a kormány — az országgyűléstől nem is kifogásolt alapítványi százados javadalmaknak — a költségvetésből kitörlesét a törvényhozás két tényezőjének hozzájárulása nélkül eszközölte. Nem állt föl egy püspök sem az erdélyi püspök Foga-

rassy és az erdélyi római katolikus status által védett alapítványoknak és az 1848. évi törvénynek megőrzésére.

De lássunk más példát. Az eltörölt convictusokban az absolut kormány alatt a magyar püspöki kar az ifjúság magyar nevelésének egyik fontos biztosítékát ismerte föl. Ez oknál fogva ellenezte Scitovszky primás a convictusok visszaállítását gátló Thun miniszternek azon szándékát, hogy a magyar ifjak Kalksburgba küldessenek és ezért törekedett Scitovszky, a püspöki kar buzgó támogatása mellett, a visszaállítást kieszközölni. Törekvését siker is koronázta, a mennyiben Nagy-Szombatban a convictus fölállított. Mindent elkövetett, hogy Kassán is újra életbeléptetessék azon convictus, melyet egyenesen az ország primásának pártfogása alá helyeztek az alapítók, jelesen nagy nevű előde: Széchenyi primás és Balassa Zsuzsánna. Ismételten is előterjesztette Scitovszky kérelmeit. És Thun a primásnak Simor tanácsos által büszkén válaszolja, hogy a convictus visszaállítása ügyében nincs szükség a primásra, arra kit Széchenyi és Balassa Zsuzsánna alapítólevelei a convictus örévé tettek. (Es bedürfte des Einschreitens des Cardinal-Fürstprimas gar nicht um die Wiederherstellung zu veranlassen.) De azért a convictus nem állított föl és midőn Simor lesz mint primás a kassai convictus protectora, szó nélkül engedi, hogy a helyett hogy Széchenyi és Balassa Zsuzsánna alapítólevelei, elődeinek és az episcopatusnak kérései szerint az intézet visszaállíttatnék, annak alapítványai kézi ösztöndíjképen osztassanak ki a kormány által.

És nem kel védelmére a magyar vallás-alapnak, midőn annak százados alapítványai megcsontíttatnak, bár állásánál fogva s mint a helytartótanács keretében az alapokat kezelő egyházi bizottság elnöke, kinek címét megtartotta, első sorban lett volna hivatva figyelmeztető és tiltó szavát emelni. A vallásalapnak ily súlyos csorbitása nem nyújt alkalmat a tiltakozásra, azonban a vallás-alapba a püspökök részéről be nem fizetett járandóságok közt korábbi alkalommal érdemesnek véli fölemlíteni a legfelsőbb helyre intézett előterjesztésben azon néhány forintnyi hátralékot is, melylyel a számüzetésben élő Horváth püspök vagy mint mondja: der landesflüchtige Priester Michael Horváth, Cultusminister unter der Rebellen-Regierung, tartozik.

De végre is nagy fordulat állott be a fölfogásban. A tör-

vényhozás visszatért az 1848-iki törvényben lefektetett elvre, a felekezetek segélyezése elvére. Meltányos, igazságos megítélésben részesültek a katolikus alapítványok, a szenvedett sérelmek jó részben orvoslást nyertek. Életbe léptette a convictus alapítványi örének egy közbenjáró szava nélkül a kormány a kassai convictust is, melynek visszaállítása céljából Kassa városa és számos megye közönsége részéről beadott kérvényeket a képviselőház azon határozott utasítással adta ki a cultus-ministernek, hogy az alapítványt az ország törvényeivel egyezően rendeltetési céljának megfelelőleg hasznosítsa.

De nagy fordulat állott elő, nemcsak az országgyűlés és a kormány, hanem az episcopatus fölfogásában is, vagy legalább is azok fölfogásában, kiket az episcopatus vélemények kifejezésére hivatottaknak kell tekintenünk.

A püspöki kar eddig a katolikus alapokat közalapoknak nem tekintette.

Ez elnevezés használata el is tiltott. Cum fundi hi in pios fines destinati — így szól a cancelláriának ő fölsége elhatározásait közlő leírata 1793 július 4-éről — et de natura sua sub altissima Majestatis suæ S. S. inspectione ex supremo jure patronatus existentes, cum sic dictis fundis publicis . . . nullum nexum habeant et sensu etiam articuli 26. 1791 unice pro catholicis deservire . . . debeant, in futurum tam fundus Studiorum, quam religionarius . . . haud alio nominis vocabulo quam fundi fundationales velut a suprema auctoritate et inspectione unice dependentes in actis publicis compellantur. Ugyanezt mondja az ugyanazon napról kelt másik udvari decretum : cum expressio hæc (tudniillik fundi publici) nec cum sensu legum, nec cum destinato fundorum fine conveniat, quin potius adversæ interpretationi duntaxat occasionem præbere posset; hinc jussu suæ Majestatis S. S. questionati fundi in futurum fundus Studiorum et fundus religionarius, Capitalia fundi studiorum et religionis . . . compellanda erunt.

Ez volt a magyar katolikus egyház, a magyar püspöki kar álláspontja s a legújabb időkben is ismételten hangoztatta, hogy a legfőbb kegyúri jog az ország törvényei szerint a király reservált fölségjoga és e reservált fölségjog keretébe tartoznak a katolikus alapok, melyekre nézve a közvetlen befolyás a katolikus egyházat illeti meg. Az ellenkező fölfogás ellen a püspöki kar ismételten határozottan tiltakozott. És íme az egri

érsek a primáshoz intézett levelében kimondja, hogy a vallásalap «közalap, melynek kezelése és fölhasználása közjogi intézkedések által szabályozva és védve van; a mely megdönthetetlen történeti és jogi ténynyel szemben semmiféle újabb elméletek ez országban érvényre nem juthatnak». Sőt erre hivatkozólag az egri érsek azt is kijelenti, hogy a püspököktől a primáshoz eddig beérkezett kimutatások szerinti kitüntethető szükséglethez a vallásalap részéről való hozzájárulás megtagadása jogos lenne.

A congrua-ügy nem «az egyház kizárólagos belügye . . . ily értelmű kijelentések homlokegyenest ellenkeznek az ország törvényeivel s annak joggyakorlatával».

A *Lelkeszi Congrua ügye* munkát, mely az egri érsek részéről a primáshoz intézett levélben foglaltak bővebb kifejtését s bizonyítását czélozza, úgy kell tekintenünk, mint mely híven fejezi ki az érsek nézetét. E szerint az országgyűlés az egyházi javak adományozása körül is «érvényesíti a maga intézkedési részét» s a főkegyúri jog a királynak nem föntartott joga, annál kevésbbé oly jog, mely a fejedelmet az állami uralomtól függetlenül illeti meg. Mind e tételek s állítások eddig a magyar püspöki karnak s az egri érseknek is fölfogásával homlokegyenest ellenkeztek.

Annyira ellenkeztek és itt térünk át azon megjegyzésünkre, hogy a püspöki kar a királynak az összes katolikus alapítványok, az egyházi javadalmak, a katolikus iskolák és intézetek fölött gyakorolt jogait nem az állami souverainitáson alapuló királyi, hanem tisztán pápai privilegiumtól függő főkegyúri jogoknak állította, melyek az államtól teljesen függetlenek, melyekre a kormány semminemű befolyást illetékesen nem gyakorolhat, melyek iránt a király nem mint király, hanem csakis mint kegyúr intézkedik és e jogok az állami hatalomtól függetlenek minélfogva azokat az állami hatalomtól független közegek által is gyakoroltathatja.

Ez volt az episcopatusnak és tagjai közt az egri érseknek is az állami souverainitással ellenkező, a legmerevebb exclusivitást bizonyító álláspontja és fölfogása. Ma ez másképp van. Az egyház illetékes férfainak nyilatkozatai által közeledett az állam, a kormány fölfogásához, sőt némely tekintetben elérte azt vagy talán meg is haladta azon határt, melyet állam és egyháznak saját közvetlen föladataukból folyólag egymás irányában föntartandó viszonyaik kijelölnek.

Más volt e határ — mint ezt már föntebb megemlítettük — 1848 előtt és más ma az állami élet új viszonyaiban. Ma az állam részéről az egyház irányában gyakorolható befolyás a főfelügyeleti jogon kívül nem terjedhet azon természetes határon túl, melyet a magyar katolikus egyháznak és a katolikus alapítványoknak a magyar korona birtokjogán nyugvó adományokkal királyaink által történt javadalmazása kijelöl.

Ebből kifolyólag az ellentétes nézetek közt — úgy hiszszük — középen van az igazság.

Az állami uralom a katolikus egyházi beneficiumokra és katolikus alapítványokra vonatkozó befolyását a korona birtokjogából eredő adományozásokon alapuló kegyúri fölségjogában gyakorolja.

E kegyúri fölségjog a magyar királynak föntartott joga és a miniszteri ellenjegyzés, melyet az episcopatus is elismer, e jog föntartott voltán nem változtat.

A vallás-alap (nehogy az egri érsekkel együtt oly elnevezést használjunk, mely ellen kormánysszékeink és a püspöki kar tiltakoztak) országos alap, de azon rendeltetéssel, hogy tisztán katolikus czelokra szolgáljon.

Semmiféle jogi vagy közjogi akadály nem forog fönn, mely azt gátolná, hogy a szegény sorsú lelkészek ellátására első sorban rendelt vallás-alap, a mennyiben erői engedik, nagyobb mérvben is ne járúljon a szegény lelkészek állapotának javításához. A mint eddig járult, abban az időben, midőn a katolikus vallás és egyház az állam vallása volt s az állam katolikus jelleggel bírt, országgyűlési intézkedés nélkül, járúlhat most is; mert ez egyszerűen azon jogi elvnek, azon törvényeknek felel meg, melyek az alapítványoknak rendeltetésökre, czéljaikra fordítása iránt intézkednek.

Annak sem volt és nincs jogi vagy közjogi akadály, hogy az egyházi javadalmak fölös jövedelmeiket az egyház, a vallás czéljaira, így jelesen a szegény lelkészek segélyezésére fordítsák.

A congrua-ügy természeténél fogva az egyház belügye. Ámde mivel a vallásnak és egyháznak nagy befolyása van a társadalomra, teljesen érthető, hogy nem közönyös reá azok ellátása sem, kik a népet a vallás tanaiban oktatják, mert minél buzgóbban képesek teljesíteni hivatásukat, annál inkább meggyökereztetetik a népben az igazi vallásos, erkölcsös érzelmeket, melyek a társadalmi rend föntartásának legbiztosabb alap-

jait képezik. Ebből azonban nem következik, hogy a congrua-ügy az egyház keretén belül el nem intézhető ügy. Sőt e keretén belül kellett volna annak már régen annyival inkább megtörténnie, mert ma az állam már nem katolikus, mindazáltal az állami uralom azon befolyásával, mely nálunk a korona birtokjogából eredő adományozásokon alapuló kegyúri föntartott földségjognak megfelel. Ily elintézés «az ország törvényeivel, s annak joggyakorlatával» nem ellenkezik s az egri érsek ez állítása kellő alappal bírónak nem tekinthető.

És ha be fog következni az, mi bekövetkezett Ausztriában, mint ezt a *Budapesti Szemle* hasábjain régebben ismertetett egyik munkában olvastuk, hogy a törvény szigorúbb formájában fog testet nyerni az, mit a főpapi karnak saját kezdeményezéséből és önkényes adományaiból kellett volna megteremtteni, ennek oka — sajnálattal mondjuk ki — az episcopatus késedelmében, mulasztásában rejlik. Rejlik különösen azon tényben, hogy mivel a katolikus egyháznak a korona birtokjogából eredő és a vallás és egyház céljaira az ország törvényei szerint is fordítandó javadalmaiból az illetékes tényezők intézkedéseivel a szegény lelkeszek segélyezése nem eszközöltetett, a törvényhozásra hárul a föladat, hogy e cél elérésére közvetlen intézkedéseket is tegyen és megjelölje, hogy mit önkényt kell vala tenniök, mennyivel tartozzanak a főpapok a szegény lelkeszek segélyezéséhez járulni.

Végezetül még néhány szót. A *Lelkeszi congrua ügye* szerzője szerint a szegény lelkeszek segélyezésének tervei közül az egri érseké a helyes, a minden tekintetben megfelelő javaslat. Úgy véljük, az a legjobb javaslat, melynek alapján a szegény lelkeszek leggyorsabban részesíttetnek segélyben. És ha bármelyik tervnek, ha azon tervnek, melyet a püspöki kar elvileg már elfogadott, hiányai vannak, mi sem gátolja a püspöki kart azok orvoslásában és a tervnek oly megállapításában, mely szerint a cél legbiztosabban s legkönnyebben elérhető.

Ezen, ma már halasztást többé nem tűrő ügyben a nezeteltérések akadályúl nem szolgálhatnak. A cél megvalósítására irányuló komoly törekvésnek el kell azokat oszlatnia, annyival inkább, mert mint az egri érsek hangsúlyozta, «kiegyeztető hatálylyal bír a primás jogos szava és közbelépése.»

AZ OLASZ KÖZSÉGI RENDSZER.

A társadalmi élet a politikai viszonyok alakulásának befolyása elől el nem zárkozhatik.

A védelmi jellegű hármasszövetség létesülése hazánk társadalmi viszonyaira kétségtelen kihatással van. Az e tekintetben tapasztalható jelenségek kevésbé a német birodalommal szemben való állapotunkkal vonatkozásban mutatkoznak, mert hiszen a magyar-osztrák-német szövetség már megszokott valami, annak formalis megkötése is már régibb, előzményei még éppen messzebb visszanyúlnak, sem hogy ez a nemzetközi jogviszony most már újságszámba menő eredményeket mutathatna föl. Főleg az Olaszországgal szemben való állapotváltozás az, ami a figyelmes szemlélő érdeklődését fölhívja.

A velünk szövetséges Olaszország viszonyai, melyek még csak a közel múltban is fölötte közönyösek voltak reánk nézve, ma már közérdeklődés tárgyai. Mind élelkebb a törekvés, behatolni ez állam társadalmi és politikai életének mentől részletesebb ismeretébe, megszerezni közgazdasági viszonyainak menél alaposabb átértését. A szorgos szemlélő figyelmét nem kerülte el az a jelenség, hogy míg a legutóbbi időig Fiumén és vidékén kívül olasz szót Magyarországon majdnem kizárólag csak az évről évre nagy mennyiségben ideseregglő meg hazájokba vissza-visszatérő olasz munkások ajkairól lehetett hallani, addig utóbb szinte divattá kezd válni foglalkozni az olasz nyelvvel, elsajátítani annak ismeretét. Annyira, hogy talán nem alap nélkül való azon sejtélem, hogy az európai konstellatio mai állapotának nagyobb időre terjedő tartamossága esetén a francia nyelvnek és szellemnek társadalmi életünkre

nem tagadható lényeges befolyása az olasz genius és nyelv javára jelentékeny tért fog veszíteni. Az olasz nyelv ismeretének terjedésére minden esetre kedvezőleg ható körülmény annak fülbemászó hangzatossága s közel rokonsága a latin nyelvvel, mely közepiskolai képzésünk alapvető tényezője. Fönforog e kívül egy gyakorlati szempont is: az olasz nyelv uralma kikötő városunknak, a sacra regni coronæ corpus adnexum separatum-nak, Fiumének területén. Ha hazai művelődésünk keretébe Fiumét is mihamarabb egészen beolvasztani törekvésünk, a bevonás munkájának gyakorlati keresztülvitele körül legalább kezdetben az olasz nyelv, mint közvetítő eszköz, ismeretét nem nélkülözhetjük.

Ily viszonyok között érthető, hogy ma, midőn visszamaradt közigazgatásunk modern színvonalra helyezése van czélba véve, midőn a közigazgatási szervezet reformja a jelszó végig az egész vonalon, midőn ez a föladat az elméket mindenfelé nagyban foglalkoztatja, midőn tehát a művelt nemzetek analog intézményei is könnyen megfogható értékkel bírnak reánk nézve, — nem csak a porosz minták mintegy divatos tanulmányozása van már napirenden, nemcsak a francia és az angol viszonyok fölületes és kevésbé fölületes hangoztatásával találkozunk, hanem a figyelem az olasz államrendszer és az olasz közigazgatás termékei felé is irányul. S méltán, mert az olasz fejlődés e részben is a művelődés igen becses termékeit tartalmazza. Minden esetre előkelő helyet foglal el az olasz közigazgatási jog az európai szárazföld közigazgatási jogai között. S nevezetesen a latin népek e részbeli alkotásai között annyira kiváló, hogy tanulmányozása nem vesztett idő és nem hiába való fáradság.

Ha — maradván a latin nemzetek körében — a francia közigazgatási jog talán kidolgozottabb, a részletek elrendezésében tökéletesebb is, az olasz közigazgatási jog mint amannak testvére, szintén kiváló alkotását tünteti elő a polgárosult szellem öntudatos törekvésének.

Olaszország hosszú és eseménydús történelmi fejlődésen átment földjén a közélet alapszínvonala jelentékenyen magas, a művelődés általában előre haladott. Kétségtelen tehát, hogy a műveltségi fejlődés ily magasabb fokán kifejlett közigazgatási jogrendszer más nemzetekre, így reánk is, tanulságos.

Talán nem egészen sikertelen föladatot végzünk tehát,

ha Olaszország mai közigazgatási jogrendszerének egy érdekes alkatelemét, az autonóm olasz községi életet, az alábbiakban körvonalozni megkíséreljük.

Mint hogy pedig akár tekintsük a községet mint az öntevékeny társadalom legközvetlenebb termékét, mint autonóm alakulatot, akár mint a közigazgatás érvényesülésének végső körét, a közigazgatási fogantatás színterét, — a községnek élete szoros kapcsolatban van a társadalom közvetlen magasabb fejleményeinek, a középhatósági organismusban megnyilatkozó társadalmi és állami tevékenységnek szervezetével: vessünk előbb egy tekintetet az olasz provinciára.

Valamint a francia közigazgatási szervezet középső és alsó tagozatát a megye (département) és a község (commune), úgy képezik az olasz közélet középső és alsó lépcsőfokát a tartomány (provincia) és a község (comune). Tévedés volna az olasz «provincia» alatt terjedelemre, hatáskörre nézve a porosz «Provinz»-nek megfelelő alakulatot képzelni, a mint ezt a «tartomány» magyar elnevezés után gondolni lehetne. Inkább a mi vármegyénkkel hason organismust kell a provincia alatt érteni. Az olasz tartomány és a francia megye nagyban egyeznek, s bátran hasonlíthatók a mi vármegyénkhez, sőt nemi merészséggel párhuzamba vonhatók az angol countyval is. A porosz fejlődésben azonban inkább a Regierungs-Bezirk a megfelelő alakzat, nem pedig a Provinz, noha megjegyzendő, hogy a porosz alakulatokkal való összehasonlítás azért a legproblematisabb, mert a Regierungs-Bezirknek önkormányzati tartalma nincs, a mi által az összehasonlítás egyik lényeges alapeleme el van vonva.

Látni való tehát, hogy ma is, midőn az európai kiválóbb államok majd mindenike legalább is a szervezetet illetőleg teljesen modernizálta közigazgatását, igen előre haladt nemzetek a közép hatósági rendszert a megyében keresik, illetőleg ott tartják meg továbbra is. Hazánkra alkalmazva e tapasztalatot, még ha egészen mellőzzük is különleges viszonyainkat, azt, hogy hazánk jogfejlődése egy ezredes múlt erős kapcsaival van a vármegyei rendszerhez fűzve, — azon egy s más helyt mintegy csalhatatlan dogma gyanánt hirdetett meggyőződést, mintha a magyar közigazgatási jogrendszer középfokon kiépítésének súlypontját a vármegye fölhagyásával egészen a járási keretekre kellene áthelyezni, egyáltalán nem lehet minden kétségen

felülállónak tekinteni. Ha el kell is ismernünk, hogy a kitünő porosz közigazgatás súlya a járáson (Kreis) fekszik, nem szabad szem elöl tévesztetni, hogy ennek az elrendezésnek ott egy igen bonyolódott egybeállítású, bár összeműködő nagy szervezet képezi a keretét, a minő bonyolódott szervezetet nekünk létesíteni nem érdekünk. Ám adassanak meg a járási rendszer lehető kifejlődésének szükséges alapjai, de ma még a középhatósági tagozat és a magasabb önkormányzati élet fő szinteréül minden esetre a vármegyét kell megtartanunk.

A mi e kis alanyi kitérés után az olasz tartományi szervezet alapvető intézményeit illeti, — a tartomány élén áll a tartományi főnök (prefetto), a ki a király által kinevezett állami tisztviselő. A tartományi főnök a végrehajtó hatalom képviselője a megyében. Főadata a törvények kihirdetése és végrehajtása. Örökdik a közigazgatás jogai fölött s nevezetesen tisztében áll a közigazgatásnak jogkörét a bírói hatalommal szemben megóvni. Ügyel az administratio összes ágainak menetére: szükség esetén közvetlenül megteszi az általa jóknak látott intézkedéseket. A közbiztonság megőrzése különös főadatát képezi. Jelentékeny hatásköre van a megyei és községi autonomia ellenőrzése és fölügyelete körül, a mi azonban oly félszeg fejlődésre, mint nálunk van, hogy tudniillik a főispán a törvényhatósági közgyűlés elnöke, nem vezetett, mert az olasz tartományi tanács meg a francia megyei tanács is önválasztotta elnök alatt működnek.

Egészen a tartományi főnök rendelkezéseinek alávetve működnek a járáások (circondario) közigazgatásának vezetői, az alfőnökök (sotto prefetto). A járás Olaszországban tisztán közigazgatási kerület, híján még azon csekély önkormányzati tartalomnak is, melylyel a francia conseil d'arrondissement-ok rendelkeznek.

A tartományi főnök mellett működik a főnökségi tanács (consiglio di prefettura). Elnöke a tartományi főnök, s rajta kívül tagjai a tanácsnak a főnökségi tanácsosok (consigliere di prefettura), számra nézve legfőljebb hárman. Ez a testület általában véleményezni van hivatva a törvények és rendeletek által megszabott esetekben s valahányszor a tartományi főnök által megkérdeztetik. Az egyes tanácsosok pedig végzik a tartományi főnök által reájok bízott teendőket.

A tartományban önkormányzatilag szervezkedett társada-

lomnak fő szerve a tartományi tanács (consiglio provinciale). Nem úgyszólván népgyűlések a tartományi tanácsok, mint a mi törvényhatósági bizottságaink. Tagjaik száma húsz és hatvan közt ingadozik; nevezetesen 200,000-en alúli lakosság-számánál 20, 200 és 400 ezer közötti népességű tartományokban 40, 400 és 600 ezer közötti népességűekben 50, az ezeknél is népesebbekben 60 tanácsos választatik. A tanácsosokat (consigliere) a községi választók választják öt évre; évenként egy ötödben a tanács megújul. A virilismus intézménye ismeretlen. A tartományi tanácsnak hatásköre a tartományi önkormányzati élet egész széles körét felöleli. A tanács működése fölött a főügyeletet a tartományi főnök gyakorolja, a kinek a tanácskozási jegyzőkönyvek bemutattnak s a ki ez alapon a törvénytelen intézkedéseket megsemmisíteni jogosítva van. Lényegesb, kiváltképen vagyoniügyi s a polgárookra megterhelést rovó határozatai felsőbb jóváhagyást igényelnek, melyet rendszerint a tartományi közigazgatási bizottság (giunta provinciale amministrativa) ad meg.

A tanács saját kebeléből választja a tartományi küldöttséget (deputazione provinciale), melynek fő rendeltetése az, hogy a csak nagy ülésszakokon összejövő tanács együtt nem léteben azt képviselje; azon kívül foganatosítja a tanács határozatait, előkészíti annak tanácskozási tárgyait, előkészíti a költségvetést, számadásokat, a jogföntartó lépéseket megteszi stb. Szóval olyan magyar vármegyei állandó választmány-féle, a merő javaslatlételen túl a cselekvés terére is kiszélesített hatáskörrel. Tagjainak száma tíz-nyolcz-hat (négy vagy két póttaggal), a tartomány népességéhez képest.

Mind a tanácsnak, mind a tartományi küldöttségnek önválasztott elnöke van.

Általában úgy az olasz provincia mint a francia département az igazi autonómiának sokkal tisztább képét mutatják, mint a mi törvényhatóságaink. Hatáskörük ugyan külterjesség tekintetében szűkebb, de annál gazdagabb tartalmát öleli föl az önkormányzati életműködés sokféle ágazatainak, s e tereken aztán valóban szabadon mozognak, mert határozataikra — kivételével azoknak, melyek törvény szerint hivatalból igényelnek jóváhagyást — az inappellabilitas elvei érvényesülnek, fönmaradván mindazonáltal a tartományi illetőleg megye

főnöknek csupán a törvényesség szempontjaira kiterjeszkeszhető s záros határidőhöz kötött felügyeleti joga.

A felsoroltakon kívül van még az olasz tartományban egy vegyes szerv, részben kinevezett, részben választott tagokból, a tartományi közigazgatási bizottság (giunta provinciale amministrativa). Elnöke a tartományi főnök; tagjai két, a belügyminiszter által minden év elején kijelölt főnökségi tanácsos, továbbá a tartományi tanács által saját tagjai köréből választott négy egyén. Ez utóbbiak megbízatása négy évre terjed. Két évenként fele részök újra választatik. A tartományi közigazgatási bizottság főlebbviteli és jóváhagyásra hivatott fölügyeleti hatóság. Ezzel az intézménnyel az olasz rendszer gazdagabb a francziánál, mert míg a prefettónak, consiglio provincialénak, deputazione provincialénak és consiglio di prefetturának megfelelnek a préfet, conseil général, commission départementale és conseil de préfecture, addig a giunta provincialénak megfelelő hatóság a franczia szervezetben nincs. Az olasz tartományi közigazgatási bizottság hatáskörét Franciaországban részben a megyefőnök, részben e főnökségi tanács, de némileg az államtanács is végezik.

A tartományi rendszer főbb tagozatainak ily vázlatos ismertetése után áttérünk voltaképeni tárgyunkra, az olasz községi rendszer vizsgálatára.

Az olasz községi rendszerben, épen úgy mint a rokon francziában, a kategorizálás magasabb és alacsonyabb szervezetű, szélesebb és tágabb jogkörrel bíró községek között — a mint ez nálunk van — ismeretlen. A község élete, legyen az a legszerényebb falu avagy virágzó iparral és kereskedéssel bíró város, a törvény által valamennyi községre nézve egységesen megszabott keretben mozog, a jogkör azonossága és az állami ellenőrzés egyforma mértékben érvényesülése mellett. Része van ebben bizonyára annak a körülménynek is, hogy Olasz- mint Franciaországban a művelődés általában egyenletesebb s fejlettség tekintetében a különböző helyek között oly roppant különbségek, mint nálunk, nincsenek. De, ha el kell is ismerni az egyenletes műveltségnek ezt az előnyét, a tagozottság és fokozatosság azon rendszerét, mely a mi községi szervezetünk egyik alapvető eleme, az egységes módon való szabályozásnak elébe kell helyeznünk. Mert mi sem igazságosabb, mint a jogokból és köteleességekből oly mérvben

részeltetni a helyi társadalmakat, a minő az általok képviselt erőtartalomnak megfelel.

Községeknek különböző administratív célok szempontjából való csoportosítása, a mely irány a porosz közigazgatási jogfejlődésben igen szép eredményeket mutat föl — e tekintetben csak az Amtsbezirk szervezetére utalunk, — s mely az angol boardokban is tanulságos alakzatokat teremtett, az olasz és francia jogrendszerekben nehezebben tör magának útát. A francia jogfejlődésben ugyan már megvan a csirája. A cantonok, a megyei tanácsosok választása szempontjából alakított választó kerületek, azok a keretek, melyekhez — noha a cantonok manapság ilyen tartalommal még nem bírnak — az ez irányú fejlődés minden valószínűség szerint füződni fog. E nézetzen vannak magok a francia közjogászok is. Az olasz községi törvény a szövetekezés tekintetében csak azt az általános határozmányt tartalmazza, hogy szomszédos községek a tartományi főnök engedélyével közös hivatalos helyiséggel és közös levéltárral bírhatnak s általában egyéb teendőkre és az ezek szempontjából szükséges költségek fedezésére is szövetekezhetnek. Megvan azon kívül engedve, hogy ugyanazon járásba tartozó több község közös titkárt tarthasson.

Az élet követelményei valószínűleg e tekintetben is fejlesztőleg fognak hatni az olasz jogrendszerre; közre fog hatni erre a nagy eredmény, melyet a szövetekezés minden teren fölmutat.

Az olasz községi élet fő szövet képezi a tanács (consiglio comunale). Megfelel a mi községeink képviselő-testületének.

A községi tanácsosok választásában való részvétel és a községi tanácsossá való megválasztatás teszik az activ és passiv választói jog tartalmát. E jogok az alapjai a községi életben való tevőleges részvételnek, szabályozásuk tehát fontos s jellemző az illető társadalom fölfogására, érzületére.

Községi választó (eletto) Olaszországban minden huszonegy évet betöltött olasz állampolgár, a ki írni-olvasni tud s azon kívül bárminő egyenes állami adót vagy bizonyos a község javára szolgáló élvezeti adót (cseled-, kocsi-adó stb.) fizet vagy legalább tizenöt lira egyenes adóval megrótt birtokot bérel vagy végül lakásért avagy műhelyért bizonyos, a község népességétől függőleg megszabott bérösszeget (a legkevésbbé népes községekben legalább 20, a legnépesebbekben legalább 200

lirat) fizet. A választói jogot mindenki azon községben gyakorolhatja, a melyben állandó lakással bír. Nem gyakorolhatják választói jogukat a szárazföldi és tengeri haderő tagjai, valamint az állami, tartományi vagy községi szolgálatban álló szervezett közérő kötelekében állók. Ez egyénekről a választók lajstroma mellett külön lajstrom vezetetik. Részletesen szabályozva van az olasz jogban, hogy egyeseknek adója akár azért, mert nem bírnak választói joggal, akár mert már különben is választók, mikép számítható be mások javára, a kik e nélkül esetleg nem lennének választók. Így vannak szabályok a feleség adójának a férj, az özvegy adójának fia vagy veje javára való beszámításáról. Mint különösen érdekest, e helyt csak azt emeljük ki, hogy az írni-olvasni nem tudó atya adója fia számára beszámítható, hogy az ez által választóvá lehessen.

Választható mind az, a ki választó. Nem választhatók mégis, noha választók volnának: a lelkészek hatóságuk területén, a község fölött a fölügyelet gyakorlására hivatott állami functionariusok, azon alkalmazottak, a kik a községtől vagy községi intézetektől fizetést húznak, mindazok, kik a községgel perben állanak avagy a község vagy az általa segélyezett vállalat részéről bizonyos üzletek eredményeiben részesülnek, valamint — s ez különösen kiemelendő és a gyakorlati életben nagy fontossággal bíró intézkedés — a községi pénzekekről számadással hátralékban levő késedelmes számadók.

Se activ, se passiv választói joggal nem bírnak: az írni-olvasni nem tudók, ha a községben a tanácsosok számát legalább kétszeresen meghaladó számban vannak választók, nők, a közsegélyezésre szorulók, nyereségvágyból elkövetett, részletesen meghatározott bűncselekmények, továbbá koldulás csavargás miatt elítélt, valamint fölügyelet alá helyezett egyének bizonyos ideig. Ugyanazon község tanácsának tagjai föl- és lemenők, após és vő egyszerre nem lehetnek. Fivérek nem lehetnek együttesen tagjai a községi bizottságnak (giunta comunale).

A mint a föntebbiekből látszik, az analfabeták Olaszországban általában ki vannak zárva a községi választói jog gyakorlásából. Fájdalom, ily cardinalis intézkedés nálunk még alig válnék be, ellenben azt, hogy nálunk a községi előjárói állásokra a kötelező elemi oktatás huszonötödik évében sincs

az írni-olvasni tudás föltétel gyanánt előírva, tovább túrnünk csakugyan nem lehet.

Az olasz községi választók lajstroma állandó s évről-évre reviziónak van alávetve. A névjegyzék kiigazítása részletes szabályokhoz van kötve. A kiigazítási eljárás évenként január 1-jén veszi kezdetét. Ekkor nyilvános fölhívás tétetik közzé, hogy mindazok, kik nincsenek benne a lajstromban, azonban erre jogot tartanak, tizenöt nap alatt bizonyítékokkal fölszerelt kérvényöket a községi bizottsághoz (giunta comunale) nyújtsák be. A községi bizottság, mint első forum, a kérvényeket megvizsgálja; azokat, kiknek jogát igazoltnak találja, fölveszi a lajstromba, azokat, kik jogukat elvesztették, törli. A községi bizottság eljárása ellen a községi tanácshoz, ennek határozatai ellen a tartományi közigazgatási bizottsághoz lehet fölebbezni. Mindenik forum nemcsak a fölebbezéseket van jogosítva elbírálni, hanem hivatalból tett észleleteit is érvényesíti a névjegyzékben. A fölebbezésnek a megtámadott féllel való közlése iránt a törvény imperatív rendelkezést tartalmaz. A kitörölt egyének mindenkor külön értesítést kapnak. Május 15-éig a tartományi közigazgatási bizottságnak meg kell hoznia határozatát a lajstrom vég megállapítása iránt. Ha a községi bizottság es a községi tanács előbb kötelességeiket a törvényben előirt időre megtenni elmulasztották volna, a megyefőnök hivatalból alkalmazott biztos által teljesített azokat. A tartományi közigazgatási bizottság által megállapított névjegyzék ellen is van további jogorvoslatnak helye, a névjegyzék azonban mindazokra kiknek választói joga tekintetében a tartományi közigazgatási bizottság határozata ellen további fölebbezés nem adatott be, végérvényesnek tekintendő, sőt annak alapján azok is, kiknek jogosultsága megtámadtatott, ha korábban is benne voltak a lajstromban s onnan nem töröltettek, vagy ha a községi tanács és a tartományi közigazgatási bizottság egyező határozataival vétettek föl a lajstromba, addig is, míg a tartományi közigazgatási bizottság határozata elleni jogorvoslatok eldőlnek, gyakorolhatják szavazati jogukat. A tartományi közigazgatási bizottságtól a fölebbezés a fölebbviteli bizottsághoz (corte d'appello) történik, mely a sommás eljárás szabályai szerint nyilvános tárgyalás során hoz ítéletet. S még ez ellen az ítélet ellen is van semmiségi panasznak helye.

A mint az épen most előadottakból kitetszik, a községi

választók lajstromának évenkénti kiigazítása körül a legkörültekintőbb eljárás nyer érvényesülést s a contradictorius eljárás szabályai kellőleg alkalmaztatnak. A mi azonban nem utánzásra méltó, az a forumok sokasága, mely a szóban forgó kérdésben az eljárásra hivatva van. Három rendes közigazgatási, azután egy rendes és egy rendkívüli bírósági forum, összesen öt hatóság. Noha ebben is a választói minőség kérdésének legigazságosabb elbírálása utáni tiszteletre méltó törekvés nyilvánul, — ily sok hatóságnak illetékessége szükség nélküli hosszadalmasságra vezet. Pedig az olasz forum-rendszer különben eléggé egyszerű. S a mi még különös figyelmet érdemel, az azon elrendezés, mely szerint a választói jog kérdésében az administratív fokozatok kimerítése után a rendes bíróság jár el. Első megfontolásra azt lehetne hinni, hogy ez csak azért van így, mert a közigazgatási bírói jogvédelmet Olaszországban a rendes bíróságok nyújtják. Kissé behatóbb megfontolás után azonban arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ebben az esetben nemcsak általában a jogvédelem, hanem egész specialiter a rendes magánjogi bíróságok által nyújtott jogvédelem biztosítása volt a cél. A francia jogrendszerben ugyanis, — mely az olaszszal közel rokon — a közigazgatási bíráskodást nem a rendes magánjogi bíróságok, hanem külön közigazgatási bírói apparatus végzi. S mégis Franciaországban a községi választók lajstroma ellen beadott fölszólamlások elbírálása tárgyában a községi fölülvizsgálati bizottság (commission municipale de révision) által hozott határozatok a békebíróhoz (juge de paix) föllebezhetők, kitől még semmiségi panasznak van helye a semmitőszékhez (cour de cassation). A közigazgatási út után tehát itt is a rendes bírói út vétetik igénybe, mellőzésével a közigazgatási bíráskodás útjának. A két jogrendszer tárgyalt intézkedéseiben tehát az a fölfogás nyilatkozik meg, hogy a községi választói jog, mint egyik polgári alapjog, mintegy alkotmányjogi biztosíték gyanánt a rendes bíróságok jogvédelmét igényli. E fölfogás ellen helytelenítő szavunk nincs, mert elvégre, ha az országgyűlési képviselő választási jog gyakorlására nézve mi magyarok is erélyesen sürgetjük az épen most jelzett biztosítékot, egészen jogosúlnak kell tekinteni azt az álláspontot, mely a két jognak, a politikai és a községi választási jognak, egyenrangúságát — a mi minden esetre értékes demokratikus eszme — veszi kiinduló pontul. Nem azt akar-

juk ezzel mondani, mintha azt, vajon a községi választási jog kérdésében a közigazgatási bírói vagy rendes bírói jogótalom vétessék-e igénybe, ez utóbbi javára kívánnók eldönteni, csupán magyarázatát kívántuk adni a két jogrendszerben rejlő fölfogásnak.

Hogy félbe szakított tárgyunkat folytassuk, — a községi bizottság a bíróságok által tett módosításokat is keresztül vezet a választók lajstromában. A választói jog gyakorlására vonatkozó mindennemű beadvány, úgy a közigazgatási mint a bírói eljárásban, minden bélyegtől és illetéktől mentes. Az egyenes adófizetők lajstromából kért igenleges vagy nemleges tartalmú kivonatot a hatóság bárkinek, kinek erre a választói lajstrom megállapítása körül érvényesíteni kívánt jogorvoslat szempontjából szüksége van, ötven centesimi díjért köteles kiszolgáltatni. A választók lajstromának évenkénti kiigazítására vonatkozó hivatalos iratok az eljárás folyamán bárki által megtekinthetők. A választók lajstromáról mindenki jogosítva van másolatot venni s azt sokszoroztatni is.

Az évenkénti kiigazításból külön időközben csupán az elhúnytak vagy bírói ítélet következtében jogot nyertek vagy vesztek, törölhetők a lajstromból illetőleg vehetők föl abba. E tekintetben a községi bizottság (giunta) határoz, a megyei közigazgatási bizottság jóváhagyása mellett, melynek határozatától fölebbezni lehet a fölebbviteli bírósághoz.

A községi tanácsosok valamennyien választás útján nyerik megbizatusukat. Valamint a tartományi ügy a községi képviselőkben sem szerepel a virilismus intézménye. S valóban demokratikus társadalomban így is kell lennie. Az a rendszer, melyet a porosz Kreisordnung inaugurált, s mely ott ma már a községben is keresztül van vive, hogy tudniillik az összes szavazatra jogosultak az általok fizetett egyenes adók aránya szerint három csoportba osztatnak oly formán, hogy mindenik csoportra az összes szavazók által fizetett adók összegének egy harmada essek s az így nyert csoportok mindegyike harmad részét választja az összes választandó képviselőknek, — igen szép kísérlet ugyan, azonban eredményeiben még sem sokkal több, mint enyhítése a virilismus elvének. Mert az első csoportba rendszerint csak néhány nagy adófizető jut, míg az utolsóban roppant tömege van együtt a választóknak, a legtehetősbek kevesei tehát ugyanannyi jogot gyakorolnak, mint a vagyoni-

lag gyöngék nagy száma. Persze a konkrét viszonyok gyakran erősebbek az elvileg helyes álláspontoknál és az igaz eszmék komoly barátját is engedményekre készítetik. Nálunk például még ma is alig mondható, hogy eljött volna ideje a virilismus teljes eltörlésének. Egy felől az intelligentia csekély száma s a csekély intellectualis erő a köz javára, annyira a mennyire biztosításának szüksége, más felől a nehéz nemzetiségi viszonyok megannyi tényezők, melyek a virilismus inkább arisztokratikus és plutokratikus társadalmakba illő rendszerének teljes mellőzését meg nem engedik. Azonban viszonyaink már igenis megérték annyira, hogy a virilista elemet képviselőink egy harmadára szorítsuk.

Az olasz községi tanácsosok választását megelőzőleg nyolcz napon át a községi iroda legalább öt óra hosszat naponként nyitva áll a közönségnek. A választók mindegyike választói bárczát kap. Minden választó az összes választandókra szavaz; kivételkép egy különálló községrész választói többségének vagy a községi képviselőnek kérelme következtében a megyei közigazgatási bizottság a választandó tanácsosok számát a község különböző részei között megoszthatja.

Ha a községben 400-nal kevesebb választó van, egységesen történik a szavazás, különben 200 választóból áll csoportok szerint. A választás a tavaszi ülésszak után, de július hónapnál nem később történik. A választás napját minden községre nézve a tartományi főnök és a főlebbviteli bíróság (corte d'appello) elnöke együttesen határozzák meg s azt a községi bizottság közhírré teszi. A választást vezető bizottság elnökét a másod vagy első bírósági hivatalnokok köréből a főlebbviteli bíróság elnöke rendeli ki; szükség esetén a községi polgármester vagy rangidősb tanácsos is kirendelhető. Az elnök mellé a választó közönség négy bizalmi férfit választ s az így megalakult bizottság a jelenlevő választók sorából jegyzőt alkalmaz.

A választási eljárás menete, a szavazás mikéntje és szabályai, a választás vezetőségének jogköre, — mind e kérdések körültekintő részletességgel vannak szabályozva. Itt csak azt emeljük ki, hogy minden választó csak személyesen szavazhat; továbbá, hogy a választás folyamán fölmerülhető vitás kérdésekben ideiglenesen a választás vezetősége dönt. A szavazás kizáróan fehér szavazólapokkal történik. A szavazás befejezése

után a szavazó lapok tartalma nyilvánosan fölolvastatik s az eredmény kihirdetetik. A választásról fölvetett pontos jegyzőkönyv a tartományi főnöknek küldetik be. A választás eredményét a választást követő három nap alatt a községi bizottság nyilvánosan kihirdeti.

A választási eljárás ellen a községi tanácshoz, onnan a tartományi közigazgatási bizottsághoz lehet fölebbezni úgy a választhatóság mint a választási eljárás kérdéseiben. A fölebbezésnek az érdekelt felek részére való kézbesítettéséről a fölebbező köteles gondoskodni; az érdekeltnek joga van válaszíratot adni. A megyei közigazgatási bizottság határozatai ellen a választhatóság kérdéseiben a fölebbviteli bírósághoz, a választási eljárás kérdéseiben az államtanács-hoz van további fölebbezésnek helye. Minden esetben a fölebbviteli hatóság annak helyébe, kinek megválasztatását fönn nem tartja, maga jelenti ki megválasztottnak azt, kinek ehhez jogát látja.

A választási eljárás e vázlatos ismertetéséből kiténik, hogy úgy a választási eljárás folyamán, mint a választás eredményének jogorvoslatokkal való megtámadtatása esetén a bírói ellenőrzés lényegesen érvényesül. Ez csak megerősíti a községi választói jog bírói biztosításáról általunk föntebb mondottakat. Egyébiránt híven ez irányzathoz, a választási visszaélések büntetőjogi megtorlásáról is bőven van gondoskodva az olasz jogban. A vonatkozó bűncselekmények fogalom-meghatározásait a törvény a legnagyobb pontossággal magában foglalja.

Az olasz községi tanács (*consiglio comunale*) fő szerve a községi autonómiának. Tagjainak számát a létszám szabályozza. 250,000 lakosnál többet számláló községekben 80 a tanácsosok száma, ezen alul 60 ezernyi lakosságú 60, a 60—30 ezernyi lakosságú községben 40, a 30—10 ezernyi lakosságúakban 30, a 10—3 ezernyi lakosságúakban 20, az ennél is kevésbé népes községekben 15 tanácsos választatik, ha pedig a község összes választóinak száma netalán kevesebb a tanácsosok e minimalis számánál, az összes választók képezik a tanácsot. A tanácsosok megbízatása öt évre szól; evenként tagjai egy ötöd részében a tanács megújul. A tanácsosok működése ingyenes, azonban e minőségekben teljesített külön megbízatásokból fölmerülő költségeik megtérítését igényelhetik.

A tanács nem jó gyakorta össze, mint nálunk a képviselő-testület. Évenként két rendes ülésszaka (*sessione ordinaria*)

van. Az egyik márczius, április vagy május, a másik szeptember, október vagy november hónapban. Az ülészak hosszabb ideig van együtt, addig, míg tárgyait el nem végzi. A polgármester vagy a községi bizottság elhatározására avagy a tanács tagjai egy harmadának kívánságára, végre a tartományi főnök rendeletére, meghatározott specialis tárgyban rendkívüli ülés is tartható. A tanács minden egyes ülésére a tanácstagok külön meghívót kapnak a tárgyalandó ügyek jegyzékével. A meghívás rendes ülések előtt öt, rendkívüliek előtt három nappal, sürgős esetekben huszonnégy órával előbb eszközlendő.

A községi tanács ülésein az elnöklés a polgármestert illeti. A tartományi főnök vagy az alfőnök részt vehet az üléseken vagy ott képviseltetheti magát, de szavazati joggal egyik sem bír. Sőt a mi nálunk szokatlanul hangzik, de parlamentarizmus kormány-formával és ebben a miniszterek személyes felelősségével nagyon összeegyező, a belügyminiszter maga is bármikor megjelenhet úgy a tartományi, mint a községi tanács ülésein, természetesen szintén szavazati jog nélkül. A mely tanácsos egy teljes rendes ülészacról elmarad kellő igazolás nélkül, megbízatását elveszti.

A tavaszi rendes ülészakban állapítatik meg a választók lajstroma, vizsgáltnak meg az előző évi számadások. Az őszi rendes ülészakra megválasztatnak a községi bizottság tagjai, megállapítatik a következő évi költségvetés és küldöttség küldetik ki a folyó évi számadások vizsgálatára. Ez időszaki teendőkön kívül igen széles a tanács hatásköre. Elvileg kiterjed a község minden ügyére. Nevezetesen: megállapítja a tanács az alkalmazottak díjazását, választja a községi hivatalnokokat, tanítókat, káplánokat, pénztárnokokat, fölfüggeszti, elbocsátja ugyanazokat, választja a községi titkárt a király által jóváhagyott szabályrendelet szabványai szerint, eljár a vagyonszerzés, elidegenítés, hitelműveletek, terhes szerződések, községi vagyon kezelése és rendeltetése kérdéseiben, az adóztatás dolgában, alkothelyi rendészeti, építkezési, közegészségügyi szabályzatokat, dönt a perbe bocsátkozás, hagyományok, ajándékok elfogadása tárgyában és általában a községi igazgatás keretébe tartozó mind azon ügyekben, melyek nem utalvák a községi bizottság vagy a polgármester hatáskörébe. Említést érdemel, hogy a községi tanács a községben lévő jótékonyági intézetekre is fölügyvel s azoknak számadásait megvizsgálhatja; de általában

minden, a községi lakosok egyetemének javára szolgáló intézmény hatósága alatt áll; így a plébániai hívek érdekeit is rendezése körébe vonhatja s az egyházi számadásokat is fölülvizsgálhatja.

A községi tanácsban érvényes határozat hozatalára a tagok felének részvétele szükséges, második egybehívásnál azonban ez a föltétel már nem kívántatik meg. A tanácskozás rendszerint nyilvános. A tanácsosok szabadon szavaznak, utasítások által meg nem köthetők. A szavazás élő szóval vagy fölállás és ülve maradás által történik, a személyeket illető határozatok azonban mindenkor titkos szavazás alkalmazásával hozatnak. A ki maga vagy a kinek közel rokona érdekelt, a vonatkozó ügy eldöntésében részt nem vehet. Megelőzendő a községekben félrevezetés következtében nem egyszer jelentkező azon hajlamot és áramlatot, mely az álláspontok kalandos változtatásában jut kifejezésre, az olasz községi törvény kimondja, hogy a tanács által már meghozott és végrehajthatóvá vált határozattól elütő új határozat érvényre csak úgy számíthat, ha világosan, egyenesen kifejeztetik az új határozatban, hogy a régi megmásítottatik avagy hatályon kívül helyeztetik. A tanács elnökének a tanácskozás vezetésén kívül föladata a rend föntartása is, s e tekintetben igen lényeges, egészen az elfogadás jogáig kiterjedő hatalomkörrel van fölruházva.

A tanácson kívül az olasz község még egy másik, szintén testületi szervezetű, önkormányzati organummal rendelkezik. Ez az úgynevezett községi bizottság (giunta comunale). Szerepe nagyban ugyanaz, a mi a tartományi küldöttségé (deputazione provinciale) a tartományban. Ezt, mint azt részben az a szükség hozta létre, mely annak következtében áll elő, hogy úgy a községi, mint a tartományi tanács csak nagy időközökben jönnek össze, különben nincsenek permanenciában. E kívül leginkább a tanács hatáskörébe tartozó ügyek előkészítése, valamint bizonyos határozatainak végrehajtása képezik a giunta fő feladatait.

A községi bizottság elnökén, a polgármesteren, kívül bizonyos számú esküdtből (assessore) és pótesküdtből (supplente) áll. Három ezer lakoson alúli község két esküdtet választ, ha a lakosság száma három es harmincz ezer között van, négy esküdt, 30—60 ezer lakosú községekben 6, 60—250 ezer lakosú községekben 8, a 250 ezer lakosnál is többel bíró községekben

10 az esküdtek száma. A pótesküdtek száma kettő vagy négy. Az esküdteket vagy pótesküdteket a tanács saját kebeléből választja, a községi bizottság tehát méltán tekinthető a tanács delegatiójának. A választás két évre szól; felében a bizottság évenként megújul. A mely esküdt háromszor egymás után az ülésekről igazolás nélkül elmarad, elveszti megbízatását.

A bizottság hatásköre a következő: képviseli a tanácsot, midőn az együtt nincs; ügyel a községi szolgálat rendes menetére, tartván magát a tanács határozataihoz; meghatározza a tanácsülések összehívásának napjait; fölfogadja és elbocsátja a községi szolgálakat; előkészíti és alkalmazza a költségvetést; a tanács határozataihoz képest szerződéseket, bérleteket köt; a községi adófizetők lajstromát előkészíti; gondoskodik a községi választó lajstromok munkába vételéről; szabályzat-tervezeteket készít a tanács számára; az újonczozási műveletekben részt vesz; közszállítási eszközök, közszolgák tarifáját megszabja stb. Sürgős esetekben a tanács hatáskörébe tartozó intézkedéseket is tehet; ezeket azonban azonnal bejelenti a tartományi főnöknek és előterjeszti a legközelebbi tanácsülésnek. Évenként számot ad működéséről a tanácsnak.

Ez az intézmény a testvér francia közigazgatási rendszerben teljesen hiányzik; az ez intézményhez fűzött hatáskör ott a mairet (polgármester) illeti, a ki a végrehajtás jogkörét osztatlanul teljesíti.

Az olasz község közigazgatásának feje a polgármester (sindaco). A polgármesternek kettős szerepe van: az autonomia végrehajtó szerve s egyszersmind állami tisztviselő. Tartományi vagy járási székhelyt képező, továbbá 10,000-nél több lakossal bíró községekben a polgármestert a községi tanács saját kebeléből választja, egyéb helyeken a király nevezi ki a tanács tagjai közül. Senki több község polgármestere egyidejűleg nem lehet. A polgármesteri tiszt fizetéssel nem jár, de részére költségértítés czímén bizonyos összeg a község költségvetésébe évenként fölvehető.

A polgármester-választás érvényességéhez a tanácsosok két harmadának részvétele és absolut többség szükséges. Kétszeri sikertelenség után azonban e föltételek többé nem kívánatnak. A polgármester mandátuma három évre terjed; az egyszer megválasztott egyén korlátlanul megválasztható újból. Nem választható vagy nevezhető ki polgármesternek az oly

tanácsos, a ki számadással van hátralékban vagy számadási térítványokkal tartozik, továbbá a lelkészek, végül azok, a kik nincsenek politikai jogaik gyakorlásában. A polgármester ott, hol e hatáskörét gyakorolja, a parlamentbe képviselőnek meg nem választható; ha pedig más választó kerületben választatik meg, nyolcz napig joga van a képviselőségről lemondani, ha ezt nem teszi, a nyolcz nap elteltével polgármesteri állása megszűnik.

A polgármester hivatalba lépés előtt a tartományi főnök kezebe esküt tesz; az eskü a király iránti hűségről, törvények megtartásáról és kötelességei teljesítéséről szól.

A tanács által választott polgármester a tanács által két harmad szótöbbséggel el is mozdítható. Akár a kinevezett, akár a választott polgármestert törvényes kötelességeinek megsértése esetén a tartományi főnök fölfüggeszteni, a király pedig elmozdítani jogosult. Az elmozdított polgármester két-három évi perioduson keresztül újra nem választható. Az elmozdított polgármesterek jegyzékét minden három hónapban a törvényhozás mindkét házához be kell nyújtani. Ha a polgármester állami tisztviselői minőségével járó föladatainak pontosan meg nem felel, a község költségére a tartományi főnök legföljebb három havi időre biztost küldhet ki; a költségekre nézve a községnek a hibás polgármesterrel szemben visszkéréseli joga van.

A polgármesternek, mint a községi önkormányzat fejének, jog- és föladat-köre a következő. Úgy a községi tanácsot, mint a bizottságot egybehívja es elnököl mindkettőben. Megosztja a munkát a községi bizottság tagjai között. Előterjesztéseket tesz a tanácsnak és a bizottságnak; foganatosítja azoknak határozatait; a szerződéseket tényleg megkötí, a község nevében kiállított okiratokat aláírja, képviseli a községet bíróságok előtt, megteszi a jogföntartó lépéseket. Közismeretű tényekről, a családi állapotról a szegénységről hatósági bizonylatokat állít ki (e tekintetben való intézkedései a tartományi főnökhöz föllebezhetők); fölügyel a szabályzatok megtartására; fölügyel a községi hivatalnokokra, azokat a tanácsnak való jelentéstétel kötelezettsége mellett föl is függesztheti.

Mint állami tisztviselőnek tisztében áll: a törvények és rendeletek kihirdetése; a polgári állapot valamint a népesedési mozgalmak nyilvántartása; a közbiztonság és közegészség köré-

ben a törvényben reá ruházott teendők teljesítése; a közrendet érintő jelenségeknek a magasabb hatósághoz bejelentése; általában a törvény által kötelességévé tett teendők elvégzése.

Oly községekben, melyekben a község egy része a községi székhelytől távol van, az ily külön álló részekben a polgármesternek állami tisztviselői minőségével járó teendői egy külön esküdtre (vagy az illető községrész egy külön választójára) bízhatók. Hatvan ezernél több lakossal bíró község negyedekre osztható, melyekben a polgármestert illető állami közigazgatási funkciók külön esküdtekre bízhatók. Külön vagyonnal és annak külön kezelési jogával bíró községrészben ugyan ez az eljárás alkalmazható.

A mint tehát látszik, a polgármesteri állás szervezetében az önkormányzati tisztviselés elvei nagyban érvényesülnek. Különösen biztosítva van az, hogy a polgármester mindig a helyi társadalom köréből való legyen, mert csak községi tanácsosból lehet polgármester. Ez által el van érve az, hogy nemcsak az autonomia terén, hanem az állami közigazgatási ügyek végrehajtása körül is a helyi konkrét viszonyok alakító befolyása kellő figyelembe vétetik, a mi csak üdvös eredményt szülhet. Az állam a maga befolyását a polgármesterre, a ki egyszersmind állami functionarius is, kevésbé az alkalmazás, mint inkább a felelősségre vonás körül gyakorolja. Az alkalmazásba az állam csak a kisebb községekben szól bele, nagyobb, fejlettebb helyeken azonban már teljesen megbízik a helyi társadalom öntudatában és teljesen reá bizza a polgármester alkalmazását. Igenis, magának tartja fönn az állam a felelősségre vonás jogát, ámbár a választott polgármesterre nézve részt enged e hatóságból a községnek is. Ha tekintetbe vesszük azokat a fontos állami érdekeket, melyeknek sáfára a polgármester, az állam ily mértékű befolyásvételét nem lehet sokallani s általában mondhatni, hogy az olasz polgármesteri állás szervezetében az államhatalmi tekintetek és a helyi társadalom praeponderantiájának követelményei elég szerencsésen vannak összeegyeztetve.

A polgármester mellett külön községi hivatal működik, melyben legjelentékenyebb szerepe a községi titkárnak (segretario) van. A titkár első alkalommal két évre választatik, állásában azonban folytatólag megerősíthető, midőn is minden újabb megerősítés legalább hat évre szól. A titkár megbízatásának lejártá előtt csupán a tanácsnak két harmad többséggel

hozott indokolt határozatával bocsátható el. A tanács illetén határozata ellen fölebbezésnek van helye a tartományi közgazgatási bizottsághoz s onnan az államtanácsához.

A községi szervezet legéletbevágóbb kérdése a községi háztartás miként rendezése. A község minden polgárára közvetlen érdekekkel és anyagi kihatással bír a községi háztartás menete, nemcsak azon hozzájárulások szempontjából, melyeket a községi költségek fedezése végett az egyes nyújtani kötelesek hanem azon okból is, mert a község gazdasága ezernyi érdekszálal egybefűzött legszorosabb kapcsolatban van az azt alkotó egyesek gazdasági letével és boldogulásával.

Az olasz községben — ezt a szabályt már minden valamire való községi rendszerben föltaláljuk — a község tulajdonát képező minden ingó és ingatlan vagyontárgyról pontos leltárnak kell lennie. A leltárba minden időközi változás bevezettetik, valahányszor pedig polgármester-változás van, mindannyiszor a leltár a maga egészében fölülvizsgálják. A leltár egy példányával a tartományi főnök illetőleg alfőnök rendelkezik.

A mi a községi vagyon kezelését illeti, a javak rendszerint haszonbérbe adandók. Kivételesen megengedhető az illető jószág-
nak a lakosság által való közvetlen haszonvételezése, azonban ily esetben egyúttal meg kell határozni az igénybe vétel föltételeit és a haszonélvezeti illetményekért járó bizonyos díjakat is.

A községi költségvetes tükre az egész községi életnek, mert ennek alig van oly jelensége, mely anyagi oldallal is ne bírna és ennél fogva a költségvetésben ne szerepelne. A községi költségek közül azok, melyek minden községnek elmaradhatlan szükségképi terhei s így a költségvetésbe mindig fölveendő, a kötelező kiadások. Az olasz községi törvényben fölsorolt kötelező községi kiadások körülbelül a következők: a községi hivatalos helyiség és levéltár föntartásának költségei, mindennemű községi alkalmazottak illetményei, a község által fizetendő adók, a községi jövedelmek beszedésével járó költségek, a községi épületek, utak, utcák, terek, kikötők létesítésével és föntartásával járó kiadások, az elemi oktatás, a polgári állapot nyilvántartásának költségei, választási költségek, a temető föntartásának, a világításnak költségei, a helyi rendőrségi és községi fogház-föntartási kiadások, más községekkel közös költségből a községre eső rész, az isteni tiszteletekre szánt helyiségek költségei, egyéb fedezet hiányában és általában a pozitív törvények által

a község terhére rótt kiadások. Nem kötelezőek minden más nemű költségek, azaz az olyanok, melyek teljesítése tisztán a község belátásától és tetszesétől függ. Ezek oly sokfélék és különbözőek lehetnek, hogy elvi csoportosításuk alig eszközölhető.

Ha a község saját törzsvagyonának jövedelmei és egyéb bevételei nem elegendők kiadásainak fedezésére, jogosítva van adókat és díjakat szedni. A községek e részben sokkal szélesebb jogkörben mozognak, mint a mieink. Olaszországban a községek terhei általában igen nagyok és ezért polgáraik teljesítési képessége is nagyban igénybe van véve. Azon fölül ugyanis, hogy jogosítvák a községek úgy az állami egyenes mint fogyasztási adók után pótlékot szedni, — szabadságukban áll az étel-, ital-neműekre, takarmányra, tüzelő és épületfára és a helyi fogyasztás egyéb tárgyaira adót kivetni; továbbá jogosítvák fejszám szerint (családi adó), nyilvános és magán szállítási eszközök, vonó és teherhordó állatok, arczképek, czégtáblák, nem ház- és nyájörző ebek után díjakat szedni; hasonlókép díjakat állapíthatnak meg általok fölállított mértékHITELESÍTŐ és mérő intézeteknek, továbbá vásárok alkalmával fölállított váltó házaknak nem kötelező igénybe vételeért; végül helypénzt is szedhetnek. Az itt vázolt jövedelemszerzési módok közül sok beválik, egyik-másik ellen azonban alapos kifogásokat lehetne fölhozni. De annyi bizonyos, hogy a községek folyton növekvő terheivel szemben kötelessége a törvényhozásoknak a községek javára szolgáló új jövedelemforrásokról gondoskodni. Új jövedelemforrások biztosíthatók a községeknek akár az által, ha az állam bizonyos jövedelmeiből, talán olyanokból, melyek értékesítése körül a községnek különös befolyása vagy érdeme lehet, a községeknek részt ad, akár az által, ha az állam bizonyos általa szedett illetékekről, díjakról a községek javára lemond, akár az által, ha a községek az állam által semmi nemű teherrel meg nem rótt tárgyak vagy cselekmények után jogosíttatnak föl díjak szedésére. Mind e módozatok igen viszonylagosak. Azonban minden esetre át kell látni, hogy az államnak nem szabad minden jövedelemszerzési módot, polgárai teljesítési képességének egészét a maga számára lefoglalnia, hanem a községi közületeknek is biztos letalapot kell teremtenie.

Az olasz községben a községi jövedelmek beszedése a községi pénztárnok (tesoriere), ilyennek hiányában az állami

egyenes adószedőnek (esattore delle contribuzioni dirette) föladata. A beszédés általában az állami adószedésre érvényes szabályok szerint történik. A községi pénztárnok (az adószedő) az év leteltét követő három hónap alatt számadását köteles beadni; mulasztás esetén a főnökségi tanács a számadást a mulasztó költségére hivatalból egybeállíttatja.

A háztartási ügyeket általában a tanács intézi s e körben a főnnálló rendes szabályok szerint jár el. Kölcsönvétel elhatározása azonban szigorúbb alakiságokhoz van kötve. Szükséges, hogy a kölcsönvételt az összes tanácsosok felénél nagyobb része két, legalább húsz napi időközben egymást követő ülésben szavazza meg. Egyébiránt kölcsönt fölvenni csak adósságtörlesztés vagy pedig valamely részletes tervekkel már kidolgozott munkálat létesítése végett szabad. Nincs helye kölcsönfölvételnek, ha az annak következtében a községre háramlandó kamatok a már meglevő kölcsöntartozások és adósságok kamataival együtt a község összes rendes bevételeinek egy ötödét meghaladnák. Kölcsönfölvétel előtt pontos és világos törlesztési tervnek kell készíttetnie. A kölcsön vételekre előírt alakiságokhoz kötvék az oly határozatok is, melyek a községre öt éven túli időre rónak anyagi terhet, valamint a nem kötelező kiadások megszavazása is oly községekben, melyekben a tartományi és községi póttadók meghaladják az állami adót.

A községi autonomiára igen lényeges a község fölött való fölügyelet gyakorlása, annak tartalma és határai. A fölügyelet rendezésének kérdése a szabadság kérdése is. Az olasz községi autonomia fő értéke abban van, hogy a fölügyeleti hatóság — kivéve azon községi határozatokat, melyek direct jóváhagyást igényelnek — csak törvényességi szempontokra szorítkozhatnak, czélszerűség szempontjából a község határozatai meg nem támadhatók és érvényökben nem érínthetők. Abban azonban hibás az olasz rendszer, hogy a fölügyeleti hatóság intézkedése által magát jogaiban sértettnek érző községnek jogorvoslatot csak a magasabb közigazgatási hatóság előtt biztosít.

Általában úgy a községi tanács, mint a községi bizottság tanácskozásairól fölvett jegyzőkönyvek egy példánya nyolcz nap alatt a tartományi főnöknek illetőleg alfőnöknek bemutatandó. A tartományi főnök (alfőnök) a kézhez vételről azonnal értesítést küld a községnek. Ettől számított tizenöt, költségvetési és számadási kérdésekben harmincz nap alatt a határozatok végre

nem hajthatók; csak kivételesen sürgős esetekben mondható ki két harmad szótöbbséggel az azonnali végrehajtás. Ez az idő a czélből áll a tartományi főnök (alfőnök) rendelkezésére, hogy a határozatokat törvényességi szempontból megvizsgálhassa. Ha azt találja, hogy az összeülés törvénytelenül történt, vagy a határozathozatal körül a törvény alaki szabályai meg nem tartottak avagy a határozat törvényt sért, annak hatályát fölfüggesztheti s ez által a végrehajtást megakaszthatja, magát a határozatot pedig annak beérkezésétől számított harmincz napon belül a főnökségi tanács meghallgatása után megsemmisítheti. A megsemmisítő határozat ellen tizenöt nap alatt a tanács fölelbezhethet a kormányhoz, mely az államtanács véleményének meghallgatása után királyi rendelet formájában határoz.

A fölügyelet gyakorlása részben a megyei közigazgatási bizottságot is illeti, amennyiben azon határozatokat, melyek törvény szerint jóváhagyást igényelnek, az hagyja jóvá. Főleg a lényegesb vagyoniügyi határozatok azok, melyek jóváhagyást igényelnek. Nevezetesen: ingatlanok vagy államadóssági papiroknak elidegenítése iránt, kölcsön-fölvétel, pénz-elhelyezés tárgyában hozott határozatok, kivéve, ha a pénz ingatlanba fektetetik vagy jelzáloggal biztosított kölcsön-nyújtásra fordítatik; tizenkét éven túl terjedő bérbeadások, a költségvetést öt éven túl terhelő kiadások iránt, vámszedés, adó-emelés kérdésében hozott határozatok, ha az adó-emelés ellen az egyenes adófizetők egy huszad része panaszkodik; a községnek és a község fölügyelete alatt álló intézeteknek tulajdonát tevő javak kezelése tárgyában hozott határozatok, a községi adóztatás, az építkezés és helyi rendészet iránt alkotott szabályrendeletek — mindannyi jóváhagyást igénylő elhatározásai a községnek. Az adóztatási, építkezési szabályrendeletek a kormányhoz is fölterjesztendők, mely törvénysértés esetén semmisítő jogot gyakorolhat.

Ha a közigazgatási bizottság a jóváhagyásra fölterjesztett határozattól a jóváhagyást megvonni szándékozik, a községi tanácsot észrevételeinek megtehetése végett előzetesen értesíti a vonatkozó okokról és akadályokról. Csak ez után határoz a tartományi közigazgatási bizottság. Határozata ellen a községi tanács és a tartományi főnök a kormányhoz fölelbezhethetnek, mely az államtanács meghallgatása után királyi rendelet formájában dönt. A jóváhagyás örve alatt a községi tanács hatá-

rozatában foglalt javaslattól eltérő rendeltetést megszabni nem lehet.

A tartományi közigazgatási bizottság adja meg fölügyeleti hatáskörében a községnek a perelési engedélyt is.

A községi tanács komoly közérdekből vagy, ha törvényes kötelességeire történt figyelmeztetés ellenére törvénytörést követ, királyi rendelettel (*decreto reale*) föloszlatható. A fölosztás iránt kiadott rendeletben az új választás ideje, mely rendszerint három hónapon belülre teendő, szintén meghatározandó. Azon esetekről, melyekben községi tanácsok fölosztása vált szükségessé, három hónaponként a parlament két házának pontos lajstromot kell bemutatni. A tanács fölosztása esetén a teendők idő közben rendkívüli királyi biztosra (*commissario straordinario*) bízotnak, a ki a polgármester tisztét is viszi.

A községi tanács, ha jogait a közigazgatási hatóságtól megsértetteknek találja, a királyhoz folyamodhatik panaszszal. A király az államtanács meghallgatása után intézkedik.

Végül lássuk még, miképp vannak a községi alakulási kérdések az olasz közigazgatási jogban szabályozva.

Községek egyesítése, új községek alkotása, valamely község egy részének más községhez csatolása az alábbi feltételek között királyi rendelettel történik.

Bármily népességű községek egyesíthetők, ha tanácsaik azt az egyesülés feltételeinek megállapítása mellett egyetértőleg kérik. E kérelemre nézve a községi választók és birtokosok jogosultak ellenészrevételeket tenni; elhatározás előtt a tartományi főnök is mindig meghallgattatik. 1500 lakosnál kevesebb bíró községek, ha nem rendelkeznek elegendő eszközökkel a községi kiadások fedezésére, és helyi fekvésöknél fogva az egyesülés különben is könnyen keresztül vihető, a tartományi közigazgatási bizottság előterjesztésére imperative egyesíthetők. Elhatározás előtt az illető községek tanácsai meghallgattatnak, valamint a választók és birtokosok jogosultak észrevételeiket megtenni.

Községrészek vagy önállósággal nem bíró külön helységek (*frazione, borgate*) az anyaközség előzetes meghallgatása után önálló községekké alakíthatók, ha ez iránt az illető községrész vagy helység választóinak felénél nagyobb része kérelmez és a tartományi közigazgatási bizottság is pártolólág nyilatkozik,

továbbá ha legalább 4000 lakost számlálnak, a községi költségek fedezésére megfelelő anyagi eszközökkel rendelkeznek és a községtől, melyhez tartoznak, helyi fekvésöknél fogva el vannak választva. Hasonló föltételek főnforgása esetén önállósítható a községi székhely (capoluogo), ha a község egyéb részeitől természetileg el van választva és e részek is külön községi életre alkalmasak. Egy községrész vagy önállósággal nem bíró helység az ott lakó választók többségének kérelme következtében az anyaközség meghallgatása után és azon községnek, melyhez a csatlakozás kívántatik valamint a tartományi közigazgatási bizottságnak beleegyezése mellett más községhez csatolható.

Községek egyesítésekor megengedhető, hogy az önállóságukat veszített községek törzsvagyonukat továbbra is külön kezeljék és adósságuk is külön választva maradjon, valamint megengedhető az is, hogy bizonyos költségek fedezéséről, nevezetesen: a községi belső utak és terek, a temető, a községi iskola, valamint az isteni tiszteletre szánt helyiség fõntartására szükséges költségeket a volt községek továbbra is külön-külön fedezzék. Sõt ugyanilyen állapot létesíthető oly községekben is, melyek korábban is egységesek voltak ugyan, de valamely külön álló részek, mely legalább 500 lakossal bír, képes az említett specialis költségeket külön fedezni, a természeti fekvés pedig ezt a korlátozott külön állást megkívánja.

LUKÁCS GYÖRGY.

KÉT TŰZ KÖZÖTT!

Elbeszélés.

Néhány nap óta válsághírek keringenek a lapokban. Az egyik tárcza új gazdát kap, mert az eddigi miniszter ellen nagy a fölindulás a szabadelvű pártban. Lehetetlen tovább tartani. A költségvetési vita alatt alaposan lejárta magát.

S ha erről a parlament folyosóin s a clubban élénk eszmecserek folytak, hát még a miniszteriumban! Megy-e «ő» és ki jön helyébe? Ezt szeretné tudni apraja, nagyja a tisztviselői karnak.

Szecsődy Alfons miniszteri tanácsos irodájában is erről folyik az eszmecsere. Ez az iroda nevezetes egy helyiség. Ott kapni a legjobb szivart, a legjobb szilvoriumot és a legfrissebb sütetű pletykát, minélfogva érthető azon hivatalos buzgalom, melylyel azt a kellemes bureaut a tanácsosok, némely titkárok s egyik-másik olyan fogalmazó vagy segédfogalmazó szokta látogatni, a kit ő méltósága meg szokott hívni egy kis — «traccsra».

Rendszerint tizenegy-tizenkét óra közt tartatnak ott a conventiculumok, melyek alatt fogy a jóféle szilvorium és folyik a beszéd miniszteriumbeli és nem-miniszteriumi ügyekről, a tegnapi première-ről, a kilátásban levő kinevezésekről, egyik-másik kollega baklövéséről (kedvencz tárgy!), a legújabb szenzációs válóperről, tarkítva szorgalmasan összehordott apró botrány-történetkéekkel. Tagadhatatlan, hogy ezek az órák az összes részvevőkre nézve a hivatalos órák közt a legélvezetesebbek. Kevésbé élvezetesek természetesen azokra az ügyfelekre, kik e «traccsok» alatt ő méltósága előszobájában türel-

metlenül várokoztak s a fontoskodó szolgától azt a fölvilágosítást nyerték, hogy odabenn értekezlet tartatik. A mely ügyfél finomabb szagló érzékkel rendelkezett, az értekezlet után erős szilvorium-illatot constatalhatott ő méltósága szobájában, ámbár se a miniszterium, se a referens szakmájába nem tartozott a — szesz.

— Igazán Csetneki lesz az új gazdánk? — kérdezte egy fogalmazó, (ki kamarás lévén, ezen a réven jut a nagyságos és méltóságos gyülekezetbe).

— Bizonyosan tudom — felelte egy osztálytanácsos. — Nekem pedig vannak összeköttetésem, azt tudjátok és én minden személyváltozást huszonnégy órával előbb jósolok meg akárkinél.

Csetneki tehát napirendre került és megforgattatott minden oldalról. Többen személyesen ismerték, mások sok mindenfelét hallottak felőle, de mindennek a veleje az volt, hogy «kellemetlen» ember.

— Gögös és tekintet nélküli, — hallatszik a sok kényelmes karszékek egyikéből, melyben egy potrohos úr nyújtózkodik.

— Hiszen ha csak az volna, de van egy bogara, mely sokakra közületek, a kiken a vénülés előjelei észlelhetők, súlyos következményekkel járhat — szól közbe a jól értesült osztálytanácsos a beavatottság kéjérzetével.

— Lázár, ez rád czéloz! — nevetett egy miniszteri tanácsos.

— Hogy-hogy és miben czélozna rám? — hebegte a Lázárnak nevezett egyéniség.

— Nem hallottad, a mit a vénülés előjeleiről mondott?

— Rajtam semmiféle vénülési jeleket nem venni észre. Nagyon frissnek érzem magamat, kivált a közszolgálat érdekében! — felelt Lázár, de arcának színe e közben rendkívül meghalványult.

— Halljátok az ő jelszavát? A közszolgálat érdekében! Lazi a közszolgálatért mindenre képes, még arra is, hogy megfitalodjék! — elménczkedett a kamarás-fogalmazó, a társaság ifjabb és vénebb gárdájának nagy derűltsege között.

Mert ennek a társaságnak czéltáblája mindig Lázár volt. Kovács Lázár, osztálytanácsos, a régi rendszer egy maradványa, a ki szolgálatát még az alkotmányos időszak előtt, a «német világban» kezdte és ennél fogva az új hivatalnokoktól rendkívül

különbözik. Ő még a felénk, óvatos, pedáns burokratizmus képviselője, a ki a lajtorja legaljáról nagynehezen és lassan, pártfogás nélkül, csupán keserves munkájával vergődött föl s így sokkal jobban meg tudja becsülni állását, mint ez a mostani nemzedék, mely vagy az országgyűlésből csöppen be azonnal magas hivatalokba vagy ha alól is kezdi — pártfogás, alkalmatlankodás és másnemű előmozdítási eszközök segítségével, olyan gyorsan halad előre, hogy a régi «beamter» szinte beleszédül. Az ő idejében — a hatvanas évek előtt és alatt, mi volt akkor a hivatalnok kilátása? Mivé fejlődött azóta a magyar állam burokratizmusa! Milyen *carrière*-ket látni most! . . . holott régente megvénültek a tisztviselők mint helytartótanácsi fogalmazók, s a ki kancelláriai titkár minőségében léphetett nyugalomba, az már szép haladással dicsekedhetett. Van is fogalma az új nemzedeknek türelemről? Ha négy-öt évig egy állásban vesztegel, már eget-földet megmozdít, hogy léptessék elő. A régiek mocszanni sem mertek, húzták az ígát csöndesen és hallgattak, mert akkor volt még tekintély s ha az alkancellár vagy a helytartótanácsi alelnök összeráncolta a homlokát, helyre állt a meglazult fegyelem.

Ezekben a hagyományokban, ebben az iskolában nőtt fel Kovács Lázár, ezeket az ósdi nézeteket szemelték ki aztán az újak, hogy közmulatságul szolgáljanak. Ráíjeszteni senkire sem volt könnyebb, mint Lázárra, a ki mindig félt, hogy vagy nyugalomba, vagy legalább «skartba» teszik. Pedig ő a legöregebb osztálytanácsos, az első megüresedésnél miniszteri tanácsossá, méltóságos úrrá léptetnék elő — persze, ha a sort megtartanak s nem tolnának elébe esetleg a parlamentből valami «einsubot». Mindenesetre van rá kilátás! Ezt nagyon jól tudják a kollegák s bezzeg csipkedik is szegényt. Oh ezek az «újak» nem tisztelnek senkit . . . legkivált a fogalmazó-kamarás köszörüli mindig rajta a nyelvét, de Lázár nem mer védekezni, hisz ő tanácsos létére is csak nagyságos — az pedig már méltóságosnak született. Türi hát megjegyzéseit s minél csípősebbek, annál inkább iparkodik rajtok nagyokat nevetni, hogy tréfaszámba vétesenek.

— Hiába fiatalodol meg, Lazikám, a közszolgálat érdekében, rád csak a nyugdíj vár — gúnyoskodott a fogalmazó.

— A nyugdíj? — kaczagott Kovács, nem minden erőltetés nélkül.

— Az ám, a nyugdíj! — dupláztak rá más oldalról többen, a kik észrevették, hogy itt megint egy kis heccz lesz az aggodalmas és félénk osztálytanácsossal, ki minden miniszterválságkor reszketni szokott nyárfalevél módjára.

— Sokszor íjesztgettetek már, még sem nyugdíjaztak, — iparkodott ő magát szelíden a támadások ellen megvédelmezni.

— Csakhogy Lazikám, a rúd sohasem is járt még úgy az öregekre, mint mostanában. Csetneki maga is fiatal ember és ki nem állhatja a vén embereket, a közszolgálat rokkantjait. Az ő elve az, hogy álljanak félre s adjanak helyet a fiatal erőknél!

— Hm! pedig azt tartják: jó az öreg a háznál — vetette ellen Kovács, a ki mindenkép iparkodott megszeppentségét palástolni.

Hiába — az egész társaság már észrevette, hogy a jámbor öreg ismét ráment a lépre s összebeszélés nélkül is bizonyos megegyezés jött azonnal létre a jelenlevők közt a tréfa folytatására. A fölültetés csak úgy ér valamit, ha teljes.

Első, a ki a helyzet magaslatára emelkedve, azt fölfogta, átértette és a fogalmazó-kamarásnak segítségére sietett, a beavatótságról nevezetes osztálytanácsos volt.

— Hugó barátunknak (a fogalmazót híjják keresztnevéen Hugónak) igazsága van. Csetneki járatos egy nénémhez s minap este theánál oda nyilatkozott, hogy neki csak fiatal erők kellenek.

Ezt az állítást minden oldalról megerősítették. Mások is hallottak a leendő miniszter kegyetlen szándékairól.

A szolga belépett és jelentette, hogy a miniszter kereti Szecsödy ő méltóságát, mire aztán az értekezlet föloszlott s a tanácsos úr egy nagy csomó actával a hónap alatt rendkívüli fontoskodással haladt át az előszobán, az ott várakozó ügyfeleknek sajnálatát jelentve ki, hogy ő excellentiájához kell sietnie s így ma már nem fogadhatja. Szíveskedjenek holnap ide fáradni.

— Holnap nem lesz megint értekezlet, méltóságos uram? — kérdezte kissé indiscret hangon az egyik ügyfél, kire az értekezletről távozó, kipirúlt és nevetgélő tisztviselők gyanús benyomást tehettek.

— Aligha! aligha! — felelt ő méltósága gyorsan és kisurrant.

A hivataloszolga pedig ablakot nyitott és félóra hosszat szellőztette a szobát — az értekezlet után.

A metamorphosis, melyen Kovács a főnnebbiek után pár nap múlva keresztül ment, általánosan föltűnt a miniszterium kebelében és a legmulatságosabb sottogásokra adott alkalmat. A kamarás-fogalmazó majd megpukkadt nevében és faggatásainak vége-hossza nem volt.

— Ej, ej! Lazikám, hisz te megvedlettél, valóságos ficsúr lettél! Az a kurta dzsekkusz, illik-e korodhoz, állásodhoz? Hát a régi cilindered nem szolgált volna ki még az idén, miért vettél újat, divatosat? A mi meg a nyakkendődet illeti, azt még egy segédfogalmazó is rikitónak találná.

De az öltözékben véghez ment változások egyáltalán nem merítik ki azt az átváltozást, melyen Kovács keresztül ment.

Hogy ilyen fiatalos öltözékhez fiatalos arc is való, fiatalos arcához meg fiatalos mozdulatok illenek, arra Kovács mindjárt rájött. S ehhez képest a deres bajusz helyében csakhamar egy czélszerű kenőcs közreműködésével szénfeketere változott szőr ékeskedett a tanácsosi ajkak körül, melyek szokatlan pirossága bőséges szőlőzsír-fogyasztásra engedett következtetni. Mikor a bajusz fekete, csak nem lehet a körszakáll őszbe vegyült? De azt is bemázolni, hosszadalmas eljárás volna. Jöszte borbély, tüntesd el beretváddal! Az ábrázat bizonyára sokat fog nyerni, ha nem árnyékolod be! Most már csak a fejnek közismeretű kopaszságán kellett valamiképp segíteni, de ez sem került nagy munkába. Lázár úgy is régóta kifogásolja a hivatalos helyiségek léghuzamos voltát, melynek több rendbeli fog-, fő- és egyéb fájást köszönhetett. Ha ezekre az «anteaktakra» hivatkozik, senki sem fogja megütközéssel tudomásul venni, hogy a légáramlatok gonoszsága ellen egy szerény parókéval magát mentesíteni iparkodott.

Ilyen alapos restaurálása régibb lényének szükségkép nem csupán a hivatalban keltett figyelmet, hanem otthon is, a tanácsosné ő nagyságánál.

Lázár érezte, hogy hites nejeinek magyarázattal tartozik.

— Csodálkozol úgy-e, édes, hogy mi lett belőlem? Hja! a válság — a válság! Új minisztert kapunk, fiatal, erélyest, a kinek az öregek nem kellenek. Fiatal munkaerőket keres . . . az öregeket meg fenyegeti a nyugdíj . . . Érted-e, a nyugdíj?

Milyen csapás volna ez ránk, a kik tisztán a hivatalom után élünk, . . . hogy össze kellene magunkat húzni . . . Meg sem élhetnénk rangunkhoz képest másutt, mint a várban . . . . Oda meg te nem szívesen költözködnél föl!

— Nem bizony — felelt Milka — Pesten éltem, Pesten akarok meg is halni, Budára nem megyek!

Lázár megölelte feleségét gyöngéden (a mi már régóta nem tartozik a házi szokásokhoz).

— Nem is megyünk, mert teringettét! messzi vagyok még a nyugdíjtól!

S aztán gyors, ruganyos léptekkel föl-alá járkálva, mellét kifeszítve, fejét hegykén hátravetve, két kezével élénk taglejtéssel folytatta:

— Teszünk róla, hogy a miniszter se találjon öregnek! Nézz végig, Milus, lehet egy embert, a ki így jár — így néz — így tartja magát, az öregek közé sorozni?

S egy forró csókot nyomva Milus orcájára (a mi szintén a ritkább élvezetek közé tartozott ebben az elaggott háztartásban), fürge léptekkel sietett ki a szobából, le a lépcsőn, ki a házból, végig az utcán és bár a fürgeség némiképp fárasztotta, ugyanolyan hegyke fürgeséggel haladt el a portás előtt és lépett be az irodába.

Mikor az új miniszter állását elfoglalta s nála a személyzet az államtitkár vezetése alatt tisztelgett, ő nagyméltósága az államtitkár üdvözlő szavaira feelve, nyomatékkal hangsúlyozta, hogy «mindenkitől odaadó» és «lankadatlan» buzgalmat, munkásságot fog elvárni». (Általános helyeslés.) Beszéde után az első sorokban álló főbb tisztviselők során végighaladva, kezét szorított és pár szót váltott velők. Kovácsnak úgy tetszett, hogy fürkésző, erélyes szeme mindenkinek a veseiből akarta kiolvasni: mennyi még benne a munkaképeség és lankadatlan erő. Az öregek és nagyfejűek közt a legvidorább, legélénkebb, legruganyosabb physicum benyomását rá Kovács Lázár tehette, a ki mellének kidülesztésével, arcának mosolygásával és tagjainak hányivetiségével közfigyelmet és közderültséget keltett a kollegák között.

Ő azonban meg volt elégedve a benyomással és lelkesen referált róla otthon a — kétkedő feleségnek. Mert Milka kétkedett — sehogy sem lévén képes elhinni, hogy egy férfi magát így kicsipje egy miniszter kedvéért, a ki nem is — asszony!

Mindamellett föltette magában, hogy egyelőre megmarad a figyelés álláspontján s a legjámborabb képet vágja mindazokhoz a mesékhez, melyeket ura elébe fog tálni. Csak azt az új divatárus-boltot nem téveszti szem elől, mely a múlt hó elején, fertálykor, velök átellenben megnyílt, egy igen csinos, szőke özvegyasszony vezetése alatt. Valahányszor a tanácsos úr hazulról eltávozott, a tanácsosné mindig az ablakból leste, hogy a divatárusné boltjában előidéz-e valamelyes mozgalmat ez az esemény vagy sem. Nemsokára meg kellett győződni, hogy . . . hogy . . . miről is? Mindenféle gyanús dolgokról. Hol a szép szőke divatárusné állt a bolt ajtajában, mintha egy kalapot nézegetne vagy diszítene, hol nem jelentkezett ugyan az előtérben, de bizonyosan a háttérből kaczérkodott a tanácsos úrral, ki hivatala felé haladva, rendesen az utcát átvágta s a divatárusi bolt mellett a sarkon befordult. Igaz, régente is, mikor azt a boltot nem egy veszedelmes szépségű divatárusné — hanem egy veszelytelen fűszeres bírta — szintén ezt az utat szokta volt használni, de (így okoskodott a tanácsosné) a mely férj a kellő adag kötelességtudással rendelkezik, az változtassa meg útirányát a körülményekhez képest és kerülje el az útba eső divatárus-boltokat.

Milka asszony azok közé tartozott, a kik ok nélkül is féltékenyek. Isten látja Kovács Lázár lelkét, világeletében sem szolgáltatott rá okot, mégis megmaradtak hitestársában a kedvező viszonyok a féltés bacillusainak befogadására s elszaporodására.

Lelkében már járványi jelleggel dühöngött a betegség, — de két hétig sikerült azt eltitkolnia.

Végre kitört.

Lázár friss hírekkel jött a miniszteriumból. Nyugdíjazási hírek szállingóznak, már két kollegáját nyugalomba küldték, agg koruk miatt — ő megmenekült, mert hát jól játszsza a fiatal.

— Elég! ne komédiázz már tovább! jóllaktam a hazugsággal — vágott közbe Milka dühösen.

Kovács úr majd kövé meredt ijedtében, mert ha a gyöngedségek kora letűnt házában — a kitörések, heveskedések és czivódások is már kimentek divatból és jó idő óta bizonyos kellemes, csöndes «te se bántsz, én se bántsz» állapot honosodott meg nálok.

— Mi lelt, Milus?

— Az lelt, hogy nem fogsz az orromnál fogva vezetni! Ő nagyméltósága ide, ő excellentiája oda! Ismerem én azt a nagyméltóságot, a ki az öregeket nyugdíjba küldi, mert csak a fiatal munkaerőket keresi — az a miniszter ott lakik — oda át!

— Hol? — makogott Kovács.

Felesége megfogta és kezénél fogva az ablakhoz vezetve, az átellenes boltra mutatott: ott!

— Édesem, igazán nem értelek.

— Majd meg fogsz érteni, azonban egyelőre is kívánom, követelem, hogy tessék visszaválozni. Én vagyok a hitvesed és nekem semmi szükségem arra a kifent, kikent, kikendözött vén kecskére, a kit magadból csináltál. Szakálladat meg fogod növeszteni, a bajuszodat pedig nem engedem pingáltatni. A parókád confiscáltatik. Csak hadd lássa ő nagyméltósága, milyen tisztességben megöszült és a közszolgálatban megtörött, megrokkant tanácsosa van!

Kovács Lázár mindent elkövetett, hogy a feleségét megnyugtassa és fölvilágosítsa. De minél jobban esküdözött és minél inkább erősítgette ártatlanságát, annál fenyegetőbb szikrákat vetettek Milka szemei. Be kellett látnia, hogy hiába fölebbezné ügyét felesége eszéhez.

Másnap reggel a fiatalos dzsekksz, a színes nyakkendő, a fess nadrág és cilinder eltűntek s a szobaleány csak a régi garderoibe al szolgálhatott.

Így lépjen a miniszter elé, mit fog az róla gondolni? Kopaszson, deres bajusszal, hanyag, öreges öltözékben, mikor tegnap még egy igen jól conservált, fiatalos, elegáns középkorú ember minőségében referált? Akárki beláthatja, hogy ilyen látomány az ép eszében helyezett bizalmat nagyon megrendíthetné ő nagyméltóságánál s hiába iparkodnék külső élenkséggel, a tartás és mozdulatok könnyedségével pótolni a külsőleg mutatkozó aggságot. Minél élénkebb volna ez az «öreg úr», annál neveltségesebbé válnék. Aztán a kartársak! Milyen észrevételekkel kísérnék azok azt a hirtelen beállott visszafejlődést!

Fele útról megfordult, a hivatalba beteget jelentett és otthon szépen lefeküdt. Kirázta a hideg a méregtől.

De az éj nemaságában megszületett a mentő eszme.

Másnap reggel szokatlan sietséggel és szokatlanul korán távozott hazulról s mielőtt hivatalába tért volna, bejárta a

fodrászt, beszólt egy nagy raktárba, hol kész úri ruhákat árulnak, megfordult egy illatszerésznél, kinél festékek és szépítőszerek kaphatók . . . s midőn a miniszter tizenegy órakor magához kérte referádára, a fiatalos, feketebajszú, parókás, elegáns öltözékű tanácsos sietett irodájából az elnöki osztályba.

Attól fogva Kovács Lázár kettős alakban járt-kelt a föld színén, más volt otthon — más a miniszteriumban. Az otthoni Kovács egy totyakos nyárspolgár békés képét nyújtja, a ki a világi hiúságokkal már leszámolva, az egyetlen, tiszta és zavartalan örömet a jó ebédben és nyugodt éjjeli alvásban találja. Arcza ránczos, szemei bágyadtak, tartása lomha, léptei lassúk, öltözéke öreges.

De ha egy detectiv megfigyelné a tanácsos urat, észrevenné, hogy Kovács ilyen «trotytyá» csak a saroktól fogva változik át, melynél utcájába befordul. Azon a sarkon túl egy világfi könnyedségével siet a miniszteriumba, hol — átöltözködik. Megkönnyíti ezt a maskarát az a körülmény, hogy irodájába a portás elkerülésével a hátsó kapun s egy sötét melléklépcsőn is juthat. Újabban rendszerint ezt az utat használja.

Sokáig a legnagyobb ügyesség és ravaszság sem folytathat ilyen játékot némi kellemetlenségek nélkül, s a mely kollégák Kovácssal delután vagy este felé találkoztak, mikor Milka ő nagyságát sétáltatta, bizonyos megdöbbenéssel észlelték, hogy a délelőtti tanácsos mennyire elüt a delutánitól.

A kamarás-fogalmazó meg is mondta egyenesen: — Lazikám! tudod-e, hogy senkit sem láttam — a ki olyan rövid idő alatt meg tud vénülni, mint te! — Igaz, hogy aztán hamar meg is fiatalodol.

Kovács tréfával akarta elütni, de lassanként be kellett látnia, hogy ez a játék sokáig nem folytatható. A miniszter ügy sem tartja öregnek, tehát levetheti az ifjúság álarczát. Fokozatosan meg fog vénülni, először a szöllőzsírral hagy föl, majd a bajusz festésével, azt a szakállszínezés megszüntetése fogja követni (mert mióta meg kellett növesztetni a szakállát, a hivatalban azt is befeketíteni) s így tovább, hogy a minisztert ne egyszerre lepje meg. Körülbelül még hat hétig kell a két alakost játszania, ez alatt eldől ügye s ő lévén soron — miniszteri tanácsossá fogják előléptetni, a mi hivatali pályájának betetőzését jelenti.

Ember tervez, a végzet rendez!

Hány utcája van Buda-Pestnek, és hogy elsetálhat azokon évekig két ember a személyes találkozás veszélye nélkül. De az tudományosan bebizonyított tény, hogy ha egy ember akár fővárosunkban, akár a föld kerekégén bárhol valakit el akar kerülni, azzal az egygyel okvetetlenül találkozni fog.

E természeti törvénynek köszönheti Kovács Lázár is azt az összeütközést, mely közte s a miniszter közt folyó évi július 5-én délután hat órakor a váczi utcái Nagy Kristóf gyógyszer-tára előtt megtörtént. Kovács Milkát vezette karon és a városház felől haladt a Gizella-tér felé; ő excellentiája ellenkező irányban jött — a két férfi szembe kerül — kölcsönös köszönés — a miniszter élesen szegezi szemét a tanácsosra, mintha nem ismerné föl azonnal, aztán hirtelen ráismer — némi csodálkozás vehető észre arczán — a tanácsosét pír borítja el s az utcái jelenetnek vége.

Kovács Lázár nyugtalanul töltötte az éjtszakát és felesége föl is költötte két ízben, hogy miért nyöszörög. Azt felelte: nehéz álmai vannak, farkasok üldözik és a miniszterium mennyezete majd rászakadt. Nem szölt igazat . . . azt álmodta, hogy a miniszter elé kell mennie és nem tudja magát elhatározni, milyen alakban jelentkezék. Folyton a tükör előtt áll, hol fösti a bajuszát, hol lemossa, hol fölteszi a parókát hol leveszi. A miniszter már a harmadik szolgát küldte utána . . .

Š az álom megvalósült. Másnap csakugyan abba a helyzetbe jutott, melylyel egész éjjel álmodott. Nem tudta magát elhatározni, öreg legyen-e vagy fiatal? Mindkét esetben nevetségessé válhatik. Déli tizenkét órára rendelte magához a miniszter, hogy egy nehéz, bonyodalmas ügyet elreferáljon. Jóformán még rá sem ért, hogy az újabb actákat áttanúlmányozza, pedig már tíz óra elmült. De hát tehet-e róla, mikor egy másik — fontos kérdéssel kellene tisztába jönni, azzal, hogy parókával vagy paróka nélkül, deresen vagy feketén referáljon. Már harmadszori metamorphosison ment keresztül . . . Hol az actáknál, hol a tükör előtt ül, hol a kendőzés, hol a tanúlmány foglalja el.

Egyik sem megy — s a mi legrosszabb, az esze úgy össze-zavarodik, hogy csakhamar az egész ügyet elfelejti, még azt is, a mit előbb pontosan tudott.

Már tizenegy óra is elmült . . .

Végre megis csak el kell magát határoznia, akármire.

Megtörténik . . .

A «fiatal» Kovács Lázár fog referálni. Gyorsan a tükör elé . . . siess, ferd be hamar a bajuszt és szakállt, mert rögtön fog hívatni. Félig sem készült el s már két szolga kopogott: «Ő excellentiája kéreti, jöjjön hamar!» Mindjárt! Mindjárt! Harmadik kopogás, a harmadik szolga! «Hát még sem jön?» Egyszeribe! (Csak a parókát keresi — de hiába! ördög tudja, hová tehetete?) Negyedik kopogás! Csakhogy ez a kopogás már dörömbölésnek is beillik. Nem szolga, hanem az elnöki fogalmazó áll künn és kiáltja sűrgetőleg:

— A miniszter türelmetlen, a parlamentbe kell mennie, tessék sietni.

Kovács szerencsére ráakad az acták közé tévedt parókára, hamar fölteszi s a nélkül, hogy ideje volna — még egy futólagos, utolsó pillantást a tükörbe vetni, az irományokat fölkapva, kinyitja az ajtót s a fogalmazóval együtt elsiet a miniszterhez.

Ő excellentiája ily megjegyzéssel fogadja:

— Nagyságod megváratott, pedig sok a dolgom . . .

— Bocsánat, kegyelmes uram . . . de . . .

— Csak gyorsan! Tessék helyet foglalni!

Leültek és Kovács a legnagyobb gyorsasággal fog a tárgy előadásába. Beszéd közben nem kerülheti ki figyelmét a miniszter arcának szokatlan kifejezése. Mintha csak igen nehezen tudna egy-egy föltoluló mosolygást elnyomni.

A tanácsost ez némi zavarba ejti. Mi lehet az oka? Talán rosszul tette föl a parókát?

A miniszter elfordul tőle arczczal. Világos, csak így őrizheti meg komolyságát.

— Az ég szerelmére! mi lehet a bajom? — gondolja a boldogtalan referens, ki eközben kezdi lélekjelenlétét elveszteni.

Elveszti a fonalat, akadozik s kezei reszketve, idegesen forgatják az actákat, melyek segélyével ismét kerékvágásba akar jönni.

Megtalálta a fonalat és folytatja az előadást.

Ekkor észrevesz oldalt egy tükröt. Bele néz és — majd összeroskad. Most már tudja, mit talált a miniszter olyan nevetségesnek rajta — a bajszának egyik fele fekete, a másik szürke.

Erre az iszonyú fölfedezésre eláll ajkán a szó . . . arcza

hirtelen elvörösödik . . . az acták kiesnek kezéből s a földre hullanak . . .

— Tanácsos úr rosszul érzi magát? — szólt a miniszter, megkönyörülve a szegény referensen.

— Már tegnap óta gyöngélkedem! — nyögte a tanácsos.

— Menjen hát haza és feküdjék le! Az iratokat pedig hagyja nálam, majd áttanúlmányozom.

Saját lábán került-e irodájába Kovács, vagy valaki támogatásával — maga sem tudta. — Szolgája lekísérte, kocsiba ültette és haza szállította.

Milka nagysád meg volt rémülve, mikor férjét dúlt arczal, sápadtan, a szolgára támaszkodva belépni látta.

— Mi lelt?

— A nagyságos úr rosszul lett a kegyelmes úrnál, — világosította föl a szolgál.

Végre férj és feleség magokra maradtak. A tanácsos a pamlagon feküdt, neje az ágyat bontotta.

— Hamar az ágyba, aztán orvosért küldök.

Erre megszólalt Kovács.

— Kell is nekem orvos! Mehetek én nyugdíjba orvos nélkül is.

Lassanként aztán megtudott az asszony mindent. Kovácsnak megeredt a nyelve s az összes felelősséget a nyugalmaztatásért a feleségre háritotta. Ő az oka mindennek — az ő indokolatlan féltékenysége. Tessék majd Budavárába fölhurcolóskodni.

Milka, a ki most belátta, hogy Lázár nem asszonyért, hanem a miniszterért fiatalította magát, nagyon meg volt hatva. Mindenkép ki akarta az urát engesztelni és nem fogyott ki a vigasztalásból. Ilyen csekélységért csak nem nyugdíjazzák az embert.

— Szerencsétlen asszony! Mindenbe belekotyogtok, pedig semmihez sem értetek. Ha ott lettél, ha hallottad volna, hogy mondta a miniszter — milyen hangon: «menjen hát haza és feküdjék le» — nem kételkednél egy perczig sem! Aztán az iratokat is magánál tartotta! Nem kívánja többé referádámat! Miniszteri tanácsosság helyett nyugdíj! Eredj és keress lakást a várban.

Napok múltak, de Kovácsot nem lehetett rávenni, hogy a hivatalba elmenjen.

Mit keressen ott? Majd bemegy, a mikor be kell mennie utoljára — búcsúzni a kollégáktól, íróasztalát rendbe hozni, szekrényét kiüríteni, hiszen a nyugalomba helyezés nem kés-
hetik. Csak az a kérdés, milyen formában kapja meg. Tekintetbe veszik-e a közszolgálat körül számos éveken át szerzett érdemeit s legalább egy ordócskával enyhítik a keserűséget vagy nem enyhítik semmivel, még egy pár elismerő szóval sem a decretumban («buzgó és sikeres» működését említve föl) és kiteszik szűrét minden teketória nélkül.

Két hét telt el ilyen módon.

Egy «szép» napon . . . azaz dehogyan volt az szép nap . . . esett az eső oda künn és Kovács hangulata is ugyancsak borús volt. Tehát egy borús és esős, csunya és komor napon bejön a cseléd, jelentve, hogy itt a hivatalszolga.

— Hadd jöjjön be! — szól mogorván Kovács Lázár s melléje azt gondolja: bizonyosan a nyugdíjaztatási decretumot hozza.

Úgy is volt, a szolga kezében a kézbesítési könyvvel jelent meg, a könyvben pedig tisztán látni lehetett egy pecsétetes decretumos levelet. No Lázár! ütött az órád! De szedd össze magadat, ne vegye észre a szolga lelked háborgását.

— No Balga, mi jót hozott?

— Egy decretumot, nagyságos asszony — felelt a hivatal-
szolga és oda nyújtotta a kézbesítési könyvet, hogy a tanácsos úr nevének aláírásával az átvételt igazolja.

Kovács aláírta nevét s miután a szolga kiment, fagyos, metsző, keserű gúnnyal dörmögte:

— Bontsd hát föl, nagyságos asszony!

— Azaz, hogy méltóságos asszony! — igazítá ki Milka és diadalmassan férje elé tartotta a decretumot.

Kovács úrnak elállt a szeme-szája.

— Hisz ez nem nyugdíjazás . . . hanem kinevezés! Igen, kinevezés . . . miniszteri tanácsossá! — kiáltott föl Kovács Lázár, a pamlagról fölugorva. — Nesze öt forint! add a szolgának!

Mikor a miniszterhez elment megköszönni a kinevezést, eredeti természetes alakjában mutatta be magát. A kegyelmes úr nagyon előzékenyen fogadta és nevetve mondta:

— Én nem a kinézésben keresem a fiatal munkaerőt, hanem a szellemi rugékonyságban. Méltóságodnak még nagyon sokáig hasznát fogja az állam vehetni.

Ebből látnivaló, hogy a miniszter mindent tudott.

— De kitől tudhatta meg? — kérdezte otthon Milkát, — mit gondolsz?

Milka nagysád . . . jobban mondva ő méltósága alattomosan mosolygott és csak annyit felelt:

— Érd be azzal, hogy nem kell a várba költözködnünk.

BERCZIK ÁRPÁD.

KÉPEK A SVÉD ÉLETBŐL.

I.

STRÖMBOM PETI SZERELMI TÖRTÉNETE.

Strömbom Péter, vagy a hogy közönségesen hívták, Pető, komoly, határozott természetű ember volt, a ki ha egyszer valamibe belefogott, azt szerette elvégezni is.

Mikor született, csúfabb fiút nála képzelni sem lehetett és oly következetesen fejlődött ebben a már egyszer föl-vett irányban, hogy mikor huszadik évét betöltötte, nem volt rútabb fiatal ember Strömbom Péternél 200 kilométernyi körben.

Tizenkét éves korában jutott egy vaskereskedésbe és mikor születése harminczötödik napját ünnepelte, ő maga egyike volt a vidék legjobb nevű vaskereskedőinek.

Tizennyolcz éves korában beleszeretett, végérvényesen, Svahn Linába, de a lakadalmat csak közel a negyvenhez ülte meg.

Egy szóval Pető soha semmit abban nem hagyott, ha egyszer elhatározta, hogy történnie kell valaminek — hanem idő kellett neki mindenhez.

Svahn Lina mamája Pető főnökének vaskereskedése fölött lakott és gymnasiumi tanulókat fogadott ellátásra: egy napra hatvanhét fillért számítva, a kávé 6·45, tápláló reggelit 9·15, jó ebédet 2·15, kávé 5 és vacsorát (többnyire egy tál meleg ételt) 8-ra. A haszonból Svahn mamának, Linának és a kis Jakab testvérnek kellett élnie. Hanem, ha egyrészt a gyerekek étvágyát, másrészt a napi hatvanhét fillért fontolóra vesszük, nem ejteth bennünket csodálkozásba, hogy Svahn mama öltözékei többnyire fogyatékosak voltak kissé, és a hogy kis Liná-

nak pedig nagyon gyakran likas, de mindig ferdére taposott cipőkben kellett járnia.

Az egyedüli alkalom, melynél Pető szívében kétség támadt pályaválasztásának helyessége iránt, az volt, mikor a kis Lina, ki hat évvel volt nála fiatalabb, az udvaron tipegett át és nagy kék szemeivel barátságosan tekintett az ő iroda-ablakára. Ah, miért nem a fűszer-szalmát választotta magának! Milyen könnyen becsempészhetne akkor a kedves gyermek kezecskéibe egy zacskó fűgét, vagy egy kis befőttet! És egész komolyan kezdte megvetni a kézműárúk szakmáját, különösen pedig a vasüzletet, mert bár az élet tavasza elején az emésztés rendszerint igen kitűnő szokott is lenni, már csak még sem lehet szegeket vagy réz-srófokat adni egy kis leánykának nyalánkságképen, nem még akkor sem, ha az mamájával együtt olyan megemészthetetlen valamiből él is, mint már az iskolás gyerekek.

Azonban föltétlenül örömet akarván neki szerezni, keservesen megtakarítgatott takarékok filléreiből mindenféle «édességet» vett és odaajándékozta a kicsinek. És az bizonyosan hálás is volt ezért, mert süldőleányok és aggok abban hasonlítanak egymáshoz, hogy szívökhöz — pardon! — gyomrukon át vezet a legkényelmesebb út.

Mikor Lina tizenhat éves lett, Pető legnagyobb meglepetésére valami megcsontosodott ellenszenvet fedezett föl az ő jóindulatú szívében, a gymnasisták iránt általában. Azok nagyobb fokú tanultsága miatt való irigység bizonyosan nem volt e dologban. Persze, hogy tudtak egyetmást Cæsarról, Marius, Antonius, Cleopatra és Nagy Sándorról, — miről Petőnek a legparányibb sejtelve sem volt; hanem ha azt kérdezték volna tőlök, mennyi a pénztári árleengedés egy jégsekreány-nél, miben különbözik egy jó korcsolya a rossztól, vagy melyik réz-serpenyő illik legjobban egy második számú tűzhelyhez, — hisz akkor menten szegyént vallottak volna. «Tudás tudásért», gondolta Pető, és miután jégsekreányok, korcsolyák és tűzhelyek kétségtelenül épen oly hasznos, mint kellemes tárgyak, míg Cæsar és Nagy Sándor se életökben, se azután, például most, semmi mást nem okoztak, mint gondot, szomorúságot a békés és szerény embereknek, — ennél fogva Pető egyáltalában nem akart tudás dolgában cserélni a gymnasistákkal.

Ez hát nem volt az ok. Hanem, — lássák kérem — a gymnasisták ott lakhattak és ott étkezhetek Svahnné asszony-

nál; együtt jártak Linával a táncziskolába és a bájos kis személyiség, mikor ezek társaságában volt, annyira nem törődött többé Petővel, mintha csak valmi rozsdás, három hüvelyknyi szög lett volna!

Linát megbérmálták. A fügekoszorúk szép ideje lejárt, és Petőnek gyakran még használt ingelőket is föl kellett vennie, hogy ez igénytelenebb ajándékok helyett csemegét és színházi jegyeket vásárolhasson neki. Az előadás azonban hét óraker kezdődött, az üzletet pedig soha nyolcz előtt be nem csukták, úgy hogy Petőnek még azt a bánatot is át kellett élnie, hogy Linát vetélytársai rettegett társaságában látta abba a multságba menni, a melyeket ő szerzett meg neki. Mindíg nagyon barátságosan intett ugyan felé ilyenkor, az bizonyos, de... mégis!... a bánat és bosszúság úgy forrtak benne, úgy izzott tőle, mint egy pompás négyes számú Gurney-kályha.

Szánkázást akart rendezni a fiatalság és Pető fölbérelte a városban található legszebb fogatot, — csörgős, hóvédő-hálás lovak voltak és pompás szán, tigris- és iramszarvasbőr takaróval, és azután fölment Svahnékhoz és Linát hölgye gyanánt kérte föl a kirándulásra. Lina örvendve mosolygott és nagyon köszönte, sőt vállait is megveregette és Svahn mama azt mondá, hogy bizonyosan megkínálta volna Pető urat limonáddal, ha ugyan lett volna otthon limonád.

Pető újjongott és szinte elkábult az örömtől, ruhafogast kínált a vevőknek, ha tálczát kértek tőle, egy csomó szöget, minek száza tizenkét fillerbe került, hétért adott oda, minden elképzelhető beszámíthatatlan ostobaságot elkövetett és elhatározta, hogy a nagy Sküttüna-erdőben Linának megmondja, hogy szíve oly erősen kapcsolódik az övéhez, mint a fül a fazékkal.

Azonban estefelé — Svahnné asszony cselédje jött meg és levélkét hozott Petőnek: «Igazán nagyon sajnálják és igen kérik, bocsásson meg, de egészen el is feledkeztek arról (?) hogy Linát már elébb (?) Jansson úr (a gymnasium legfelsőbb osztályából!) kérte föl a szánkázásra.»

Pető abba a szögletbe ment, hol a revolverek csüggtek és saját számlájára le akart venni egyet és agyonlőni magát; hanem — egyetlen egy volt csak raktáron és az mégis lehetetlen volt, hogy zavarba hozza főnökét az esetben, ha ez egyetlen valami vevő kérti találná, és azt el kellene utasítania.

Majd nyugodtabb idő következett Petőre. Lina átlépte huszadik életét és kinőtt a gimnasisták udvarlásai köréből. Volt ugyan nem egy «teljes korú» ifiúr is a városban, hanem ezek sokkal óvatosabbak voltak ilyen dolgokban; a «következmenyeket» vették fontolóra, és olyan szemtelenek meg egyáltalában nem voltak, mint a legelső osztályosok, kik megölelték Linát, ha a szűk lépcsőn vele találkozhattak, vagy a szalon-ajtó mögött megkísérlették csókot lopni tőle!

Pető tehát könnyebben lélekzett. Svahnné asszony születésnapjakor megjelent ott, üdvözlését átadni, féltuczat megaranyozott ezüst theáskanalat víve magával selyem tartóban és egyben megkérdezte azt is, szabad-e szolgálnia éppen ilyen ezüst csemegékkel? Lina szájaeskája bájos mosolyra húzódott össze és így szólt:

— Strömbom úr igazán szeretetreméltó! — és Svahnné asszony hirtelen egész pontosan emlékezett arra, hogy Pető anyja minden bizonynyal az ő iskolatársnője volt, és szívesen meg is marasztotta volna Petőt ott mindjárt ebédre, hanem, képzelje csak! éppen tegnap szállta meg valami gonosz gyomor baj a cselédjét!

Este Pető összeszámította három takarékpénztári könyvecskéje tartalmát és lám! 3479 korona és huszonöt fillért tett ki az egész. Hat hónappal később Pető főnöke új segédet hozott és a szomszéd úteza egyik czejtábláján ez volt olvasható:

STRÖMBOM PÉTER,

VASÁRUK, ÚJEZÜST, KÁLYHÁK ÉS KANDALLÓK, EKÉK, KÉZMŰ-
ÉS GÉPÁRÚK.

Az első vevő az új kereskedésben Svahnné asszony volt. Egy egész új szerelés kést és villát és egy «épen most érkezett kis, rendkívül finom theafőzöt» akart venni.

— Sok szerencsét, kedves barátom! Ezt a csekélységet természetesen az én számlámra írja, kedves Strömbom úr!

— Köszönöm . . . alá . . . alázatosan!

Pető fölírta ezt a csekélységet is, és a késeket egy koronával, a theafőzőket két koronával számította olcsóbban, mint a mennyibe neki magának kerültek; és könnyen meghozhatta ez áldozatot, hisz fizetésről úgy sem lehetett szó soha.

Szerencsére nem minden vevője volt ebből a fajtából. Az ízlet pompás lendületet vett és egy idő múlva Pető új frakkjába bujt, fehér nyakkendőt vett föl és Svahnné asszonyhoz ment. Négyszemközt való beszédre kérte föl és megkérdezte, rábízná-e Lina boldogságát; — hogy a vas-szakmában nagyon szép kilátásai vannak és az ő szerelme meg olyan, hogy még az az elsőrendű fődélvasat is megolvasztaná.

Lina kisasszony szíve valószínűleg elsőrendű Bessemer-aczelből lehetett, mert a legkevésbé sem lágyult meg. Igazi nagyrabecsüléséről és hű barátságáról biztosította Petőt, de ahhoz, hogy nőül menjen hozzá, nem volt semmi kedve.

Mélyen megszomorítva és kék meg piros koczkás óriási zsebkenőjét szemére szorítva (náthás volt tudniillik), sietett át az előszobán, ki a lépcső felé. Nyitva állt azonban Ahl titkár lakásán a konyhaajtó, és bent a konyhában a szakácsnő keverte málnaszörpjét oly hévvel, hogy szája szinte füléig húzódtott szét belé.

Gyorsan fölszáritotta Pető a könnyeit és mondá :

— Kérem ajánljon a titkárné asszonynak, és mondja neki, hogy Strömbom vaskereskedésében egészen új, elsőrendű szörp-üstök kaphatók. Gyorsabban főznek, megtakarítják a cukor egy részét és rendkívül kellemes aromát kölcsönöznek a szörpnek. — — — Ah, ezek a kínok! —

Az idő múlt; az árak emelkedtek és a gymnasisták papái nem voltak rábírhatók, hogy naponként és gyerekenként többet fizessenek hatvanhét filléرنél. Iskolás gyerekekből élni mind soványabb és soványabb megélhetés lett. A város fiatal urai sokat táncoltak Svahn Linával, udvaroltak neki, verseket írtak albumába, télidőn a gyalogszánon szorgalmasan tologatták a jégpálya egyik szegletéből a másikba és vice versa; hanem házasodni? — Nem, erre már nem vállalkoztak a szörnyetegek!

A mi azonban csakugyan előrehaladt, az Strömbom Pető vaskereskedése volt.

A közönség valósággal csak úgy özönlött hozzá, és szünet nélkül csörgött a pénztárban, az adókövető bizottság minden évben emelte Pető adóját, többre becsülvén jövedelmét mindig pár ezer koronával, és valamennyi eladó leányos polgártársa oly szívesen intett felé, ha esténként a boltajtájában állott, és oda-oda szóltak: — Ha kissé megbecsülne, átjöhetne hozzám estére egy pohár toddyra.

Svahnné asszony és Svahn kisasszony is mind gyakrabban és gyakrabban jöttek Pető üzletébe; barátságosan és pártfogóilag intettek felé, mintha ők és senki más nem lennének. Pető jó módjának a titkos okai (hisz ők még segéd korában ismerték!) és legkevésbé sem mutatták, hogy ismeretségeknek megvan a maga története.

És mikor Petőnek egyszer üzleti ügyekben hozzájuk kellett menni, valami cím megtudása végett (a mely címet azonban, négy szemközt szólva, e nélkül is eléggé ismert), megvendégelték másodrendű málnaszörppel és elsőrendű vízvezetéki vízzel, hozzá meg kemény, oly kemény kétszersülttel, hogy várbombázásra is jó lett volna; e mellett mély philosophiai gondolatmenettel és resignációval beszéltek két egyedül, védő nélkül, ezen a hamis világon, elhagyottan álló nő gonddal teljes és terhes sorsáról . . .

A mint hazaért, elővette Pető borotválkozásakor használni szokott tükrét, hogy megnézzze, vajon talán megszépült-e az utóbbi időben, hogy oly szokatlanul szeretetreméltón bántak vele a hölgyek ez alkalommal. Ugyan, hogy is ne! Haja éppen oly vörös volt, a bibircsek éppen úgy terjeszkedtek barátságos arcán és orra még mindig oly erélylyel iparkodott fölfelé, mint ha esővíz-gyűjtőnek teremtődött volna, a nélkül, hogy e czélt valaha elérhetné.

Vagy — talán végre kinyitlak a Lina szemei? Talán fölismerte hű, önzetlen szívét, becsületes lelkét és — üzlete kitünő voltát? . . . Pető újra remélni kezdett és mikor Svahnné a szünidőben hosszabb tartózkodásra a vidékre költöztek János bácsihoz, konyhájokba egy kitünő takaréktűzhelyet (Nro 1-a.) falaztatott be.

És mikor visszatértek a városba, újra lánykerőbe ment hozzájuk és — újra kosarat kapott.

Pető végül egészen fölfoghatatlannak találta e dolgot. Én azonban könnyen átértem, miután a vidéken János bácsinál Lina egy fiatal szomszédos földbirtokost talált, a ki a *Troubadour* hatyúdalát énekelte zongorakíséret mellett, és azt kérdezte Linától, tudna-e élni a vidéken?

Úgy van az, kérem, Hymen hadseregében éppen megfordítva megy a dolog, mint valamely királyében. Ez utóbbiban előbb a tényleges sorokban áll az ember, azután kerül tartalékba, majd a honvédségbe, aztán a népfölkelők közé, és a végén lesz

csak szabaddá az ember. Hymen hadseregében azonban, a hol a mi gyakorlati ifjú hölgyeink vezényelnek, itt előbb a népfölkelők közt áll az ember, a kikhez a legvégső szükségben fordulnak csak, majd a tartalékba cseppenünk, activitásba azonban, mint holdog vőlegények csak akkor jutunk, miután már a régi activ hadsereg, a «jobb partik», megszöktek, odahagyták a zászlót.

Pető a népfölkelők közül a tartalékba lépett.

Annak a falusi birtokosnak semmi komoly szándéka nem volt; a *Troubadour* «hattyúdalát» minden lyány előtt el szokta énekelni, a kivel csak találkozott és vidéken megszokni tudás felől való kérdését mindenkinek elmondta. Utoljára megbukott, épen mikor Lina harminczegyedik életévét töltötte be, — míg Strömbom Petőnek ki kellett tágítania üzletét és új raktárt kellett bérelnie.

Ilyen körülmények közt aztán legkevesbbé sem csodálható, hogy Svahnné asszony azt az elkerülhetetlen szükségét érezte, hogy okvetetlenül megvegyen egyet azok közül a pompás koczkalepény-sütők közül, melyekkel egyszerre öt koczkalepényt lehet sütni. És míg a sütit kiválasztotta, azt kérdezte Svahnné asszony: «vajon Strömbom nagykereskedő annyira nem törődik-e többé két elhagyott nővel, kik sikerben dús pályáját mindig oly részvéttel és örömmel figyelték meg, még attól az időtől kezdve, mikor még fiatal segéd volt és fügekoszorúkat ajándékozott Linának?»

És Pető újra fölmászott hódolón, szíve életfogytiglani börtönének hetvenkilenc lépcsőjén, a még mindig «kis Jakabnak» elmenőben egy láda asztalos-szerszámot ajándékozott és az a szerencse erte, hogy saját személyében, a piruló Lina fogadta. Mivel pedig ez alkalommal a szolgáló véletlenül nem esett semmi járványáldozatául, Pető becsinált disznókocsonyát ehetett imádottja társaságában.

Azután néhányszor el kellett jönnie hetenként vacsorára. Mindig ugyanazon vacsora volt — a kocsonya épen úgy nem akart véget érni, mint Pető szerelme és hűsége.

Mikor Pető tizenegyszer vacsorált Svahnnéknál és a kocsonya-adagok, melyek az asztalra kerültek, még mindig nem akartak kisebbedni, újra bátorságot vett és megkérdezte Linát, vajon tizennyolcz évi hű szerelem nem elegendő-e, és hogy akar-e most nejjé lenni?

Lina könnyekben tört ki, karjait Pető nyaka köré kulesolta és zokogva mondá, hogy rettentő nagyra becsüli ugyan, és a leghivebb barátsággal viseltetik iránta, — hanem nejevé még sem lehet.

Mert épen egy új távirótiszt jött a városba, csinos, derék férfi, bajuszos és elragadó, másod tenor hangú, és az utolsó tanácsházi bálon oly «különös, sajtászerű, föltünő módon» nézett Linára.

De bizony ebből sem lett semmi. A hivatalnok ugyanis, abban a városban, a hol mint gyakornok azelőtt szolgált, titokban eljegyezte magát és Linára csak azért nézett oly «különös, föltünő módon», mert úgy tetszett előtte, pietista család fia lévén, mintha ruhája nagyra is ki lett volna vágva.

A következménye az volt, hogy Lina kisasszony februárban, mikor az idő legocsmányabb és az útcza a legsíkosabb volt, egy séta alkalmával épen Pető boltajtaja előtt szerencsétlen módon elesett, miután előbb, — erősítettek később a rossz nyelvek, — teljes bizonyosságot szerzett magának arról, Pető maga csakugyan bent van a kereskedésben. És mikor az elesést véghez vitte, ott feküdt és sikoltott, hogy mindkét lábát kifeczegette, és hogy nem tud menni. Ekkor Pető erős karjaira emelte és csaknem hazáig vitte föl a hetvenkilenc lépcsőn; ott ült Lina mamája, legjobb főköttőjében és ünnepi öltözékben, és természetesen nagyon megijedt és rendkívül meg volt lepve.

Mikor Pető tizennégy nappal ezután újból megkérte, edes zavarban sütötte le szeméit Lina és szép énekszóban azt akarta tudtára adni (egy újon jött természettan-tanárra gondolva, kivel az olvasóköriben találkozott), hogy ő még nagyon fiatal arra, hogy szívét olyan pontosan és biztosan kiismerhesse, ha azonban Pető várna még egy ideig, úgy . . .

Hanem ez már sok volt Petőnek. Hirtelen elkomolyodva, egészen felőtli, nála szokatlan hangon szólt:

— Igen, vagy nem, Lina! Szerettelek, mióta eszemet tudom, most azonban nem várok tovább. Mondj igent, vagy nemet.

És Lina ekkor hősies elhatározással csókra nyújtotta ajkait Petőnek.

Ilyen módon jutott Pető végre a tartalékból Hymen activ soraiba, hol a szolgálat egész életen át tart, hol legtöbbnyire örökös ujoncz marad az ember és épen így sohsem küzdi föl magát parancsnoki méltóságra.

II.

MIKOR MÁLIN ASSZONY NAGYMAMÁVÁ LETT.

A vén titkár dolgozott, fáradt, egész életén át, az iskola-padokon és az iroda asztalai mellett, mint gyermek és mint férfi. És nagyjából tisztességesen vergődött idáig Malin felesége és Mária lányával. A család nem volt ugyan nagyobb, hanem az a részvény-társaság, a melynek a titkár szentelte szolgálatát és munkáját, az sem tartozott épen a nagyok közé, és többet, mint 2000 koronát évenként nem adhattak neki; és még e már tekintélyes összegig csak tíz évi hosszú, feddhetetlen titkároskodás és két nagygyűlés hosszú vitái után emelkedtek.

Nos hát, — hisz így is elég volt valahogy, édes Istenem, hetenként háromszor apró heringet enni ebédre és ha Malin asszony négy éven át mindig ugyanazt a téli kalapot viselte. «Az idén egy aczélcsettöt tétetek ide és a tollat baloldalra tétetem át,» szokta mondogatni a titkárné asszony halk sóhajjal, miközben az utcán járó nőkre nézett, kik a legutolsó divat után készült szörnyalkotmányokat viseltek fejükön. «Tedd csak, öregem», szolt ilyenkor a titkár, «mindegy az, akárhol van a toll, csak a szív legyen a maga helyén.»

Bármily csodálatosan hangozzék is, van okvetetlenül üdvösségesebb dolog is ezen a világon, mint örökösen asztal fölé hajolva ülni és a nem egészen tiszta irodalevegőt szívni be. A titkár betegeskedni, soványodni kezdett — mindamellett, hogy a részvény-társaság még attól a kiadástól sem riadt vissza, hogy új viaszos vászon terítőt vegyen az íróasztalra és új pokróczot az alá, úgy hogy meghülesről szó semmiesetre sem lehetett.

Az orvos fejét rázta és Kreuznach felől mormogott valamit.

— Kedves orvos úr, úgy-e az bizonyosan ott fekszik egészen fönt, valahol Dalekarliában? — kérdé Malin asszony, mert ő csak szobaleány volt valamikor Scherninge báróéknál és meg hát nem volt épen művelt.

Mikor azonban megtudta, hogy ez egy messze idegen földön fekvő hely, előbb borzasztó mód megjédtt, azután azonban mégis azon iparkodott, hogy a titkárt meggyőzze a felől, hogy okvetetlenül szükséges ez az út.

A titkár meg nem akarta. Penze nem volt és ahhoz meg, hogy adósságokat csináljon és övéit tönkretegye — semmi kedve sem volt.

Az orvos megjegyezte, hogy most januarius van, úgy-e? Ha a titkár egészsége érdekében semmit nem tesznek, akkor karácsonyra a kívánható legholtabb ember lesz, a milyet valaha csak láttak.

A részvény-társaság szabadságot ajánlott, csupán fizetése felének levonásával. Sőt az igazgatók egyike még többet tett — kölcsönt ajánlott föl — hat százalékos kamatra csak és elsősorban való biztosításra.

Hanem a titkár makacs egy ember volt. Inkább otthon akart meghalni és érintetlenül hagyni Malin asszony részére tett életbiztosítását, mint külföldi utazgatásokra menni, és koldusbotra juttatni nejét. Az orvosnak nem maradt egyéb hátra, mint halálos ítéletét még ünnepélyesebb formában kijelenteni és pénzt zsebre rakni. A titkár azonban tovább is eljárt irodájába, ült, számolt, és írt és Szent János napjára — egészséges lett.

«Megfoghatatlan egy válság volt», vélekedett az orvos.

Hanem semmi válság nem volt ebben; csak Malin asszony, a ki bizonyos, hogy műveletlen volt, hanem igen jól ismerte az imádság útját ahhoz, — a ki egyedül nyújthat segílyt, egyedül ad bátorságot a halálra, kedvet az életre.

A titkárnak három eszménye volt életében: Malinje, egy szép, hibátlan számoszlop és egy pipa «rózsa-dohány» étkezés után. És a pipát házassága után sem tagadta meg magától. Mikor azonban a kis Mari megszületett, rendszerint karon hordozta, hering és tejből álló ebédje elfogyasztása után, és ekkor persze nem dohányozhatott többé. Mivel tarthatta volna a pipáját?

— Megtömtem a pipádat, papa — szólta Malin asszony.

— Mit gondolsz! Csak nem teszem beteggé a kicsit a füsttel, felelt a titkár, és ez időtől fogva csak vasárnaponként szítt egy pipa dohányt és még, — persze, — egyszer egy évben a tíz filléres szivart, mikor a vizsgálóbizottsági urak kijöttek.

Mikor a titkárné asszony karácsonykor mindent rendezgetett es tisztogatott, az íróasztalon nagyon bonyolódott számolgatásokkal tele írt papírszeletkét talált, a miből először alig tudott kiokosodni; lent a papírka szegletében azonban ez

állt: három pipa naponként, 395 nap alatt egyenlő negyvenöt koronával a takarékpénztárban a kicsi számára.

Malin még sem akarta kísérteni a további rábeszélést és semmivel sem mutatta, hogy mily fölfedezésre jutott. Mikor azonban ebéd után az asztalnál ült és Andrására tekintett, ki karján tartotta a kicsit és a kinek alsó ajka kissé lehuzódott azon a helyen, a hol a pipa tizenöt éven át függeni szokott, — ilyenkor úgy érezte Malin asszony, hogy szíve új érzelmének rostjai, melyek mind szorosabban fonódtak a gyermek köré, férjével is mind szilárdabbul kötik össze.

És Mária növekedett lassanként és szép lett és jó, és iskolába járt és olyan tudóssá vált, hogy mamát ugyan sokszor zavarba hozta véget érni nem akaró kérdéseivel.

Hanem voltak még sokan, kik megnőttek ott a városban s ezek közt kiállhatatlanul sok fiú, a kiknek természetesen mindannyioknak gymnasiumba kellett járniok, — és így csodálni sem lehetett, ha utoljára egy segédtanárt kellett alkalmazni.

És a segédtanár eljött, egyetemi adósságokkal és fókabőr ládával, bajuszzsal, szakállal és legbecsületesebb kék szemekkel, melyet valaha csak láthatni. És mikor e kék szemeket Mária vetette, úgy tűnt föl előtte, hogy Mária is a legföltünőbb valami mindazok közt, a kiket ő látott valaha, és ebből meg azon szerelmi betegségek egyike fejlődött, melyeket sem a jelen szegénysége, sem a jövő hering-ebédjei meg nem gyógyíthatnak.

A titkár sokkal csendesebb és szerényebb ember volt, hogysen a természet elemi erejű menete ellen föllázadt volna, hanem mindjárt először, mikor a fiatal ember kijelentette előtte, mit akar, odaadta neki Miát, ugyanazt a Miát, a kit szülői szerettek és neveltek, a kiért tizenkilencz éven át lemondani és nélkülözni tanultak . . . És a tanár úr, ő épen öt hónapja ismerte össze-vissza.

Hiszen jó dolgunk is van nekünk, nekünk férfiaknak! Megelégedetten és gondtalanul haladunk el az ablakok alatt, melyek mögött tiszta függönyök ragyognak, munka-asztalkák fölött rózsás kis ujjak mozognak serényen a díszes kezimunkán, és kedvtelve nézegetjük a kedves, ifjan csillogó szemeket és a bájos homlokfürtöcskéket, melyek itt-ott kivillannak az ablakok keretéből. És mindezt a mi javunkra nevelik csak, ápolják, dédelgetik, szeretik és ha aztán nekünk tetszik megjelenni, meg-

fosztjuk tőlök az öregeket, kik egyedül élnek aztán tovább és a kiknek a második — nem sokára a harmadik helylyel kell megelégedniök kedvenczeik, szeretteik szívében.

Különben nem tesz semmit! Majd visszafizetjük mi ezt, kamatok kamatjával, nőjenek csak idáig a mi «magunkéi».

— Hanem majd akkor talán másként gondolunk azokra az öregekre, kiktől egykor életök napsugarát ragadtuk el, a nélkül, hogy más egyebet éreztünk volna, mint saját újjongó örömünket . . .

A segédtanár rendes gymnásiumi tanárrá lett egy másik városban, a mely oly messze feküdt, hogy huszonhárom korona és hetvennyolcz fillérbe került odautazni — harmadik osztályon! A pénzt kivettek a takarékpénztárból, csemegét, bort vásároltak, napfényre kerültek a vizsgálóbizottsági szivarok, és Mia ott állt myrtuskoszorúval puha fürteiben . . .

— Papa, megengedhetnök magunknak azt az utat Mia új otthonát megnézni . . . szolt Malin mama, négy hónappal a lakodalom után.

— Még nincs elég pénzünk erre, mama. Oda és vissza a legszükségesebb kiadásokkal együtt, kettőnknek körülbelől 100 koronába kerülne ; — sóhajtotta a titkár.

És hosszú sűrűn beírt levelek jöttek. Levelek, melyek arra az össze-visszaságra és gondtalan csicsérgésre emlékeztettek, mi az újon benépesült fészkekből hangzik, ha tavaszra válik az idő, itt minálunk. A három kis szoba oly elragadó volt. Ha mama látná, mily gyönyörűek azok a hímzések, melyeket Anna néne adott menyasszonyi ajándéknak, mily pompásan állanak a szalon új támlásszékein, mily kedélyesen beleillik a piros huzatú pamlag Adolf szobájába. És hát meg a konyha! Minden ragyogón tisztára törülve függ helyén, — a hogy mama az ő Miáját tanította — és a kávet egyszerre pörköli meg az egész hétre és bádogdobozba zárja, — abba a zárosba, — hogy a cseléd egy cseppet sem csenhet ki abból, mert ott az új városban épen úgy vannak azzal, mint otthon — meghalának egy kis kávéért. Hogy vajon abból az új divatú szódából szokott-e mosáskor használni? — Dehogy, dehogy teszi. A fehérenemű ugyan bizonyosan szép és ragyogó lenne attól, de Mia azt hiszi, hogy a vásznat nagyon megviselné. Ah, ha a mama eljöhetne fehéreneműs szekrényét megnézni!

Majd mintha valami aggodalom szólna a levelekből . . .

Miának éppen most oly szíven fekszik a mamával való beszéd. Oly sok mondani valója van, a mit nem igen lehet levélben elmondani, sőt egyáltalában leírni sem lehet. Mégis csak kevés három szoba és a konyha! Nem most, hanem mindenestre jobb lenne, ha valamivel tágabb volna a lakás. Hogy megvan-e még mamának a Mia bölcsőtakarója?

Pár hóval utóbb egy sürgöny érkezett:

«Stenguist titkárnak Västköpingben.

Pompás kis leány déli tizenkét órakor. Mia körülményekhez képest jól. Nagyon vágyunk utánatok. Adolf.»

Malin mama rövid, izmos újjai annyira reszkettek, hogy a papir egészen összegyűrődött, míg a papa az irodából hazajött és a sürgönyt átvette. Nem bírt sokat mondani, csak nyakába borúlt öregének és kérően nézett szeméibe.

— András . . . ?

— Igen, Malin, az esti vonattal utazunk, már megszereztem a szabadságot.

*
*
*

A házajtóban állt Svensson asszony, elhatározott, egészséges színben és azt mondta, hogy ez egyszerűen lehetetlen. A fiatal asszonyt éppen most egyáltalában nem szabad zavarni.

— Ember, az én nevem Stenguist Malin! — szólt a kis szürkehajú hölgy a régi zöldselyem köpenyben és erélyesen indult az ajtónak.

Csupa édességgé vált Svensson asszony és azt erősítgette, hogy semmi sem lehetne üdvösebb a fiatal asszonyra nézve, mint éppen ez a látogatás. Csak kissé elő kell erre készítenie. Az öröm is túlságos lehet.

Az öreg titkár csak állt és saját szíve heves dobogását hallgatta. Így még nem viharzott, mióta a mamát megkérte. Nagyon meg volt indulva az öreg.

Malin asszony is nagyon meg volt indulva, hanem azért hű maradt ő magához most is. Milyen bájos is volt Mia kis szalonja! Dehát mégis csak gyerekek, a gyerekek: Mia lefeküdt a gyermekágyba és nem hagyta meg, hogy a bútorvédőket föltegyék a bútorokra! Ilyen össze-visszaság mellett! És éppen ez a mohazöld szín, a mi oly borzasztóan kényes! Ah igen, ez a cseléd; igazán csinos egy lányka.

— De az Isten szerelmeért, mi ez itt lányom?! Hát szabad a tükröt narancs-szeszszel tisztítani! Inkább ecetet végy, attól legjobban ragyog. Igen igen, bámulj csak, én vagyok az asszony anyja, tudod már?!

Svensson asszony úgy tárta föl a hálószoba ajtaját, mintha királyi palota dísztermének szárnyajtóit csapta volna szét.

Ott bent, ott feküdt Mia drága fejecskéje a fehér csipke-szegélyes párnákon. Szép volt a myrtuskoszorúval is dús hajában, de ehhez képest semmi volt az akkor, gondolta Malin mama.

Van valami egészen sajtáságos a nagymama és a mama első ölelésében! Ez ölelésben határtalan szeretet, hasonlíthatatlan öröm rejlik. De nem csak ez: ott van, mintha még jobban közeledtek volna egymáshoz anya és leánya, a fájdalom és a veszély útján, «a gyermek», a ki be van avatva az anyai szeretet végtelen mysteriumaiba, a ki a föld legmagasztosabb szeretete lovagává avatását nyerte el és most foghatja föl csak igazán, mi volt ő maga, anyjának.

— De ne öleld agyon, mama! hadd, én is . . . hm . . . úgy vakít ottkűnn a nap . . . hadd üdvözljem én is az én miezimat, szólt az idősebb papa.

Mögöttök zavarában sugárzón, szemében újjongó apai örömben állt a tanár, a kicsivel karján.

— Jó napot, nagypapa és nagymama! szólt. A titkár megfordult és egy szempillantás alatt «ő» körülte gyűltek mind. Olyan pompásan összehangzott mint valami folyó számla és a kis új lapocska ott feküdt a pólóban és egész érthetően jelentette ki elégedetlenségét az előkészületekkel, daczára annak, hogy ezeket határozottan csak az ő saját kényelmére csinálták.

— Hadd lássam, kihez hasonlít? Mia szemei, az én orrom, hanem lefüggő ajkait tőled örökölte, Anders. Na igen, Adolf, hisz azért nem kell mindjárt boszankodnod, hozzád is hasonlít egy kicsit, vélekedett Malin asszony.

Svensson asszony kiment a szalonba és szemeit törülgeté. Meg volt a joga hozzá, hogy ő is meginduljon, hisz neki is volt egy leánya, ki Mária mennybemenetele napján férjhez menendő volt egy göteborgi kádárhoz.

Malin asszony elvette a kicsikét és hozzáértőleg rengette vastag, kövér karjaiban, hogy ugyan megsuhogott a vén selyempöpeny, a mit a nagy zavarban eddig le sem tett.

A kicsi meg is nyugodott mindjárt és mosolygott. Tudom én nagyon jól, hogy okos emberek nem sokat adnak ilyen kis lény mosolyára, a mi, a mint ők egész biztosan tudják, nem is mosoly, hanem egy egészen természetes, nem valami költői izom-összehuzódás, és ez sem az arczon, hanem másutt valahol; én azonban, a magam részéről teljesen meg vagyok győződve arról, hogy a kicsi mosolygott az ő nagymamájára és ezt hitte Malin nagymama is.

III.

A KÖTELESSÉG ÚTJA.

Messze, messze, Smoland egyik legfélreesőbb zugában, hol soha még gözló nem szuszogott, hova a modern élet elfinomodottsága még el nem hatolt, feküdt a kis leány-egyházközség egy fák nélkül való erdőben, víz nélkül való tó mellett.

Volt egykor fa az erdőben, az bizonyos; hanem a vidék szegény telepesei az ő kis paraszttelkeiken időjártával mind számosabbak lettek, és beállt az éhség, míg a darabka szántóföldek, melyek itt-ott a kötörmelék közt kígyóztak, kicsinyek maradtak és terméketlenek és legmerészebb eredményökben sem termeltek jobbat, vékony szalmánál és borzasztó sovány gabonánál. Hogy azt a sok éhes gyomrot otthon az alacsony kunyhóban megtöltsék, a lakók kénytelenek voltak szállítmányt szállítmány után oda fuvarozni a vasúthoz, előbb szép gerendákat, majd vasúti talpfákat, utoljára zsindelyt. És rideggé vált a térs fenyér, száraz avar és kötörmelék közt félig elrothadt facsonkokon baglyok ültek és mintha kihalt erdőóriások és elenyészett vadonpompáról meséltek volna egymásnak.

Volt vize a tónak egykor, az bizonyos, hanem mikor az erdő elfogyott és a szántóföldek se nagyobbakká, se termékenyebbekké nem akartak válni, az emberek azonban tovább is csak házasodtak és gyermekeket neveltek, kik mind enni akartak, holott rendszerint már karácsonyra elfogyott minden gabona, lecsapolták a tavat és nagy fáradsággal és még nagyobb adósságokkal kiszárították abban a reményben, hogy új földet nyernek a szántásra, új rétet a szénakaszálásra.

Hanem a tóban is sűrűn egymás mellett álltak a kötömegek, úgy hogy csak gyéren termett meg ott a gabona és a fű; hanem a vígasztalan, szürke, sziklás partja mentén a néhai tónak íjesztő lázak bujkáltak; a tengő rozsdafű burjánzása közt, a megtépett törpe nyírfák alatt betegség és halál leselkedtek. A természet rettentő boszút állt háztartása megrontásáért, kíméletlenül büntette élete erőszakos megtámadóit; és végre — megkevesbedtek a szájak, kisebb lett az éhség e fák nélkül való erdőben, e víz nélkül való tó mellett.

Smoland e nyomorúságos darabján állt a segédlelkész kátrányos zsindelytetejű háza, míg a parasztkunyhók gyeppel voltak földve. Az istálló négy tehenre volt számítva, de a telek alig adott elegendő takarmányt háromnak és a hat pöszmétebokor a ház előtt kilevelezett ugyan, apró halvány hajtással, de soha bogyókat nem termett a segédlelkész gyermekeinek. A ház mögött nyolcz karcsú nyírfa állt, természetes csoportozatot képezve, e fákat úgy hívta a segédlelkész neje, gyűjtőnéven, hogy: «park.»

Wallander Olof, a segédlelkész, persze igen szűk, igen szegényes viszonyok közt élt, de ennek megfelelőleg «keves tehetségű» ember is volt. Fiatal, nagyreményű szolgálai az Úrnak, kik szépen és kenettel teljesen tudtak beszélni, ha arra volt szükség, és barátságatlanul és durván, ha ez kellett, kik könnyeket tudtak kisajtolni az emberek szívéből szép szavak és gondolatokkal — ily emberek «nagy tehetségekkel» természetesen sohasem gondolhattak olyan állásra, mint ez itt, Westanskogban. Ezért könnyű volt Wallander lelkésznek győzelmeskedni a választásnál, és állásra meg szüksége volt, lett legyen az bármily kicsiny és szegényes, mert már mint segédlelkész megnősült, Isten jóságára bízva magát, és ha az Úr nem is hagy soha éhen halni egy segédlelkészt, olykor mégis érthetően sejténie engedi, mint szokott az történni.

Szegény, szegény egy hajlék volt ez, kevés napfényvel, kevés örömmel. A földszinti három szoba egészen kicsiny volt és mégis oly mezítelen, oly sivárnak látszott. A páczolt nyírfából készült székek és asztalok, színehagyott takaróikkal úgy álltak ott, szétszórطان, mint a csatárláncz katonái, és mindegyik bámúlva látszott kérdeni a másiktól: «de hogy a világ csudájára kerültél te ide?» Csak a lelkész dolgozó szobácskája, fönt a padlásszoba volt, némileg kedélyesebb színezetű. A pár könyv

és a három egyszerű pipa, a térkép a falon és az egyszerű íróasztal némi változatosságot kölcsönöztek annak.

Hanem a mi itt életet varázsolt elő, a mi napfényt és örömet árasztott e szegény föld alá, az a gyermeknép volt. Bizonyosan tudom, hogy gazdag házakban is ép oly melegen és bensőleg szeretik a kicsinyeket, — ha éppen hasonlítani akarunk. Hanem ott annyi mindenféle vetélkedik velök. Képek és szobrok, tükrök és selyembársony, hiúság és pompa, és meg ott alig is becsülik meg öket igazi értékökben, nem ismerik azt a nagy árt, a melybe kerültek, a lemondást, a gondot és a nélkülözést. A szegény westanskogi lelkésznél azonban, hol minden ízléstelen volt és csunya, csak a kék gyermekszemek nem, és az üde, csacsogó gyermekajkak, a hol minden komor volt, csak a szöke fürtös fejcskék nem, minden rideg, csak a szakadt és foltos gyermekcipők kopogása nem a meztelen padlódeszkákon, a hol a lelkész oly gyakran, oly gyakran megtagadta magától, hogy másodszor is vegyen a levesből, mert a kicsi Gusztáv oly éhes tekintettel nézett a leveses tálra; hol a kicsinyekért évről évre, napról napra a gonddal, nehéz gonddal és lemondással kellett küzdeni, itt ők töltöttek be mindent és örömet és fényt terjesztettek magok körül, mint semmi más a világon.

Mikor jó Westanskog község már két éve ismerte papját, senki sem hitte többé, hogy tehetsége oly kevés lenne. Persze nem beszélt oly szépen, mint a főpap az anyaegyházban — az igaz — hanem úgy beszélt, mint ember az emberhez szokott, és nem mint Krisztus tisztartója, ki adóhátralékot jött behajtani, és ha megpróbálta az ember, hogy ne essék az érzelmek mámorába Isten szép ígétől, hanem igazán odafigyelt arra, a mit a lelkész mondott, csodálatosképen meg lehetett érteni, és éppen oly csodálatos helyesen ráillettek szavai az emberi élet apró viszonyaira. És ha Wallander lelkész a betegágyhoz, a halottas ágy mellé lépett, vele együtt béke, remény és vigasz lépte át a küszöböt; már szeretettel telt, bizalmas köszöntése fölért egy fél prédikációval és a «kis tehetségek» az ima erős karjain hervadhatatlan kincseket nyújtottak a szükség óráján, a halál sötét völgyében.

Utoljára egy szív maradt még csak a hitközségben, a ki ellene szegült és rosszakarója volt, a mi nem is volt csodálható, mert az a szív egy hatalmas, két emeletes ház falai biztonságában élt és a Mammon szolgálatának szentelt ötven évi hűség

munka volt mögötte; szép medvehör-bunda és testes pénztárca is védte, úgy hogy nem egykönnyen lehetett hozzá férkőzni; mert különben — ezt határozottan hitte a lelkész — ez a szív sem lehetett rosszabb, mint sok más, bárha a gazdag holmai törvényszéki ülnöké volt is, az ő nyakas, méltatlan ellenségeé. A törvényszéki ülnök volt az egyetlen, vagyonos birtokos a községben, mindenható a községi gyűléseken, és kemény a szegényekkel szemben. Nem, mintha a lelkész szigorú lett volna vele szemben, haragot mutatott volna iránta, vagy befolyása ellen küzdött volna; bár érezte, hogy ez sok esetben kötelessége lett volna, hanem — a szegénység és a «kis tehetségek» alázatosságra tanították. A lelkésznek a községre ható szelidítő befolyása azonban odahatott, hogy a szegény földművesek magok kezdtek el zugolódni a község királya zsarnok volta ellen, sőt már néhányszor, a szegények ellátása miatt támadt kérdésekben, az ő akaratával ellenkező és mindenestre könyörületesebb határozatot hoztak. Így lett ő aztán a lelkész halálos ellensége.

A tavasszal egyidejűleg a vörhenyláz is megérkezett a községbe. És sir sir után zárult be a kis fehér koporsók fölött, melyeket ott a lelkész ablakai alatt vittek el, és Karin asszony összeborzadt, ha vasárnaponként látta a mint férje ott állt azok fölött a kis koporsók fölött, szorosan körülfogva a gyászolóktól, kik a kis halottal, a borzasztó ragálylyal oly közeli érintkezésben álltak. Mások óvatosak voltak és távol tartották magokat; a lelkésznek helyt kellett állnia, épen mint az orvosnak. És gyakran ment a gyászolók lakába, hogy egy-egy kétségbeesett anya lelkét fölemelje, támogassa az emberfia keresztjével, hogy gyermeki nyelven beszéljen a kis betegekkel. És ha aztán esténként ott ült, egyik térdén Gusztávval, a másikon Annával, míg kicsi Margit a padlón csuszkálva mászott hozzájuk és ügyetlen, kövér kezecskéi segítségével szintén föl akart oda jutni, — ilyenkor szorongó aggodalomtól reszketett Karin szíve. Melyik ajtón fog vajon bekopogtatni a sápadt vendég?

És csakhamar ott volt a segédlelkész ajtajában. A kis Annának szólt látogatása és néhány óra mulva izzó pirosan feküdt ágyacskájában és láztól forró kis kezeit szünet nélkül víz után nyújtogatta. Mikor Olof lelkész egy este hazajött, két pár gyermeklábacskát csak, mi elébe topogott . . . És küzdelem, kemény küzdelem kezdődött a szülői szeretet és a halál

közt. Igaz, hogy közülök a szeretet az erősebb, de itt a földön még nem. A remény, félelem és kétségbeesés egy gyötrő hete multán a szegény hajlék kis angyala lerázta a port szárnyairól és újra egy kis fehér koporsót eresztettek le a friss sírok sűrű sorában ottkűnn a temetőn.

Voltál-e már oly házban, honnan épen akkor vitt el a halál egy kis gyermeket? Olyan itt az élet, mint a keresztül metszett húrú hangszer játéka. A legcsekélyebb, a legjelentektelenebb is újra fölszakítja a sebet. A cukortartó, mi után a kicsi mindig terjeszgette apró kezeit, keserű könnyeket sajtol a szemből. Apa magába borúltan ül, és kintől dúlt arczczal mered a szoba szögletébe, a hol az idegen semmi figyelemre méltót sem bír fölfedezni. «Ő» azonban egy régi, összetört búgócsigát néz ott, a mit ott feledtek a pamlag alatt; és tapogató, serény kezecskéket lát, melyek soha többé játékra, dologra nem mozdulnak meg; hall üde gyermekcsevegést, vidor csengő kaczagást a vén búgócsiga zümmögő tánca fölött, — azt a fölsattanó édes nevetést, a mi egykor mint új eleterő élénkítette őt föl és a mi most elnémult ott a fehér ágyacskában, abban a virágokkal díszített, meleg könnyektől nedves kis ágyban. Mama némán ült ott és néz, néz szüntelenül a hálószoza és lakószoza közti ajtóra! Hisz nincs azon semmi látni való, azon az ajtón! Ah, nem látod, ott balra a szélén azokat a kis foltokat; csak sötétebb árnyékolás talán és az olajfesték kopott le onnan? Oda szoktak kövér, kis kezek, minden ízükön kis gödröcskével, kapaszkodni, hogy ügyetlen, botló lábacskákat segítsenek át a küszöbön. És itt bent a ruhák közt, a mama ünneplője mellett, a kis ujjas azzal a folttal, a miért volt pirongatás . . .! És még hónapok és évek mulva is ott fönt a lomok közt a kamrában, fölvetődik egy kis harisnya lyukas sarokkal és emlékekkel minden szemecskéjében! . . .

Elmúlt a nyár, megjött az ősz; megjött hús napjaival és szeleivel, melyek üvöltve separtek végig a kietlen vidéken. Szürkébb és komorabb volt a szokottnál is a segédlelkész laka a piszkos hóban és a szomorú novemberi homályban. A lakószobában élénken pattogott a tűz és ott ültek előtte apa és anya és a gyermekek.

A víztelen tó mérges kigőzölgései tovább folytatták aratási munkájokat, mi egyforma símán és gyorsan haladt, akár vörheny, akár typhus, vagy diphteritis volt a kasza. Most a leg-

utolsó, a járványok legborzasztóbbika kezdte meg gyilkos útját a kunyhókban, egyelőre csak a gyermekek közt. Karin asszony erősebben szoritotta Gusztávját karjai közé és remegve és félőn fordult férjéhez :

— Olof, úgy-e beteg gyermekeket nem kell meglátogatnod ? Ah, Olof, reszketek Gusztáv és Margitért !

— Ne beszéljünk erről, Karin !

— Már kettő van csak, Olof ! . . . Hisz a diphteritis eddig még csak gyermekeket vitt el. Ha Isten nem akarja, hogy idősebb emberek is megbetegedjenek, akkor talán nem kell a kicsinyekhez ellátogatnod, a kik nem is tudják megérteni szavad ? Mindenki vigyáz magára, mindenki kerüli a házat, a hol a betegség lakik. Úgy-e nem kell a beteg gyermekekhez menned, mondd ! ?

Mínta a bánat, a gyöngeség rezgett volna Olof lelkész hangjában, míg felelt :

— Hozzájok talán nem. De fájdalomtól sújtott anyák és atyákhoz. Te tudod Karin, mily szükségök van a szülőknek vigaszra és szeretetre e legnehezebb megpróbáltatásban.

Karin asszony nem mert többet mondani, de görcsösen szoritotta magához a gyermeket, mintha meg akarná védeni minden baj és veszély ellen.

— Valaki van itt, a ki a lelkész úrral akar beszélni ! — jelentette a cseléd a konyhából.

A lelkész kiment és a lakószoba ajtaját gondosan bezárta maga mögött.

— Mit akarsz, fiam ?

— Hogy tiszteli anyuska Holmárol és kéreti a lelkész urat, jöjjön azonnal oda : a törvényszéki ülnök diphteritisbe esett és haldoklik. A lovak itt állnak az ajtó előtt.

A lelkész belépett a szobába.

— Isten veled, Karin. Pár órára el kell távoznom, és nem érdemes, hogy fönvirraszsz és várj rám.

Karin asszony összeresztett és rámeredt a tűzre.

Azután fölugrott, oda kulcsolta karjait nyaka köré és kérdezte hevesen, félig zokogva :

— Hova mégy, Olof ? !

— A kötelesség útjára, Karin !

VISEGRÁDON.

Jártam Visegrád ormain
Az ős királyi lakban,
Láttam a fényt, pompát, erőt,
Bús omladék-alakban.

Az agg torony le a Duna
Mély tükörébe nézett
S döbbenve látta, mit mívelt
Vén arczán az enyészet.

Bokrok közt a hegy oldalán,
Hol szük ösvény kígyózik,
Pajkos manók és szellemek
Csoportja hallgatózik.

Titkos kéz rendelé oda
Szemmel láthatlan örül,
Suttogni holdas éjeken
A rég elmúlt időrül.

De engem egy láncz-csörrenés
A multból vissza ránta :
Lánczát ott egy királyi sas
Sziklához kötve ránta.

Ott hallgatott, ott búskodott
Remény nélkül, magában
S képzelgeté, mint szálla rég
A fellegek honában.

Vésszel, viharral mint daczolt,
 Önként csatára kelve!
 S röptét fölebb-fölebbre a
 Szabadság mint tüzelte!

Körülte szemtelen veréb,
 Varjak s oktondi baglyok . . .
 Bátran zudulhat ellene
 Szeszélyök és haragjok.

Hozzá közel mi vakmerők,
 Zsibongni oh mi készek!
 Kötött karmára biztosan
 Söt gúnyolódva néznek. —

S szólt egy manó: ne háborogj;
 Mit itt e vén sason látsz,
 Mindig így volt: nem változott
 Csak a modor, csak a láncz.

LÉVAY JÓZSEF.

GEOFFROY RUDÉL ÉS TRIPOLISI MELISANDA.

Blaye-kastélyban, a falon, egy
 Szőnyeget látsz, drága dísznek,
 Melyet egykor szép kezével
 Tripolis grófnője hímzett.

Egész lelkét bele hímzé,
 És selyemmel míg kivarrrta,
 Könnyeivel megbűvölte —
 Az van ábrázolva rajta:

A mint a grófnő a parton,
 Rudélt haldokolva lelte
 S vágyainak eszményképét
 A dalnokban fölismerte.

És Rudél is életében
Itt először és utolszor
Látta hölgyét, öt álmában
A ki elbűvölte sokszor.

Rá borult a hölgy Rudélre,
Szenvedélylyel átkarolta,
Csókolá a hűlő ajkat,
Mely az ő dicsét dalolta!

Ah! az első csók, egyúttal
Végbucsúnak csókja nékik,
Kihajták a kéjnek, kinnak
Csorduló kelyhét fenékiig. —

Blaye-kastélyban, minden éjjel,
Suhogás, zaj, tompa nesz kél:
A falszőnyeg két alakja
Ime élni kezd, föleszmél.

A lovag s a hölgy megrázzák
Zsibbadt árny-testük' s a szép pár
Hirtelen kilép a falból
S a teremben föl s le sétál.

Van enyvelgés, suttogás, bók,
Sóhajok bús epedése,
És a régi troubadour-kor
Száz bohó kedveskedése:

«Geoffroy! Hangodtól, édes,
Elkezd holt szívem dobogni,
És a rég kihűlt parázsból
Lángot érzek fellobogni!»

«Melisand! Virágom, üdvöm!
Ha bele nézek szemedbe,
Élek újra — csak keservem,
Földi búm van eltemetve.»

«Geoffroy! Szerettük egymást
 Álmunkban s szeretjük íme
 A halálban is — no ládd, ez
 Ámor isten csoda-míve!»

«Melisand! Mi az az álom?
 Mi az a halál? — Üres hang,
 Szerelem csak a valóság,
 S én szeretlek, mondhatatlan.»

«Geoffroy! Mi jó e csöndes,
 Holdsugáros várteremben,
 Soh'se vágyom napvilágon
 Jární többet, én szerelmem.»

«Melisand! Te kis bohó,
 Hisz a napfény te magad vagy,
 Hol te jársz, ott kikelet nyit,
 Szerelem és üdv fakadnak!»

Igy enyelgnek, föl s le járva,
 A szerelmes, kedves árnyak,
 Fényenél, az ablakon át
 Beözönlő holdsugárnak.

Mignem a kísértet-üző
 Hajnal a holdfényt föliszsa —
 S ők riadtan elsuhannak,
 El, a falszönyegbe vissza.

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

HEINE CSALÁDI LEVELEI.

Heine Henriknek 122, eddigelé nagyrészt teljesen ismeretlen levele fekszik előttünk, melyeket a költő egyetlen nővérének, Saroltának fia, báró Embden Lajos, bocsátott közre.*) E levelek közzétételének főczélja, mondja a kiadó, hogy a költő viszonyát családjához földerítsék és további téves állításoknak, ítéleteknek elejét vegyék (309. l.). E főczélnek e levelek minden tekintetben meg fognak felelni. Az eddigi, sokszor rosszakaróan gyanúsító hírlelésekkel szemben kitűnik e teljesen megbízható oklevelekből, melyeknek sora 1820 márczius 22-én kezdődik és 1855 november 19-én végződik, hogy a sokat rágalmazott költő benső, igaz szeretettel csüngött családján, főleg édes anyján, nővérén és nején. Teljesen megbízhatóknak neveztük ez okiratokat, de hozzá kell tennünk, hogy itt-ott úgy tetszik, mintha e jelzésre nem volnának minden megszorítás nélkül méltók. A kiadó, mint maga bevallja, helyenként kihagyogatott egyes részleteket, a mi még nem nagy baj; de attól tartok, hogy néha változtatott is a szövegen. Arról nem kapunk teljesen világos értesítést, vannak-e Heinének a család birtokában még levelei, melyeket a közönség nem ismer. Úgy látszik, hogy vannak, de valószínűen nagyon kis számmal. Tudjuk, hogy Heine levelezése, valamint kész és nem kész munkáinak kézíratai, melyeket Párisba távoztakor anyjánál hagyott, 1833-ban elégték, és másodízben égtek el levelei s kézíratai 1842-ben a nagy hamburgi tűzvész alkalmával.

---

*) *Heinrich Heines Familienleben von seinem Neffen, Baron Ludwig von Embden.* Mit 122 bisher ungedruckten Familienbriefen des Dichters und 4 Bildern. Hamburg, 1892. 344 l. Ára 3 M. 50. A képek föltüntetik Heinét, Saroltát, Matildot és Hasselriis szobrát, melyet Erzsébet magyar királyné Korfu szigetén kedvelt költőjének emelt.

A költő maga is két ízben említi, hogy családi levelezésének (a hozzá intézett leveleknek) legnagyobb részét megsemmisítette. «Most», írja 1847-ben anyjának, «újra átnézem összes leveleimet és tűzbe dobok minden levelet, melyben bármi gyanús, főleg családi tekintetben, foglaltatik. Így, sajnos, a te leveleidnek egy részét és Saroltának majd minden levelét kénytelen voltam tűzbe dobni. Ez nagyon fájt nekem, mert én jobban szeretlek titeket, mint — hat macskát». Az ekkor még megkímélt leveleket 1851-ben semmisítette meg, «hogy valamikor visszaélésre ne szolgáljanak» . . . Újat a most közzé tett levelek nem tartalmaznak, eddigi tudásunkat nem módosítják adatok dolgában; és ha a fönti cél nem indokolta volna közzétételüket, bátran kéziratban maradhattak volna. De csekély jelentőségű életrajzi tartalmuk mellett is becses adalékok az ember Heine jellemzéséhez, kit főleg legújabbán hihetetlen elvakultsággal és szenvedélyességgel támadtak meg és törekedtek sárba hurzolni. A kiadó sok helyütt saját elbeszélésével iparkodik kapcsolatot létesíteni a levelek közt; de az olvasónak nem telhetik nagy öröme a báró úrnak ez, úgy látszik, első irodalmi kísérletében. Hogy a német grammatikával igen rossz lábon áll és folyton vét a nyelvtan elemi szabályai ellen, ez ugyan nagyon föltűnő és meglepő, de dilettans írónál még megbocsátható; hogy azonban híres nagybátyjának életviszonyait nagyon rosszul ismeri és minduntalan oly dolgokat állít, melyek rég meg vannak czáfolva vagy kétségbevonhatatlan tényekkel ellentétben állanak, ezt már bajos oly embernek megbocsátani, a ki a közönség ismereteit helyreigazítani akarja. — De lássuk magokat a leveleket.

Heine fiúi és testvéri szeretetének e levelek ragyogó bizonyítékai. Valóban meglehető, hogy édes anyja előtt hogyan titkolja súlyos betegségét, és midőn már lehetetlen a titkolódzás, hogyan hangsúlyozza minden levelében, hogy «ma» jobban érzi magát, hogy szeme javul, hogy görcei enyhülnek, hogy állapota könnyebb stb., pedig ő maga tudja legjobban, hogy mind ebből egy szó sem igaz. Minden furfangja csak oda irányul, hogy édes anyjának aggodalmait eloszlassa. Iszonyú fájdalmai közepett még tréfákat és élczekeket is kísért meg, csakhogy az imádott öreg asszony ne sejtse, hogy imádott fia borzasztó kínok közt haldoklik és hogy e haldoklása oly hosszas, oly végtelen. «És te hogyan vagy, te öreg, édes macska?» írja neki 1843-ban. «Ha meghalsz, mielőtt én viszontlátlak, agyon lövöm magamat. Ezt jól jegyezd meg, arra az esetre, ha kedved támadna mostani lakásodat egy rosszabbikkal fölcserélni. Jól jegyezd

meg ezt; akkor nem fogsz ily balgaságot elkövetni.» És legborzasztóbb szenvedései idején, 1850-ben: «A jó Isten tartson meg, óvjon meg fájdalomtól és szembajttól, kímélje drága egészségedet; és ha a dolgok néha nem mennek kívánságod szerint, vigasztalódjál azzal a gondolattal, hogy kevés anyát szerettek és tiszteltek úgy, mint téged, de kevés anya is érdemelte ezt úgy, mint te, kedves, derék, becsületes és hű anya. Mik a többiek hozzád képest! A földet meg kellene csókolni, melyre a te lábad lépett»... Nagy szeretettel emlékszik meg elhúnyt atyjáról is. Midőn nővére, Sarolta, férjhez adja leányát (1842), Heine a legnagyobb örömmel fogadja e hírt, de nyomban hozzát teszi: «Csak szegény atyuskám volna egy percze itt. Hogy örülne! Mindig ezen gondolkodom és boldogságunk szomorúvá tesz.» És a legmélyebb, legigazabb szeretetnek számtalan, néha komoly, másutt tréfás, de mindig szívéből fakadt bizonyítékával halmozza el nővérét, kit testvérei közül legjobban szeretett, ki minden örömeiben és bánatában bizalmasa volt. Valóban, a kik még e levelekkel szemben is azt merik állítani, hogy Heine nem tudott mélyen és igazán szeretni, hogy az emberi szívnek leggyöngédebb és legszentebb érzéseit csak fitogtatta, hazudta, azokat beteges ellenszenvökből és konok előítéletekességökből semmi sem képes kigyógyítani.

Még legtöbb új anyagot szolgáltatnak e levelek Heine házasságára, melyet az aljas gyanúsítás szintén nem kímélt meg. Börnéről írt könyve miatt Heinének párbajt kellett vívnia. Előbb egy erkölcsi kötelességének tett eleget és 1841 augusztus 31-én összekelt Mirat Matilddal, kivel már hat éve közös háztartásban élt. A párbajból a költő jelentéktelen sebbel tért haza; a sebtében kötött házasság megalapította a szerencsétlen embernek földi boldogságát. Matild,*) kit egy cipőkereskedésben fedezett volt föl — a fiatal leány akkor 18 éves lehetett,**) — tanulatlan, heves és szeszélyes nő volt, de igen szép és anyagi jóságú. Beteg férjét szeretettel ápolta, csupán neki élt és haláláig megőrizte emlékezetét. Sokan kérték meg, mint végtelen naivságában maga is emlegette, a csinos özvegy

---

*) Neve voltaképp Crescence Eugénie volt. Heine keresztelte el Matildnak.

**) 1815-ben született Vinot faluban (Seine-et-Marne). Állítólag egy előkelő úrnak volt gyermeke, a ki azonban nem törődött vele. Matild 15 éves korában került Párisba, egy nagynénjének cipőkereskedésébe, honnan Heine magához csalta.

kezét; de Matild a síron túl is hű maradt «szegény Henri»-jához, kinek munkáiból soha sem olvasott semmit,*) de a kit igazán szeretett volt. Egyetlen nagy hibája volt, melyet Heine folyton ismételt és fölpanaszol: nem tudott a pénzzel bánni, tékozló volt,**) a leghaszontalanabb dolgokra pazarolta el a pénzt, melynek pedig a költő rendesen szűkében volt. Élete végeig sem tudta, hogy mi a pénz, és oly naivúl dobta ki a frankokat az ablakon, mintha megtízszerezve jöttek volna vissza az ajtón.

A költő rögtön tudatta megnövelését nővérével és ezentúl nem sok levele van, melyben feleségéről legalább néhány szóval meg ne emlékeznek. «Nőm, hála Isten, jól viseli magát», írja 1842-ben. «Derék, becsületes, jó teremtés, minden hamisság és rosszakarat nélkül. Sajnos, hogy vérmérséke nagyon heves, szeszélyei nem egyformák, és engem néha nagyobb mértékben izgat, mint üdvös volna. Én még mindig lelkem mélyéből szeretem, ő még mindig életemnek legbensőbb szükséglete — de ennek valamikor vége lesz, hisz minden emberi érzés elmúlik idővel, s én ennek az időpontnak borzalommal nézek elébe. Akkor csak szeszélyeinek súlyát fogom érezni, az enyhítő rokonszenv nélkül. Máskor igen kínoz az aggodalom, hogy mi lesz majd tehetetlensége és gyámtalansága mellett nőmből, ha én meghalok; mert Matild tapasztalatlan és ügyefogyott, mint egy három éves gyermek.» És még ugyanazon évben: «Nőm tetszeni fog neked, ha meglátod. Angyali jóságú, alapjában becsületes lélek, egész lényében nagylelkű és nemes, de egyúttal vad és szeszélyes, néha boszantó és veszekedő is, — a mi azonban mindig tűrhető, mert e mellett szép és kellemben gazdag marad... Egy idő óta keveset civakodik és kezd hízni. Különben maga a lelki jóság és meghódít minden szívet.» Házasságuk első évében Heine németre kezdte tanítani, de Matild persze sohasem tanult meg németül. Csak egyetlen egy phrasist tudott, melylyel férjének honfitársait fogadta: «Guten Tag, mein Herr, nehmen Sie Platz.» Ha idegen jött, gyorsan elhadarta ez összes német tudományát, mire hangos kaczagással kiszaladt a szobából... De foly-

---

*) Egyetlen egyszer adta kezébe Heine az *Úti képek* francia fordítását; de az itt elbeszélte szerelmi kalandok Matildnál a szenvedélyes féltékenységnek oly kitörését eredményezték, hogy a költő a világért sem ismételte volna ez első kísérletet.

**) Heine sokszor nem is nevezi leveleiben másképp: «die| Verbringerin» (mellékesen megjegyezve, nem irodalmi terminus).

tassuk a boldog fiatal férjnek további nyilatkozatait. «Nálam házasságomban semmi sem változott», írja 1843-ban; «ellenkezően, feleségem évről-évre okosabb és élvezhetőbb lesz, és én még eddig nem bántam meg, hogy nőül vettem. Ez sok, a mai időben és Párisban, a hol a rossz házasság csakúgy hemzseg. A jó házasságok oly ritkák, hogy spiritusban kellene őket eltenni». De már a következő (1844) évtől fogva folyton panaszkodik feleségének tékozló hajlamáról. «Csak nagy ügygyel-bajjal tudok kijönni.»

Végre 1844-ben meglátogatja Heine feleségével családját Hamburgban. «Matild», írja Embden báró, «igazán szép asszony volt, magas testalkattal, kissé telt (üppig) formákkal, tojásdad, kedves arczczal, melyet gesztenyebarna haja bekerített, telt piros ajkakkal, melyek mögött fehér fogsorai látszottak, és nagy, kifejezéssel teljes szemekkel, melyek fölindulásában tüzesen ragyogtak. És e szép szemek csakhamar szórtak villámokat, midőn szívélyes üdvözlés után apám őt a kocsihoz vezette és egy szekrényt nyújtott át neki, melyet azonban fájdalmas mozdulattal elejtett, mert éles harapást érzett az újjában. Matild hangosan fölsikoltott, mert a szekrényben Cocotte volt, a papagáj, az ő kedveltje, kit Párisból magával hozott. «Istenem, mily vigyázatlanság, Cocotteot ennyire megijeszteni, miután csak ép annyit szenvedett a tengeri betegségtől!» így szólt kikelve magából. De minthogy a dédelgetett papagájnak nem esett baja, Matild is megbékült.» De nemsokára nagyobb kellemtelenségre adott okot. A költőnek gazdag nagybátyja, Heine Salamon, meghívta a vendégeket nyaralójába, hol fényes ebédrel várta őket. De az öreg úr csupán németül tudott és nem tűrte, hogy asztalánál más nyelven beszéljenek. Matild tehát némaságra volt kárhoztatva és természetesen roppantúl unatkozott. Ez ebédet egy furcsa félreértés is tette nevezetessé. A háziúr ugyanis üvegházából egy bámulatosan nagy és szép szőlőfürtöt mutatott vendégeinek, hogy bámulják, de — hozzá ne nyúljanak. Midőn a cscdafürt Matildhoz érkezett, a ki a német beszélgetésből nem értette, hogy miről van szó, a szép asszony a fürtöt jóízűen megette. Egyszerre csak keresi az öreg Salamon a parádé-fürtöt. «Kedves bátyám», felelt a költő, a ki hamar föltalálta magát, «a maga fürtje csoda volt, de még egy másik csoda is esett meg: eltűnt, egy angyal eltüntette». Az öreg úr nevetett és a veszedelem el volt háritva. De Matild kijelentette, hogy abba az unalmas társaságba nem megy többet, és minthogy Heine nem járhatott ki nagybátyjához felesége nélkül, nem maradt egyéb hátra, mint nejét haza küldeni Párisba,

a mi csakugyan meg is történt. De a költő családja megszerette, e furcsaságai ellenére is, a szeszélyes asszonyt, a mi legjobban bizonyítja, hogy Heine előzetes dícséretei nem voltak túlzottak. Matild is megszerette a hamburgi atyafiságot. «A tékozló», írja a költő 1844 novemberében nővérének, «jó gyermek, mint mindig. derült, csak néha kissé szeszélyes. Folyton rólatok beszélünk, és nem mondhatom neked, hogy nőm mennyire becsül titeket, főleg anyámat, a ki valóban pompás egy jó asszony. Csak csókold meg szívből a magam és a nőm nevében.» És 1845-ben anyjának: «Nőmmel folyton rólatok beszélünk; nincsen fogalmad arról, hogy feleségem mennyire szeret téged.»

Ez időbe esik nagybátyjának, Heine Salamonnak halála (1844 december 23.), mely rendkívül fölizgatta a költőt. «Tegnap későn este vettem leveledet», írja december 29-én nővérének. «Könnyen elképzelheted, mily borzasztó éjjelem volt. Az agyvelő remeg fejemben. Még most sem tudok csak két gondolatot is együtt gondolni. Bár el voltam készülve ez esetre, mégis annyira megrendít, mint atyám halála óta semmi sem indított meg. Csodálkozom, hogy te minden bánatod mellett rögtön írni tudtál. Te sírsz, de én eddig egyetlen könnyet nem tudtam sírni. Ez a ti előnyötök, hogy az asszonyok könnyebben tudnak sírni. Az én nőm is sír és ez éjjel háromszor jött hozzám. Igazad van, hogy itt egyedül az idő képes megvizasztalni... Ez a férfiú nagy szerepet játszik életem történetében. Mily szív! Mily fej! — Utolsó intézkedését illetőleg, régóta minden aggodalmon túl vagyok; ő maga eleget mondott nekem ez ügyben vagy legalább elég világosan sejtette szándékait.*) Utolsó filléremet adnám oda, ha még csak öt vagy legalább három évig bírhatnám; sőt hátralevő éveim felét adnám ezért oda. És mily szeretetreméltóan bánt szegény anyámmal! Nekem sok kellemetlen dolgot mondott, sőt e nyáron fölindulásában még botjával reám is

---

*) De a költő tudvalevőleg nagyot csalódott, mert nagybátyja mindössze 8000 márkát hagyott reá, míg Heine eddigi évdíjának (4800 M.) biztosítását, sőt fölemelését várta. Utóbb kifejezést is adott indulatos haragjának:

*Dunkler Hund im dunklen Grabe,
Du verfaulst n. it meinem Fluche —*

a *Nicht gedacht soll seiner werden* kezdetű költeményben. Elster Heinekiadása II, 108. l.

ütött. Oh Istenem! mily szívesen venném ismét ütéseit! . . . Tudom, igaz, hogy elveszítettem, de még mindig nem bírom hinni.»

E haláleset kellemetlen örökösödési vitákra szolgáltatott okot, mert Salamon fia, Heine Károly, sehogy sem akart atyjának végrendeletétől eltérni. A költő azonban végre megkapta 4800 forintnyi évi díját, melynek felét halála esetére özvegyének is sikerült biztosítania. «Ennek jobban örülök», írja a költő 1847-ben anyjának, «mintha nagy sommát ajándékozott volna (Károly) nekem. Nagy kérdés ugyan még, hogy vajon csakugyan túlél-e (Matild) engem; de nőm annyira el van kényeztetve és oly tapasztalatlan, hogy nem gondoskodhatom eléggé róla. Ha okosabb volna, kevesebbet törődném jövőjével, és íme, itt is láthatod, hogy az ostobaság mily szerencsés isteni adomány, mert mások kénytelenek róla gondoskodni».

Neje néha betegeskedett is, ideges görcei voltak. Így 1848-ban is. «Kedves nőm», írja ez évi január 27-dikén «ismét teljesen helyre van állítva és újra czivakodik, mint azelőtt. Nagy egyetértésben élünk a földolokban, de a részletekben sokat kínoz. Főleg sokat kell szenvednem tisztaságszeretletétől.» És ugyanez évben, tekintettel a februári forradalomra: «Nőm jól viseli magát. Ha nem viselné magát jól, most szabaddá tenném, mint az összes királyok népeiket; majd meglátná, hogy a szabadsággal mire menne.» Ez évben, midőn baja mind súlyosabbá fajult, egy magyar ember, dr. Gruby, lett Heine orvosa, igen kedves, ügyes, de nagyon kis testalkatú ember. «Minden baj közül a legkisebbet kell választani», írja Heine 1851-ben, «s az én orvosom oly kicsi, hogy majdnem azt mondhatom, hogy egyáltalában nincsen orvosom». A szegény költő kínjai iszonyúak voltak. Midőn nővéreinek legifjabb leánya meghal, furcsán vizsgálja a szomorú anyát. «Leveled nagyon megrendített», írja neki 1849 márcz. 29. «s én azóta sírtam és újra sírtam, úgy hogy ma alig tudok látni. Csak egy szót vígaszúl: Meghalni nem szerencsétlenség, de igen is nagy szerencsétlenség az évekig tartó szenvedés, míg az ember odáig jut. Évekig tartó szenvedés, — boldogok azok, a kik gyorsan végeznek, per acquit, mint atyuskám mondta — az ember megfordul és elalszik, és minden ki van fizetve». És néhány nappal később: «Betegség a legborzasztóbb baj; a halál a legkevesebb, a legtűrhetőbb».

Minél többet szenved, annál többször emlékezik meg nejről. «Feleségem olyan mint mindig», írja 1849 aug. 7-dikén, «angyal, a kinek néha ördögi szeszélyei vannak, és a legédesebb tékozló, a ki valaha férjét e világon kínozta és boldogította . . . Szomorú életemet

tőle telhetőleg törekszik fölvidítani. Jó gyermek, és ha nekem bánatot okoz, nem az ő hibája, hanem betegsége» . . . 1850: «Nőm jól van, de, sajnos, napról-napra testesebb lesz; máris 180 fontot nyom.» . . . 1851: «A tékozlóról úgy sem gondoskodhatom eléggé. Ő rendkívül szeretetreméltó, és hibái sokkal inkább folynak szíve jóságából, semhogy még legesztelenebb kiadásainál és egyéb örült-ségeinél is neheztelhetnék reá. Hiszen az élet nála nélkül semmi érdekel nem bírna reám nézve; ő segít hordoznom e fájdalmas terhet, melyet bizonyára ledobnék, ha egyedül volnék . . . Feleségem majdnem példásan viseli magát; könnyebbé és szebbé teszi nekem az életet, megvigasztal és elbájol, de néha mégis majd szétzúzza a szívemet meggyógyíthatatlan tékozlásával. Ezen már nem segíthetni, és ez valósággal legnagyobb bosszúságom. Ez a láza, hogy folyton költsön, rettenetes. Pedig én igazán nem vagyok fősvény. Ezen már régóta nem tudok nevetni. . . » 1852: «Nőm elég jól van; panaszkodik, hogy már nem olyan csinos mint előbb volt, s hogy ezért többet kell költenie öltözetére; én az ellenkezőről biztosítom, leginkább a költségek miatt. Most lefestette magát, de sehogy sincsen megelégedve a képével; ha békességet akarok, nekem is szidnom kell az arcképet. De tény, hogy in natura szebb, mint in effigie. De néha jobban szeretem az arcképet, mivel ez nem civakodik . . . Feleségem szívesen üdvözöl benneteket, és kevés testes asszony van a világon, kik e hőségben oly szeretetreméltóak, mint ő.» 1853: «Mi teljes egyetértésben élünk, azaz: én mindenben engedek . . . Most oly gyöngéd harmónia van köztünk, hogy az angyalok megirigyelhetnének, és ez a kedves jó teremtés, kinek szívében egyetlen hamis csöpp nincsen, a ki a világ roszaságát még meg sem érti, valósággal megédesíti szenvedéseimet. . . Nőmmel nagyon meg vagyok elégedve, valóban a leghívebb lélek, a kit képzelhetni. Persze, végül azt hiszem, csak egyetlen egy személy van a világon, kiben az ember teljesen bízhatik, és ez az anyja. Itt teljes biztonságban van az ember, — a ki ebben kételkedik, annak nem tanácsolhatni okosabbat, mint hogy hagyja el minél előbb ezt a világot.»

Matild, a ki sokban emlékeztet Goethe nejére, Vulpius Krisztinára, 1883 február 17-dikén halt meg, 27 évvel férje után, kit igazán és őszintén szeretett. Tudatlan nő volt, gondolkodni se nem tudott, se nem akart; férjének nagysága élete végéig talány maradt számára; gyalogságai, szeszélyei, éretlen viselkedése nem tehetik e neveletlen gyermeket (mert az maradt élete végeig) a tisztelet tár-

gyává, — és mégis, igaz tiszteletet parancsol őszinte szerelme, becsületessége, hűsége és az az angyali türelme, melylyel az éveken keresztül iszonyú fájdalmak közt haldokló költőt földerítette és ápolta. Heine sok bolondot tett életében, de soha bölcsebbet, mint mikor ezt a «tékozló gyermeket» örökre magához kötötte. Öröme, vígasztalója és végül mindene volt.

E levelezés egyébként is gazdag szellemes és találó megjegyzésekben. «Az igazi költő», mondja például a 23. lapon, «nem adja csak saját, hanem minden kornak történetét; egy valódi költemény azért mindig minden jelenkornak a tükre.» A socialismus veszedelmét korán sejtí. Már 1823-ban megjegyzi, hogy leendő sógorának conservatív irányát méltányolja. «De nálam», folytatja, «más körülmények irányadók, és azonfölül egy kissé furcsán érzem magamat hangolva, ha véletlenül azt olvasom az újságban, hogy London utcáin néhány ember megfagyott és Nápoly utcáin néhány ember éhen halt. De bár Angliában radikális és Olaszországban carbonari vagyok, mégsem tartozom Németországban a demagógok közé, már csak azon mellékes és kicsinyes okból sem, mivel ez utóbbiaknak győzelme esetén egy pár ezer zsidógége, még pedig éppen a legjobbak, keresztül fognának metszetni». Saját munkáiról ritkán emlékszik meg; feltűnő, hogy a *Romanceróról* mily szigorúan ítél, mely, mint 1851-ben írja (233. l.), «nagyobb lelkesedést keltett, mint vártam. Biztosítalak titeket, hogy nagyon gyöngye könyv; de ezt nem szabad elárulni. Bénult erővel írtam»... De legyen elég az idézetekből. E levelezés, ismétlem, fontos adalék Heine jellemének helyes megítéléséhez és mint ilyen, értékes forrás. Akad szépen, Heine fölülmúlhatatlan bájával írt levél is e gyűjteményben; de sokszor pongyola a levelek stílje és a kapcsolat néha igen kétséges, a mi a fordításnál itt-ott egy kis szabadságra késztetett is. Helyenként mintha nem is az igazi Heine szólna, — hátha a báró úr «javítgatott» híres nagybátyja penzumán?

HEINRICH GUSZTÁV.

É R T E S I T Ó.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovics-leányok. Buda-Pest, Singer és Wolfner. 1893.

A kedvelt írónak egyik legjobban fogadott munkája. Egy bácskai nemes családról van szó, melyben az apa nem szerepel, csak az anya s hét eladó leánya, kiknek mindannyia férjhez kerül. A leányok története ott kezdődik, hol fölveszik magokra a hosszú ruhát, s ott végződik, hogy mindegyik megszerzi magának a hozzá illő férjét. Mihelyt kimondják a szót: «beszéljen az édes mamával», letűnnek a színpadról; lesz belőlök jó feleség, jó háziasszony, kiknek nincsen történetök. Fontos szerepet játszik a családban Horkay bácsi, egy közel rokon, ki mindegyik leányba szerelmes lesz, mindegyiket férjhez segíti, míg az utolsó leányt ő maga veszi el; s fontos szerepet játszik még az évi jó termés. Mert ennek árán költözik föl néhány hétre a mama az ép sorban levő leányával Buda-Pestre, hogy megtalálják a kellő vőlegényt. Ez már-már háziszokássá lett Gyurkovicséknál s a lányok is annyira az élethez tartozónak hiszik, mint a mindennapi kenyeret. Mint a régi jó időben a szorgalmas inas vándorútra kelt, mielőtt derék mesterré vált, úgy indul neki Sárika, Ella, Kati, Terka s tutti quanti Buda-Pestre, mielőtt elérnek e révbe, s olyan derék háziasszonyokká lesznek, mint a milyen az édes anyjok. Parallelismus van a hét leány történetében; mindegyikben ugyanazok a hagyományok s családi sajátságok uralkodnak; a különbség köztök csak az eltérő egyéni vonásokban volna meg. Egyik sem tud semmit a régi beszélyírók romantikájáról; csak a legifjabb, legéretlenebb olvas regényeket s aligha nem ez lesz a házasság után a legprózaibb. Friss természetek különben, egészséges, mulató leányok, kiket egészségök s a képzelem hiánya minden ballépéstől megóv s

kik ép oly természetesnek tartják, hogy férj után néznek, mint a hogy a gyermek leszakasztja a fáról a szilvát, ha kezével elérheti. A mellett vígak, örömet mulatók; a champagneit ép oly vidáman hörpöntik, mint nem ijednek vissza, mikor a szomszéd szobában az asztalon a kártya koppan, vagy az urak amúgy vidéki módra boroznak. Lánylétökre erősebb izmuk van, mint sok divatos regényhősnek s a physikai egészség pirja pótolja bennök a költészetet.

Az írónak szerencsés gondolata, hogy hét ilyen alakot egy koszorúba fűz. De az elbeszélés művészi értékét mégis csorbítja, hogy mind a hétben ugyanazt a typust variálja; a tipikus vonásokat jól elleste bennök, de alig adott egynek-egynek sajátos lelki életet. Mindegyik mögött ott érezzük mint főhadvezért a mamát s a lányok vele szemben az engedelmes közkatonák. Mindegyik ugyanazon érzellemmel ölti magára a hosszú ruhát, majdnem mindegyik egyformán indul Pestre, közel egyformán «gyurkovicskodik» s mindegyik egyformán azon van, hogy valaki «beszéljen az édes mamával». Az író alakjai rajzában inkább tárczaszerű könnyűségre tör, mint egyénítésre. Művének illő czíme tehát nem a *Gyurkovics leányok*, hanem az: «hogyan megy férjhez a Gyurkovics-család». Különböző jövedvű, fiatalos, könnyedén megfigyelő humor vonul át az egészen. S hogy ne volna jó kedve a szerzőnek, ki egyetlen egy könyvében hétszer ül lakodalmat.

—h—

Fustel de Coulanges. Questions Historiques, revues et complétées par Camille Jullion. Paris. 1893. 517 l.

E mű a híres francia történettudósnak kisebb munkáit foglalja magában. Halála után családja kívánságára bocsátották azokat közzé. Terjedelemre nézve nagyon különböznek. A legnagyobb, a Chios szigetéről szóló, a derék kötetnek csaknem fele, a többi értekezés csak egy-két ívnyi czikk. Ezek többnyire a *Revue des deux Mondes*ban jelentek meg először. Megegyeznek azonban a tárgyra nézve, a mennyiben nagyobbára a régibb történettel foglalkoznak, azon korszakokkal, melyeknek Fustel de Coulanges két mesteri művét, a régi városról és a feudalitás kezdeteiről szólókat, szentelte. Megegyeznek továbbá abban, hogy bár az anyag különböző, mégis megannyian mutatják a szerző módszerének, stílusának, tudományos egyéniségének sajátosságait.

Az első értekezés az utolsó ötven év német és francia tör-

ténetírásának összehasonlításával foglalkozik. A német történetírásban a német politikai czélok hatalmas és jól szervezett elősegítőjét és eszközét látja, míg a francziában a pártszempont uralkodik. Az első és a második egyaránt útját egyengette Bismarck politikájának a német erények magasztalása és a francia corruptio és hódítási vágy megbélyegzésével. Figyelmezteti honfitársait arra, hogy Németország civilisatiója Róma és Franciaország műve, hogy az ős germán nem volt más barbarnál, ki rablásra, zsákmányra gondolt, nem a világ megújítására és hogy Cæsartól Nagy Károlyig, nyolcz hosszú századon át úgy kellett őt fegyverrel kényszeríteni a műveltség elemeinek befogadására. Ugyanazon eszmék adnak irányt az utolsó értekezésnek is, a mely jelenkori kérdéseket tárgyal. Először a hódítás politikája fölött tör pácztát, összehasonlítva Louvoisnak, XIV. Lajos híres, erőszakos és dicsvágyó miniszterének, eljárását a Bismarckéval és egyaránt elítélve mind a kettőt. Azután egy, Mommsen-hez, még a háború idején, 1870 októberben intézett levelében taglalja azt a kérdést: francia-e Elzász, avagy német? E kérdés eldöntése nem egyedül a történelem dolga. «A faj, az a történeté, az a múlt, a nyelv is egy távoli múlt jele. Az akarat, az eszme, az érdek, a hajlam, az actualis és élő. A történet talán azt mondja, hogy Elzász német föld, de a jelen bebizonyítja, hogy francia. Különbén is a XIX. század közjogi elve sokkal tisztább és biztosabb, mint a nemzetiség elve. A mi elvünk az, hogy minden népet csak oly intézményekkel lehet kormányozni, melyeknek önként alávetette magát és hogy minden nép csak úgy tartozhatik valamely államhoz, ha akarja és szabadon beleegyezik». Végre egy a német protestans papokhoz intézett levélben védi hazáját és különösen Párist a corruptio vádjá ellen. «A fényűzés nem bűn. Egyszerűen csak az áll, hogy a fényűzés a gazdagság természetes következése. A mi fényűzésünk megvan minden világvárosban. Berlinben is meglesz, ha győztök és elviszitek pénzünket». A következőzés megmutatta, mennyire igaza volt ebben a történettudósnak.

Régezte a philosophiának a theológiát kellett szolgálnia, mostanában a történetet fenyegeti az a veszély, hogy a politikának váljék rabjává. Oly kiválóan igazságszerető elmének, minő a Fustel de Coulanges-é volt, éreznie kellett e viszony lealázó voltát még akkor is, midőn hazája balsorsa őt magát is némileg egyoldalúvá és részrehajlóvá tette. «Bizonyára kívánatos volna, ha a történelem tiszta, önzetlen tudomány maradhatna. Meggyőződésünk most is az, hogy a tudománynak nincs hazája. A régi francia történeti iskola

nem ismerte a pártok és fajok gyűlöletét: kereste az igazat, dicsérte a szépet, csak a háborút és kapzsiságot gyűlölte. Nem állott senki szolgálatában, nem volt hazája, nem tanított se hódításra, se revanche-ra. De mi háború korát éljük. Szinte lehetetlen, hogy a tudomány megőrizze hajdani komoly nyugalmát. Minden körülötünk és ellenünk harczol; szükséges hát, hogy még a tudomány is fegyverkezzék karddal és paizzszal. Szükséges, hogy történetíróink az új invasio ellen megvédjék nemzeti öntudatunk határait és hazafiságunk bejárásait.»

A mily szép és igazolt e kitörés, annyira mutatja azt is, hogy a kornak hazug szelleme írónk műzsáját sem hagyta meg eredeti tisztaságában. Maga is abba a hibába esett, melyet a németeknek vet szemére. Általában szembetűnő és e példa is mutatja, hogy a két nagy nemzet politikai versengése mennyire megmérgezte a kedélyeket és mennyire megnehezítette az igazság kutatását és kifejtését.

Térjünk át a jelen vitáitól távolabb eső kérdésekhez. Egyik értekezés a földbirtok kezdeteinek problémáját fejtegeti. Először is Maurernek nagyon elterjedt és sok tudóstól elfogadott hypothesisét czáfolja, a mely szerint a német «Mark» a törzsek közös birtoka lett volna. Azután a görögökre, végre a rómaiakra nézve dönti meg a földközösség mellett fölhozott érveket és nézeteket. Végre Laveleye összehasonlító módszerét veszi bonczoló kése alá. E téren egészen otthonos és módszere teljes sikert mutathat föl. Ez a módszer nem áll másban, mint az illető textusoknak lehető legszorgosabb, valóban philologiai összeállításában és megbírálásában. Nem tagadja annak lehetőségét, hogy valamikor akár mely népnél közös lett volna a föld birtokának élvezete, de tagadja, hogy ezt történeti hiteles textusokkal bizonyítani lehessen és tiltakozik az ellen, hogy a szöveget bármely elmélet kedvéért elferdítsék vagy félre magyarázzák.

Nagyon becses a Polybiosról szóló értekezés. Ebben a források teljes fölhasználásával ki van mutatva a római hódítás előhaladása Görögországban. Az egész világon akkor éles harcban állott a demokratikus elv az aristokratikussal, és az utóbbi párt Rómában keresett és talált támaszt. Míg a pártoskodás mindenütt magát az államot támadta meg, a római embernek még hibái is javára váltak hazájának. Polybios legkiválóbb képviselője annak a pártnak, mely nem önérdekből, hanem valóban hazaszeretetből óhajtotta a római uralmat, mert kétségbe esett azon, hogy a görögök a magok erejével

véget bírjanak vetni a gyalázatos pártviszályoknak, az öldöklő polgárháborúknak. Róma uralma a fenyegető socialis forradalomnak volt megakadályozója.

Chios szigete, a Levante gyöngye, egész terjedelmes munkának szolgál tárgyaúl. E munka a szerző egy tanulmány-útjának gyümölcse. Kiterjeszkedik a földrajzi, az ethnographiai és történeti viszonyokra, s szépen föltünteteti, mint maradt meg, annyi viszontagság, hódítás és rombolás után, lényegileg ugyanaz a nép.

Fustel de Coulanges igazi történeti uradalma a klasszikus és a középkori népek intézményeinek magyarázata. Az ő szemében a politikai berendezés, az institutio a legfőbb történeti tény, csak hogy e tény fölvilágosítására nem valami jogi, vagy politikai eszméből vagy elméletből indul ki, hanem igazi történetíró módjára a textusokból. E módszer teszi művei közül a nyelvünkre is lefordított *Cité antique*-ot oly élvezetessé és oly tanulságossá. Ugyan e módszert találjuk azon értekezésekben, melyeknek tárgya a római történet. Kritikai főelvét lehető legerősebben hangsúlyozza abban a kis cikkben, melynek címe: «Mikép kell olvasni a régi írókat». «Betű szerint kell venni a régi textusokat, a mennyire csak lehet. Ha Titus Livius elbeszéli Naevius augur csudatételét, kötelesek vagyunk elhinni, nem magát a csudát, hanem azt, hogy a kortársak és a későbbi nemzedékek hitelesnek tartották e csudát, ez pedig most nagy fontosságú történeti tény.» És tovább: «a kritikai szellemnek, a történetírásra való alkalmazása abban áll, hogy egészen félre tegyük a logikát és a jelennek fölfogását; abban áll, hogy a szövegeket úgy vegyük, mint a hogy írva vannak, hogy azokat lehető legegyszerűbben magyarázzuk és semmit se adjunk hozzá a magunkéból. A kritika lényegé az, hogy higyük a régieknek». Megvalljuk, e fölfogással nem bírunk egyetérteni. Klasszikus író még nem szentírás. De némileg igazoltnak látjuk a reactiót a Voltaire óta nagyon elharpódzott valószínűségi okoskodás ellen, mely fönnakadt mindenem, a mi ellenkezett az úgynevezett józan észszel.

A régi római történetnek különösen két problémáját tárgyalja. Ismét fölveti a plebs közjogi helyzetének és eredetének százados kérdését. Különösen arra helyez súlyt, hogy a plebs kívül állott a város vallási kötelékén, és ezzel lényegesen hozzájárul a fogalmak tisztázásához. Mellesleg megczáfolja azt a véleményt, mintha a patriciusok alkották volna a városi, a plebejusok pedig a vidéki lakosságot. A másik problema, a Cæsar és a senatus közt fönforgó jogi kérdés fejtegetése, annál érdekesebb, mert Mommsen szintén külön

tanulmány tárgyává tette e kérdést.*) Egymással némileg szemben álló törvényeket és határozatokat kell itt megegyeztetni. Az eredmény az, hogy Cæsar nemcsak politikából, hanem egész jóhiszeműleg hivatkozhatott jogaira és vádolhatta törvényszegéssel a senatust.

Mindent összevéve, úgy a módszerre mint az eredményekre nézve kiváló mű, melynek elolvasását melegen ajánlhatjuk mindenkinek, ki a szigorúan vett történeti tanulmányok iránt érdekekkel viseltetik.

i. k.

A szépirodalom a római császárság fénykorában. Friedländer nyomán átdolgozta dr. Bozóky Alajos, kir. tanácsos, a nagyváradi kir. jogakadémia igazgatója s ugyanott a római jog ny. r. tanára. Nagyváradi, 1893. 124 l. Ara 1 frt.

Bozóky Alajos már 1884—85-ben kiadott két vaskos kötetet *Római világ* czímen, «Friedländer, Jung, Bender és mások (?) művei nyomán» átdolgozva. De abba a két vaskos kötetbe nem fért bele mind az, a mit az «átdolgozott» írók, nevezetesen Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine* három nagy kötetben megírt. Mit tegyen ilyen esetben az «átdolgozó» egyebet, minthogy az illető nagy műnek eddig sorra nem kerülhetett szakaszait külön, kisebb művek alakjában bocsátja világgá s szám szerint is szaporítsa vele az «ugyanazon szerzőtől megjelent» művek sorát? Ily logikus kényszer hatásának tulajdonítható kétségkívül a fönt jelzett kisebb kötet megjelenése, mely *átdolgozás* — mondjuk ki mindjárt — nem egyéb, mint Friedländer említett műve egy nagyobb szakaszának *Die schöne Litteratur*, egy pár mondat és jegyzet elhagyásával, *szószzerinti fordítása*. Friedländer műve kétségkívül oly becses, hogy lefordítására vállalkozni érdemes munka; ez esetben azonban természetesen egészen más igényekkel vesszük kezünkbe, mint akkor, ha «átdolgozás» akar lenni. Mert mi értelme van az átdolgozásnak s mikor van rá szükség? Akkor, ha az eredeti, különben érdemes mű bizonyos tekintetben mégis fogyatékos, úgy hogy pótlásainkra szorúl; vagy nagyon is tudományos, és mi népszerű módon akarjuk alakítani. Ebben az «átdolgozásban» egyik eset sem érvényesül. Egy-két mondatot, megjegyzést elhagyott ugyan az átdolgozó, de

*) *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat.*

minden különös ok és elv nélkül; a számos jegyzetből, illetőleg idézetből itt-ott elhagyott egyet-kettőt, de ismét minden értelem nélkül, elhagyva sokszor a fontosabbat, megtartva a jelentéktelent. Még arra sem volt tekintettel, hogy a magyar közönség kedvéért egyes idézeteknek nálunk általában érthetetlen rövidítéseit megmagyarázta vagy kiegészítette volna. Ha például egy classicus-edítiót így jelez: «ed. N.» — ki fogja ebből tudni, hogy ez azt jelenti: «edidit Naber?» — Hogy az átdolgozó maga sem járt utána a dolognak, kitetszik a 67. l. alján egy olasz műre való hivatkozásból, melyhez Friedländer maga ezt a megjegyzést csatolja: («mir erst während des Druckes zugegangen, daher oben S. 285 nicht erwähnt»). A mit itt a szerző akaratlanul mulasztott, azt a fordító sem pótolta — bár módjában lett volna. Hibája jegyzeteinek az is, hogy rendszeren épen a fölvilágosító részeket hagyja el az eredetiből, nevezetesen a valóssággal *idézett* szavakat sokszor mellőzi, csak az illető mű fejezetszámait idézi, a szíves olvasóra bízva, hogy néha 2—3 szónyi idézetnek utána járjon.

A változtatások, illetőleg elhagyások tehát épen nem átdolgozásszerűek; mert semmiféle szempont nem nyilvánul bennök azon az egyen kívül, hogy a magyar mű valamikép a jognak látszatával fölvehesse az «átdolgozás» szerény nevét. Egyszerű fordítással levén dolgunk, általában tiltakoznunk kell az ellen, hogy az ily vállalat *átdolgozás*nak neveztessek.

De lássuk, milyen a *fordítás*? Biz az nagyon gyarló, szó szerinti, magyartalan, stilustalan, sőt a magyar grammatikával is hadi lábbon álló. Példák az utolsó vádra (ex uno disce omnes): «Martialis, kinek *költeményeit* kicsapongó tartalmuk oktatási czélokra teljesen alkalmatlanokká tett» (7. l.). «Mint tódultak a fölolvadásra, *mennyire voltak* mindnyáján *elragadtatva*» (11. l.). «Domitianus utódját, *Nervát is számították a költők magukhoz*» (50. l.). «Az udvarral Martialis legalább már Titus alatt *állott összeköttetésben*» (87. l.). De hogy vagy az eredetit, vagy a szóban forgó dolgot sem értette meg mindenütt a fordító, kitűnik ily példákból: «Lucanus ... egy költeményt írt, mely az Ilias három utolsó énekét tárgyalta» («das den Inhalt der drei letzten Gesänge der Ilias behandelte») (15. l.). «Nero is már gyermekkorában *bizonyítja be* (sic!) költeményeivel, hogy a *költészet elemeit bírta*» («die Elemente der Bildung») (15. l.). «Hihető-e, hogy Valerius fejére egy galliai harcossal vívott párbaja közben egy holló ült, mely *szárnyaival arczát verdeste és csőrével a szemét kiásta?*» (17. l.) Ebből lehetetlen egyebet gondolni, minthogy

a holló Valeriusnak ásta ki a szemét. Az eredeti szerint azonban nem úgy történt: «Ob es glaublich sei, dass sich auf das Haupt des Valerius in seinem Zweikampf mit einem Gallier ein Rabe gesetzt habe, der *diesem* (tehát a *gallus*nak) mit den Flügeln ins Gesicht schlug stb.» Tárgyismeretre mutat ez is: «*Aiax* című szomorújátékát (Augustus) — megsemmisítette, az ő *Aiixa* — mondá — *a szivacsba ölte magát*» («sein *Aiix*, sagte er, habe sich in den Schwamm gestürzt»). A fordító nem tudta, hogy itt a Telamonfi *Aiixa* van célzás, ki kardjába dőlt; ezért mondta tréfásan Augustus, hogy az ő *Aiixa* a *spongyába dőlt*, mert spongyával az egészét eltörölte, megsemmisítette; minthogy pedig nem mondjuk «kardjába ölte magát» — világos, hogy a fordító nem tudta a szójáték értelmét. Horatius és Mæcenas viszonyára szép világot vet a fordító, midőn így dolgozza át Friedländert: «Az első bemutatás rövid volt; az akkoron alig 21 éves költő annyira el volt fogulva, hogy csak dadogva ejthetett ki pár szót *anyagi viszonyairól*» («über seine *Verhältnisse*»). Hogy Horatius nem anyagi viszonyairól beszélt, azt tudja mindenki, a ki az I. könyv satiráját ismeri. — De nem sorolhatjuk föl a tartalmilag vagy alakilag hibás mondatokat, nem említhetünk föl minden botlást, hisz még gratulálnunk kell az átdolgozóknak, hogy például a németes (?) *Alkman*ból egy igazi antik *Alemanust* formált s a Helikont így egy új névvel gazdagította — csak azt a tanácsot adjuk neki, hogy ha jelen műve borítékán hirdett új művét *Valláserkölcsi viszonyok a római császárság fénykorában*, kiadja, ne mulasztza el azt az illetén átdolgozás igazi nevével megjelölni. Mert Friedländer azt is megírta. —i —s.

Az ó-testamentomi exegesis föladatáról. Írta Pukánszky Béla, theol. akad. tanár. Pozsony, Wigand F. K. nyomdája. 1892. 60 l.

Míg a külföldön a theologiai irodalom évről-évre jobban virágzik, s mint ilyen, különösen Német- és Angolországban a nemzeti összirodalom lényegesnek elismert részét teszi, addig nálunk a tudomány e tere majdnem parlagon hever. Némi mozgalom észlelhető az egyháztörténet s az egyházi beszéd körül, a nélkül, hogy állíthatnók, hogy ilyenmű művek is nagyobb befolyást és tágabb körben gyakorolnának. Leginkább csak a legközelebről érdeklők olvasák s főleg gyakorlati indokból.

Talán nem vagyunk igen szigorúak, ha a pangás hiányát sok

más külső és belső okon kívül kiváló theologiai írók hiányába is helyezzük. A bűvárlat is meg van nehezítve azzal, hogy ha az író fölösleges munkát nem akar végezni, a külföldi irodalomnak a maga szakmájába vágó s gyakran igen bő s nagy számú termékeit is mind ismernie kell. Annál nagyobb örömmel hívjuk föl a nagyobb közönségnek is figyelmét e szerény füzetre, melynek írójáról az *ex ungue leonem* elv alkalmazásával azt hisszük, hogy úgy is mint tudós, úgy is mint író a theologiai tudománynak, közelebb pedig, s azon kívül is az orientalista bűvárlatnak, nagy szolgálatokat fog még tenni. A füzet kerete alkalmi: hangok merültek föl az ellen, hogy az evangélikus theologiai intézeteken a hallgatók a héber nyelvvel foglalkozzanak; ez indította a pozsonyi theologiai akadémia ó-testamentum tárgyalásával egybekötött katedrájának tanárát, hogy a héber tanulmány mellett szólaljon föl. Mi e keretet mellőzzük, de lehetetlen ki nem emelnünk azt a magas álláspontot, melyet szerző a meg-alapításban elfoglal s mellette valóban csekély ellenfeleivel szemben érvényre juttat.

A múltból vezeti le az ó-testamentum magyarázatának föladatát, s ez alkalmat nyújt neki, hogy e magyarázat történetét a reformatio óta röviden előadja. 26 lapon (10—36) vesszük a zsidó nép történetéről s irodalmáról való fölfogások és elméletek igen tanulságos vázlatát. Szerző, ki már a héber nyelvről szóló tankönyvében úgy mutatta be magát, mint alapos ismerőjét a nyelvnek, itt az összes szakirodalomban teljesen otthonosnak tűnik föl. A ki érdeklődik e kérdés felől — s kit ne érdekeljen az? — bőven merít tanulságot a szépen csoportosított adatokból. Még érdekesebb azonban az a részlet, mely a legújabb bűvárlatok összegét erre nézve a 38—51. lapokon részletezi. Szemeink elé lép a zsidó vallás is, mint nem egyszerre kész, de mint lassan s biztosan fejlődő; a nemzeti Istennek universalisticus Istenné, a zsidó vallásnak egyetemes vallássá való levését, s e folyamatban történt kiemelkedő mozzanatokot élénken és ügyesen egy sok tekintetben meglepő képpé csoportosítja a szerző. Bennünket e helyütt, mint említettük, csakis e kiemelt részek érdekelnek, azonban mindjárt elmondhatjuk, hogy ezek a szerzőt mint világos fölfogással, előkelő stílussal, átlátszó gondolatmenettel megáldott írókat mutatják be az olvasónak. Az író sokoldalú ismeretektől tág látköre csak tágítja az olvasó perspektíváját is az évezredes történet pár lapra szorított vázlatának élvezésénél, s gyönyörködve s okulva tesszük le a füzetet, melynél a bűvárt csak sejtjük, de a dús műveltségű írókat bőven élveztük.

Azt hiszem, ha még hozzáveszszük az orientalis tudományoknak hazánkban való fontosságát is, csak örömmel üdvözölhetjük a szerzőt, kívánva, hogy módja nyíljék szép ismereteit s kutatásait a tudomány s az irodalom érdekében mielőbb s minél bővebben értékesíteni.

K. J.

A m. t. akadémia s egy pár hirlapíró.

A *Hét* május havi 20-dik számában a következőt olvashatni :

«Magyarország már értesült róla, hogy a magyar tudós társaságnak most van nagyhete. Az a nagyhét arra való, hogy a mit egész esztendőn keresztül nem csináltak, azt ezen a héten se csinálják meg. Csodálatosképen az akadémiának mégis van jelenteni valója, nagyobb-részt pályázatokról, melyek meddők maradtak.»

E soroknak vagy az az értelme, hogy az akadémia egész éven át nem csinált semmit s mégis munkásságáról jelentést írat, nagyobb-részt pályázatokról, melyek meddők maradtak ; vagy pedig az, hogy az akadémia munkálkodik ugyan, de munkásságának semmi tudományos értéke nincs s pályázatain egyetlen valamire való tehetség sem versenyez. Az első értelemben vett állítás igazán annyi, mint semmi, mert homlokegyenest ellenkezik a köztudomású tényekkel. Az akadémia mind a három osztályában ez évben is számos értekezés olvastatott föl, az akadémia maga több tudományos munkát adott ki, azonfelül segélyével sok oly könyv és folyóirat jelent meg, a melyek máskép bajosan láthattak volna napvilágot, és pályázatai közt nem egy volt sikeres. Ha másik értelemben vesszük a *Hét* állítását, hogy az akadémia munkásságának tudományos értéke semmi, akkor először is méltán azt kérdehetjük : van-e magyar író, a ki egyaránt jártas annyiféle tudományban, melyeket az akadémia tagjai művelnek, hogy az akadémia egész munkásságáról szakszerű ítéletet mondhasson ? Bizonyára nincs s ha valaki mégis oly vakmerő, hogy ilyenül lép föl, ítéletét legalább valamivel indokolni igyekszik. A *Hét* ezt sem teszi. Meg vagyunk győződve, hogy a *Hét* dolgozó társai között senki sincs, a ki az akadémia közelebbi összes kiadványait elolvasta volna, valamint arról is hogy köztök éppen nincsenek polyhistorok, s legkevésbbé az, maga a szerkesztő, Kis József, a kit ugyan, mint balladaköltőt, Silberstein és Vészi urak Arany mellé helyeztek, de a ki egy pár sikerültebb költeménye

mellett is igen középszerű költő s a tudományok bármelyikében való jártasságának még eddig semmi jelét nem adta. A *Hét* megsemmisítő ítélete egybíránt nem annyira ítélet, mint közhely, melyet egyik hírlapíró a másiktól kölcsönöz, s hogy eredetinek lássék, legalább egy kissé eltorzítani törekszik.

De nézzünk belé egy napi lapba is. A *Pesti Hírlap* május 15-diki számában az akadémia ünnepélyes üléséről a többek között ezt olvassuk :

«Nem tudjuk, hogy miféle állapotok vannak most az akadémia kebelében, de a tudós társaság ennél a nagygyűlésnél se Arany János emlékezetét, se saját hagyományait, se a művelt magyar közönséget nem tisztelte eléggé. A program Eötvös Loránt megnyitó beszédén kívül, a mely figyelmet ébresztett, csak két pontból állott. Az egyik Lévay József fölolvasása volt *Arany lyrájáról*, a másik Szily Kálmán főtítkáre *Aranyról*, mint akadémiai főtítkárról. Az első nem bírt oly eredeti tartalommal s előadása sem volt olyan, a mi figyelmet ébresztett volna. A másik gyöngé előadás mellett csak vázlatos volt, de nem oly stilszerű irodalmi mű, mely az alkalomhoz illet volna. Aranyról mint főtítkárról az akadémia sok jellemzőt mondhat magának, de a közönség Arany Jánosnak, a nemzeti ízlés és érzelemvilág alkotó nagy emberének, más érdemeit és sajátságait akarja hallani ezen a napon.»

A cikk folyamán, midőn részletesebben ismerteti a tudósító az előadásokat, a következőket olvassuk :

«Lévay József r. tag Arany lyrájáról szólt ékes, költői nyelven.» Szily Kálmánról, a kit elébb hibáztatott, hogy miért nem értekezett arról, a miről Lévay, ezt jegyzi meg : «Érdekesen írja meg Arany titkárrá választatását s azokat az apró kellemetlenségeket, melyekkel a költőt az akadémikusok megtisztelték . . . A fölolvasás további részében Arany titkári működésével s titkársága alkotásaival foglalkozott. A szépen előadott emlékezést a közönség élénken megéltjezte.»

Hogy illik össze a cikk eleje végével ? Amott igen becsmérli mind a két előadót, itt pedig meglehetősen méltányolja. Úgy látszik a tudósítónak gyöngé emlékező tehetsége van s a mit egyik perczben ír, arról a másikban megfeledkezik.

Némely hírlapíró nem egyszer emlegeti büszkén, hogy a sajtó hatalom. Valóban az, de csak akkor, ha eszméi vannak s komolyan az igazságra törekszik. E nélkül épen nem hatalom, hanem csak papir-mázoló gép.

Új magyar könyvek.

Alvinczi Sándor. A francziák társadalmi, erkölcsi és lelki élete. I. A francia társadalom. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-adr. 214 l.) 1 frt 50 kr.

• *Ballaqi Géza.* Zemplénmegye. (Megyei monographiák.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 78 l.) 20 kr.

Baross Károly. Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti föltüntetésével. Néhai dr. Szontágh Albert előmunkálatai alapján sajtó alá rendezte és kiadta —. Az egyes vármegyék gazdasági leírását szerkesztette dr. Németh József. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (4-r. 880 + 155 l.) 15 frt.

Baumgarten Izidor. Az előzetes eljárás reformja. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (8-r. 161 l.) 60 kr.

Benedek János. Tábortüzek. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 116 l.) 1 frt.

Berczik Árpád. Egy ábránd. Vigjáték 1 felv. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (16-adr. 32 l.) 20 kr.

Bernát István. Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok, melyeket a jövő kormány híveinek figyelmébe ajánl —. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 138 l.) 60 kr.

Bunyitay Vince. A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (2-r. 32 l.) 1 forint.

Csontos János. Két modenai Corvin-codex története. Modenai és bécsi levéltári kutatások alapján. Különlenyomat a «Magyar könyvszemlé»-ből. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 68 l.) Két műmelléklettel.

Dolencz József. Az anyakönyvek államosítása, tekintettel a törvényhozás feladataira. Buda-Pest, 1893. Grill. (8-r. 71 l.) 60 kr.

Dominkovics Sándor. A katolikusok sérelmei. — beszéde a soproni kath. nagygyűlésen 1893. évi febr. 20-án. Buda-Pest, 1893. Hunyadi M. intézet. (8-r. 32 l.)

Esterházy Sándor dr. A jog lényegéről. Kassa, 1893. Koczányi és Vitéz. (8-r. 53 lap.) 50 kr.

Fekete Gyula (dr. Nagyványi). Az elhagyatott gyermekek és a fiatalkori büntetettek gondozása. A magyar jogászegylet börtön-

ügyi bizottságának fölhívására. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (8-adr. 63 l.) 40 kr.

Gerecze Péter. A pécsi székesegyház. Különös tekintettel fal-festményeire. Műtörténeti tanulmány. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (4-r. 282 l. 21 táblával.) 8 frt.

Gerő Károly. Próbaházasság. Vig színmű a fővárosi életből, dalokkal 3 felv. Buda-Pest, 1893. Nádor és Bárd. (8-r. 128 l.) 1 kor. 20 fill.

Halász Ignác. Népköltési gyűjtemény a Pite Lappmark arjep-luogi egyház kerületéből. Gyűjtötte s magy. fordítással, jegyzetekkel ellátta —. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. VIII, 332 l.) 3 frt.

Havas Sándor. Budapest régiségei. A főváros területén talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leírása. IV. kötet. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel Ottó. (4-r. 156 l.) 2 frt 50 kr.

Hevesi József. Az ár ellen. Regény. (Szépirodalmi könyvtár, III. évf. 10. köt.) Buda-Pest, 1893. Deutsch. (8-r. 125 l.) 1 frt.

Jász Géza. A fejlődés törvényei. Különös tekintettel a társadalmi és a gazdasági életre. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. VIII, 328 l.) 3 frt.

Kálmány Lajos. Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Mythologiai tanulmány. Szeged, 1893. (8-r. 74 l.) 1 korona.

Karczag Vilmos. Romok. Elbeszélések. (Szépirodalmi könyvtár. III. évf. 11. sz.) Buda-Pest, 1893. Deutsch Zs. (8-r. 128 l.) 1. frt.

Kisfaludy Sándor minden munkái. 4. kiadás. Kiadja Angyal Dávid. I—VIII. kötet. Buda-Pest, 1893. Franklin társ. (8-r. XV, 494, 572, 474, 590, 615, 589, 592, 743 l.) 12 frt.

Kornai István. Katona-dalok. Buda-Pest, 1893. Révai L. (8-r. 154 l.) 1 frt.

Márki Sándor. Péro lázadása. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XV. 11. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 96 l.) 90 kr.

Megyei. A magyar nemzeti egyházpolitika. Tárnyilagos ismeretetés. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-adr. 41 l.) 30 kr.

Michelet. D'Arc Johanna. Fordította De Gerando Antonina, Kolozsvár, 1893. Ajtai K. Albert. (8-r. 214 l.) 1 frt 20 kr.

Mika Sándor Weiss Mihály. Egy százsz államférfiú a XVII. századból. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 219 l.) 3 forint.

